

บทที่ ๑

บทนำ

องค์ประกอบของพระพุทธศาสนา

คำสอนของพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงแสดงตลอด ๔๕ พรรษา เรียกว่า พระพุทธพจน์ รวบรวมอยู่ในพระไตรปิฎก ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งอาจสรุปย่อได้เป็น ๒ หมวด คือ ธรรม กับ วินัย ธรรม หมายถึง พระสูตร (พระสุตตันตปิฎก) และพระอภิธรรมปิฎก ส่วนวินัย คือ พระวินัยปิฎก^๑

พระพุทธศาสนา มีองค์ประกอบสำคัญ ๔ อย่าง คือ

๑. ศาสนธรรม ได้แก่ หลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา คือ พระไตรปิฎกเป็นหลักใหญ่ และมีคัมภีร์อรรถ

กถา ฎีกา อรรถกถา และคำอธิบายของเกจิ อาจารย์บางท่าน ที่พอเชื่อถือได้ อันเป็นหลักศาสนธรรมที่มีความสำคัญตามลำดับกันลงมา

๒. ศาสนวัตถุ ได้แก่ ศาสนสถานต่าง ๆ คือ วัดวาอาราม โบสถ์ วิหาร เจดีย์ ตลอดจนเจดีย์สมมติของพระพุทธศาสนาต่าง ๆ

๓. ศาสนพิธี ได้แก่ พิธีกรรมที่พึงประพฤติปฏิบัติ ให้ถูกต้องกับกาละ เทศะ และบุคคล เพื่อความเป็นระเบียบ และความดีงาม นำมาซึ่งความเลื่อมใสศรัทธาของบุคคลผู้พบเห็นเป็นการรักษา และเผยแผ่ ซึ่งหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาอีกทางหนึ่งด้วย ฉะนั้น พิธีกรรมใด ที่ไม่เป็นไปเพื่อการรักษาและเผยแผ่หลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา หรือเป็นไปเพื่อปิดเบือนคำสอนทางพระพุทธศาสนา พิธีกรรมนั้นแม้จะอ้างว่า ทำเพื่อประโยชน์แก่วัด แก่ศาสนาก็ตาม ก็ถือว่าเป็นพิธีกรรมนอกพระพุทธศาสนา คือ ไม่ถูกต้องตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งพุทธบริษัทที่มีความรักษาความศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง ไม่ควรทำ ไม่ควรประพฤติ

^๑ วิ.อ.๑/๑๗, ที.อ. ๑/๑๖, อภิ.อ. ๑/๑๙

๔. ศาสนบุคคล ได้แก่ พุทธบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ซึ่งเป็นองค์ประกอบอันเป็นจักรสำคัญ ในการขับเคลื่อนองค์กรพระพุทธศาสนา อันเปรียบเสมือนนาวาใหญ่ให้แล่นไปได้ หรือหยุดนิ่ง หรือจมลง ก็อยู่ที่พุทธบริษัท ซึ่งจะต้องเป็นผู้เรียนรู้และเข้าใจลึกซึ้งถึงเหตุผลของหลักธรรมคำสอน และพิธีกรรมต่าง ๆ ตลอดจนเห็นคุณค่าของศาสนวัตถุสถาน อันเป็นสมบัติของพระพุทธศาสนา จึงจะเป็นผู้รักษาสืบทอดที่ดีได้ ถ้ามีเช่นนั้นแล้ว ก็จะเป็นแต่เพียงผู้เฝ้าดูอยู่เฉย ๆ หรือเป็นผู้บ่อนทำลาย องค์ประกอบทั้ง ๓ ข้างต้นนั้นเสียเอง

การรักษาสืบทอดพระพุทธศาสนา

๑. ศาสนธรรม พุทธบริษัททั้งหลาย ต้องรักษาและสืบทอด ด้วยการเอาใจใส่ในการศึกษาเล่าเรียนหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาให้มีความรู้ความเข้าใจอย่างถูกต้อง และลึกซึ้งถึงแก่นแท้ของหลักธรรม และต้องศึกษาให้มีความรอบรู้ทั่วทุกแง่มุมของหลักธรรม จึงจะเป็นผู้ที่สามารถรักษาสืบทอดหลักธรรมอันเป็นองค์ประกอบสำคัญที่สุดไว้ได้

๒. ศาสนวัตถุ พุทธบริษัททั้งหลาย ต้องรักษาและสืบทอด ด้วยการหมั่นดูแลรักษา บูรณะซ่อมแซม ศาสนสถานที่ย่ำรดทรดโทรม หรือสิ่งใดที่มีความจำเป็นยังไม่มี ก็ร่วมด้วยช่วยกันจัดตั้งจัดสร้างให้มีขึ้น เพื่อเป็นสมบัติ ใช้เป็นประโยชน์ในทางพระพุทธศาสนาต่อไป

๓. ศาสนพิธี พุทธบริษัททั้งหลาย ต้องรักษาสืบทอด ด้วยการเรียนรู้ให้มีความเข้าใจและประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้องกับเวลา สถานที่ บุคคล หรือจุดประสงค์ของพิธีกรรมนั้น ๆ

๔. ศาสนบุคคล พุทธบริษัททั้งหลาย ต้องช่วยกันรักษาสืบทอด ด้วยการช่วยยกย่องเชิดชู สนับสนุน และปกป้องบุคคลที่มีความรู้ความเข้าใจ และเอาใจใส่ในภาระธุระทางพระพุทธศาสนา คือ คันถธุระ การศึกษาเล่าเรียนพระพุทธานุสส และวิปัสสนาธุระ การประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนอย่างเคร่งครัด ไม่ว่า จะเป็นพระภิกษุ สามเณร หรือ อุบาสก อุบาสิกา ก็ตาม ไม่มัวไปหลงยกย่องเชิดชู หรือปกป้อง บุคคลที่ทำธุระนอกพระพุทธศาสนา หรือ ใช้ศาสนาเป็นเครื่องมือในการแสวงหาลาภยศ ชื่อเสียง เกียรติยศ อย่างเดียว

เมื่อพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ร่วมมือกันเอาใจใส่ ในการ บำรุงรักษาและสืบทอดองค์ประกอบของพระพุทธศาสนาทั้ง ๔ อย่าง อย่างดีแล้ว ก็ได้ชื่อว่า เป็นการรักษาสืบทอด พระพุทธศาสนาไว้ได้

ศาสนธรรม ๓ ประการ

พระพุทธศาสนานั้น ประกอบด้วยหลักศาสนธรรมที่สำคัญ ๓ ประการคือ

๑.ปริยัติศาสนา ได้แก่ การศึกษาเล่าเรียนพระบาลีพุทธ พจน์และอรรถกถาพร้อมทั้งฎีกาและอนุฎีกาให้มีความรู้ความ เข้าใจ อย่างแจ่มแจ้ง และลึกซึ้งถึงแก่นแท้ ของหลักธรรมเหล่านั้น

๒.ปฏิบัติศาสนา ได้แก่ การปฏิบัติตามหลักธรรม ที่ได้ ทำการศึกษาเล่าเรียนมาอย่างดีแล้วนั้น คือ การรักษาศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ หรือศีล ๒๒๗ ตามควรแก่ภาวะของตน และการเจริญสม ถกธรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน

๓.ปฏิเวธศาสนา ได้แก่ การได้บรรลุคุณวิเศษ คือ มรรค ผล นิพพาน ฌานอภิญญา อันเกิดจากการปฏิบัติที่ถูกต้อง ตาม สมควรแก่การปฏิบัติของแต่ละบุคคล

ในบรรดาศาสนาทั้ง ๓ ประการนั้น ปริยัติศาสนา ย่อมมี ความสำคัญเป็นอันดับแรก เพราะเปรียบเสมือนแผนที่สำหรับ เดินทาง ถ้าไม่มีปริยัติศาสนาเสียแล้วปฏิบัติศาสนา และปฏิเวธ ศาสนา ย่อมมีขึ้นไม่ได้

ฉะนั้น จึงควรให้ความสำคัญแก่ปริยัติศาสนาให้มาก ใน การที่จะเป็นบันไดไปสู่การประพฤติปฏิบัติ ให้บรรลุถึงซึ่งปฏิเวธ อันเปรียบเสมือนการเดินทางไปสู่จุดหมายใดจุดหมายหนึ่ง ปริยัติ ศาสนา เปรียบเหมือนการเรียนรู้แผนที่ปฏิบัติศาสนาเปรียบเหมือน การเดินทาง และปฏิเวธศาสนา เปรียบเหมือนการบรรลุถึง จุดหมายแห่งการเดินทางนั้น

ถ้าเรียนผิด ก็ทำให้ปฏิบัติผิด ผลคือ ปฏิเวธที่แท้จริง ย่อม ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ (เกิดได้แต่ผลเทียม) เปรียบเหมือนการเรียนรู้ หรือการดูแผนที่ผิด ก็ทำให้เดินผิดทาง ผลก็คือ ไม่สามารถไปถึง จุดหมายปลายทางได้ ฉะนั้น

อนึ่ง ผู้ที่ดำเนินไปผิดจากแผนที่ทางที่ท่านกำหนดไว้ ย่อมจะเดินไปประสบอุปสรรคอันตรายต่างๆมากมาย เช่น มีขวาก หนาม มีแม่น้ำ มีภูเขา เป็นต้น ขว้างกัน ต้องเดินอ้อม ทำให้

เสียเวลาในการเดินทาง หรือหลงเดินเข้าไปป่าทึบไม่สามารถหาทางออกมาได้ หรือต้องเสียเวลานาน หรือหลงเดินเข้าไปในสถานที่ที่มีอันตรายต่างๆ เช่น อันตรายจากโจรผู้ร้าย อันตรายจากสัตว์ร้ายต่างๆ หรือ เดินไปสะดุดก้อนหิน ต้นไม้ โดดหนามเกี่ยว หกล้ม เป็นต้นบ้าง หรือเดินพลัดตกเขา ตกเหว ตกหลุม ตกบ่อ เป็นต้นบ้าง ต้องประสบความลำบาก ความบาดเจ็บหรืออันตรายถึงตาย หรืออาการสาหัสปางตาย อันเนื่องมาจากการเดินผิดทาง ซึ่งมีการเรียนผิดหรือดูแผนที่ผิดนั้นเป็นเหตุ ฉันทิ คนที่เรียนธรรมผิด และปฏิบัติผิดธรรม ก็ย่อมได้รับโทษ มีความติเตียนจากบัณฑิตบ้าง ต้องทะเลาะเบาะแว้งกับผู้อื่นบ้าง เกิดความเดือดร้อนใจเอง เมื่อหวนระลึกถึงบ้าง หรือถึงความวิบัติทางความคิด วิบัติทางความประพฤติ เป็นมิจฉาปฏิญญบ้าง ต้องได้รับความทุกข์ยากลำบากทั้งทางกายและทางใจ อาจถึงตายหรือถึงอาการสาหัสปางตาย อันเนื่องมาจากการปฏิบัติผิด ซึ่งมีการเรียนผิดนั้นเป็นเหตุ ก็ฉันนั้น เหมือนกัน

ฉะนั้น พระพุทธองค์ จึงทรงจำแนกปริยัติ คือการศึกษาเล่าเรียนไว้เป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อลคัทธูปมาปริยัติ ได้แก่ การศึกษาเล่าเรียนธรรมที่เปรียบ เสมือนการจับงูพิษร้าย ซึ่งผู้ที่จับไม่ดีนั้น อาจถูกงูพิษแวงกัดเอา ทำให้ได้รับความเจ็บปวดแสนสาหัส ถึงตายหรือถึงอาการปางตายได้ อันมีการจับไม่ดีของบุคคลนั้น เป็นเหตุ ฉันทิ การที่โมฆะบุรุษบางคนในพระศาสนานี้ เรียนธรรม เพื่อหวังอวดโอ้ หวังลาภสักการะ ยศ ตำแหน่ง ชื่อเสียง หรือเรียนเพื่อไว้โต้แย้ง หักล้างกับผู้อื่น ด้วยอำนาจมานะ ทิฏฐิ เป็นต้น เขาย่อมได้ประสบกับสิ่งที่ไม่ดี เป็นเครื่องตอบแทน เช่น การตำหนิติเตียนจากบัณฑิตทั้งหลายบ้าง ความเดือดร้อนใจตนเองที่ต้องระลึกถึงด้วยความรังเกียจบ้าง หรือต้องได้รับทุกขเวทนาแสนสาหัส ถึงตายหรือถึงอาการปางตายบ้าง อันมีการถือผิดปฏิบัติผิดนั้น เป็นเหตุ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน

๒. นิสสรณัตถปริยัติ ได้แก่ การศึกษาเล่าเรียนธรรมะเพื่อเป็นแนวทางในการประพฤติปฏิบัติ เพื่อที่จะนำตนเองให้ข้ามพ้นจากวิญญูะสงสาร อันยาวไกลนี้ให้ได้ ซึ่งเป็นการศึกษาที่ดีที่ถูกต้องอำนวยความสะดวกการประพฤติปฏิบัติ สำหรับผู้ที่เป็นปุถุชนและพระเสขะบุคคล เปรียบเหมือนการเรียนรู้แผนที่สำหรับเดินทางที่

ถูกต้องทำให้สามารถเดินไปได้ถูกทางและบรรลุถึงจุดหมาย โดย
ความสวัสดิ์ในที่สุด เป็นการศึกษาของเหล่าบัณฑิต ผู้มีปัญญา ที่
ศึกษาเพื่อการประพฤติปฏิบัติพัฒนาสติปัญญาของตนให้แก่กล้า
และพาตนให้ข้ามพ้นทางกันดารทั้งหลาย มีทางกันดารคือ ความ
เกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตาย เป็นต้น เสียได้

๓. ภัณฑาคาริกปริยัติ ได้แก่ การศึกษาเล่าเรียนธรรม ที่
เปรียบประดุจดั่งท่านผู้เป็นขุนคลัง คือเรียนรู้เพื่อเก็บรักษาและ
สืบทอดต่อไป แก่ชนรุ่นหลัง ไม่ให้เลือนหายหรือขาดสายไป ได้แก่
การศึกษาเล่าเรียนของท่านที่สามารถปฏิบัติพัฒนาตนเอง จน
สามารถนำตนให้ไปสู่จุดสูงสุด คือ เป็น**พระอรหันต์** สามารถ
กำจัดกิเลสได้หมดสิ้นโดยไม่มีเหลืออยู่ แม้แต่น้อย มีตนเป็นผู้
บริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสแล้วไม่ต้องปฏิบัติเพื่อการละกิเลสอีก
ต่อไปแล้ว เรียกว่า **อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว** ท่านจึงศึกษาเล่า
เรียนพระพุทธพจน์ไว้เพื่อรักษาและสืบทอดต่อไป

ฉะนั้น การศึกษาเล่าเรียนหลักธรรมคำสอนทาง
พระพุทธศาสนา ของเราเหล่าพุทธศาสนิกชน ที่ยังเป็นปุถุชนอยู่
จึงควรเป็นแบบ **นิสสรณ์ตถปริยัติ** คือ การศึกษาเพื่อมุ่งกำจัด

เกลากิเลสให้หมดไปจากจิตใจให้มากที่สุด เพื่อให้เกิดความ
สะอาด สว่างสงบ และเป็นบาทดำเนินไปสู่จุดหมายสูงสุดคือ พระ
นิพพาน ต่อไป ทั้งเป็นการช่วยสืบทอดอายุพระพุทธศาสนาและ
หลักธรรมคำสอนให้อยู่ยืนยาว ต่อไปอีกทางหนึ่ง

แต่ถ้ามีผู้ศึกษาแบบ **อลคหูปมาปริยัติ** มาก (ดังเช่นทุก
วันนี้)พระพุทธศาสนาของเรา ก็วยิ่งเสื่อมสูญเร็วมากขึ้น

อนึ่ง พระพุทธศาสนา คือ ศาสนธรรมทั้ง ๓ ประการนั้น จะ
เสื่อมไปหรือ เจริญรุ่งเรืองมากขึ้นนั้น ก็ด้วยเหตุปัจจัยต่าง ๆ
ได้แก่

เหตุที่ทำให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองนั้นมี ๕ ประการ คือ

๑. สักกัจจัง ธัมมัง สุนันติ พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย คือ
ภิกษุสามเณร อุบาสกอุบาสิกา มีความใส่ใจในการสดับรับฟังพระ
สัทธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา โดยความเคารพ อย่าง
จริงจังและจริงใจ

๒. สักกัจจัง อัมมัง ปริยาปุณฺณติ คือ พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย มีความใส่ใจในการศึกษาเล่าเรียนในหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา ทั้งในพระไตรปิฎก บาลี อรรถกถา ฎีกาและอนุฎีกา โดยความเคารพ

๓. สักกัจจัง อัมมัง ธาเรนติ คือ พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย มีความสนใจและใส่ใจจนขวนขวายในการท่องจำหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญๆ ในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และทรงจำไว้ได้อย่างแม่นยำ ไม่ให้เลือนหาย และถ่ายทอดต่อๆ กันไป ไม่ให้ขาดสาย

๔. สักกัจจัง ธาตานัง อัมมานัง อตถัง อุปะปะริกขันติ คือ พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย มีความสนใจในการพิจารณาอรรถคือ เนื้อความของหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา ที่ตนเองได้ทรงจำไว้แล้วนั้นว่ามีความหมายอย่างไรโดยถูกต้องเพื่อให้มีความเข้าใจที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไปเป็นลำดับ

๕. สักกัจจัง อัมมะมัญญายะ อตถะมัญญายะ อัมมานุอัมมัง ปฏิปชฺชันติ คือ พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย มีความสนใจในการปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา ตาม

สมควรแก่ธรรมนั้นๆ เช่น การให้ทาน รักษาศีลและการเจริญสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้ได้ประสบอรรถรส และธรรมรส คือได้บรรลุมรรคผล นิพพาน ฌาน อภิญญา ต่อไป

เมื่อพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย มีความสนใจและใส่ใจในการปฏิบัติตามหลัก ทั้ง ๕ ประการนี้ให้บริบูรณ์แล้ว พระพุทธศาสนาก็สามารถที่จะเจริญรุ่งเรืองและดำรงมั่นอยู่ได้นาน เป็นมรดก ตกทอดต่อไปโดยไม่ขาดสาย

แต่ถ้าพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ไม่มีความสนใจในการปฏิบัติตามหลักทั้ง ๕ ประการนั้น หรือบกพร่องไปข้อใดข้อหนึ่ง พระพุทธศาสนาก็ไม่สามารถจะเจริญรุ่งเรืองและดำรงมั่นอยู่ได้มีแต่จะพลอยเสื่อมสูญเลือนหายไปเป็นลำดับ

เหตุที่ทำให้พระพุทธศาสนาเสื่อมสูญไปนั้นก็มี ๕ ประการ

อันตรงกันข้ามกับเหตุแห่งความเจริญนั้น คือ

๑. นะ สักกัจจัง อัมมัง สุนันติ คือ พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ไม่มีความสนใจในการสดับรับฟังหลักธรรม คำสอนทาง

พระพุทธศาสนา แต่กลับหันไปให้ความสนใจแต่การสดับรับฟัง วิชาการทางโลก เพื่อจะนำไปประกอบอาชีพหรือ เพื่อจะอวดโก้ ได้วาทะกัน หรือ

๒. นะ สักกัจจัง ธัมมัง ปรียาปุณฺณติ คือ พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ถึงจะมีความสนใจในการสดับรับฟัง หลักธรรมคำสอนในทางพระพุทธศาสนาจริง แต่ไม่มีความสนใจในการศึกษาเล่าเรียนหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาใน พระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา อนุฎีกา อย่างจริงจัง เพื่อให้มีความรู้ ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป มีแต่ความสนใจในการศึกษาเล่าเรียนวิชาการทางโลก เพื่อนำไปประกอบอาชีพ หรือ เพื่อนำไป ปริญญา มาประดับตน เพื่อเทียบยศ เทียบตำแหน่ง หรือเพื่ออวด ไล่ให้ผู้อื่นเกรงขาม เป็นต้น หรือ

๓. นะ สักกัจจัง ธัมมัง ธาเรนติ คือ พุทธศาสนิกชน ทั้งหมด แม้จะมีความสนใจในการสดับรับฟัง หลักธรรมคำสอน ทางพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี ทั้งมีความใส่ใจในการศึกษาเล่าเรียนโดยเคารพก็จริง แต่ไม่มีความสนใจในการที่จะทรงจำ หลักธรรมที่สำคัญๆไว้ มีแต่สนใจในการทรงจำหลักวิชาการทาง

โลกในการที่จะนำไปประกอบอาชีพ หรือ อวดโก้ ได้ตอบกัน เป็นต้น หรือ

๔. นะ สักกัจจัง ธาตานัง ธัมมานัง อตถัง อุปะปะริก ขันติ คือ พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ถึงแม้จะมีความสนใจในการ สดับรับฟังและศึกษาเล่าเรียนในหลักธรรมคำสอนทาง พระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี ทั้งมีความสนใจในการทรงจำ หลักธรรมที่สำคัญๆไว้ได้อย่างแม่นยำ แต่ไม่มีความใส่ใจในการ พิจารณาใคร่ครวญอรรถคือ เนื้อความอันลึกซึ้งของหลักธรรมนั้นๆ ที่ตนทรงจำไว้ได้ว่า มีความหมายอย่างไร เป็นต้น เพื่อให้มีความ เข้าใจที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไปอีก มีแต่การสนใจในการพิจารณาเนื้อความ ของหลักวิชาการทางโลก เพื่อจะนำไปประกอบอาชีพ หรืออวดโก้ ได้ตอบกัน เป็นต้น หรือ

๕. นะ สักกัจจัง ธัมมะมัญฺญายะ อตถะมัญฺญายะ ธัม มานุธัมมัง ปฏิปัซขันติ คือ พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย แม้จะมี ความสนใจในการสดับรับฟังและศึกษาเล่าเรียนในหลักธรรมคำ สอนทางพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี ทั้งมีความสนใจในการทรง จำหลักธรรมที่สำคัญ ๆ ไว้ได้ และมีความสนใจในการพิจารณา

เนื้อความของหัวข้อธรรมนั้นๆเป็นอย่างไรดี แต่ไม่มีความสนใจในการลงมือปฏิบัติ เพื่อให้ได้ประสบธรรมรสและอรรถรส ชอบแต่สอนให้ผู้อื่นปฏิบัติ ส่วนตนเองนั้น ชอบแต่ปฏิบัติตามหลักวิชาการทางโลก เพื่อหาประสบการณ์ นำไปประกอบอาชีพ หรือ อวดโอ้ ได้ตอบกัน เป็นต้น ให้ผู้อื่นยกย่องสรรเสริญ หรือ เพื่อลาภสักการะ

ด้วยเหตุดังกล่าวมาทั้ง ๕ ประการนี้ ถ้ามีข้อใดข้อหนึ่ง ก็ย่อมจะบั่นทอนความเจริญรุ่งเรืองมั่นคงของพระพุทธศาสนา ถ้ามีหมดทุกข้อ พระพุทธศาสนา ก็ย่อมถึงความเสื่อมสูญลง หรือ เลือนหายไปโดยลำดับ

ฉะนั้น พุทธศาสนิกชน ผู้หวังความเจริญรุ่งเรืองแห่งพระพุทธศาสนาจึงควรให้ความสนใจ ในการประพฤติปฏิบัติตามเหตุแห่งความเจริญ ของพระพุทธศาสนาให้มาก และควรหลีกเลี่ยงเหตุแห่งความเสื่อมนั้น เสียให้ห่างไกล เพื่อให้พระพุทธศาสนาของเรา ได้เจริญรุ่งเรืองมั่นคงสืบไป

อนึ่ง บุคคลทั้งหลายในโลกนี้ ย่อมจะมีทั้งผู้รู้และไม่รู้ในเหตุแห่งความเจริญและความเสื่อมแห่งพระพุทธศาสนาทั้ง ๕

ประการนั้น ในบรรดาผู้รู้และไม่รู้นั้น แบ่งออกเป็นฝ่ายละ ๔ พวก คือ

ผู้ไม่รู้ ๔ จำพวกคือ

๑. บางคนมีกำลังกายและกำลังทรัพย์ดี พอที่จะปฏิบัติตามธรรมอันเป็นเหตุแห่งความเจริญ ๕ ประการนั้นได้ แต่ก็ไม่มีศรัทธาและเมื่อมีผู้มาแนะนำให้ก็ไม่สนใจจะรับฟัง

๒. บางคนมีความเลื่อมใสในธรรมอันเป็นเหตุแห่งความเจริญทั้ง ๕ ประการนั้นเป็นอย่างดี แต่กำลังกาย และกำลังทรัพย์ไม่ดีพอ ที่จะทำการปฏิบัติตามได้

๓. บางคนมีกำลังกายดี กำลังทรัพย์ดี พอที่จะทำการปฏิบัติตามธรรมอันเป็นเหตุแห่งความเจริญทั้ง ๕ ประการนั้นได้ แต่ขาดผู้ที่จะแนะนำสั่งสอนให้

๔. บางคนมีกำลังกายดี มีกำลังทรัพย์ดี พอที่จะทำการปฏิบัติตามเหตุแห่งความเจริญทั้ง ๕ ประการนั้นได้ และทั้งมีผู้ที่แนะนำสั่งสอนให้ จึงทำการปฏิบัติตามธรรมทั้ง ๕ ประการนั้นได้เป็นอย่างดี

เพราะฉะนั้น ท่านที่กำลังทำการแนะนำสั่งสอน ใน
หลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาอยู่นั้น ก็ควรที่จะให้การ
เหลียวแลดูบุคคลจำพวกที่ ๓ และให้การส่งเสริมบุคคลจำพวกที่
๔ ให้ได้มีโอกาสปฏิบัติตามธรรมอันเป็นเหตุแห่งความเจริญของ
พระพุทธศาสนาทั้ง ๕ ประการนั้น ให้ครบบริบูรณ์ เพื่อความ
เจริญรุ่งเรืองแห่งพระสังฆธรรมในพระพุทธศาสนาต่อไป

ผู้รู้ ๔ จำพวก

๑. บางคนมีกำลังกายดี มีกำลังทรัพย์ดี พอที่จะทำการ
ปฏิบัติตามธรรมอันเป็นเหตุแห่งความเจริญของพระพุทธศาสนา
ทั้ง ๕ ประการนั้นได้ แต่ไม่มีความเลื่อมใสในการที่จะทำการ
ปฏิบัติตาม

๒. บางคนมีความเลื่อมใสในธรรมทั้ง ๕ ประการนั้น เป็น
อย่างดี แต่กำลังกายและ กำลังทรัพย์ไม่ดี พอที่จะทำการปฏิบัติ
ตามได้

๓. บางคนมีกำลังกายดี มีกำลังทรัพย์ดี แต่ตนเองไม่มี
การปฏิบัติ ชอบแต่ที่จะแนะนำให้ผู้อื่นปฏิบัติตามธรรมอันเป็น

เหตุแห่งความเจริญแห่งพระพุทธศาสนาทั้ง ๕ ประการ นั้น
เท่านั้น

๔. บางคนมีกำลังกายดี มีกำลังทรัพย์ดีทั้งตนเองก็มีการ
ปฏิบัติอยู่แล้วทั้งได้ช่วยแนะนำให้ผู้อื่นปฏิบัติในธรรมอันเป็นเหตุ
แห่งความเจริญแห่งพระพุทธศาสนาทั้ง ๕ ประการนั้นด้วย

ดังนั้น ท่านที่มีหน้าที่รักษาพระพุทธศาสนาทั้งหลาย จง
ช่วยกันส่งเสริมบุคคลจำพวกที่ ๔ นี้ ให้ดีและให้มีมากขึ้น และจง
ช่วยกันส่งเสริมบุคคลจำพวกที่ ๒ นั้นให้ได้ปฏิบัติตามเหตุแห่ง
ความเจริญแห่งพระพุทธศาสนาเพื่อความเจริญรุ่งเรืองและมั่นคง
แห่งพระสังฆธรรมในพระพุทธศาสนาต่อไป

ฉะนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนา อัน
ประกอบด้วยหลักสำคัญ ๓ ประการคือปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ของ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น จะเจริญรุ่งเรืองและตั้งมั่นคงอยู่ได้นั้น ก็
เพราะพุทธศาสนิกชน คือ ภิกษุ สามเณร อุบาสก อุบาสิกา
ทั้งหลาย ได้ช่วยกันศึกษา และปฏิบัติ สืบทอดกันมาโดยไม่ขาด
สาย ซึ่งเป็นการทำธุระที่สำคัญในพระพุทธศาสนา ๒ ประการ คือ

๑. คัมภีระ คือ การศึกษาเล่าเรียนในหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา อันได้แก่ พระพุทธพจน์ คือพระไตรปิฎก และอรรถกถา พร้อมทั้งฎีกาและอนุฎีกา อย่างถูกต้องบริบูรณ์ เป็นประโยชน์แก่การปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรมนั้นๆ และการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาต่อไป

๒. วิปัสสนา คือ การปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอน ที่ได้ทำการศึกษาเล่าเรียน จนมีความรู้ความเข้าใจมาอย่างถูกต้องดีแล้วนั้น ได้แก่ การให้ทานรักษาศีล การปฏิบัติสมณกรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้ได้บรรลุ มรรค ผล นิพพาน ฌาน อภิญญา ต่อไป ตามสมควรแก่การปฏิบัติ

ธรรมาทั้ง ๒ ประการนี้ เป็นธรรมาหลัก หรือ ธรรมาที่สำคัญในพระพุทธศาสนา ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสรรเสริญไว้ ซึ่งผู้ที่เป็นพุทธศาสนิกชนทั้งหลายควรตระหนัก และคำนึง ใส่ใจอยู่เสมอ

ถ้าพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย พากันหันมาสนใจในการทำธรรมาที่สำคัญทั้ง ๒ อย่างนี้ อย่างจริงจังและจริงใจ ให้บริสุทธิ์

บริบูรณ์อยู่ตราบไต่แล้ว ก็เป็นอันหวังได้ว่า พระพุทธศาสนา จะมีทางเจริญรุ่งเรือง ไม่เสื่อมสูญ ไม่เลือนหายไป ตราบนั้น

แต่พุทธศาสนิกชนโดยมาก ในปัจจุบันนี้ โดยเฉพาะผู้ที่เป็นพระภิกษุสามเณร ซึ่งถือว่าเป็นหลักเป็นแนวหน้าในการศึกษาปฏิบัติ เพื่อสืบทอดหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา ก็พากันห่างเหิน หันหลังให้กับการศึกษาและประพฤติปฏิบัติธรรม อย่างจริงจัง กลับหันไปให้ความสำคัญและมุ่งมั่นในการศึกษาทางโลก และปฏิบัติกิจกรรมทางโลก แข่งขันกับฆราวาส กลายเป็นผู้หลงทาง เวียนไปเพื่อความคลุกคลีและหมกมุ่น อยู่ในลาภ ยศ สุข สรรเสริญ เสียเอง เป็นไปในทำนองถอยหลังลงคลอง หรือบางทีบางครั้ง ก็ไร้ประสิทธิภาพ กลับเป็นผู้ให้ฆราวาส ซึ่งถือว่าเป็นแนวหลังนั้น เป็นผู้ชักนำ คอยเตือน คอยปลุก ชี้ทางให้ แต่ก็กลับหลับไหลไปอย่างเดิม ด้วยอำนาจกิเลส คือตัณหา มานะ ทิฏฐิ เป็นต้น ซึ่งเป็นเครื่องหมายบ่งบอกถึงความเสื่อมถอยไร้สมณภาพแห่งภาวะความเป็นแนวหน้าเสีย เป็นผู้ตกไปจากภาวะความเป็นพุทธสาวกที่แท้จริง เหลืออยู่ก็เพียงแต่สัญลักษณ์เปลือกนอกเท่านั้น (หรือบางรูปบางท่าน โดย

พฤติกรรมแล้ว ก็กลายเป็นนักบวชนอกพระพุทธศาสนามีหน้าที่
เพียงรับจ้างประกอบพิธีกรรม และจำหน่ายเครื่องรางของขลัง
เท่านั้น) เป็นสถานการณ์ ที่ปกป้องให้เหล่าบัณฑิต ผู้มีความรู้
ชอบ ประพฤติชอบ ตามกรอบแห่งพระธรรมวินัย เป็นสัมมาทิฐิ
ได้รู้ว่า ถึงจุดเสื่อมถอยลงเรื่อย แห่งพระสังฆธรรมใน
พระพุทธศาสนา โดยยากที่จะกู้สถานการณ์ให้กลับคืนได้ ซึ่งก็
คาดการณ์ไม่ได้ว่า จะมีพระเอกขี่ม้าขาวมาช่วยกู้คืนให้ เหมือน
สมัยที่ผ่านมา ที่มีพระเถระที่เป็นนักปราชญ์ มีบุญญาธิการมาก
มาช่วยกอบกู้พระพุทธศาสนาในคราวที่เกิดภาวะวิกฤติการณ์
ช่วยชำระสะสาง ขยะและเสี้ยนหนามแห่งพระพุทธศาสนา
รวบรวมพระสงฆ์ผู้มีความรู้ดีปฏิบัติชอบตามพระธรรมวินัยของ
พระพุทธเจ้า เป็นพระอริยสาวก ร่วมกันชำระพระธรรมวินัย ให้
บริสุทธิ์ สังกายนาเรียบเรียง ร้อยกรอง ตั้งไว้เป็นแบบแผน เป็น
แนวทางการศึกษา และการประพฤติปฏิบัติสืบต่อมาเป็นคราว ๆ
จนถึงปัจจุบันนี้ หรือไม่ ก็ไม่ทราบได้ จึงเป็นสถานการณ์ที่
น่าเป็นห่วงอยู่อย่างมาก

กล่าวโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การศึกษาพระอภิธรรมใน
ประเทศไทยเรานั้น เริ่มมีความจิตจางลงอย่างมากทั้งในด้าน
ปริมาณและคุณภาพ พุทธศาสนิกชน โดยเฉพาะพระภิกษุ ซึ่ง
ถือว่าเป็นทัพแนวหน้าไม่ค่อยเห็นคุณค่า และความสำคัญของ
พระอภิธรรม เพราะไปเน้นในเรื่องการศึกษา ที่เป็นไปตาม
กระแสโลก ในยุคโลกาภิวัตน์ ที่ว่า การเรียนแบบไหน ที่โลก
ยอมรับ รัฐบาลสนับสนุน คณะสงฆ์ส่วนใหญ่มีความเห็นดีเห็น
งามด้วย เรียนแล้วเทียบโอนวุฒิการศึกษาทางโลกได้ ก็จะมุ่ง
เรียนเฉพาะแบบนั้น ทำให้ความรู้ความเข้าใจถึงสภาวะธรรม ที่มี
อยู่ในเนื้อหาของพระอภิธรรมนั้น ถูกมองข้ามไปอย่างน่าเสียดาย
เพราะพระอภิธรรมนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยปรมัตถ
เทศนา คือ ทรงเทศนาโดยอรรถาธิบายถึงสภาวะธรรมอันเป็น
ปรมัตถธรรมแท้ มีเหตุมีผล มีสภาวะรองรับ มีอรรถอย่างลึกซึ้ง
พิสดาร

HHHHHHHHHH

บทที่ ๒

ประวัติความเป็นมาของพระ อภิธรรม

คัมภีร์พระไตรปิฎก เป็นคัมภีร์ที่บรรจุหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้ง ๓ ประเภท คือ พระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม จึงรวมเรียกว่า พระไตรปิฎก แปลว่า หลักพุทธธรรม ๓ คัมภีร์ ซึ่งเป็นที่รู้จักกันโดยมากของพุทธศาสนิกชนชาวไทย แต่โดยมากก็รู้จักกันแต่เพียงชื่อนั้น ที่รู้จักลึกซึ้งดีพอ ก็มีเฉพาะผู้ที่ทำการศึกษาเท่านั้น แต่ในบรรดาผู้ที่ทำการศึกษาในประเทศไทยนั้น ก็ศึกษากันเฉพาะบางส่วน หรือหลายท่านไม่ได้ศึกษาถึงพระไตรปิฎก ศึกษาเฉพาะชั้นอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ตามกำหนดกฎกติกาของคณะสงฆ์ หรือที่มหาเถรสมาคมกำหนดเท่านั้น ทั้งนี้เพราะปัจจัยหลายอย่าง เช่น ทางด้านค่านิยม, แรงจูงใจใน

การศึกษา, ความเชื่อความศรัทธา, และข้อกฎกติกาของสำนัก เป็นต้น ทำให้การศึกษาพระไตรปิฎกของพุทธบริษัทไทย ไม่ทั่วถึงเท่าที่ควร

โดยเฉพาะพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่บรรจุเนื้อหาของหลักธรรม ที่เป็นสภาวะธรรมละเอียดลึกซึ้ง ที่เรียกว่า ปรมัตถสัจจะ ซึ่งเมื่อสรุปแล้ว ก็ได้แก่ เนื้อความแห่งธรรม ๔ อย่าง คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ที่เรียกว่า ปรมัตถธรรม ๔ พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยธรรมาธิฐาน ยกเอาธรรมขึ้นแสดงล้วน ๆ ไม่เกี่ยวกับบัญญัติ สัตว์ บุคคล เรียกว่า **ปรมัตถเทศนา**

ความหมายของ “อภิธรรม”

คำว่า “อภิธรรม” มีความหมายตามศัพท์ว่า ธรรมอันยิ่งใหญ่ ธรรมอันพิเศษ^๑ ซึ่งแปลได้ว่า พระอภิธรรมเป็นธรรมอันยิ่งใหญ่และพิเศษกว่าพระสูตร กล่าวคือ พระอภิธรรมกล่าวถึงหลักธรรมที่ละเอียดพิสดารกว่าพระสูตร ด้วยเหตุที่พระสูตรเป็นธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงตามฐานะของผู้ฟัง จึงไม่ทรงแสดง

^๑ อภิ.อ. ๑/๓

โดยความเป็นขั้น อายตนะ ธาตุ สัจจะ เป็นต้น ไว้อย่างครบถ้วน
ในพระสูตรทุกสูตร แต่จะทรงแสดงเพียงส่วนที่เหมาะสมแก่อุปนิสัย
ของผู้ฟัง ในแต่ละบุคคล แต่ละโอกาส แต่ละสถานที่ หรือแต่ละ
เหตุการณ์ จะเห็นได้ว่า พระสูตรบางสูตรมีคาถา ๑ บทบ้าง ๒
บทบ้าง ๓ บทบ้าง เป็นต้น ตามสมควร ในที่นี้ขอนำขั้น ๕ ที่มี
ตรัสไว้ในพระสูตรมาแสดงเป็นตัวอย่าง คือ

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ขั้น ๕ คือ อะไร รูปร่างใดอย่างหนึ่ง
คือ รูปร่างดี รูปร่างไม่ดี รูปร่างปัจจุบัน รูปร่างภายใน รูปร่างนอก
รูปร่างหยาบ รูปร่างละเอียด รูปร่างทรมาน รูปร่างประณีต รูปร่างไกล รูปร่างใกล้
นี้เรียกว่า รูปขั้น เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ... สัญญา
อย่างใดอย่างหนึ่ง ... สังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง ... วิญญาณ
อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ วิญญาณที่เป็นอดีต วิญญาณที่เป็น
อนาคต วิญญาณที่เป็นปัจจุบัน วิญญาณภายใน วิญญาณ
ภายนอก วิญญาณหยาบ วิญญาณละเอียด วิญญาณทรมาน
วิญญาณประณีต วิญญาณไกล วิญญาณใกล้ นี้เรียกว่า

วิญญาณขั้น”^๑

ส่วนในพระอภิธรรม พระพุทธองค์ทรงแสดงเน้นสภาพ
ธรรมเท่าที่มีได้ทั้งหมด โดยไม่เกี่ยวข้องกับบุคคลหรือเหตุการณ์ จึง
ไม่นิยมกล่าวถึงบุคคล บุรุษ สตรี สัตว์ สิ่งของ เป็นต้น เหมือนใน
พระวินัยและพระสูตร แต่จะใช้คำว่า ระบุถึงสภาพธรรมล้วน ๆ
เช่น จิต เจตสิก รูป นิพพาน ผัสสะ เวทนา เป็นต้น คำที่ปรากฏ
ในพระวินัยและพระสูตร เปรียบเหมือนคำที่ใช้สื่อสารกันทั่วไป
เช่น คำว่า “น้ำ” ส่วนคำในพระอภิธรรมเป็นคำเฉพาะ ดังนั้น ใน
พระอภิธรรม พระพุทธองค์จึงทรงจำแนกโดยความเป็นขั้น
อายตนะ ธาตุ เป็นต้น ทั้งหมดเป็น ๓ นัย คือ

๑. สุตตันตภาชนีนัย นัยแห่งการจำแนกตามพระสูตร
ดังมีข้อความว่า

“ขั้น ๕ คือ รูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น
และวิญญาณขั้น

^๑ ส.ญ. ๑๗/๔๘/๓๙

ในชั้น ๕ นั้น รูปชั้นคืออะไร รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง มี รูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปทรม รูปประณีต รูปไกล รูปใกล้ นี้เรียกว่า รูปชั้น

ในรูปชั้นนั้น รูปอดีต คืออะไร รูปใด ล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้ว ปราศไปแล้ว ที่เป็นอดีต จัดเข้าในส่วนอดีต ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่า รูปอดีต”^๑

๒. อภิธัมมภาษณีนัย นัยแห่งการจำแนกตามพระอภิธรรม ดังข้อความที่กล่าวว่า “ในชั้น ๕ นั้น รูปชั้นคืออะไร รูปชั้นหมวดละ ๑ ... รูปชั้นหมวดละ ๒ ... รูปชั้นหมวดละ ๓ ...”^๒

^๑ อภิ.วิ. ๓๕/๑๓/๑

^๒ อภิ.วิ. ๓๕/๑๓/๑๔๑-๑๔๕

๓. ปัญหาปุจฉนัย เป็นนัยแห่งการถามปัญหา ดังมีข้อความว่า “ในชั้น ๕ นั้น ชั้นไหนเป็นกุศล ชั้นไหนเป็นอกุศล ชั้นไหน เป็นอัพยาท ...”^๓

หลักธรรมอาจเปรียบได้กับโอสถที่ปรุงขึ้นต่างกัน เป็นพระสูตรและพระอภิธรรม พระสูตรเปรียบเหมือนตำรับยาที่มีสรรพคุณรักษาโรคเฉพาะโรค ตามอาการของผู้ป่วยที่มาพบแพทย์ ส่วนพระอภิธรรมเหมือนโอสถขนานพิเศษ มีตัวยาลำคัญครบถ้วน ประกอบด้วยตัวยาสารพัดที่ปรุงขึ้นเพื่อรักษาได้ทุกโรคทุกคนและทุกโอกาส การศึกษาพระอภิธรรมจึงเอื้อประโยชน์ให้เข้าใจพระสูตรได้ชัดเจนตรงตามสภาวะธรรม ดังนั้น การศึกษาพระอภิธรรม จึงเอื้อประโยชน์ให้เข้าใจพระสูตรและพระวินัยตามสภาวะธรรมอย่างแท้จริงได้

พระอภิธรรมปิฎกกล่าวถึงสภาพธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง แม้จะอธิบายสภาพธรรมอันได้แก่ กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยาทธรรม เป็นต้น ด้วยนัยจากคัมภีร์มัสมสังคณีอย่างเดียว ก็

^๓ อภิ.วิ. ๓๕/๑๕๑/๖๘

ยังไม่บริบูรณ์ ฟังอธิบายด้วยนัยจากคัมภีร์วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคล
บัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปฏิฐานน อิก จึงจะบริบูรณ์ ซึ่งต้อง
ใช้เวลานาน แต่มนุษย์ทั่วไปไม่อาจนั่งฟังธรรมที่แสดงติดต่อกัน
อย่างต่อเนื่องตลอด ๓ เดือนได้ ตั้งแต่ละคนได้สั่งสมอรรถาธิบายมา
ต่างกัน บางคนอาจเคยศึกษาพระอภิธรรมมาแต่ภพก่อน และ
บางคนไม่เคยศึกษามาก่อนเลย ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ทรง
แสดงพระอภิธรรม (อย่างเป็นหลักเป็นฐาน) ในมนุษยโลก^๑

ความเป็นมาของพระอภิธรรมปิฎกโดยสังเขปต่อไปนี่

ในพรรษาที่ ๗ เมื่อวันขึ้น ๑ ค่ำเดือน ๘ เมื่อพระพุทธองค์
ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ทรมานนิครนนาฏบุตรอยู่นั้น ทรง
พิจารณาว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายที่ผ่านมาแล้ว เมื่อทรงแสดงยมก
ปาฏิหาริย์เสร็จแล้ว เสด็จจำพรรษาที่ไหน ก็ทรงทราบด้วยพระ
พุทธญาณว่า เป็นพุทธประเพณีของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ เมื่อ
ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์เสร็จแล้ว ก็เสด็จไปสู่สวรรค์ชั้น

ดาวดึงส์ประทับนั่งเหนือบัลลังก์มณฑปสิลาอาสน์ของท้าวสักก
เทวราช ผู้จอมแห่งเทพดาวดึงส์จัดถวาย เสด็จจำพรรษา ณ สุ
ธรรมสภาในดาวดึงส์นั้น เพื่อแสดงธรรมโปรดพุทธมารดา พร้อม
ด้วยเทวดาและพรหมทั้งหลายจากหมื่นจักรวาล ที่มาประชุมกัน
ณ ที่นั้น

ในขณะนั้น พระนางสิริมหามายาที่เป็นพุทธมารดานั้น
หลังจากเจ้าชายสิทธัตถะ ประสูติได้เพียง ๗ วัน เสด็จสวรรคตจุติ
จากมนุษยโลก ไปบังเกิดเป็นเทพบุตร ชื่อ **สันตुสิตเทพบุตร** ณ
สวรรค์ชั้นดุสิต ซึ่งเป็นสวรรค์ชั้นที่ ๔ ในบรรดาสวรรค์ ๖ ชั้น ซึ่ง
เป็นสวรรค์สำหรับเป็นที่อยู่ของผู้บำเพ็ญบารมีเป็นพระสัมมา
สัมโพธิญาณ พระปัจเจกโพธิญาณ อัครสาวกโพธิญาณ
มหาสาวกโพธิญาณ ปกตีสาวกโพธิญาณ และ พุทธบิดาพุทธ
มารดา เรียกว่า “**เป็นสวรรค์ชั้นปัญญาน**”

แต่การที่พระพุทธองค์ ทรงเสด็จไปแค่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์
ซึ่งเป็นสวรรค์ชั้นที่ ๒ นั้น พระอรรถกถาจารย์สันนิษฐานว่า “เพื่อ
ทรงต้องการที่จะให้เทวดาทั้งหลาย และเทพบุตรผู้เคยเป็นพระ
พุทธมารดานั้น เกิดความอุตสาหะในการลงมาฟังธรรม และจะได้

^๑ สังคห. นวฎี. ๑๕

ตั้งใจฟังธรรมโดยเคารพ สมกับความลำบากที่ต้องลงมา และเพื่อ
จะทรงอนุเคราะห์เทวดาที่อยู่ชั้นต่ำกว่าด้วย เทวดาและพรหมชั้น
ที่อยู่สูงกว่า ย่อมสามารถลงมาสู่ภพภูมิชั้นที่ต่ำกว่าได้ ด้วย
อำนาจแห่งบุญฤทธิ์ ส่วนเทวดาหรือพรหมที่อยู่ชั้นต่ำกว่า ย่อมไม่
สามารถขึ้นไปสู่ภพภูมิที่สูงกว่าได้ ด้วยความจำกัดแห่งขอบเขต
แห่งบุญฤทธิ์เช่นกัน จึงทรงเสด็จไปแค่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์เท่านั้น
โดยทรงยังพระบาทข้างหนึ่งเหยียบบนยอดภูเขายุคนธร และอย่าง
พระบาทอีกข้างหนึ่ง เหยียบบนยอดภูเขาสิเนรุ และอย่างพระบาท
ก้าวที่ ๓ ถึงภพดาวดึงส์ เมื่อท้าวสักกเทวราช หรือ พระอินทร์ ผู้
เป็นเจ้าแห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ทรงทราบว่ พระพุทธเจ้าเสด็จมา
ก็เสด็จเข้าไปเฝ้าถวายบังคมทูล ต้อนรับ เมื่อทรงทราบว่า พระ
พุทธองค์ทรงเสด็จมาจำพรรษา ณ ภพภูมิของพระองค์ ก็ทรง
พิจารณาว่า จะทูลอัญเชิญพระพุทธเจ้าให้ทรงจำพรรษา ณ ที่ไหน
จึงจะสมควร ก็ ทรงเห็นว่า ปณฺฑกัมพลสิลาอาสน์ ที่ประทับของ
พระองค์เองนั้น เป็นสิ่งสูงค่า และสมควรกว่าที่อื่น จึงทรงปฐาสนะ
ถวาย และทูลเชิญพระพุทธองค์ให้ทรงจำพรรษา ณ ปณฺฑกัมพล
สิลาอาสน์นั้น แล้วให้โฆษกเทพบุตรไปเที่ยวป่าวประกาศให้

เทพบุตร เทพธิดาทั้งหลาย บอกต่อ ๆ กันไปว่า พระพุทธองค์เสด็จ
มาจำพรรษา ณ ปณฺฑกัมพลสิลาอาสน์ ของท้าวสักกเทวราช ณ
ภพดาวดึงส์ เพื่อแสดงธรรมโปรดพระพุทธมารดา และเทวดา
พรหมทั้งหลาย ถ้าเทวดาและพรหมตนใด ต้องการฟังธรรม ก็ขอ
เชิญ มาประชุมพร้อมกัน ณที่นี้ เหล่าเทวดา มาร พรหมทั้งหลายก็
ป่าวประกาศต่อ ๆ กันไปให้รู้ทั่วกัน ในหมื่นโลกธาตุ ผู้ที่ต้องการ
ฟังธรรม ต่างก็ละวิมานของตน พากันมาสู่พุทธสำนัก ในขณะนั้น
พระพุทธองค์ทรงพิจารณาว่าธรรมอะไรหนอ จึงสมควรแก่อุปนิสัย
ของเทวดาและพรหมเหล่านี้ และคู่ควรแก่ค่าน้ำนมของพระพุทธ
มารดาได้ ก็ทรงเห็นว่า พระอภิธรรม เป็นธรรมะที่มีเนื้อความ
ลึกซึ้ง เป็นปรมัตถสัจจะ เป็นธรรมาธิฐาน เหมาะสมแก่อุปนิสัย
ของเหล่าเทวดาและพรหม และคู่ควรแก่ค่าน้ำนมของพระพุทธ
มารดา จึงได้ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดพุทธมารดาและเหล่า
เทวดา พรหมทั้งหลายในสมาคมนั้น ตลอดไตรมาส แต่ทรงแสดง
เพียงโดยพิสดาร เรียกว่า **วิตถารนัย** ให้เหมาะแก่อุปนิสัยของ
เหล่าเทวดาและพรหมเหล่านั้น เป็นเวลาติดต่อกัน ๓ เดือน ไม่มี
การขาดตอน

โดยปกติแล้ว กาลเวลาในสวรรค์นั้น ยาวนานกว่าใน มนุษย์โลกมาก ซึ่งเปรียบเทียบ หนึ่งวันหนึ่งคืนในเทวโลกนั้น เท่ากับ ๑๐๐ ปีในมนุษย์โลก ฉะนั้น กาลเวลาเพียง ไตรมาส หรือ ๓ เดือน ก็ไม่ถึงวันหนึ่งคืนหนึ่งของในเทวโลก แต่ในฐานะที่ พระองค์ทรงเป็นมนุษย์ และเป็นพระพุทธเจ้าผู้เป็นแบบอย่างที่ดี ของพระสาวก และเหล่าเทวดา มาร พรหม และมนุษย์ทั้งหลาย พระองค์จึงทรงกระทำพุทธกิจ ในชีวิตประจำวันตามปกติ คือ เมื่อ ถึงเวลาตอนเช้าในมนุษย์โลก พระองค์ก็จะทรงเสด็จไปบิณฑบาต ณ อุตรกุรุทวีป แต่เพื่อมิให้การแสดงธรรมต้องขาดตอนไป จึง แสดงเนรมิตพระพุทธรูปให้ทรงแสดงธรรมแทนพระองค์ โดย ก่อนหน้านั้นทรงพิจารณาหาผู้ที่จะทรงแสดงธรรมแทนพระองค์ให้ ทัดเทียมกับพระองค์นั้น ก็ไม่ทรงเห็นใครมีความสามารถเท่า แม้แต่พระสารีบุตรผู้มีปัญญารองจากพระพุทธองค์ ก็ไม่สามารถ กระทำกิจนั้นได้ จึงทรงเนรมิตพุทธรูปดังกล่าวแล้ว โดยพระ พุทธรูปนั้น สามารถที่จะแสดงธรรมและตอบปัญหาที่พระองค์ ถามได้อย่างอัศจรรย์ ด้วยอำนาจพุทธฤทธิ์ พระสารีบุตร ผู้เป็น พระอัครสาวกเบื้องขวา ก็ได้ขึ้นไปอุปัฏฐากพระพุทธองค์ทุกวัน

โดยคอยปูอาสนะ ตักน้ำฉันน้ำใช้มาถวาย มิได้บกพร่อง พระพุทธ องค์ทรงตรัสถามความเป็นไปในมนุษย์โลกแล้ว ทรงแสดงพระ อภิธรรมที่พระองค์ทรงแสดงแก่เหล่าเทวดาและพรหมนั้น แต่ทรง แสดงโดยย่อ ที่เรียกว่า **สังเขปนัย** เพื่อให้เหมาะสมแก่ปัญญา ของพระสารีบุตร ผู้เป็นยอดแห่งคนมีปัญญา สามารถที่จะรู้แจ้ง นัยต่าง ๆ ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยย่อนั้น อย่างลึกซึ้ง และ กว้างขวาง เป็นร้อยเป็นพันนัยได้ ด้วยปัญญาของตนเอง

หลังจากนั้น พระสารีบุตร ก็ได้แสดงอภิธรรมเหล่านี้ แก่ ลูกศิษย์ของท่าน ๕๐๐ รูป ซึ่งลูกศิษย์ของท่านเหล่านี้ เมื่อสมัย พระพุทธเจ้าองค์ก่อน เคยเกิดเป็นค่างควา อาศัยอยู่ในถ้ำแห่ง หนึ่ง ซึ่งเป็นที่อยู่ของพระภิกษุผู้บำเพ็ญสมณธรรม ภิกษุผู้อยู่ในถ้ำ นั้น เป็นผู้ศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรม และท่องบ่นสาธยาย อภิธรรมอยู่เสมอ ในค่างวันหนึ่ง พระภิกษุเหล่านั้น ต่างก็เดิน จงกรมและสาธยายพิจารณาพระอภิธรรมไปด้วย พวกค่างควาได้ ยินเสียงพระภิกษุสาธยายพระอภิธรรม ก็เกิดความเลื่อมใสศรัทธา ในเสียง แต่ไม่สามารถจับใจ ความเป็นเนื้อหาของธรรมะนั้นได้ เพราะขอบเขตจำกัดของการเป็นสัตว์เดรัจฉานทั่วไปจึงยึดเอา

เสียงเป็นอารมณ์เกิดความเคลิบเคลิ้มปิติปราโมทย์ ด้วยความศรัทธาในเสียง จนลืมนึกเกาะฝาถ้ำ พวกมันตกลงมาตายทั้งหมด และด้วยอำนาจแห่งบุญนั้น จึงไปเกิดเป็นเทพบุตรในสวรรค์ชั้นดุสิต และท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย จนถึงสมัยพระพุทธเจ้าของเรา จึงได้มาบังเกิดเป็นกุลบุตรในเมืองสาวัตถี และเกิดความเลื่อมใสในพระอภิธรรมที่พระสารีบุตรแสดง จึงพากันออกบวชเป็นภิกษุทั้ง ๕๐๐ คน และได้บรรลุพระอรหัตผล ได้ทรงจำพระอภิธรรมไว้เป็นรุ่นแรก และสืบทอดรุ่นหลังต่อมา โดยพระอภิธรรมที่พระพุทธองค์และพระสาวกแสดงต่อมาภายหลังนั้น แสดงแบบกิ่งยอกกิ่งพิสดาร ที่เรียกว่า **นาติวิตถารนาติสังเขปนัย** และพระอานนท์ทรงจำนำสืบมา จนถึงสังคายนาครั้งที่ ๑ ได้ยกสู่ปฐมสังคีติ สาธยายแก่พระอรหันต์ปฏิสัมภิทา ๕๐๐ รูป ที่ประชุมทำปฐมสังคายนา และนำสืบกันมาจนถึงปัจจุบันนี้

ฉะนั้นการแสดงพระอภิธรรมที่ผ่านมา จำแนกได้เป็น ๓ ประเภทใหญ่ ๆ คือ

๑. สังเขปนัย เป็นนัยที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระสารีบุตร เมื่อครั้งขึ้นไปเฝ้าและอุปัฏฐาก ณ ป่าหิมพานต์ ใกล้สระอโนดาต

๒. วิตถารนัย เป็นนัยที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่เทวดาและพรหม ที่มาประชุมกัน ณ ทเวสสมาคม ในภพดาวดึงส์ เมื่อครั้งเสด็จไปแสดงธรรมโปรดพุทธมารดา

๓. นาติวิตถารนาติสังเขปนัย เป็นนัยที่พระพุทธองค์แสดงแก่พระสาวกในภายหลัง และพระสาวกแสดงสืบต่อ ๆ กันมา

สรุปความแล้ว บรรดาพระสาวกทั้งหลาย ที่มีโอกาสได้เรียนได้ฟังพระอภิธรรมในมัชฌิมประเทศเป็นครั้งแรกนั้น ก็ได้แก่พระภิกษุ ๕๐๐ รูป ที่ได้เรียนจากพระสารีบุตรนี้เอง ดังมีสาธกพระบาลีที่มาในสาลินีอรรถกถากล่าวว่า

๑. อโนตตตพเพ กตวา อุปฏฐาณं มहेสินโน

ตณฺจ สุตวาน โส เกโร อหริตฺวา มหิตลं

ภิกฺขุณฺ ปยิริทฺทหาสิ อิติ ภิกฺขุหิ ธาโรโต ฯ

๒. สารีปุตฺตตฺเถโร สุตฺถารา เทสิตํ ธมฺมํ อหริตฺวา อตฺตโน

สทฺธิวาทิกานํ ปณฺจนํ ภิกฺขุสฺตานํ เทเสสิ ฯ

แปลความว่า

๑. พระสารีบุตรเถระได้กระทำการอุปัฏฐากแด่พระ

สัมมาสัมพุทธเจ้าผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ณ ป่าไม้จันทน์ใกล้สระอโนดาต และได้สดับพระอภิธรรมนั้นแล้ว ได้นำไปสอนในมัชฌิมประเทศ ให้ภิกษุ ๕๐๐ รูป ผู้เป็นสัทธวิहारิกของตน ภิกษุทั้ง ๕๐๐ รูปนั้น ได้เล่าเรียนและทรงจำพระอภิธรรมไว้โดยลำดับด้วยประการฉะนี้

๒. ฝ่ายพระสารีบุตรเถระ ก็นำเอาพระธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงแล้ว มาแสดงแก่พระภิกษุ ๕๐๐ รูป ผู้เป็นสัทธวิहारิกของตนต่อไป

จากข้อความที่กล่าวมาข้างต้นนั้น แสดงให้เห็นว่า พระอภิธรรมปรากฏขึ้นในเทวโลกเป็นอันดับแรก ซึ่งอาจจะมีปัญหาสอดคล้องกันขึ้นมาว่า ทำไมพระอภิธรรมจึงไปปรากฏขึ้นที่เทวโลกก่อนที่อื่น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะทรงแสดงในมนุษยโลกไม่ได้หรือ? ปัญหานี้มีข้อที่จะวิภาษณาดังนี้

๑. เป็นพุทธประเพณีของพระพุทธรเจ้าทั้งหลายจะต้องแสดงกตัญญูตเวทีต่อพระมารดาโดยการเสด็จขึ้นไปเทศนาพระอภิธรรมโปรดทุก ๆ พระองค์ไป เรียกว่า พุทธนิยาม

๒. ในกาลนั้น บรรดาสัตว์ทั้งหลายในมนุษยโลก ยังไม่มีจิตศรัทธาในพระพุทธรศาสนาเป็นส่วนมาก เพราะพระพุทธรศาสนาเพิ่งจะเริ่มอุบัติขึ้นในมนุษยโลกไม่นาน เป็นเวลาเพียง ๖ ปีเศษเท่านั้น ซึ่งนับว่า ยังไม่เป็นที่แพร่หลาย ต่อการที่จะยังความเลื่อมใสศรัทธาของหมู่ชนให้มีขึ้นได้โดยเต็มที่และทั่วถึงกันได้

๓. พระอภิธรรมเป็นธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง สุขุมคัมภีรภาพมาก ซึ่งเนื้อความในพระอภิธรรมนั้น เกี่ยวด้วยสภาวะทั้งหมดไม่มีสิ่งสนุกสนานเจือปน บุคคลที่สามารถจะรองรับรสของพระอภิธรรมได้นั้น ต้องเป็นบุคคลที่ประกอบด้วยศรัทธาอันมั่นคง มีโลภะ โทสะโมหะ ในสันดานน้อยและเคยได้สร้างบารมีอันเกี่ยวกับปัญญาที่รู้ในสภาวะมาแล้วแต่กาลก่อน ฉะนั้น พระพุทธองค์ทรงเห็นว่า ชนในสมัยนั้นยังประกอบด้วยโลภะโทสะ โมหะมากในสันดานยังหนาแน่นไปด้วยกิเลสตัณหา หมายความว่า คนบางพวกก็มีจิตใจมุ่งอยู่กับความสนุกสนาน ยังหมกมุ่นอยู่ในกามคุณ

อารมณ์โดยมาก บางพวกก็เป็นคนขี้โกรธชอบทะเลาะวิวาท และมีจิตใจพยาบาทมาดร้ายซึ่งกันและกันบางพวกก็ยังเป็นคนโง่เขลาเบาปัญญา มองไม่เห็นประโยชน์อันควรที่จะได้รับจากการประพฤติปฏิบัติธรรม ส่วนผู้ที่มีกิเลสเบาบาง มีปัญญาแก่ที่จะตรัสตามนั้นก็มีน้อย เมื่อเทียบกับในเทวโลก เพราะฉะนั้น ความสำเร็จของชนในสมัยนั้น จึงยังไม่เพียงพอที่จะเชื่อมั่นในพระอภิธรรมได้ พระองค์จึงไม่ทรงแสดงพระอภิธรรมในมนุษยโลกก่อน เพราะถ้าทรงแสดงไปแล้ว ความสงสัยไม่เข้าใจย่อมเกิดขึ้นแก่ชนเหล่านั้น เมื่อมีความสงสัยลงใจแล้ว อาจจะเป็นเครื่องก่อให้เกิดการดูหมิ่น ดูแคลนต่อพระอภิธรรมนั้นได้ ซึ่งจะเป็นเครื่องกีดกันไม่ให้บรรลุผลดี ที่จะได้รับการเลื่อมใสศรัทธาและประพฤติปฏิบัติตาม กลับจะทำให้เกิดผลร้ายตามมามากกว่า ซึ่งพระพุทธองค์ทรงใคร่ ครวญพิจารณาอย่างดีแล้ว จึงไม่ทรงแสดงพระอภิธรรมในมนุษยโลกก่อน

๔. การแสดงพระอภิธรรม จำเป็นต้องใช้เวลาในการแสดงนานมาก เพราะต้องแสดงโดยพิสดารไม่มีข้อความใดขาดตกบกพร่อง และการแสดง ก็ต้องแสดงติดต่อกันเป็นลำดับไปโดยไม่

ต้องหยุดพักในระหว่างเลย (ซึ่งได้กล่าวแต่ต้นแล้วว่า พระองค์ทรงใช้เวลาแสดงติดต่อกันตลอด ๓ เดือนไม่มีขาดตอน ในเวลาจะทำกิจวัตรประจำวัน หรือภาระกิจส่วนพระองค์ ก็ทรงเนรมิตพุทธานิมิตให้แสดงต่อ เมื่อพระองค์ทรงทำกิจเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็ทรงแสดงต่อจากที่พุทธานิมิตแสดงมาถึง)นี้เป็นกฎของการแสดงพระอภิธรรมครั้งแรก ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ถ้าหากว่าพระองค์ทรงแสดงให้มีส่วนเหลืออยู่แล้วก็จะไม่มีบุคคลอื่นที่จะสามารถแสดงต่อไปได้ ทั้งนี้เนื่องด้วยพระอภิธรรมนั้นไม่ใช่เป็นวิสัยของคนเหล่าอื่น เป็นพุททวิสัยโดยแท้ เมื่อจำเป็นต้องใช้เวลาในการแสดงนานเช่นนี้ จึงไม่เหมาะในการที่จะแสดงในมนุษยโลก เพราะคนในมนุษยโลกย่อมต้องมีภารกิจเครื่องกังวลแวดล้อมอยู่มาก ไม่สามารถที่จะนั่งฟังอยู่ได้เป็นเวลานาน ๆ อีกประการหนึ่งเวลาในเทวโลกกับเวลาในมนุษยโลก ก็ต่างกันมากกับเวลาในเทวโลกขึ้นดาวดึงส์นี้กับเวลาในมนุษยโลกแล้ว ๑๐๐ ปีในมนุษยโลก เท่ากับวันหนึ่งคืนหนึ่งของดาวดึงส์เทวโลก เมื่อเป็นเช่นนี้ย่อมเป็นโอกาสเหมาะสำหรับเทวโลกมากกว่า ยิ่งกว่านั้น บรรดาเทวดาพรหมทั้งหลาย เป็นผู้ที่ไม่ต้องวิตกกังวลในเรื่องธุระใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะ

ท่านเหล่านี้ ล้วนแต่เสวยผลแห่งบุญกุศลของท่านด้วยกันทั้งนั้น ประกอบทั้งร่างกายก็แข็งแรงปราศ จากโรคอาพาธทั้งปวง ทั้งปัญญาหลักแหลมมากกว่ามนุษย์ สามารถที่จะเข้าใจได้ดีกว่าพวกมนุษย์อื่น พระพุทธองค์ทรงใช้เวลาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ก็เป็นเวลาไม่ถึงครึ่งชั่วโมงจะนั้นการฟังพระอภิธรรมของท่านเหล่านั้นก็ไม่ใช่การขัดข้องด้วยประการใด ๆ ตามเหตุผลเหล่านี้แหละ พระพุทธองค์จึงทรงเสด็จไปเทศนาในเทวโลกก่อน °

เนื้อหาพระอภิธรรม

คัมภีร์พระอภิธรรมมี ๗ คัมภีร์ คือ

- | | |
|----------------------------|-----------------|
| ๑. สังคินี หรืออัมมสังคินี | ๒. วิภังค์ |
| ๓. ธาตุกถา | ๔. ปุคคลบัญญัติ |
| ๕. กถาวัตถุ | ๖. ยมก |
| | ๗. ปฏฐาน |

เรียกชื่อย่อว่า **สัง วิ ธา ปุ กะ ยะ ปะ**

° หนังสืออาจารย์พระสังฆมณเฑียร อัมมาจริยะ ผู้ปรารภนาพระปัญญาธิกสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้วางรากฐานหลักสูตรการเรียนการสอนพระอภิธรรมในประเทศไทย อัมมา พิธีการคำ รวบรวมพิมพ์ที่โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุฯ ท่าพระจันทร์ กรุงเทพฯ , มีนาคม

คัมภีร์ที่ ๑ **อัมมสังคินี** ว่าด้วยธรรมะที่รวมเป็นหมวดหมู่แล้วแยกแสดงเป็นกลุ่ม เช่น ธรรมที่เป็นกุศล, ธรรมที่เป็นอกุศล, และธรรมที่เป็นอัปายาคตะ เป็นต้น

คัมภีร์ที่ ๒ **วิภังค์** ว่าด้วยธรรมะที่แยกเป็นข้อ ๆ เช่น ชันธ ๕ แยกเป็น รูปชันธ เวทนาชันธ สัญญาชันธ สังขารชันธ และวิญญาณชันธ เป็นต้น

คัมภีร์ที่ ๓ **ธาตุกถา** ว่าด้วยธรรมะจัดระเบียบความสัมพันธ์โดยถือธาตุเป็นหลัก เช่น ธรรมที่สังเคราะห์เป็นหมวดหมู่กันได้และไม่ได้ เป็นต้น

คัมภีร์ที่ ๔ **ปุคคลบัญญัติว่าด้วยบัญญัติ** ๖ ชนิด และแสดงรายละเอียดเฉพาะบัญญัติอันเกี่ยวกับบุคคล

คัมภีร์ที่ ๕ **กถาวัตถุ** ว่าด้วยคำถามคำตอบในหลักธรรมประมาณ ๒๑๙ หัวข้อ เพื่อถือเป็นหลักในการตัดสินใจพระธรรม

คัมภีร์ที่ ๖ **ยมก** ว่าด้วยธรรมะที่รวบรวมแสดงเป็นคู่ ๆ เช่น ธรรมเหล่าใดเป็นกุศล ธรรมเหล่านั้น มีเหตุเป็นอันเดียวกันกับกุศลใช่ไหม ? เป็นต้น

คัมภีร์ที่ ๗ **ปฏิฐาน** ว่าด้วยปัจจัย คือ สิ่งที่เกิดขึ้น
สนับสนุนให้ธรรมอื่นเกิดขึ้น ๒๔ ประการ^๑

แต่ละคัมภีร์มีเนื้อหาและวิธีการจัดรูปแบบ ดังนี้^๒

๑. ธัมมสังคณี

คัมภีร์ธัมมสังคณี แบ่งเนื้อหาเป็น ๕ ตอน คือ มาติกา จิต
ตูปาทกัณฑ์ รูปกัณฑ์ นิกเขปกัณฑ์ และอัฐทวารกัณฑ์

มาติกา เป็นส่วนที่รวมหัวข้อธรรมะหลักโดยแบ่งหัวข้อธรรมะ
เป็น ๒ ประเภท คือ

อภิธรรมมาติกา ได้แก่ หัวข้อธรรมตามแบบอภิธรรม มี
ทั้งหมด ๑๒๒ ข้อ

สุดตันตมาติกา ได้แก่ หัวข้อธรรมตามแบบพระสูตร มี
ทั้งหมด ๔๒ ข้อ การที่มีการแบ่งหัวข้อธรรมเป็นแบบอภิธรรมและ

^๑ พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน รวมเล่มเดียวจบ ของอาจารย์สุชีพ ปุณฺณานุภาพ
พิมพ์จำหน่ายโดย มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

^๒ หนังสือพระอภิธรรมปิฎก หลักสูตรปริยญาตรี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย

สุดตันตะ อาจเป็นเพราะผู้รวบรวมต้องการให้เห็นเสียแต่ใน
ตอนต้นถึงความต่างกันในการพิจารณาธรรมะระหว่างแนว

อภิธรรมและแนวพระสูตรกล่าวคือ นักอภิธรรมบรรยายอธิบาย
ธรรมะด้วยวิธีที่สื่อลักษณะ คุณสมบัติ ความเป็นไปของ
สภาวะธรรมตรงตามความเป็นจริงมากที่สุด

ฉะนั้น เมื่อเห็นว่า สภาวะที่แท้จริงของธรรมทั้งหลายนั้น
ไม่มีตัวตน ไม่มีบุคคล เป็นแต่เพียงองค์ประกอบของจิต เจตสิก
รูปเท่านั้น และส่วนที่ไม่ใช่สิ่งเหล่านั้น คือ นิพพาน (ซึ่งเป็น
อารมณ์ภายนอกจากสัตว์บุคคล) ดังนั้นนักอภิธรรมก็มุ่งไปที่การ
วิเคราะห์เรื่อง จิต เจตสิก รูป และนิพพาน เท่านั้นโดยตรงอย่าง
ละเอียด ทั้งนี้ได้เลือกสรรภาษาที่ตรงกับสภาวะธรรมด้วย จึงไม่
ปรากฏการใช้คำเรียกชื่อ คน สัตว์ หรือสิ่งอื่น ๆ อย่างที่ใช้กันทั่วไป
ในชีวิตประจำวัน เพราะเห็นว่าเป็นทางที่จะทำให้เกิดการเข้าใจ
ผิดถือเอาสิ่งนั้นเป็นตัวตนได้ ดังเช่นแทนที่จะบอกว่า จะพูดเรื่อง
ของตน นักอภิธรรมจะไม่พูดเช่นนั้น เพราะถือว่า โดยความเป็น
จริงแล้วนั้น คนหรือสัตว์ไม่มี มีแต่จิต เจตสิก รูปเท่านั้น การศึกษา
วิเคราะห์แบบนี้เปรียบเทียบกับกับการศึกษาของวิทยาศาสตร์ซึ่ง

พยายามแจกแจงลักษณะสสารพลังงานตามลักษณะที่เป็นจริง
ดั่งเช่นแจกแจงเป็น อณู เป็นอะตอม เป็นต้น ส่วนวิธีการเข้าถึง
ธรรมและการเสนอธรรมตามแนวพระสูตรนั้นเป็นการศึกษาและ
การสอนธรรมด้วยภาษาและลีลาของการอธิบายตามสำนวน
ภาษาอย่างทีคนทั่วไปใช้ในชีวิตประจำวัน ทีจริงแล้ว ทั้งอภิธรรม
และพระสัตตันตะ ก็พูดถึงสภาพความเป็นไปของธรรมชาติ
เหมือนกัน จะต่างกัก็ตรงรายละเอียดของวิธีการใช้ภาษาและ
การวิเคราะห์ บางอย่างบางประการเท่านั้น ตัวอย่างเช่น ในคัมภีร์
ธัมมสังคณีนี้ อภิธรรมมาติกา แบ่งหัวข้อธรรมออกเป็นกลุ่ม ๆ
ละ ๓ อย่าง เช่น

กลุ่มกุสลติกะ ประกอบด้วยธรรม ๓ อย่าง คือ

กุสล ธัมมา	ธรรมที่เป็นกุศล
อกุสลา ธัมมา	ธรรมที่เป็นอกุศล
อัพยากตา ธัมมา	ธรรมที่เป็นอัพยากต

กลุ่มสนิทัสนติกะ ประกอบด้วย

สนิทัสนสัปปฎิชา ธัมมา ธรรมทีเห็นได้และกระทบได้

อนิทัสนสัปปฎิชา ธัมมา ธรรมทีเห็นไม่ได้แต่กระทบ
ได้

อนิทัสนาปปฎิชา ธัมมา ธรรมทีเห็นไม่ได้และกระทบ
ไม่ได้ เป็นต้น

สุดตันตมาติกา ก็จัดธรรมเป็นคู่ เช่น

ธรรมอันอุปมาด้วยสายฟ้าแลบ - ธรรมอันอุปมาดังเพชร

ธรรมดำ - ธรรมขาว

ธรรม คือ ภาษาพูด - ธรรม คือ ทางแห่งภาษาพูด เป็นต้น

นอกจากมาติกาแล้ว ส่วนทีเหลืออีก ๔ ตอน เป็นการ
อธิบายหัวข้อธรรมในทำนองคล้ายกับอรรถกถา กล่าวคือ

จิตตูปปาทกัณฑ์ อธิบายเรื่องการเกิดของจิตอย่าง
ละเอียด

รูปกัณฑ์ อธิบายเรื่องรูปอย่างละเอียด

นิกเขปกัณฑ์ อธิบายหัวข้อธรรมในมาติกาด้วย
คำอธิบายขนาดยาวปานกลาง

อิตถุธารกัณฑ์ อธิบายหัวข้อธรรมในมาติกาอย่างย่อ เป็น
ทำนองคล้ายกับบทสรุปของคัมภีร์นี้ทั้งหมด

การอธิบายในธัมมสังคณี เป็นแบบการแจกแจง
รายละเอียด ตัวอย่างเช่น ในจิตตูปาทกัณฑ์ อธิบายเรื่อง
ลักษณะของปัญญา ว่า

“ ปัญญาในสมัยนั้น เป็นไหน
ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย การเลือกสรร การวิจยธรรม ความ
กำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ
ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้น
คิด ความใคร่ครวญในสมัยนั้น นี่ชื่อว่า ปัญญาในสมัยนั้น “

๒. วิภังค์

คำว่า วิภังค์ แปลว่า การวิเคราะห์ การแยกแยะ การ
แจกแจง คัมภีร์วิภังค์ จึงเป็นหนังสือที่วิเคราะห์ธรรมอย่าง
ละเอียด ๑๘ เรื่อง คือ

๑. ชันธวิภังค์ วิเคราะห์เรื่องชั้นธ ๕
๒. ธาตุวิภังค์ วิเคราะห์เรื่องธาตุ ๖ และธาตุ ๑๘
๓. อายตนะวิภังค์ วิเคราะห์เรื่องอายตนะ ๑๒
๔. สัจจวิภังค์ วิเคราะห์เรื่องอริยสัจจะ ๔

๕. อินทริยวิภังค์ วิเคราะห์เรื่องอินทริย ๒๒

๖. ปัจจยาการวิภังค์ วิเคราะห์เรื่องปัจจยาการ ๑๒ หรือ
เรื่องความสัมพันธ์อันเนื่องด้วยเหตุปัจจัย กล่าวอีกนัยหนึ่งคือการ
วิเคราะห์เรื่องปัจจุสมุปบาท

๗. สติปัฏฐานวิภังค์ วิเคราะห์เรื่องสติปัฏฐาน ๔

๘. สัมมปธานวิภังค์ วิเคราะห์เรื่องสัมมปธาน ๔

๙. อิทธิบาทวิภังค์ วิเคราะห์เรื่องอิทธิบาท ๔

๑๐. โพชฌงค์วิภังค์ วิเคราะห์เรื่องโพชฌงค์ ๗

๑๑. มัคควิภังค์ วิเคราะห์เรื่องมรรคมีองค์ ๘

๑๒. ฌานวิภังค์ วิเคราะห์เรื่องรูปฌานและอรุณฌาน

๑๓. อัปปมัญญาวิภังค์ วิเคราะห์เรื่องอัปปมัญญา ๔
หรือ พรหมวิหาร ๔

๑๔. ลิกขาปทวิภังค์ วิเคราะห์เรื่องลิกขาปท หรือ ศีล ๕

๑๕. ปฏิสัมภีทวิภังค์ วิเคราะห์เรื่องปฏิสัมภีท ๔

๑๖. ญาณวิภังค์ วิเคราะห์เรื่องญาณ-ความรู้ ๒๐ หมวด

๑๗. ขุททกวัตถุวิภังค์ วิเคราะห์เรื่องที่แยกต่างจากหัวข้อ
ธรรมข้างต้นมีเรื่องทิวาส ๖๒ เป็นต้น

๑๘. รัชมหทยวิภังค์ วิเคราะห์เรื่องหัวใจแห่งธรรมแต่ละข้อ

ลักษณะการวิเคราะห์ในคัมภีร์วิภังค์คือ มี ๑๒ วิภังค์ที่ในแต่ละวิภังค์ ทำการวิเคราะห์เนื้อหาเดียว เป็น ๓ แบบ คือ แบบสูตร ตันตภาษนียะ แบบอภิธรรมภาษนียะ และแบบปัญหาปุจฉะ ส่วนอีก ๒ วิภังค์คือ อินทริยวิภังค์ สิกขาปทวิภังค์ วิเคราะห์เฉพาะแบบสูตรตันตภาษนียะและแบบอภิธรรมภาษนียะ และอีก ๔ วิภังค์ คือปัจฉยาการวิภังค์ ญาณวิภังค์ ขุททกวัตถุวิภังค์ รัชมหทยวิภังค์ วิเคราะห์ตามแนวอังคุตตรนิกายคือจัดเรียงลำดับเนื้อหาตามจำนวนเลยของหัวข้อย่อย

การวิเคราะห์แบบสูตรตันตภาษนียะ

เป็นการวิเคราะห์ตามแบบการวิเคราะห์หลักธรรมในพระสูตรตันตปิฎก ส่วนใหญ่แล้วนำข้อความการอธิบายมาจากพระสูตรตันตปิฎกทั้งหมด จะต่างกันก็ตรงที่ว่าในการเลือกคำอธิบายจากพระสูตรนั้น คัมภีร์วิภังค์พยายามเลือกเฉพาะส่วนที่เป็นการอธิบายธรรมะแท้ ๆ แล้วตัดส่วนที่เป็นบทอุปมาอุปไมย และเรื่องตัวอย่างออก ตัวอย่างเช่น คำอธิบายแบบสูตรตันตภาษนียะ เรื่อง

อริยสัจจ ๔ ในสัจจวิภังค์ มีข้อความเป็นอย่างเดียวกันกับการอธิบายเรื่องเดียวกันนี้ ในมหาสติปัฏฐานสูตรในทีฆนิกาย และคล้ายคลึงกันสัจจวิภังค์สูตรในมัชฌิมนิกาย การอธิบายแบบสูตรตันตวิภังค์เรื่อง ธาตุ ๖ คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย อากาโส และ วิญญานํ ธาตุในธาตุวิภังค์เป็นเพียงการคัดลอกคำอธิบายทั้งหมดจากธาตุวิภังค์สูตรในมัชฌิมนิกาย แล้วเพิ่มเติมการวิเคราะห์เรื่องธาตุสุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัสอุเบกขา อวิชชา กามะ พยาปาทะ วิหิงสา เนกขัมมะ อพยาปาทะ และอวิหิงสา การวิเคราะห์เรื่องปฏิจาสมุปบาทในปัจฉยาการวิภังค์ก็ขึ้นต้นเหมือนกับคำอธิบายในมหานิทานสูตร คำอธิบายในอิทธิปาทวิภังค์ ก็ตรงกับคำอธิบายเรื่องนี้ในพระสูตรที่ ๑๓ ของอิทธิปาทสังยุตต์ และคำอธิบายในโพชฌงค์วิภังค์ ก็คล้ายกับคำอธิบายในเรื่องที่ ๕๒ ของโพชฌงค์สังยุตต์

การวิเคราะห์แบบอภิธรรมภาษนียะ

การวิเคราะห์ในส่วนนี้ ส่วนใหญ่ นำหลักการและความคิดมาจากคัมภีร์รัชมสังคณี คัมภีร์เล่มแรกของพระอภิธรรมปิฎก

การที่ผู้รวบรวมคัมภีร์วิภังค์ได้เปรียบเทียบวิธีการวิเคราะห์
อธิบายธรรม ในเรื่องเดียวกันระหว่างแนวพระสูตรกับแนวพระ
อภิธรรม ก็คงเป็นเพราะต้องการแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า แนว
วิธีทั้งสองนี้ มีความแตกต่างในการเข้าถึงและพิจารณาธรรม
อย่างไร ซึ่งเมื่อศึกษาแล้วก็จะเห็นว่าแก่นธรรมของทุกเรื่องนั้น
เป็นเรื่องเดียวกัน ต่างกันที่รายละเอียด วิธีการจัดแบ่งหัวข้อย่อย
และวิธีการใช้สำนวนภาษาในการอธิบาย

ลักษณะการอธิบายธรรมที่แตกต่างตามแนวอภิธรรมและ
ตามแนวพระสูตร อย่างที่เปรียบเทียบให้เห็นชัดเจนในคัมภีร์วิภังค์
นี้ มีอิทธิพลต่อการเขียนอรรถกถาในสมัยหลังมากเพราะเกิด
ความแตกต่างในการตีความหมายระหว่างวิธีทั้ง ๒ เรียกว่า เป็น
แบบสูตรต้นตนยะ กับอภิธรรมนยะ แบบปริยายนยะ กับ
นิปปริยายนยะหรือแบบสมมุตินยะ กับแบบ ปรมัตถนยะ ซึ่งก็
ล้วนอยู่ในความหมายถึงความแตกต่างกันของการวิเคราะห์และ
อธิบายธรรมตามแนวทางพระสูตรและพระอภิธรรม

เพื่อความเข้าใจถึงความแตกต่างของการวิเคราะห์ธรรม
ตามแนวทางทั้ง ๒ จะได้ยกตัวอย่าง จากคัมภีร์วิภังค์นี้ให้

พิจารณาพอสังเขป ในสติปัฏฐานวิภังค์ ส่วนสูตรต้นตภาชนียนยะ
ยกข้อความจากสติปัฏฐานสูตรมา เป็นคำอธิบาย ดังนี้

“ ก็ ภิกษุ พิจารณาเห็นกายในกายภายในเนื่อง ๆ อยู่
เป็นอย่างไร ภิกษุในศาสนานี้ พิจารณาเห็นกายภายใน แต่พื้นเท้า
ขึ้นไปถึงเบื้องบน แต่ปลายผมลงมาเบื้องต่ำ มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ
เต็มไปด้วยของไม่สะอาด มีประการต่าง ๆ ว่า ในกายนี้ มีผม ขน
เล็บ ฟัน หนัง เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังพืด
ไต ปอด เหนือ มันทัน น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ น้ำ
มูล “

และมีส่วนเพิ่มเข้ามาว่า

“ ภิกษุนั้น ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่ง
นิमितนั้น ภิกษุนั้น ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดีซึ่ง
นิमितนั้นแล้ว ย่อมน้อมจิตเข้าไปในกายภายนอก “

ส่วนอภิธรรมภาชนียะ อธิบายว่า

“ ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นกายในกายเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร
“ ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรญาณอันเป็นเครื่องนำออกไป
จากโลก ให้เข้าสู่นิพพานเพื่อประหารทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิอัน

สังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน อันประกอบด้วย วิตก วิจาร์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา พิจารณาเห็นกายในการเนื่องๆ อยู่ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใดนี้ เรียกว่า สติปัฏฐาน ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยสติปัฏฐาน “

๓. ธาตุกถา

เป็นคัมภีร์อธิบาย เรื่องความสัมพันธ์ คือ ความเข้ากันได้ และความเข้ากันไม่ได้ ของขันธ์ อายตนะ และธาตุต่าง ๆ แบ่งเนื้อหาเป็น ๒ ตอนใหญ่ คือ ตอนแรกเป็นมาติกา กำหนดหัวข้อที่จะพิจารณาต่อไปไว้เป็นหลัก เช่น

สังคโห อสังคโห การสงเคราะห์เข้ากันได้ และการสงเคราะห์เข้ากันไม่ได้

สังคหิตেনะ อสังคหิตัง ธรรมที่สงเคราะห์ไม่ได้ด้วยธรรมที่สงเคราะห์ได้

อสังคหิตেন สังคหิตัง ธรรมที่สงเคราะห์ได้ด้วยธรรมที่สงเคราะห์ไม่ได้

สัมปโยโค วิปโยโค การประกอบได้ และการประกอบไม่ได้

สัมปยุตเตนะ วิปยุตตัง ธรรมที่ประกอบไม่ได้ด้วยธรรมที่ประกอบได้

วิปยุตเตนะ สัมปยุตตัง ธรรมที่ประกอบได้ด้วยธรรมที่ประกอบไม่ได้ ฯลฯ

อีกตอนหนึ่งเป็นนิทเทส คือ การอธิบายขยายความ มาติกาให้ชัดเจน การอธิบายธรรมในคัมภีร์ธาตุกถา ค่อนข้างมีลักษณะ เฉพาะมากคือ ใช้สำนวนภาษา และวิธีการสรุปความคิดเห็นที่เข้าใจยาก แต่ละเรื่อง ถ้าต้องการศึกษาให้เข้าใจ ต้องมีพื้นฐานความรู้ในเรื่อง ขันธ์ อายตนะ และธาตุ มาแล้วอย่างมากทีเดียว ไม่เช่นนั้นแล้ว ข้อความที่ปรากฏก็จะเป็นเพียงข้อเสนอลงตามแนटकะ หรือการรวมกลุ่มแบบคณิตศาสตร์ แต่ถ้า

อุตสาหะพยายามที่จะเข้าใจแล้ว ก็เห็นถึงความละเอียดละออของผู้ศึกษาธรรมในยุคอภิธรรมมาก ตัวอย่างเช่น

“รูปขันธ์ สงเคราะห์ได้ด้วยขันธ์ อายตนะ ๓ ธาตุ ๓

รูปขันธ์ สงเคราะห์ได้ด้วยขันธ์ ๑ อายตนะ ๑๑ ธาตุ ๑๑

สงเคราะห์ไม่ได้ด้วยขันธ์ อายตนะ ๓ ธาตุ ๓

สงเคราะห์ไม่ได้ด้วยขันธ์ ๔ อายตนะ ๑ ธาตุ ๗

เวทนาขันธ์สงเคราะห์ได้ด้วยขันธ์ อายตนะ ๓ ธาตุ ๓

เวทนาขันธ์สงเคราะห์ได้ด้วยขันธ์ ๑ อายตนะ ๑ ธาตุ ๑

สงเคราะห์ไม่ได้ด้วยขันธ์ อายตนะ ๓ ธาตุ ๓

สงเคราะห์ไม่ได้ด้วยขันธ์ ๔ อายตนะ ๑๑ ธาตุ ๑๗ “ เป็น

ต้น

การอธิบายแบบนี้ เป็นการอธิบายซึ่งคนส่วนใหญ่ไม่สามารถเข้าใจได้ทันที (ข้อนี้ไม่ใช่การวิจารณ์ว่า คัมภีร์นี้ถูกต้องหรือไม่ถูกต้อง) เป็นสาเหตุสำคัญที่ให้มีผู้สนใจศึกษาธรรมะตามแนวอภิธรรมมีน้อย เพราะเห็นว่า เป็นเรื่องยากเป็นเรื่องของชาววัดหรือของคนที่สนใจเรื่องนี้เป็นพิเศษจริงๆไม่เห็นว่าจะเป็นประโยชน์อย่างไรในชีวิตประจำวัน จึงเป็นเรื่องที่ควรพิจารณาว่า

ควรจะมีการสื่อและการสอนธรรมอย่างไร จึงจะได้ผล ทำให้คนทั้งหลาย เข้าใจได้ว่า แท้จริงธรรมะ เป็นเรื่องของวิธีการดำเนินชีวิตที่สมดุลย์ในชีวิตประจำวัน ไม่ใช่เรื่องที่ดูไกลตัวจนอ่านไม่รู้เรื่อง

๔. ปุคคลบัญญัติ

คัมภีร์ปุคคลบัญญัติเป็นคัมภีร์ที่อธิบายถึงเรื่องของการกำหนด – บัญญัติธรรมชาติของบุคคลในทัศนะต่าง ๆ สรุปว่าคำอธิบาย เรื่องคนในพุทธศาสนา มี ๖ แบบ คือ

๑) ขันธ์บัญญัติ กำหนดลักษณะของคนว่า เป็นที่รวมของขันธ์ ๕

๒) อายตนะบัญญัติ กำหนดว่าคน คือ ที่รวมของอายตนะ ๑๒

๓) ธาตุบัญญัติ กำหนดว่า คนคือ ที่รวมของธาตุ ๑๘

๔) สัจจบัญญัติ อธิบายธรรมชาติของคนในแง่ของอริยสัจ ๔

๕) อินทริยบัญญัติ กำหนดว่าคนคือที่รวมของอินทริย
๒๒

๖) บุคคลบัญญัติ กำหนดประเภทของบุคคลตามระดับ
สภาพจิตเป็นพระพุทธรเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอริยบุคคล
ปุถุชน นิราสะ – ผู้ไม่มีความหวัง อาสังสะ – ผู้มีความหวัง ปาป
มิตตะ – ผู้คบคนชั่วเป็นมิตร เป็นต้น

ข้อควรสังเกต คือ

๑. คัมภีร์นี้ มีลักษณะแตกต่างจากคัมภีร์อภิธรรมเล่มอื่น
ๆ คือมีการกล่าวถึงบุคคลประเภทต่าง ๆ ข้างต้น คัมภีร์อภิธรรม
อื่นจะไม่กล่าวถึงคนหรือบุคคลโดยตรง เพราะถือว่า เป็นสิ่งที่ไม่
ตัวตนจริง นอกจากชื่อ จะกล่าวเฉพาะสิ่งที่เป็นธรรมชาติแท้ของ
คน คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน

๒. ในการอธิบาย คัมภีร์นี้ ใช้ภาษาและสำนวนบรรยาย
โวหาร จึงเป็นส่วนที่น่าอ่านสำหรับคนทั่วๆ ไป ไม่แห้งแล้ง เต็มไป
ด้วยศัพท์เฉพาะและข้อเท็จจริงตรง ๆ ล้วน ๆ ซึ่งแห้งแล้ง ชับซ้อน
เหมือนอย่างใน ๒ อภิธรรมแรก

๓. วิธีการจัดจำแนกบุคคลและความคิดหลายอย่างนำมา
จากอังกุตตรนิกาย นั่นคือเริ่มจากบุคคลที่เป็นหนึ่งแยกประเภท
ไม่ได้ บุคคลที่มี ๒ จำพวก เรื่อยไปจนถึงบุคคล ๑๐ จำพวก เช่น
กล่าวถึงบุคคล ๓ จำพวกว่า มีบุคคลผู้มีวาจาเหมือนคนดู บุคคลผู้
มีวาจาเหมือนดอกไม้ บุคคลผู้มีวาจาเหมือนน้ำผึ้ง หรือบุคคลผู้มี
จิตเหมือนแผ่นเรื่อรัง บุคคลผู้มีจิตเหมือนฟ้าแลบ บุคคลผู้มีจิต
เหมือนฟ้าผ่า เหมือนอย่างในอังกุตตรนิกาย

๕. กถาวัตถุ

อรรถกถาของคัมภีร์กถาวัตถุอธิบายว่าพระโมคคัลลีบุตร
ติสสเถระ เป็นผู้เรียบเรียงคัมภีร์ในช่วงการสังคายนาครั้งที่ ๓
สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช นับว่า เป็นคัมภีร์เล่มเดียวในพระ
อภิธรรมปิฎกซึ่งพระอรรถกถาจารย์กล่าวอย่างแน่ชัดว่า เป็น
ผลงานในสมัยหลัง ทั้งนี้คงอาจเป็นเพราะว่า เนื้อหาของคัมภีร์
แสดงอย่างชัดเจนถึงสมัยที่แต่งว่าต้องเป็นการแต่งภายหลังจากที่
คณะสงฆ์ได้แตกแยกเป็นนิกายต่างๆ เนื่องจากมีความขัดแย้งใน
การวิเคราะห์สาระธรรมบางเรื่องและคัมภีร์นี้แสดงถึงความ

พยายามของพระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทในการที่จะอธิบายวิจารณ์
ความคิดเห็นของนิกายอื่นในเวลานั้นว่าไม่ถูกต้องอย่างไร และที่
ถูกต้องจะพิจารณาปัญหาดังกล่าวอย่างไร จำนวนถึง ๒๑๙
ปัญหาด้วยกัน

วิธีการวิจารณ์ ใช้รูปแบบการตั้งปัญหาถามตอบ ชัก
นำไปสู่ความเข้าใจที่ถูกต้อง ระหว่างฝ่ายสกวาทิ คือ ฝ่ายตน
หมายถึง ฝ่ายเถรวาท กับฝ่ายปรวาทิ คือ ฝ่ายสงฆ์นิกายอื่น
ตัวอย่าง เช่น เมื่อฝ่ายเถรวาทต้องการจะได้แย้งความคิดเห็นของ
ฝ่ายบุพพเสลียะในเรื่องการตีความหมายของคำว่า รู้ ของพระ
อรหันต์ผิดไปจากหลักพุทธธรรม ก็ตั้งเป็นบทสนทนาถามตอบ
ดังนี้

“ สกวาทิ ถามว่า “ ความไม่รู้ของพระอรหันต์ มีอยู่หรือไม่ ”

ปรวาทิ ตอบว่า “ มีอยู่ ”

สกวาทิย้อนถามว่า “ พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า ดูกรภิกษุ
ทั้งหลาย เรากล่าวถึงความสิ้นอาสวะ สำหรับผู้ที่รู้อยู่ เห็นอยู่ ไม่
กล่าวสำหรับผู้ไม่รู้ อยู่ ไม่เห็นอยู่ ก็บุคคลรู้ อยู่ อย่างไร เห็นอยู่
อย่างไร ความสิ้นไปแห่งอาสวะจึงมีได้ บุคคลรู้ อยู่ เห็นอยู่ว่า

อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งรูป อย่างนี้ความดับแห่งรูป อย่างนี้เวทนา
ฯลฯ อย่างนี้สัญญา ฯลฯ อย่างนี้สังขาร ฯลฯ อย่างนี้วิญญาณ
ฯลฯ อย่างนี้ความดับแห่งวิญญาณ ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลรู้ อยู่
อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ ความสิ้นไปแห่งอาสวะจึงมีได้ ดังนี้ เป็น
พระสูตรที่มีอยู่จริงไม่ใช่หรือ ”

ปรวาทิ ตอบว่า “ ถูกแล้ว ”

สกวาทิสรุปว่า “ ถ้าอย่างนั้นก็ไม่ถึงกล่าวว่าความไม่รู้ของ
พระอรหันต์มีอยู่ ” หัวข้อธรรมที่ฝ่ายเถรวาทยกขึ้นพิจารณาและ
คัดค้านความคิดของฝ่ายอื่นว่าเห็นผิดอย่างไรทั้ง ๒๑๙ เรื่องนี้ มี
เนื้อหาที่น่าสนใจควรแก่การศึกษาวิเคราะห์อย่างละเอียดเพราะ
เป็นหลักฐานสำคัญ เกี่ยวกับความแตกต่างของพุทธศาสนิกนิกาย
ต่าง ๆ ในเวลานั้น ในหนังสือ Points of controversy ซึ่ง เป็น
หนังสือแปลกถาวัตถุเป็นภาษาอังกฤษ Mrs. Rhys Davids ผู้แปล
ได้สรุปไว้ในคำนำว่า ปัญหาที่ได้แย้งกันในคัมภีร์กถาวัตถุ ปัญหา
ใดเป็นของนิกายฝ่ายใด นับว่าเป็นงานค้นคว้าทางวิชาการที่มี
คุณค่ามาก เป็นงานที่ทำได้ยาก ต้องอาศัยการศึกษาหาความรู้
จากข้อมูลอื่นๆมาประกอบการพิจารณา มาก เพราะในคัมภีร์

กล่าวถึงแต่เป็นความคิดโต้แย้งระหว่างฝ่ายสกวาทิ กับฝ่ายปร
วาทิโดยไม่ได้บ่งถึงชื่อของนิกายใดอย่างแน่ชัด ในที่นี้จะได้นำ
ข้อสรุป มาเสนอในที่นี้ด้วย เพื่อ

๑) ให้ผู้ที่สนใจเรื่องนิกายต่าง ๆ ในพุทธศาสนา ได้เห็น
หนทางว่าจะขยายขอบเขต ของการศึกษา อย่างไร

๒) ให้ได้เห็นถึงคุณค่า และเนื้อหาสาระของคัมภีร์กถา
วัตถุอย่างชัดเจน เนื้อหาในคัมภีร์กถาวัตถุ อาจสรุปได้เป็น ๓
แบบ คือ

(๑) เนื้อหาตามการจัดเรียงลำดับในคัมภีร์

(๒) เนื้อหาจัดกลุ่มตามสาระทางธรรม

(๓) เนื้อหาจัดกลุ่มตามกลุ่มนิกาย

เนื้อหาที่จัดเรียงตามลำดับของคัมภีร์

คัมภีร์กถาวัตถุแบ่งเนื้อหาออกเป็น ๒๓ วรรค คือ

วรรคที่ ๑ มี ๑๐ หัวข้อ คือ

๑. บุคคลกถา เรื่องการมีหรือไม่มีของบุคคล

๒. ปริหานิกถา เรื่องความเสื่อมของพระอรหันต์

๓. พรหมจริยกถา เรื่องพรหมจริยของเทพทั้งหลาย

๔. โอธิโสภกถา เรื่องพระอริยบุคคลละกิเลสได้เพียง

บางส่วน

๕. ชนตีกถา เรื่องปุถุชนละกามราคะและพยาบาทได้

๖. สัพพมัตตติกถา เรื่องการมีอยู่สิ่งทั้งปวง

๗. อดีตชั้นธาทีกถา เรื่องชั้นที่เป็นอดีต

๘. เอกัจจมัตตติกถา เรื่องการมีอยู่ของสิ่งบางสิ่ง

๙. สติปัญฐานกถา เรื่องธรรมทั้งปวงเป็นที่ตั้งของสติ

๑๐. เหวตติกถา เรื่องการมีอยู่ของอดีต ปัจจุบัน และ

อนาคต

วรรคที่ ๒ มี ๑๑ หัวข้อ คือ

๑. ปรูปหารกถา เรื่องพระอรหันต์ยังมีกามราคะ เช่น มี
การปล่อยย่น้ำอสุจิ

๒. อัญญาณกถา เรื่องความไม่รู้ของพระอรหันต์

๓. กังขาภา เรื่องความสงสัยของพระอรหันต์

๔. ปรวิตารณกถา เรื่องพระอรหันต์ยังต้องการการบอก
การสอนจากคนอื่น

๕. วจีเภทกถา เรื่องการเปล่งวาจาของผู้เข้าฌาน
๖. ทุกขาทารกถา เรื่องการพิสูจน์ว่าผู้ใดเจริญมรรคเมื่อผู้นั้นกล่าวคำว่า “ทุกข”
๗. จิตตฐิติกถา เรื่องการตั้งอยู่ต่อเนื่องของจิตหนึ่งดวง
๘. กุกกุฬกถา เรื่องสังขารทั้งปวงร้อนเหมือนถ่านไฟที่ร้อน
๙. อนุปุพพากิสมยกถา เรื่องการตรัสรู้ตามลำดับ
๑๐. โวหารกถา เรื่องโวหารของพระพุทธเจ้าเป็นโลกุตตระ
๑๑. นิโรธกถา เรื่องความดับ ๒ ประเภท

วรรคที่ ๓ มี ๑๒ หัวข้อ คือ

๑. พลกถา เรื่องพละของพระพุทธเจ้าและพระสาวก
๒. อริยัณตีกถา เรื่องญาณทั้งหมดเป็นอริยะ
๓. วิมุจจติกถา เรื่องการหลุดพ้นของจิตที่มีราคะ
๔. วิมุจจมานกถา เรื่องลำดับของการหลุดพ้น
๕. อภิฐูมานกถา เรื่องบุคคลที่ ๘
๖. อภิฐูมัทธสอินทริยกถา เรื่องบุคคลที่ ๘ มีศรัทธา – อินทริย์ หรือไม่

๗. ทิพพจักขุกถา เรื่องตาเนื้อ(มังสจักขุ) ที่เปลี่ยนเป็นตาทิพย์ (ทิพพจักขุ)

๘. ทิพพโสตกถา เรื่องหูเนื้อ (มังสโสตะ) ที่เปลี่ยนเป็นหูทิพย์ (ทิพพโสตะ)

๙. ยถากัมมุปคตญาณกถา เรื่องญาณที่รู้ถึงเรื่องสัตว์ที่เกิดตามกรรม

๑๐. สังวรกถา เรื่องความสำรวมของเทพทั้งหลาย

๑๑. อสัณฺญกถา เรื่องการมีสัญญาของอัสัณฺญสัตว์

๑๒. เนวสัณฺญานาสัณฺญายตนกถา เรื่องการไม่มีสัญญาของเนวสัณฺญานาสัณฺญายตนพรหม

วรรคที่ ๔ มี ๑๐ หัวข้อ คือ

๑. คิหิสสรหาดิกถา เรื่องพระอรหันต์ดำรงเพศเป็นคฤหัสถ์ได้

๒. อุปัตตติกถา เรื่องความเป็นไปได้ของการเป็นพระอรหันต์พร้อมกับการเกิด

๓. อนาสวกถา เรื่องธรรมทั้งปวงของพระอรหันต์ไม่มีอาสวะ

๔. สมนนาคตกถา เรื่องพระอรหันต์ประกอบด้วยผล๔

๕. อุเบกขาสมนนาคตกถา เรื่องพระอรหันต์ประกอบด้วย
อุเบกขา๖ อย่าง

๖. โพธิยาพุทโธตีกถา เรื่องบุคคลเป็นพระพุทเจ้าได้
เพราะโพธิ

๗. ลักษณะกถา เรื่องลักษณะของพระโพธิสัตว์

๘. นิยาโมกกันตีกถา เรื่องการกำหนดการเกิดของพระ
โพธิสัตว์

๙. อปราปิสมนนาคตกถา เรื่องผู้ตั้งอยู่ในอรัหัตมรรค
ประกอบด้วยผล ๓

๑๐. สัพพัญญูชนปหานกถา เรื่องการละสัญญาชนทั้ง
ปวงคือความเป็นพระอรหันต์

วรรคที่ ๕ มี ๑๐ หัวข้อ คือ

๑. วิมุตตีกถา เรื่องวิมุตติญาณ คือ ตัวหลุดพ้น

๒. อเสกขกถา เรื่องพระเสขะมีอเสขญาณได้

๓. วิปริตกถา เรื่องการรู้ผิดของผู้เข้าสมาบัติมีปฐมวิกสิต
เป็นอารมณ์

๔. นิยามกถา เรื่องปุณชนก็มีญาณที่จะบรรลุมรรค

๕. ปฏิสัมภิตากถา เรื่องญาณทุกชนิด เป็นปฏิสัมภิตา

๖. สัมมตติญาณกถา เรื่องความสมมติ

๗. จิตตารัมมณกถา เรื่องญาณที่รู้จิตใจของผู้อื่นมีจิตเป็น
อารมณ์อย่างเดียว

๘. อนาคตญาณกถา เรื่องความรู้เรื่องอนาคต

๙. ปัจจุบันญาณกถา เรื่องความรู้เรื่องปัจจุบัน

๑๐. ผลญาณกถา เรื่องพระสาวกมีญาณซึ่งมีผล

วรรคที่ ๖ มี ๑๐ หัวข้อ คือ

๑. นิยามกถา เรื่องนิยามที่เป็นอสังขตะ ไม่มีปัจจัยปรุง
แต่ง

๒. ปฏิจจสมุปปาทกถา เรื่องปฏิจจสมุปปาทเป็น อสังขตะ

๓. สัจจกถา เรื่องอริยสัจเป็นอสังขตะ

๔. อารูปกถา เรื่องอากาสนัญญาตนะเป็นอสังขตะ

๕. นิโรธสมาบัติกถา เรื่องนิโรธสมาบัติเป็นอสังขตะ

๖. อากาสกถา เรื่องอากาศเป็นอสังขตะ

๗. อากาโสสนิทัสสโนตีกถา เรื่องอากาศเป็นของเห็นได้

๘. ปฐวีธาตุสนิทัสสนายตนาทิกถา เรื่องธาตุดินเป็นของ
เห็นได้

๙. จักขุนทริยสนิทัสสนันติกถา เรื่องอินทริยคือตาเป็นของ
เห็นได้

๑๐. กายกัมมัง สนิทัสสนันติกถา เรื่องการกระทำทางกาย
เป็นของที่เห็นได้

วรรคที่ ๗ มี ๑๐ หัวข้อ คือ

๑. สังคหิตถา เรื่องธรรมที่สงเคราะห์เข้ากันได้
๒. สัมปยุตตถา เรื่องธรรมที่ประกอบกันได้
๓. เจตสิกถา เรื่องธรรมที่เป็นเจตสิก
๔. ทานถา เรื่องเจตสิกธรรม คือ ทาน
๕. ปริโภคมยปญญถา เรื่องความเจริญของบุญที่สำเร็จ
ได้ด้วยการใช้สอย

๖. อิตทินนถา เรื่องผู้ล่วงลับไปแล้ว ได้รับสิ่งที่ผู้อื่นใน
โลกให้เช่นอาหาร

๗. ปฐวีกัมมวิปาโกติถา เรื่องแผ่นดินเป็นผลของกรรม

๘. ชรามรณียกัมมวิปาโกติถา เรื่องความแก่ความตาย
เป็นผลของกรรม

๙. อริยธัมมวิปากถา เรื่องผลของอริยธรรม คือ การละ
กิเลสเท่านั้น

๑๐. วิปาโกวิปากธัมมธัมมโมติถา เรื่องผลเป็นปัจจัยให้
เกิดผล

วรรคที่ ๘ มี ๑๑ หัวข้อ คือ

๑. ฌตติถา เรื่องคติ ๖
๒. อันตรภาวถา เรื่องการมีอยู่ของภพที่คั่นในระหว่าง
๓. กามคุณถา เรื่องกามคุณ ๕ เท่านั้นเป็นกามธาตุ
๔. กามถา เรื่องอายตนะ เท่านั้นเป็นกาม
๕. รูปธาตุถา เรื่องรูปธรรมเท่านั้น เป็นรูปธาตุ
๖. อรูปธาตุถา เรื่องอรูปธรรมเท่านั้นเป็นอรูปธาตุ
๗. รูปธาตุยา อายตนถา เรื่องการมีอยู่ของรูปธาตุที่มี
อายตนะ ๖

๘. อรูปธาตุถา เรื่องการมีรูปของสิ่งที่เป็นรูป

๙. รูปังกัมมันติกถา เรื่องการกระทำทางกาย

๑๐. ชีวิตินทรียกถา เรื่องชีวิตินทรียคือธรรมที่ไม่เป็นรูป

๑๑. กัมมเหตุกถา เรื่องพระอรหันต์เสื่อมจากความเป็นพระอรหันต์ได้ เพราะกรรม

วรรคที่ ๙ มี ๑๒ หัวข้อ คือ

๑. อานิสังสกถา เรื่องผู้เห็นอานิสงส์ของพระนิพพานเท่านั้น เป็นผู้ละสังโยชนได้

๒. อมตารัมมณกถา เรื่องสังโยชนมีอมตะคือพระนิพพานเป็นอารมณ์

๓. รูปังสารัมมณันติกถา เรื่องรูปไม่มีอารมณ์

๔. อนุสยาอนารัมมณาติกถา เรื่องอนุสัยไม่มีอารมณ์

๕. ญาณังอนารัมมณาติกถา เรื่องญาณไม่มีอารมณ์

๖. อตีตารัมมณกถา เรื่องจิตที่มีอดีตเป็นอารมณ์ ไม่มีอารมณ์

๗. อนาคตารัมมณกถา เรื่องจิตที่มีอนาคตญาณเป็นอารมณ์ไม่มีอารมณ์

๘. วิตักกานุปตติกถา เรื่องจิตทุกอย่างถูกความตรีกติดิตตาม

๙. วิตักกาวิปผารกถา เรื่องเสียงคือการแผ่อกแห่งความตรีก

๑๐. น ยถาจิตตัสสกายกัมมันติกถา เรื่องวาจาไม่เป็นไปตามจิต

๑๑. น ยถาจิตตัสสกายกัมมันติกถา เรื่องการกระทำทางกายไม่เป็นไปตามจิต

๑๒. อตีตानาคตปัจจุบันนถา เรื่องบุคคลประกอบด้วยอดีตปัจจุบัน อนาคต

วรรคที่ ๑๐ มี ๑๑ หัวข้อ คือ

๑. นิโรธกถา เรื่องขณะที่ขันธ & ซึ่งแสวงหาความเกิดยังไม่ดับ ขันธ & ที่เป็นกิรียาก็เกิดขึ้น

๒. รูปังมัคโคติกถา เรื่องรูป คือ มรรค

๓. ปัญฺจวิญญานสมังคิสสะ มัคคภาวนากถา เรื่องผู้ประกอบด้วยวิญญาน ๕ ชื่อว่า เป็นผู้มีการเจริญมรรค

๔. ปัญฺจวิญญานากุสลาปตติกถา เรื่องวิญญาน ๕ เป็นกุศลและอกุศล

๕. ปัญฺจวิญญานาสาโภาติกถา เรื่องวิญญาน ๕ คิดได้

๖. ทวีหีสีเลหิสมันนาคโตติกถา เรื่องผู้ประกอบพร้อมด้วย
มรรคต้องประกอบพร้อมด้วยศีล ๒ อย่าง

๗. สีลัง อเจตสิกนติกถา เรื่องศีลไม่เป็นเจตสิก

๘. สีลัง น จิตตานุปริวัตตติกถา เรื่องศีลไม่เป็นไปตามจิต

๙. สมาทานเหตุกถา เรื่องศีลที่มีการสมาทานย่อมเจริญ

๑๐. วิญญูติสีลันติกถา เรื่องการกระทำให้ผู้รู้
ความหมายด้วยกายหรือวาจาเป็นศีล

๑๑. อวิญญูติกุสสีลันติกถา เรื่องการไม่ทำให้คนอื่นรู้
ความหมายด้วยกาย หรือ วาจา เป็นการทูลศีล

วรรคที่ ๑๑ มี ๘ หัวข้อ คือ

๑. ติสโสติ อนุสยกถา เรื่องอนุสัยเป็นอพยากฤต (เป็น
กลางไม่ดีไม่ชั่ว) เป็นอเหตุกะ (ไม่มีเหตุ) และเป็นจิตตวิปปยุตต์
(ไม่เกี่ยวข้องกับจิต)

๒. ญาณกถา เรื่องขณะที่จิตไม่ประกอบด้วยญาณบุคคล
นั้นไม่มีญาณ

๓. ญาณัง จิตตวิปปยุตตันติกถา เรื่องญาณไม่เกิด
ดับพร้อมกับจิต

๔. อิทัง ทุกขันติ เรื่องการกล่าวว่านี้คือทุกข์เป็นเหตุให้เกิด
ความเข้าใจเรื่องทุกข์

๕. อิทธิพลกถา เรื่องบุคคลผู้มีฤทธิ์ สามารถดำรงอยู่ได้
ตลอดกับปี

๖. สมานิกถา เรื่องสมาธิคืออาการต่อเนื่องของจิต

๗. ธัมมัญญูตตากถา เรื่องความตั้งอยู่แห่งธรรมเป็นของ
สำเร็จรูปแล้ว

๘. อนิจจตากถา เรื่องความเป็นของไม่เที่ยง เป็นของ
สำเร็จรูปแล้ว

วรรคที่ ๑๒ มี ๙ หัวข้อ คือ

๑. สังวโรกัมมันติกถา เรื่องความสำรวมคือการกระทำ

๒. กัมมกถา เรื่องกรรมทุกอย่างต้องมีผล

๓. สัทโทวิปาโกติกถา เรื่องเสียงเป็นวิบาก

๔. สฬายตนกถา เรื่องอายตนะ ๖ เป็นวิบาก

๕. สัตตักขัตตุปรมกถา เรื่องพระโสดาบันผู้เกิดอีก ๗
ครั้ง เป็นผู้เที่ยงแท้

๖. โกลังโกลเอกพีชกถา เรื่องผู้จะไปเกิดอีกสองสามครั้ง กับผู้ที่เกิดอีกครั้งเดียว ไม่เป็นผู้เที่ยงแท้

๗. ชีวิตาโวโรปนกถา เรื่องบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวัญญะหรือ พระโสดาบัน อาจะทำการฆ่าสัตว์ได้

๘. ทุคคติกถา เรื่องผู้ถึงพร้อมด้วยทิวัญญะทุกติได้แล้ว

๙. สัตตมาวิกกถา เรื่องบุคคลผู้เกิดในภพที่ ๗ ละคติที่ชั่ว ได้แล้ว

วรรคที่ ๑๓ มี ๑๐ หัวข้อ คือ

๑. กัปปัญญกถา เรื่องผู้ทำความชั่วอย่างรุนแรงมีการ ทำลายคณะสงฆ์เป็นต้น สามารถดำรงอยู่ตลอดกับปีได้

๒. กุศลจิตตปฏิลามกถา เรื่องผู้ตั้งอยู่ตลอดกับปี ไม่พึงได้ กุศลจิต

๓. อนันตรายุตตกถา เรื่องผู้ที่ทำอนันตริยกรรมพึงบรรลु ธรรมได้

๔. นิยตัสสนิยามกถา เรื่องบุคคลผู้แน่นอนยอมก้าวลงสู่ ทำนองคลองธรรม

๕. นิรุตกถา เรื่องผู้ถูกนิวรรณ์ห่อหุ้มยอมละนิวรรณ์ได้

๖. สัมมุชชีภูตกถา เรื่องผู้พร้อมหน้าหรือผู้มีกิเลสย่อมละ กิเลสได้

๗. สมามันโนอัธสาเทติกถา เรื่องผู้ถึงพร้อมด้วยญาณ ย่อมพอใจมีญาณเป็นอารมณ์

๘. อสาดราคกถา เรื่องความยินดีในสิ่งที่ไม่น่าพอใจ

๙. รัมมัตถนหา อัพยากตาติกถา เรื่องความอยากใน ธรรม ไม่ดี ไม่ชั่ว

๑๐. รัมมัตถนหานทุกขสมุทโยติกถา เรื่องความอยากใน ธรรมไม่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์

วรรคที่ ๑๔ มี ๙ หัวข้อ คือ

๑. กุสลากุศลปฏิสันทนกถา เรื่องความต่อเนื่องระหว่าง กุศลกับอกุศล

๒. สฬายตนูปปัตติกถา เรื่องอายตนะ๖เกิดขึ้นในครรรภ ฆราวาสพร้อมกับการปฏิสนธิ

๓. อนันตรปัจจุยกถา เรื่องโสทวิญญูญาณเกิดขึ้นต่อเนื่อง ทันทีจากจักขุวิญญูญาณ

๔. อริยูปกถา เรื่องรูปของพระอริยะต้องอาศัยมหาภูตรูป
ทั้ง ๔

๕. อัญญา อนุสโยติกถา เรื่องอนุสัยเป็นอย่างหนึ่ง กิเลส
เป็นอย่างหนึ่ง

๖. ปริยฐานัง จิตตวิปปยุตตันติกถา เรื่องกิเลสเป็นเครื่อง
รัดรั้งไม่ประกอบกับจิต

๗. ปริยาบันนถา เรื่องรูปราคะ เป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกับรูป
ธาตุเท่านั้น

๘. อัปยาคตถา เรื่องความเห็นเป็นสิ่งที่ไม่ดี ไม่ชั่ว

๙. อปริยาบันนถา เรื่องความเป็นเป็นโลกุตตระ

วรรคที่ ๑๕ มี ๑๑ หัวข้อ คือ

๑. ปัจจยตากถา เรื่องความเป็นปัจจัย เป็นสิ่งที่กำหนดไว้
แน่นอน

๒. อัญญมัญญปัจจยตากถา เรื่องการกล่าวได้แต่ว่า
สังขารมีอริขชาเป็นปัจจัย ไม่ใช่อริขชามีสังขาร เป็นปัจจัย

๓. อัทธากถา เรื่องเวลาอันนาน เป็นของสำเร็จรูป

๔. ขณลยมุหุตตถา เรื่องเวลาตอนต้นเป็นของสำเร็จรูป

๕. อาสวกถา เรื่องอาสวะ ๔ ไม่ใช่อาสวะ

๖. ชรามรณกถา เรื่องความแก่ความตายของธรรมที่
เป็นโลกุตตระ ก็จักเป็นโลกุตตระด้วย

๗. สัญญาเวทิตถา เรื่องสัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ
เป็นโลกุตตระ

๘. ทุตติยสัญญาเวทิตถา เรื่องสัญญาเวทิตนโรธ
สมาบัติเป็นโลกียะ

๙. ตติยสัญญาสัตตูปีกากกถา เรื่องผู้เข้าสัญญาเวทิต
นโรธอาจทำให้ถึงตายได้

๑๐. อสัญญาสัตตูปีกากกถา เรื่องการเข้าสัญญาเวทิต
นโรธ จะทำให้เข้าถึงอสัญญาสัตตตมฺมิ

๑๑. กัมมุปจยกถา เรื่องกรรมและการสั่งสมกรรม เป็น
คนละเรื่อง

วรรคที่ ๑๖ มี ๑๐ หัวข้อ คือ

๑. นิคคหกถา เรื่องผู้อื่นสามารถข่มจิตของผู้อื่นได้

๒. ปัคคหกถา เรื่องผู้อื่นสามารถประคองจิตของผู้อื่นได้

๓. สุขานุปปทานกถา เรื่องผู้อื่นสามารถเพิ่มความสุข
ให้แก่ผู้อื่นได้

๔. อธิคคัยหมนสิการกถา เรื่องบุคคลสามารถรวบรวม
สังฆารทั้งหมดมาพิจารณารวมกันได้

๕. รุปังเหตุติกถา เรื่องรูปเป็นเหตุ

๖. รุปังสเหตุกันตติกถา เรื่องรูปมีเหตุ

๗. รุปังกุสลากุศลันตติกถา เรื่องรูปเป็นกุศลและอกุศล

๘. รุปังวิปาโกตติกถา เรื่องรูปเป็นผล

๙. รุปัง รูปาวจารูปวจันตติกถา เรื่องรูปเป็นรูปาวจร
และอรูปาวจร

๑๐. รูปราโค รูปธาตูปริยาบันโนตติกถา เรื่องความกำหนด
ในรูปเกิดขึ้นเพราะรูปเป็นเหตุ

วรรคที่ ๑๗ มี ๑๑ หัวข้อ

๑. อัตติ อรหโต ปุณฺณปัจจุโยตติกถา เรื่องพระอรหันต์ยังม
ีการสังสมบุญ

๒. นตติ อรหโต อกาลมัจจุตติกถา เรื่องพระอรหันต์ไม่ตาย
เมื่อยังไม่ถึงคราว

๓. สัพพมิตังกัมมโตตติกถา เรื่องทุกอย่างมาจากกรรม

๔. อินทริยพัทฐกถา เรื่องสิ่งที่เนื่องด้วยอินทริย์เท่านั้นเป็น
ทุกข์

๕. สุปเปตวาอริยมัคคันตติกถา เรื่องสังฆารทั้งหลายเว้นแต่
อริยมรรคเป็นทุกข์

๖. น วัดตัพพังสังโฆ ทักขิณัง ปฏิกคณหาตติกถา เรื่องการ
ไม่ควรกล่าวว่าสงฆ์ รับทักษิณา

๗. น วัดตัพพัง สังโฆ ทักขิณัง วิโสเรตตีตติกถา เรื่องการไม่
ควรกล่าวว่า สงฆ์ทำทักษิณาให้บริสุทธ์

๘. น วัดตัพพัง สังโฆ ญญชตีตติกถา เรื่องการไม่ควรกล่าว
ว่า สงฆ์ฉันอาหาร

๙. น วัดตัพพัง สังฆัสสะ ทินนัง มหัปผลันตติกถา เรื่องไม่
ควรกล่าวว่า ทานที่ถวายแก่สงฆ์มีผลมาก

๑๐. น วัดตัพพัง พุทฺธัสสะ ทินนัง มหัปผลันตติกถา เรื่อง
ไม่ควรกล่าวว่า ทานที่ถวายแด่พระพุทธเจ้า มีผลมาก

๑๑. ทักขิณาวิสุทธิกถา เรื่องทานย่อมบริสุทธ์ ฝ่ายผู้ให้มิใช่
ทางฝ่ายผู้รับ

วรรคที่ ๑๘ มี ๙ หัวข้อ คือ

๑. มนุสสโลกกถา เรื่องการไม่ควรกล่าววาทะพระพุทธเจ้าประทับอยู่ในโลก

๒. ธัมมเทศนาถา เรื่องการไม่ควรกล่าววาทะพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม

๓. กรุณากถา เรื่องพระพุทธเจ้าไม่มีพระกรุณา

๔. คันธชาตีกถา เรื่องอุจจาระปัสสาวะของพระพุทธเจ้ามีกลิ่นหอมกว่ากลิ่นอื่น ๆ

๕. เอกมัคคกถา เรื่องพระอริยบุคคลทำให้แจ้งซึ่งผลทั้ง ๔ ด้วยมรรคอันเดียว

๖. ญาณสังกัณตีกถา เรื่องบุคคลก้าวข้ามจากญาณหนึ่งสู่อีกญาณหนึ่ง

๗. ญาณันตริกกถา เรื่องการมีช่องว่างของญาณ

๘. สมابันโน สัททัง สุณาสติติกถา เรื่องผู้เข้าฌานได้ยินเสียง

๙. จักขุนา รูปัง ปัสสตีติกถา เรื่องการเห็นรูปด้วยตา

วรรคที่ ๑๙ มี ๘ หัวข้อ คือ

๑. กิเลสชนกถา เรื่องการละกิเลสที่เป็นอดีต

๒. สุกญุตากถา เรื่องความสูญเกิดขึ้นเนื่องด้วยสังขารและขันธ

๓. สามัญญผลกถา เรื่องผลแห่งความเป็นสมณะและอสมณะ

๔. ปัตติกถา เรื่องการบรรลุเป็นอสังขตะ

๕. ตถากถา เรื่องความเป็นเช่นนั้นอย่างที่เป็น อสังขตะ

๖. กุสลกถา เรื่องนิพพานธาตุ เป็นกุศล

๗. อัชจันตนิยามกถา เรื่องปุถุชนมีข้อกำหนดเด็ดขาด

๘. อินทริยกถา เรื่องการไม่มีอินทรีย์แห่งศรัทธาที่เป็นโลกียะ

วรรคที่ ๒๐ มี ๖ หัวข้อ คือ

๑. อสัณฺญัจจนกถา เรื่องบุคคลแม้ไม่มีเจตนาทำให้แม่ของตนเสียชีวิต ก็ถือว่าทำอนันตริยกรรม

๒. อญาณกถา เรื่องปุถุชนไม่มีความรู้

๓. นิรยपालกถา เรื่องไม่มีผู้ปกครองนรก

๔. ตีรัจฉานกถา เรื่องการมีสัตว์ตีรัจฉานในหมู่เทพ

๕. มัคคกถา เรื่องพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสรู้มรรคมี
องค์ ๘

๖. ญาณกถา เรื่องญาณโลกุตตระ มีวัตถุ ๑๒ อย่าง คือ
โลกุตตรญาณ

วรรคที่ ๒๑ มี ๙ หัวข้อ คือ

๑. ศาสนกถา เรื่องศาสนาได้แปลงใหม่
๒. อวิตักกกถา เรื่องบุรุษไม่สงัดแล้วจากธรรมมีธาตุ
๓. สัมมัญญชนกถา เรื่องการที่พระโยคียังไม่ละสัมมัญชน
บางอย่างแล้วบรรลุอรหัตผล

๔. อิททิกถา เรื่องฤทธิ์เป็นเหตุสำเร็จความประสงค์ของ
พระพุทธเจ้าหรือของพระสาวก

๕. พุทธกถา เรื่องพระพุทธเจ้ากับพระพุทธเจ้าด้วยกันยังมี
ยิ่งหย่อนกว่ากัน

๖. สัมพทิสากถา เรื่องพระพุทธเจ้าสถิตอยู่ในทิศทั้งหลาย

๗. ธรรมกถา เรื่องทั้งปวงเป็นนิยตะ (แน่นอน)

๘. กกรรมกถา เรื่องกรรมทั้งปวงเป็นนิยตะ

วรรคที่ ๒๒ มี ๘ หัวข้อ คือ

๑. ปรินิพพานกถา เรื่องการที่พระอรหันต์ยังไม่ละ
สัมมัญชนบางอย่างแล้วปรินิพพาน

๒. กุศลจิตตกถา เรื่องพระอรหันต์มีจิตเป็นกุศลปรินิพพาน

๓. อาเนญซากถา เรื่องพระอรหันต์ตั้งอยู่ในความเป็นผู้มี
จิตเป็นปกติปรินิพพาน

๔. อัมมาภิสสมยกถา เรื่องการตรัสรู้ธรรมมีแก่สัตว์ผู้อยู่ใน
นครวรรค์

๕. กถาทั้ง ๓ เรื่องการบรรลุอรหัตผลมีแก่สัตว์ผู้อยู่ใน
นครวรรค์

๖. อัปยากตกถา เรื่องจิตของบุคคลผู้ฝันทุกอย่างเป็นอัป
ยากตะ

๗. อาเสวนปัจฉยตา เรื่องความเป็นอาเสวนปัจฉัย

๘. ขณิกกถา เรื่องกรรมทั้งปวงเป็นนิยตะ

วรรคที่ ๒๓ มี ๕ หัวข้อ คือ

๑. เอกาธิปายกถา เรื่องบุคคลพึงเสพเมถุนธรรมด้วย
ความประสงค์อย่างเดียวกัน

๒. อรหันตวัณณกถา เรื่องอมนุษย์ทั้งหลายเสพเมถุนธรรม
โดยเพศแห่งพระอรหันต์ทั้งหลาย

๓. อีสสิริยการิกากถา เรื่องพระโพธิสัตว์ไปสู่วินิบาต
เหตุกระทำความใคร่ในความเป็นใหญ่

๔. รากปฐูปกาทิกกถา เรื่องรากะเทียม

๕. อปริณิพัตตกถา เรื่องรูปเป็นสิ่งที่ไม่สำเร็จรูป

เนื้อหาที่จัดกลุ่มตามสาระทางธรรม

เพื่อไม่ให้ยืดยาว จะกล่าวเฉพาะหัวข้อ และบอกเลขวรรค
และลำดับหัวข้อในวรรคนั้น

เรื่องเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า

๑. เรื่องโวหารของพระพุทธเจ้าเป็นโลกุตตระ
๒. เรื่องพละของพระพุทธเจ้า
๓. เรื่องการเป็นพระพุทธเจ้าด้วยการอาศัยโพธิ
๔. เรื่องลักษณะของพระโพธิสัตว์
๕. เรื่องการกำหนดการเกิดของพระโพธิสัตว์
๖. เรื่องผลของการถวายทานแก่พระพุทธเจ้า

๗. เรื่องพระพุทธเจ้าประทับในโลกหรือไม่

๘. เรื่องการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า

๙. เรื่องพระพุทธเจ้ามีพระกรุณาหรือไม่

๑๐. เรื่องอุจฉาระ ปัสสาวะของพระพุทธเจ้ามีกลิ่นหอม

ที่สุด

๑๑. เรื่องอิทธิของพระพุทธเจ้า

๑๒. เรื่องพระพุทธเจ้าทั้งหลายมีคุณสมบัติต่างกัน

๑๓. เรื่องพระพุทธเจ้าดำรงอยู่ทั่วทุกทิศ

๑๔. เรื่องพระโพธิสัตว์ถึงความเสื่อม เพราะการบันดาล

ตามความปรารถนาของผู้เป็นใหญ่

เรื่องเกี่ยวกับพระอริยบุคคล

เรื่องพระอรหันต์

๑. เรื่องพระอรหันต์มีความเสื่อมได้หรือไม่

๒. เรื่องความไม่รู้ของพระอรหันต์

๓. เรื่องความสงสัยของพระอรหันต์

๔. เรื่องพระอรหันต์ดำรงเพศเป็นคฤหัสถ์ได้

๕. เรื่องความเป็นไปได้ของการบรรลุพระอรหันต์พร้อมกับการเกิด

๖. เรื่องธรรมทั้งปวงของพระอรหันต์ปราศจากอาสวะ

๗. เรื่องพระอรหันต์ประกอบด้วยผล ๔ อย่าง

๘. เรื่องพระอรหันต์ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ๖ อย่าง

๙. เรื่องความเป็นพระอรหันต์เกิดขึ้นจากการละสัญญา ๖

ทั้งปวง

๑๐. เรื่องพระอรหันต์มีอเสขญาณได้

๑๑. เรื่องพระอรหันต์เสื่อมจากความเป็นพระอรหันต์

เพราะกรรมได้

๑๒. เรื่องพระอรหันต์ยังมีการสังสมบุญ

๑๓. เรื่องพระอรหันต์ไม่ตาย เมื่อยังไม่ถึงคราว

๑๔. เรื่องวิญญานของพระอรหันต์ในขณะที่ยังมีชีวิต

๑๕. เรื่องพระอรหันต์เมื่อมีจิตอยู่ในรูปฌานปรินิพพานได้

๑๖. เรื่องอมนุษย์ปลอมเพศเป็นพระอรหันต์ เสนพเมถุน

กรรมได้

เรื่องพระอริยบุคคลอื่นนอกจากพระอรหันต์

๑. เรื่องพระอริยบุคคลละกิเลสได้บางส่วน

๒. เรื่องพระบุคคลที่ ๘

๓. เรื่องพระโสดาบันผู้เกิด ๗ ครั้ง

๔. เรื่องผู้เกิดอีกสองสามครั้งและผู้เกิดครั้งเดียว

๕. เรื่องพระโสดาบันอาจฆ่าสัตว์ได้

๖. เรื่องพระโสดาบันละคติที่ชั่วได้แล้ว

เรื่องลักษณะและแนวทางการปฏิบัติธรรมของพระอริยะ

๑. เรื่องความรู้ทั้งหมดเป็นอริยะ

๒. เรื่องอเสขญาณ

๓. เรื่องผลของอริยธรรมคือการละกิเลสเท่านั้น

๔. เรื่องรูป คือ มรรค

๕. เรื่องผู้ประกอบด้วยวิญญานทั้ง ๕ ชื่อว่า เป็นผู้เจริญ

มรรค

๖. เรื่องสังขารทั้งหลายเว้นแต่อริยมรรคเป็นทุกข์

๗. เรื่องการเปล่งวาจาของผู้เจริญมรรค

๘. เรื่องพระอริยบุคคลทำให้แจ้งผลทั้ง ๔ ด้วยมรรคอัน

เดียวได้

๙. เรื่องมรรคมีองค์ ๕

เรื่องเกี่ยวกับปุถุชน

๑. เรื่องปุถุชนละกามราคะและความพยายามได้
๒. เรื่องปุถุชนมีญาณที่จะบรรลุมรรคได้
๓. เรื่องปุถุชนมีข้อกำหนด เด็ดขาด
๔. เรื่องความไม่รู้ของปุถุชน
๕. เรื่องปุถุชนไม่สงัดจากกรรมที่มีธาตุ

เรื่องเกี่ยวกับเทวดา

๑. เรื่องพรหมจรรย์ของเทพ
๒. เรื่องความสำรวมของเทพ
๓. เรื่องการมีสัญญาของอัสสนุญสัตว์

เรื่องเกี่ยวกับคณะสงฆ์

๑. เรื่องการไม่ควรกล่าวว่สงฆ์รับทักษิณาทาน
๒. เรื่องการไม่ควรกล่าวว่สงฆ์ทำทักษิณาให้บริสุทธ์
๓. เรื่องการไม่ควรกล่าวว่สงฆ์ฉันอาหาร
๔. เรื่องการไม่ควรกล่าวว่ทานที่ถวายแก่สงฆ์มีผลมาก

เรื่องเกี่ยวกับคำสอน

๑. เรื่องคำสอนเป็นสิ่งที่ทำขึ้นใหม่

เรื่องเกี่ยวกับสภาวะธรรม

๑. เรื่องการมีหรือไม่มีของบุคคล
๒. เรื่องการมีอยู่ของสิ่งทั้งปวง
๓. เรื่องการมีอยู่ของบางสิ่งบางอย่าง
๔. เรื่องอดีต ปัจจุบัน อนาคต
๕. เรื่องการตั้งอยู่ต่อเนื่องของจิตดวงหนึ่ง
๖. เรื่องจิตที่มีอดีตเป็นอารมณ์
๗. เรื่องจิตที่มีอนาคตเป็นอารมณ์
๘. เรื่องจิตทุกอย่างถูกความตรึงติดตาม
๙. เรื่องวิญญาณ ๕ คิดได้
๑๐. เรื่องโสตวิญญานเกิดขึ้นต่อเนื่องจากจักขุวิญญาณ
๑๑. เรื่องธรรมทั้งปวงเป็นของเที่ยงแท้

เรื่องเกี่ยวกับอภิญญา

๑. เรื่องทิพพจักขุ
๒. เรื่องทิพพโสตตะ
๓. เรื่องบุคคลผู้มีอิทธิพลจะสามารถดำรงอยู่ได้ตลอดกับปี

๔. เรื่องพระพุทธรเจ้าและพระสาวกมีฤทธิ์ได้ตามความ

ปรารถนา

เรื่องการตรัสรู้

๑. เรื่องการตรัสรู้ตามลำดับ
๒. เรื่องการหลุดพ้นของจิตที่มีราคะ
๓. เรื่องลำดับของการหลุดพ้น
๔. เรื่องการละสัญญาชนทั้งปวง
๕. เรื่องวิมุตติญาณ คือ ตัวหลุดพ้น
๖. เรื่องผู้มีกิเลสย่อมละกิเลสได้

เรื่องสังขตธรรม คือ นิพพาน

๑. เรื่องความดับ ๒ ประเภท
๒. เรื่องผู้เห็นอานิสงส์ของพระนิพพานเท่านั้น เป็นผู้ละ

สัญญาชนได้

๓. เรื่องผลแห่งความเป็นสมณะ เป็นสังขตะ
๔. เรื่องความเป็นจริงเป็นอสังขตะ
๕. เรื่องนิยามเป็นอสังขตะ
๖. เรื่องปฏิบัติสมุปปาทเป็นอสังขตะ

๗. เรื่องอริยสัจ ๔ เป็นอสังขตะ

๘. เรื่องอากาสนัญญาตนะ เป็นอสังขตะ

๙. เรื่องนิโรธสมบัติเป็นอสังขตะ

๑๐. เรื่องอากาศเป็นอสังขตะ

๑๑. เรื่องนิพพานธาตุเป็นกุศล

๑๒. เรื่องการบรรลุธรรมได้โดยไม่ต้องละกิเลสบางอย่าง

๑๓. เรื่องพระอรหันต์เมื่อมีจิตเป็นกุศลย่อมปรินิพพาน

๑๔. เรื่องการตรัสรู้ธรรมของสัตว์ที่อยู่ในครรภ์

๑๕. เรื่องสัตว์ผู้อยู่ในครรภ์ ผู้ที่กำลังฝันตรัสรู้ธรรมได้

๑๖. เรื่องสัญญาชนที่มีนิพพานเป็นอารมณ์

๑๗. เรื่องผู้ทำอนันตริยกรรมบรรลุธรรมได้

เรื่องเกี่ยวกับราคะ

๑. เรื่องราคะเทียม

เรื่องเกี่ยวกับญาณ

๑. เรื่องการเปล่งวาจาของผู้เข้าฌาน

๒. เรื่องการรู้ผิดของผู้เข้าสมาบัติที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์

๓. เรื่องสมาธิคืออาการต่อเนื่องของจิต

๔. เรื่องผู้ถึงพร้อมด้วยฌานย่อมมีฌานเป็นอารมณ์
๕. เรื่องการข้ามจากฌานหนึ่งไปสู่อีกฌานหนึ่ง
๖. เรื่องช่องว่างระหว่างฌาน
๗. เรื่องการได้ยินเสียงของผู้เข้าฌาน

เรื่องเกี่ยวกับโลกและจักรวาล

๑. เรื่องคติ
๒. เรื่องภพที่คั่นในระหว่าง
๓. เรื่องการไม่มีผู้ปกครองนรก
๔. เรื่องอากาศเป็นของเห็นได้

เรื่องกรรม

๑. เรื่องกรรมเป็นเรื่องเที่ยงแท้
๒. เรื่องแผ่นดินเป็นเรื่องของกรรม
๓. เรื่องความแก่ความตายเป็นผลของกรรม
๔. เรื่องกรรมทุกอย่างต้องมีผล
๕. เรื่องทุกอย่างมาจากกรรม
๖. เรื่องผู้ล่วงลับไปแล้ว ได้รับสิ่งที่ผู้อื่นในโลกตั้งใจให้

๗. เรื่องบุคคลแม้ไม่มีเจตนาทำให้มารดาเสียชีวิตก็ชื่อว่า

ทำอนันตริยกรรม

เรื่องทุกข์

๑. เรื่องสิ่งที่ต่อเนื่องอินทรีย์เท่านั้นเป็นทุกข์
๒. เรื่องสังขารทั้งหลายล้วนแต่อริยมรรค เป็นทุกข์

เรื่องเกี่ยวกับคุณธรรม

๑. เรื่องเจตสิกธรรม คือ ทาน
๒. เรื่องการเจริญของบุญที่สำเร็จด้วยการใช้สอย
๓. เรื่องผู้ประกอบพร้อมด้วยมรรคต้องประกอบด้วยศีล ๒

อย่าง

๔. เรื่องศีลไม่เป็นเจตสิก
๕. เรื่องศีลที่มีการสมาทานย่อมเจริญ
๖. เรื่องวิญญาน ๕ เป็นกุศลและอกุศล
๗. เรื่องการทำให้ผู้อื่นรู้ความหมายด้วยกายวาจา เป็นศีล
๘. เรื่องการไม่ทำให้ผู้อื่นรู้ความหมายด้วยกาย วาจา เป็น

ทุกศีล

๙. เรื่องอนุสัยเป็นอัปยากฤต

- ๑๐. เรื่องอนุสัยกับกิเลสเป็นคนละอย่าง
- ๑๑. เรื่องกิเลสไม่ประกอบด้วยจิต
- ๑๒. เรื่องอาสวะ ๔ มิใช่อาสวะ
- ๑๓. เรื่องการสำรวมคือการกระทำ
- ๑๔. เรื่องผู้ทำความชั่วอย่างรุนแรงสามารถดำรงอยู่ตลอด

กับปีได้

- ๑๕. เรื่องผู้ดำรงอยู่ตลอดกับปีไม่พึงได้กุศลจิต
- ๑๖. เรื่องความต่อเนื่องระหว่างกุศลกับอกุศล
- ๑๗. เรื่องการละกิเลสที่เป็นอดีต
- ๑๘. เรื่องการไม่มีศรัทธาอินทรีย์ที่เป็นโลกียะ

เนื้อหาจัดกลุ่มตามกลุ่มนิกาย

- ๑. นิกายวัชชีปุตตะกะ มีความเห็นผิด เหมือนนิกายสมมติยะ เหมือนกับนิกายสมมติยะ สัพพัตถิกวาทะ และมหาสังฆิกะ
- ๒. นิกายสมาติยะ มีความเห็นผิด เหมือนกับนิกายวัชชีปุตตะกะ เหมือนกับนิกายมหาสังฆิกะ เหมือนกับนิกายอันธกะ เหมือนกับนิกายปุปพเสลียะ เหมือนกับนิกายราชคิริกะและ

สิทธิธตติกะ เหมือนกับนิกายมหิงสังสาสะกะและมหาสังฆิกะ เหมือนกับนิกายวัชชีปุตตะกะและสัพพัตถิกวาทิน

๓. นิกายสัพพัตถิกวาทิน มีความเห็นผิด เหมือนกับนิกายอุตตราปถกะ เหมือนกับนิกายวัชชีปุตตะกะ สัมมัตติยะ และมหาสังฆิกะ

๔. นิกายมหาสังฆิกะ มีความเห็นผิดเหมือนกับนิกายสัมมัตติยะและมหิงสาสะกะ เหมือนกับนิกายวัชชีปุตตะกะ สัมมัตติยะ และสัพพัตถิกวาทิน

๕. นิกายอันธกะ มีความเห็นผิด เหมือนกับนิกายอุตตราปถกะ เหมือนกับนิกายเวตุลยกะ เหมือนกับนิกายสัพพัตถิกวาทิน สัมมัตติยะ และภทธานิกะ

๖. นิกายโคกุลิกะ	} มีความเห็นผิด	เหมือนกับ	
			นิกายสัมมัตติยะ
			สัพพัตถิกวาทินะ
๗. นิกายภทธานิกะ	อันธกะ		

๘. นิกายมหายาน มีความเห็นผิด เหมือนกับนิกาย
อันธกะ เหมือนกับนิกายปุพพเสลียะ เหมือนกับนิกายอุตตรাপถ
กะ

๖. ยมก

ยมก เป็นคัมภีร์ที่รวบรวมธรรมะไว้เป็นคู่ ๆ เช่น กุศล -
กุศลมูล , อกุศล - อกุศลมูล, รูป-รูปฉันท, เวทนา - เวทนาฉันท
เป็นต้น โดยแบ่งเนื้อหาเป็น ๑๐ คู่ คือ

๑. มุขยมก ๒. ชันถยมก ๓. อายตนยมก

๔. ธาตุยมก ๕. สัจจยมก ๖. สังขารยมก

๗. อนุสยยมก ๘. จิตตยมก ๙. ธรรมยมก

๑๐. อินทริยยมก

การอธิบายธรรมในคัมภีร์ยมก ส่วนใหญ่ใช้วิธีตั้งคำถาม
โดยคำตอบมักเป็นการยอมรับ หรือปฏิเสธ ว่า ใช่ หรือ ไม่ใช่ ถูก
หรือ ไม่ถูก ตัวอย่างเช่น

- รูป คือ รูปฉันท หรือ ?

- ปิยรูปสาตรูปเรียกว่ารูป แต่ไม่เรียกว่า รูปฉันท รูปฉันท
เป็นรูปด้วยเป็นรูปฉันทด้วย

- รูปฉันท คือ รูป หรือ

- ใช่ (ถูกแล้ว)

- เวทนา คือ เวทนาฉันท หรือ ?

- ใช่ (ถูกแล้ว)

- สัญญา คือ สัญญาฉันท หรือ?

- ทิฏฐิ เป็นสัญญา แต่ไม่ใช่นิสัญญาฉันท สัญญาฉันท เป็น
สัญญาด้วย เป็นสัญญาฉันทด้วยอีกตัวอย่างหนึ่ง

- จิตของบุคคลใดเกิดขึ้นยังไม่ดับจิตของบุคคลนั้นจักดับ
จักไม่เกิดหรือ?

- ในอุปาทกขณะแห่งปัจจุฉิมจิต จิตของบุคคลเหล่านั้น
เกิดขึ้น ยังไม่ดับ จักดับ จักไม่เกิด จักดับด้วยนั้นเทียว จัก
เกิดขึ้นด้วย

- หรือว่า จิตของบุคคลใดจักดับ จิตของบุคคลนั้น เกิดขึ้น
ไม่ดับไป?

- ใช่ (ถูกแล้ว)

- จิตของบุคคลใดไม่เกิดดับ จิตของบุคคลนั้นจักไม่ดับจัก
เกิดขึ้นหรือ ?

- จากตัวอย่างที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า คัมภีร์ยมกมีลักษณะ
คล้ายคัมภีร์ธาตุกถา คือ มีวิธีการอธิบายธรรม ซึ่งยากสำหรับคน
ทั่วไปจะเข้าใจได้ ทั้งในด้านความคิดและศัพท์ภาษาที่ใช้

๖.๑ มุลยมก

๑) กุศลบท ธรรมเหล่าหนึ่งเหล่าใดเป็นกุศล ธรรม
เหล่านั้นทั้งหมด เป็นกุศล ธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งมีมูลอย่าง
เดียวกันโดยเป็นกุศลมูล ธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลอาศัยกันและ
กันเป็นกุศล

๒) อกุศลบท ธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งเป็นอกุศล ธรรม
เหล่านั้นทั้งหมด เป็นอกุศลมูล ธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลอาศัย
กันและกันโดยเป็นอกุศลมูล เป็นเหตุ ธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็น
อกุศล

๓) อัปยากตบท ธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งเป็นอัปยากต ธรรม
เหล่านั้นทั้งหมดเป็นอัปยากต ธรรมเหล่าใดมีมูลอาศัยกัน
และกันโดยเป็นอัปยากต ธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นอัปยากต

๔) นามบท ธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งเป็นนาม ธรรมเหล่านั้น
ทั้งหมดมีนามเป็นมูล ธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นนาม ธรรมเหล่า
ใดเหล่าหนึ่งมีมูลอย่างเดียวกันโดยมีนามเป็นมูล ธรรมเหล่านั้น
ทั้งหมดมีมูลอาศัยกันและกันโดยมีนามเป็นมูล

มูลเหล่าใดเป็นกุศลมูลเกิดร่วมกัน มูลเหล่านั้นเป็นมูลที่
เรียกว่ามูลเดียวกัน เป็นมูลด้วย เป็นมูลที่เรียกว่า เป็นมูลที่อาศัย
กันและกันด้วย ธรรมที่เกิดร่วมกันกับกุศลที่เหลือนอกนั้น เป็น
ธรรมที่มีมูลอย่างเดียวกันโดยเป็นกุศลมูล

มูลเหล่าใดที่เป็นอกุศลเกิดร่วมกัน มูลเหล่านั้นเป็นมูล
อย่างเดียวกัน เป็นมูลด้วย เป็นมูลที่เรียกว่า มูลอาศัยกันและกัน
ด้วย ธรรมที่เกิดร่วมกันกับอกุศลที่เหลือนอกนั้น เป็นธรรมที่มีมูล
อย่างเดียวกันโดยมีอกุศลเป็นมูล

มูลเหล่าใดที่เป็นอัปยากต เกิดร่วมกัน มูลเหล่านั้นชื่อว่า
มีมูลอย่างเดียวกัน เป็นมูลด้วย ธรรมที่เกิดร่วมกันกับอัปยากต
มูลที่เหลือนอกนั้น มีมูลอย่างเดียวกันโดยเป็นอัปยากตมูล แต่
ไม่ใช่มีมูลอาศัยกันและกันเป็นมูล

มูลเหล่าใดที่เป็นนามมูลเกิดร่วมกัน มูลเหล่านั้นชื่อว่ามี
มูลอย่างเดียวกัน เป็นมูลด้วย มีมูลอาศัยกันและกันเป็นมูลด้วย
ธรรมที่เกิดร่วมกันกับนามมูลที่เหลือนอกนั้น มีมูลอย่างเดียวกัน
โดยเป็นนามมูลเป็นมูล

๖.๒ ขันธยมก

๖.๒.๑ รูปขันธ

รูปขันธย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์ใด เวทนาขันธย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์
นั้น รูปขันธย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งกำลังเข้าถึงอสังขต
ภูมิ แต่เวทนาขันธย่อมไม่เกิดแก่สัตว์เหล่านั้น รูปขันธย่อมเกิดขึ้น
และเวทนาขันธก็ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น

๑) รูปขันธย่อมไม่เกิดขึ้นในภพนั้นแก่สัตว์เหล่านั้นซึ่งกำลัง
เข้าถึงอรูปภูมิ แต่เวทนาขันธจะไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นในภพ
นั้นก็หาไม่ รูปขันธย่อมไม่เกิดขึ้นและเวทนาขันธก็ย่อมไม่เกิดขึ้น
ในภพนั้นแก่สัตว์เหล่านั้นทั้งปวงที่กำลังจุติอยู่

๒) เวทนาขันธไม่เคยเกิดขึ้นแล้วแก่สัตว์เหล่านั้นในภพนั้น
ซึ่งเป็นอสังขตภูมิ แต่รูปขันธไม่เคยเกิดขึ้นแล้วแก่สัตว์เหล่านั้น

ในภพนั้นก็หาไม่ เวทนาขันธไม่เคยเกิดขึ้นแล้ว และรูปขันธก็ไม่
เคยเกิดขึ้นแล้วในภพนั้นแก่สัตว์เหล่านั้นซึ่งเกิดอยู่ในสุทธาวาส

๓) เวทนาขันธจักเกิดขึ้นแก่สัตว์ใด รูปขันธจักเกิดขึ้นแก่
สัตว์นั้น สัตว์เหล่าใดเข้าถึงอรูปภูมิแล้วจักปรินิพพาน เวทนาขันธ
กำลังเกิดขันธแก่สัตว์เหล่านั้น แต่รูปขันธจักไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์
เหล่านั้น เวทนาขันธจักเกิดขึ้นและรูปขันธก็จักเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่า
นอกนี้

๔) เวทนาขันธเคยเกิดขึ้นแล้วแก่สัตว์เหล่านั้นที่กำลังจุติ
อยู่ทั้งหมดที่กำลังเข้าถึงอรูปภูมิ แต่รูปขันธย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์
เหล่านั้นก็หาไม่ เวทนาขันธเคยเกิดขึ้นแล้ว และรูปขันธก็ย่อม
เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งกำลังเข้าถึงปัญจโวการภูมิ (และ) กำลัง
เข้าถึงอสังขตภูมิ

๕) รูปขันธย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งกำลัง
เข้าถึงปัญจโวการภูมิที่ในภพครั้งสุดท้าย แต่เวทนาขันธจักเกิดขึ้น
แก่สัตว์เหล่านั้นก็หาไม่ รูปขันธย่อมเกิดขึ้นและเวทนาขันธก็จัก
เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นซึ่งกำลังเข้าถึงปัญจโวการภูมิ (และ) กำลัง
เข้าถึงอสังขตภูมิ เวทนาขันธจักเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่ง

กำลังจุติอยู่ทั้งหมด(และ)กำลังเข้าถึงอรุณภูมิ แต่รูปขันธ์ย่อม
เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็หาไม่ เวทนาขันธ์จักเกิดขึ้นและรูปขันธ์ก็
จักเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นซึ่งกำลังเข้าถึงปัญจโวการภูมิ(และ)
กำลังเข้าถึงอสังขญสตัดภูมิ

๖)รูปขันธ์เคยเกิดขึ้นแล้วแก่สัตว์เหล่านั้นซึ่งจะปรินิพพาน
อยู่ แต่เวทนาขันธ์ของสัตว์เหล่านั้นจักดับไปก็หาไม่ รูปขันธ์เคย
เกิดขึ้นแล้วแก่สัตว์เหล่านั้น และเวทนาขันธ์จักดับไป เวทนา
ขันธ์เคยเกิดขึ้นแล้วแก่สัตว์เหล่านั้น

๖.๒.๒ อายตนยมก

อายตนะ ๑๒ คือ จักขายตนะ ไสตายตนะ ฆานายตนะ
ชีวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ รูปายตนะ สัททหายตนะ
คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ ธัมมายตนะ

ทิพยจักขุ ปัญญาจักขุ เรียกว่า จักขุ แต่ไม่เรียกว่า จัก
ขายตนะ จักขายตนะ เป็นจักขุด้วย เป็นจักขายตนะด้วย

๑) จักขายตนะ ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีแต่จักขุ
ไม่มีโสตะที่กำลังเกิดอยู่ แต่โสตายตนะจะเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น

ก็หาไม่ จักขายตนะย่อมเกิดขึ้นและโสตายตนะก็ย่อมเกิดขึ้นแก่
สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีจักขุ และโสตะกำลังเกิดอยู่

๒)โสตายตนะ ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีแต่โสตะ
ไม่มีจักขุที่กำลังเกิดอยู่ แต่จักขายตนะจะเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็
หาไม่ โสตายตนะย่อมเกิดขึ้นและจักขายตนะก็ย่อมเกิดขึ้นแก่
สัตว์เหล่านั้นซึ่งมีโสตะและจักขุที่กำลังเกิดอยู่

๓) ฆานายตนะ ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีแต่ฆานะ
ไม่มีจักขุที่กำลังเกิดอยู่ แต่จักขายตนะจะเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็
หาไม่ ฆานายตนะย่อมเกิดขึ้น และจักขายตนะก็ย่อมเกิดขึ้น แก่
สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีฆานะและจักขุที่กำลังเกิดอยู่

๔) รูปายตนะ ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งไม่มีรูปที่
กำลังเกิดอยู่ แต่ มนายตนะจะไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็หาไม่
รูปายตนะย่อมไม่เกิดขึ้น และมนายตนะก็ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์
เหล่านั้น ซึ่งกำลังจุติอยู่ทั้งหมด

๕) มนายตนะ ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งไม่มีจิตที่
กำลังเกิดอยู่ แต่ธัมมายตนะจะไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็หาไม่

มนายตนะย่อมไม่เกิดขึ้น และธัมมายนะ ก็ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่
สัตว์เหล่านั้น ซึ่งกำลังจุติอยู่ทั้งหมด

๖) ธัมมายนะ เคยเกิดขึ้นแล้วแก่สัตว์เหล่านั้นในภพนั้น
ซึ่งเป็นอสังขญีสัตว์ ที่เป็นอุปสัตว์ แต่จักขายนะ จะได้เคย
เกิดขึ้นแล้วแก่สัตว์เหล่านั้นในภพนั้นก็หาไม่ ธัมมายนะเคย
เกิดขึ้นแล้ว และจักขายนะก็เคยเกิดขึ้นแล้วแก่สัตว์เหล่านั้นใน
ภพนั้น ซึ่งมีชั้น ๕

๖.๒.๓ ธาตุยมก

ธาตุ ๑๘ ได้แก่ ๑) จักขุธาตุ ๒) รูปธาตุ ๓) จักขุวิญญาณ
ธาตุ ๔) โสตธาตุ ๕) สัทธาธาตุ ๖) โสตวิญญาณธาตุ ๗) ฆานธาตุ
๘) คันธธาตุ ๙) ฆานวิญญาณธาตุ ๑๐) ชิวหาธาตุ ๑๑) รสธาตุ
๑๒) ชิวหาวิญญาณธาตุ ๑๓) กายธาตุ ๑๔) โผฏฐัพพธาตุ ๑๕)
กายวิญญาณธาตุ ๑๖) มโนธาตุ ๑๗) ธัมมธาตุ ๑๘) มโน
วิญญาณธาตุ

๑) จักขุธาตุ ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีจักขุไม่มีโส
ตะที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ แต่โสตธาตุย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็หา

ไม่ จักขุธาตุย่อมเกิดขึ้นและโสตธาตุก็ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น
ซึ่งมีจักขุและโสตะที่กำลังเกิดขึ้นอยู่

๒) โสตธาตุ ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีโสตะไม่มี
จักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ แต่จักขุธาตุย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็
หาไม่ โสตธาตุย่อมเกิดขึ้นและจักขุธาตุก็ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์
เหล่านั้น ซึ่งมีโสตะและจักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่

๓) ฆานธาตุ ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีฆานะ ไม่มี
จักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ แต่จักขุธาตุย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็
หาไม่ ฆานธาตุย่อมเกิดขึ้นและจักขุธาตุก็ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์
เหล่านั้น ซึ่งมีฆานะและจักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่

๔) รูปธาตุ ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีรูปไม่มีจักขุที่
กำลังเกิดขึ้นอยู่ แต่จักขุธาตุย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็หาไม่
รูปธาตุย่อมเกิดขึ้นและจักขุธาตุ ก็ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่ง
มีรูปและจักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่

๕) มโนวิญญาณธาตุ ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีจิต
ไม่มีจักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ แต่จักขุธาตุย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์

เหล่านั้นก็หาไม่ มโนวิญญาณธาตุย่อมเกิดขึ้นและจักขุธาตุก็ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีจิตและจักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่

๖) รัสมธาตุ ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งไม่มีจักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ แต่จักขุธาตุย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็หาไม่ รัสมธาตุย่อมเกิดขึ้น และจักขุธาตุก็ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีจักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่

๖.๒.๔ สัจจยมก

สัจจยมกมีดังนี้ ๑.ทุกขสัจจะ ๒. สมุทยสัจจะ ๓.นิโรธสัจจะ ๔.มรรคสัจจะ

๑. ทุกขสัจจะ ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งกำลังเกิดขึ้นอยู่ทั้งหมด ในอุปาทกขณะแห่งตัณหาวิปยุตตจิตในปวัตติกาล แต่สมุทยสัจจะ ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็หาไม่ ทุกขสัจจะ ย่อมเกิดขึ้นและสมุทยสัจจะ ก็ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ในอุปาทกขณะแห่งตัณหาสัมปยุตตจิต

๒. สมุทยสัจจะ ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งกำลังเกิดขึ้นอยู่ทั้งหมดในอุปาทกขณะแห่งตัณหาวิปยุตตจิต ในปวัตติกาล แต่ทุกขสัจจะ ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็หาไม่ สมุทย

สัจจะ ย่อมไม่เกิดขึ้น และทุกขสัจจะก็ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งกำลังจิตทั้งหมด ในภังคกขณะแห่งจิตในปวัตติกาล ในอุปาทกขณะแห่งมรรคจิตและผลจิตในอรูปภูมิ

๓. นิโรธสัจจะ ของสัตว์เหล่านั้นในอุปาทกขณะแห่งอรหัตตมรรค สัตว์เหล่าใดจักได้เฉพาะซึ่งอรหัตตมรรค ในลำดับแห่งจิตของสัตว์เหล่านั้นในอุปาทกขณะแห่งจิตนั้น และของสัตว์เหล่านั้น ซึ่งจักได้เฉพาะซึ่งมรรคในอุปาทกขณะแห่งตัณหา ในเมื่อตัณหาวิปยุตตจิตเป็นไปอยู่ ของผู้ที่เข้านิโรธสมาบัติของอสังขยสัตว์ ย่อมไม่ใช่ดับไป แต่มรรคสัจจะของสัตว์เหล่านั้น จักไม่ดับไปก็หาไม่ สมุทยสัจจะของสัตว์เหล่านั้นในภังคกขณะแห่งอรหัตตมรรคของพระอรหันต์ทั้งหลาย และของเหล่าปุณฺณซึ่งจักไม่ได้เฉพาะซึ่งมรรค ในอุปาทกขณะแห่งตัณหา ในเมื่อตัณหาวิปยุตตจิตเป็นไปอยู่ ของผู้ซึ่งเข้านิโรธสมาบัติ และของอสังขยสัตว์ ย่อมไม่ดับไปและมรรคสัจจะ ก็จักไม่ดับไป

๔. มรรคสัจจะ ของสัตว์เหล่านั้น ในภังคกขณะแห่งอรหัตตมรรค ของพระอรหันต์ทั้งหลายในภังคกขณะแห่งจิต และเหล่าปุณฺณซึ่งจักไม่ได้เฉพาะซึ่งมรรคที่กำลังจิตอยู่ ในภังคกขณะ

แห่งจิต ในปวัตติกาล จักไม่ดับไป แต่ทุกขสังขะของสัตว์เหล่านั้น ย่อมไม่ดับไปก็หาไม่ มรรคสังขะของสัตว์เหล่านั้น คือ ของพระอรหันต์ทั้งหลายในอุปาทกขณะแห่งจิตและของเหล่าปุถุชน ซึ่งจักไม่ได้เฉพาะซึ่งมรรคที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ในอุปาทกขณะแห่งจิต ในปวัตติกาล ในภังคกขณะแห่งอรหัตตมรรคจิตในอรุณภูมิจักไม่ดับไป และทุกขสังขะก็ย่อมไม่ดับไป

๖.๒.๕ สังขารยมก

สังขาร ๓ คือ กายสังขาร วจีสังขาร จิตสังขาร

ลมอัสสาสะและปัสสาสะ ชื่อว่า“กายสังขาร” วิตกและวิจารณ์ ชื่อว่า“วจีสังขาร” สัญญาและเวทนา ชื่อว่า “ จิตสังขาร “ ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยจิตแม้ทั้งหมด เว้นวิตกและวิจารณ์ชื่อว่า “ จิตสังขาร“

๑. กายสังขาร ย่อมเกิดขึ้นในภุมิใด กายสังขารย่อมเกิดขึ้นในภุมินั้น คือ พุติยฉาน ตติยฉาน แต่วจีสังขาร ย่อมเกิดขึ้นในภุมินั้นก็หาไม่ กายสังขารย่อมเกิดขึ้นและวจีสังขารก็ย่อมเกิดขึ้นในภุมินั้น คือ ในปฐมฉาน ซึ่งเกิดแล้วในกามาวจรภูมิ

๒. วจีสังขาร ย่อมเกิดขึ้นในภุมินั้น คือ ในรูปาวจรภูมิ ในอรุณาวจรภูมิ แต่กายสังขารย่อมเกิดขึ้นในภุมินั้นก็หาไม่ วจีสังขารย่อมเกิดขึ้น และกายสังขารก็ย่อมเกิดขึ้นในภุมินั้น คือ ในปฐมฉาน ซึ่งเกิดขึ้นแล้ว ในกามาวจรภูมิ

๓. จิตสังขาร ย่อมเกิดขึ้นในภุมิใด จิตสังขารย่อมเกิดขึ้นในภุมินั้น คือ ในจุตตฉานในรูปาวจรภูมิแต่กายสังขารย่อมเกิดขึ้นในภุมินั้นก็หาไม่ จิตสังขารย่อมเกิดขึ้นและกายสังขารก็ย่อมเกิดขึ้นในภุมินั้น คือ ในปฐมฉาน ในพุตติยฉาน ในตติยฉาน ในกามาวจรภูมิ

๖.๒.๖ อนุสยยมก

อนุสย คือ กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธันดาน มีอยู่ ๗ อย่าง คือ

๑.กามราคานุสย หมายถึง ความกำหนัดยินดี ความพอใจในรูปเสียงกลิ่นรส สัมผัส

๒.ปฏิฆานุสย หมายถึงความไม่พอใจความกระทบกระทั่งขัดเคืองใจต่ออณิฐารมณ

๓. มานานุสสัย หมายถึง การถือตัวการยึดถือตนการให้ความสำคัญว่าตน

๔. ทิฏฐานุสสัย หมายถึง ความคิดเห็น ความเข้าใจของ ตนเอง ความรู้สึกว่าตนเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ เป็นต้น

๕. วิจิกิจจานุสสัย หมายถึง ความลังเลใจ ความสงสัย ความไม่ทำใจถึงกุศลกรรม ซึ่งเป็นเครื่องกีดกันความดี หรือ ปิดกั้นความสำเร็จ

๖. ภวราคานุสสัย หมายถึง ความยินดีติดใจในภพ คือ การ เกิด การเป็นอยู่ ภูมิต่าง ๆ ความกระสันอยากเป็นอย่างนั้นอยาก เป็นอย่างนี้

๗. อวิชชานุสสัย หมายถึง ความไม่รู้ ความโง่เขลา ความ มีตมมหาทางออกที่ดี ที่ถูกต้องกับชีวิตไม่ได้ ไม่รู้ว่าจะแก้ปัญหา อย่างไร ไม่รู้ว่าจะปลดเปลื้องความทุกข์ออกได้ด้วยวิธีใด เป็นต้น

กามราคานุสสัย ย่อมนอนเนื่องในที่ไหน? กามราคานุสสัย ย่อมนอนเนื่องในที่นี้ คือ ในเวทนา ๒ และในกามธาตุ

ปฏิฆานุสสัย ย่อมนอนเนื่องในที่ไหน? ปฏิฆานุสสัยย่อมนอน เนื่องในที่นี้คือ ทุกขเวทนา

มานานุสสัย ย่อมนอนเนื่องในที่ไหน ? มานานุสสัย ย่อม นอนเนื่องในที่นี้ คือ ในเวทนา ๒ ในรูปธาตุ ในอรูปธาตุ

ทิฏฐานุสสัย ย่อมนอนเนื่องในที่ไหน ? ทิฏฐานุสสัย ย่อม นอนเนื่องในที่นี้ คือ ในธรรมที่นับเนื่องในกายของตนทั้งหมด

วิจิกิจจานุสสัย ย่อมนอนเนื่องในที่ไหน ? วิจิกิจจานุสสัย ย่อมนอนเนื่องในที่นี้ คือ ในธรรมที่นับเนื่องในกายของตนทั้งหมด

ภวราคานุสสัย ย่อมนอนเนื่องในที่ไหน ? ภวราคานุสสัยย่อม นอนเนื่องในที่นี้ คือ ในรูปธาตุ ในอรูปธาตุ

กามราคานุสสัย ย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลใด ปฏิฆานุสสัยก็ ย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลนั้น

ปฏิฆานุสสัยย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลใด กามราคานุสสัยย่อม นอนเนื่องแก่บุคคลนั้น

กามราคานุสสัยย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลใด มานานุสสัย ย่อม นอนเนื่องแก่บุคคลนั้น

มานานุสสัย ย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลใด กามราคานุสสัยย่อม นอนก็จะนอนเนื่องแก่บุคคลนั้น

มานานุสสัย ย่อมนอนเนื่องแก่พระอนาคามี แต่กามราคานุสสัยก็ย่อมนอนเนื่องแก่พระอนาคามีก็หาไม่ มานานุสสัยย่อมนอนเนื่อง และกามราคานุสสัยก็ย่อมนอนเนื่องแก่บุคคล ๓ จำพวก (ปุถุชน, โสดาบัน , สกทาคามี)

กามราคานุสสัย ย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลใด ทัศนานุสสัยย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลนั้น

กามราคานุสสัย ย่อมนอนเนื่องแก่บุคคล ๒ จำพวก แต่ทัศนานุสสัยจะนอนเนื่องแก่บุคคลเหล่านั้นก็หาไม่ และทัศนานุสสัยก็ย่อมนอนเนื่องแก่ปุถุชน

ทัศนานุสสัยย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลใด กามราคานุสสัยย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลนั้น

กามราคานุสสัย ย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลใด วิจิกิจจานุสสัยย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลนั้น

กามราคานุสสัย ย่อมนอนเนื่องแก่บุคคล ๒ จำพวก แต่วิจิกิจจานุสสัยจะนอนเนื่องแก่บุคคลเหล่านั้นก็หาไม่ กามราคานุสสัยย่อมนอนเนื่องและวิจิกิจจานุสสัยก็ย่อมนอนเนื่องแก่ปุถุชน

วิจิกิจจานุสสัย ย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลใด กามราคานุสสัยย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลนั้น

กามราคานุสสัย ย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลใด ภวราคานุสสัยย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลนั้น

ภวราคานุสสัย ย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลใด กามราคานุสสัยย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลนั้น

ภวราคานุสสัย ย่อมนอนเนื่องแก่พระอนาคามี แต่กามราคานุสสัย จะนอนเนื่องแก่พระอนาคามีก็หาไม่ ภวราคานุสสัยย่อมนอนเนื่องและกามราคานุสสัยก็ย่อมนอนเนื่องแก่บุคคล ๓ จำพวก

กามราคานุสสัย ย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลใด อวิชชานุสสัยย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลนั้น

อวิชชานุสสัยย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลใด กามราคานุสสัยย่อมนอนเนื่องแก่บุคคลนั้น

อวิชชานุสสัยย่อมนอนเนื่องแก่พระอนาคามี แต่กามราคานุสสัย จะนอนเนื่องแก่พระอนาคามีก็หาไม่ อวิชชานุสสัยย่อมนอนเนื่อง และกามราคานุสสัยก็ย่อมนอนเนื่องแก่บุคคล ๓ จำพวก

จิตของบุคคลใดกำลังเกิด ไม่ใช่กำลังดับ จิตของบุคคลนั้น
ชื่อว่า จักดับไม่ใช่จักเกิด จิตของบุคคลใดจักดับ ไม่ใช่จักเกิด จิต
ของบุคคลนั้น ชื่อว่า กำลังเกิด ไม่ใช่กำลังดับ

จิตของบุคคลใด ไม่ใช่กำลังเกิด กำลังดับ จิตของบุคคล
นั้น ชื่อว่า จักไม่ดับ จักเกิด จิตของบุคคลใด ไม่ใช่จักดับ จักเกิด
จิตของบุคคลนั้น ชื่อว่า ไม่ใช่กำลังเกิด กำลังดับ

จิตของบุคคลใดกำลังเกิด จิตของบุคคลนั้น ชื่อว่า เกิดแล้ว
จิตของบุคคลใดเกิดแล้ว จิตของบุคคลนั้น ชื่อว่า กำลังเกิด

จิตของบุคคลใดไม่ใช่กำลังเกิด จิตของบุคคลนั้น ชื่อว่า
ไม่เกิดแล้ว จิตของบุคคลใดไม่เกิดแล้ว จิตของบุคคลนั้น ชื่อว่า
ไม่ใช่กำลังเกิด

จิตของบุคคลใด กำลังดับ จิตของบุคคลนั้น ชื่อว่า เคยเกิด
แล้ว จิตของบุคคลใดเคยเกิดแล้ว จิตของบุคคลนั้น ชื่อว่า กำลัง
ดับ

จิตของบุคคลใดไม่ใช่กำลังเกิด จิตของบุคคลนั้น ชื่อว่า
ไม่ใช่เคยเกิดแล้ว จิตของบุคคลใดไม่ใช่เคยเกิดแล้ว จิตของ
บุคคลนั้น ชื่อว่า ไม่ใช่กำลังเกิด

ในอุปาทกขณะแห่งปัจฉิมจิต จิตของบุคคลเหล่านั้น
กำลังเกิด ไม่ใช่กำลังดับ จักดับไม่ใช่จักเกิด ในอุปาทกขณะ
แห่งจิตของบุคคลเหล่านั้นนี้ จิตของบุคคลเหล่านั้น กำลังเกิด
ไม่ใช่กำลังดับ จักดับด้วยนั้นเทียว จักเกิดด้วย

จิตของบุคคลใดเกิดแล้ว จิตของบุคคลนั้น ชื่อว่ากำลังเกิด
ในภังคกขณะแห่งจิต จิตของบุคคลเหล่านั้น เกิดแล้ว แต่จิตของ
บุคคลเหล่านั้นกำลังเกิดก็หาไม่ ในอุปาทกขณะแห่งจิต จิตของ
บุคคลเหล่านั้นเกิดแล้วด้วยนั้นเทียวกำลังเกิดด้วย

จิตของบุคคลใด ไม่ใช่กำลังเกิด จิตของบุคคลนั้น ชื่อว่า
ไม่ใช่เกิดแล้ว ในภังคกขณะแห่งจิต จิตของบุคคลเหล่านั้นไม่ใช่
กำลังเกิด แต่จิตของบุคคลเหล่านั้นเกิดแล้ว จิตของบุคคล
เหล่านั้น คือ ผู้เข้านิโรธสมาบัติ และผู้เป็นอสังขญสัตว์ ไม่ใช่กำลัง
เกิดด้วยนั้นเทียว ไม่เกิดแล้วด้วย

๖.๒.๘ รัมมยมก

กุศล เป็นกุศลธรรม หรือ กุศลธรรม เป็นกุศล
อกุศล เป็นอกุศลธรรม หรือ อกุศลธรรมเป็นอกุศล

อัพยากตะ เป็นอัพยากตธรรมหรือ อัพยากตธรรม เป็น
อัพยากตะ

สภาวะที่ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่เป็นกุศลธรรม หรือ
สภาวะที่ไม่ใช่กุศลธรรม ไม่ใช่เป็นกุศล หรือ
สภาวะที่ไม่ใช่อกุศล ไม่ใช่เป็นอกุศลธรรม หรือ
สภาวะที่ไม่ใช่อกุศลธรรม ไม่ใช่เป็นอกุศล หรือ
สภาวะที่ไม่ใช่อัพยากตะ ไม่ใช่เป็นอัพยากตธรรมหรือ
สภาวะที่ไม่ใช่อัพยากตธรรม ไม่ใช่เป็นอัพยากตะ

**กุศลธรรมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์ใด ในภุมิใด อกุศล
ธรรมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์นั้น ในภุมินั้น**

กุศลธรรมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ในภุมินั้นในอุปาทัก
ขณะแห่งอกุศลจิต แต่อกุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ใน
ภุมินั้นกุศลธรรมย่อมไม่เกิดขึ้นและอกุศลธรรมก็ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่
สัตว์เหล่านั้น ในภุมินั้น คือ สัตว์ทั้งหมด ในภังคักขณะแห่งจิต ใน
อุปาทักขณะแห่งกุศลวิปยุตตจิต และอกุศลวิปยุตตจิต และ
อสังฺฆญสัตว์

อกุศลธรรมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ในภุมินั้น ในอุปาทา
ทักขณะแห่งจิต แต่กุศลธรรมจะเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ในภุมินั้น
อกุศลธรรมไม่เกิดขึ้น และกุศลธรรมก็ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์
เหล่านั้น ในภุมินั้นคือสัตว์ทั้งหมด ในภังคักขณะแห่งจิตในอุปาทา
ทักขณะแห่งอกุศลวิปยุตตจิตและกุศลวิปยุตตจิต และอสังฺฆญ
สัตว์

กุศลธรรมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ในภุมินั้น คือสัตว์
ทั้งหมดที่กำลังเกิดขึ้นอยู่

กุศลธรรมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ในภุมินั้น คือ สัตว์
ทั้งหมดที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ในอุปาทักขณะแห่งกุศลวิปยุตตจิต
ในปวัตติกาล แต่อัพยากตธรรมจะเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ในภุมิ
นั้นกุศลธรรมย่อมไม่เกิดขึ้นและอัพยากตธรรมก็ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่
สัตว์เหล่านั้นในภุมินั้นคือ สัตว์ที่กำลังจุติอยู่ ในภังคักขณะแห่งจิต
ในปวัตติกาล ในอรุณภูมิ ในอุปาทักขณะแห่งกุศลจิต

**อัพยากตธรรมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์ใด ในภุมิใด
กุศลธรรมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์นั้น ในภุมินั้น**

อัพยากรรมไม่เกิดขึ้นและกุศลธรรมก็ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่
สัตว์เหล่านั้น ในภพนั้น คือ สัตว์ทั้งหมดที่กำลังจุติอยู่ในภังค
ขณะแห่งจิต ในอดีตกาล ในอรูปภูมิ ในอุปาทกขณะแห่ง
อกุศลจิต

**อกุศลธรรมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์ใด ในภพใด อั
พยากรรมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์นั้นในภพนั้น**

อกุศลธรรมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์ในภพนั้น คือสัตว์ทั้งหมดที่
กำลังเกิดอยู่ในอุปาทกขณะแห่งอกุศลวิปปยุตตจิตในอดีตกาล
แต่อัพยากรรมจะเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ในภพนั้น อกุศลธรรม
ย่อมไม่เกิดขึ้น และอัพยากรรมก็ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์
เหล่านั้น ในภพนั้น คือ สัตว์ทั้งหมดที่กำลังเกิดอยู่ ในภังค
แห่งจิตในอดีตกาล ในอรูปภูมิ ในอุปาทกขณะแห่งกุศลจิต

**อัพยากรรมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์ใดในภพใด
อกุศลธรรมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์นั้น ในภพนั้น**

อัพยากรรมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ในภพนั้น คือ
ในอรูปภูมิ ในอุปาทกขณะแห่งอกุศลจิต แต่อกุศลธรรมจะ
เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ในภพนั้น อัพยากรรมย่อมไม่เกิดขึ้น

และอกุศลธรรมก็ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นในภพนั้น คือ สัตว์
ทั้งหมดที่กำลังจุติอยู่ในภังคขณะแห่งจิต ในอดีตกาล ในภพ
นั้น ในอุปาทกขณะแห่งกุศลจิต

๖.๒.๙ อินทริยยมก

๑. จักขุนทริย์ ๒. โสตินทริย์ ๓. ฆานินทริย์ ๔. ชิวหินทริย์
๕. กายินทริย์ ๖. มนินทริย์ ๗. อิตถินทริย์ ๘. บุริสินทริย์
๙. ชีวิตินทริย์ ๑๐. สุชินทริย์ ๑๑. ทุกชินทริย์ ๑๒. โสมนัสสินท
ริย์ ๑๓. โทมนัสสินทริย์ ๑๔. อุเปกชินทริย์ ๑๕. สัทธินทริย์ ๑๖. วิริ
ยินทริย์ ๑๗. สตินทริย์ ๑๘. สมาธินทริย์ ๑๙. ปัญญินทริย์
๒๐. อนัญญาตัญญูสสามิตินทริย์ ๒๑. อัญญินทริย์ ๒๒.
อัญญาตาวินทริย์

จักขุนทริย์ เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีแต่จักขุ ไม่มีโสตะ
ที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ แต่โสตินทริย์ จะเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็หาไม่
จักขุนทริย์ย่อมเกิดขึ้น และโสตินทริย์ก็ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์
เหล่านั้น ซึ่งมีจักขุ และมีโสตะ ที่กำลังเกิดอยู่

โสตินทริย์ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น คือสัตว์ซึ่งมีแต่โส
ตะ ไม่มีจักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ แต่จักขุนทริย์จะเกิดขึ้นแก่สัตว์

เหล่านั้ันก็หาไม่ ไส่ตินทรีีย่อมเกิ่ดขึ้น และจั๊กขุนทรีีย่อกั่ย่อม
เกิ่ดขึ้นแก่สั่ตวัเหล่านั้ันซึ่งมีไส่ตะและมีจั๊กขุ่ที่กำลั้งเกิ่ดขึ้นอยู่

ฆานินทรีย์ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีแต่ฆานะ ไม่มี
 จักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่แต่จักขุนทรีย์จะเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็หา
 ไม่ฆานินทรีย์ย่อมเกิดขึ้นและจักขุนทรีย์ก็ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์
 เหล่านั้น ซึ่งมีฆานะ และมีจักขุ กำลังเกิดขึ้นอยู่

ชีวหินทรีย์ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีแต่ชีวหาไม่มี
จักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ แต่จักขุนทรีย์จะเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็หา
ไม่ ชิวหินทรีย์ย่อมเกิดขึ้น และจักขุนทรีย์ก็ย่อมเกิดขึ้น แก่สัตว์
เหล่านั้น ซึ่งมีทั้งชีวหาและมีจักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่

กายินทรีย์ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีกาย กายินทรีย์
ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีแต่กายกำลังเกิดขึ้นอยู่

มนินทรีย์ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีแต่মনะ ไม่มี
จักขุ ที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ แต่จักขุนทรีย์ จะเกิดขึ้นแต่สัตว์เหล่านั้นก็
หาไม่ มนินทรีย์ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นซึ่งมีแต่มนะที่กำลัง
เกิดขึ้นอยู่

อดีตนิพริยย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งเป็นอดีต ไม่มี
 จักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่แต่จักขุนิพริยจะเกิดขึ้นแต่สัตว์เหล่านั้นก็หา
 ไม่ อดีตนิพริยย่อมเกิดขึ้น และจักขุนิพริยก็ย่อมเกิดขึ้นแต่สัตว์
 เหล่านั้น ซึ่งเป็นอดีต และมีจักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่

ปฐิสินทริยัย้อมเกิดขึ้นแต่สััตว์เหล่านั้น ซึ่งเป็นปฐิสะ ไม่มี
จักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่แต่จักขุนทริยัจะเกิดขึ้นแต่สััตว์เหล่านั้นก็หา
ไม่ ปฐิสินทริยัย้อมเกิดขึ้นและจักขุนทริยัก็ย้อมเกิดขึ้นแก่สััตว์
เหล่านั้น ซึ่งเป็นปฐิสะ และมีจักขุ ที่กำลังเกิดขึ้นอยู่

ชีวิตินทรีย์ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งไม่มีจักขุที่กำลัง
เกิดขึ้นอยู่ แต่จักขุนทรีย์จะเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็หาไม่
ชีวิตินทรีย์ย่อมเกิดขึ้นและจักขุนทรีย์ก็ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น
ซึ่งมีแต่จักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่

สุขุขินทริยย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งเป็นสุข ไม่มีจักขุ
ที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ แต่จักขุขุณทริยจะเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็หาไม่
สุขุขินทริยย่อมเกิดขึ้น

ทุกซินทรีย์ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งเป็นทุกข์ ไม่มี
 จักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ แต่จักขุนทรีย์ จะเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็
 หาไม่ ทุกซินทรีย์ย่อมเกิดขึ้น

โสมนัสสินทริย์ยอมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีโสมนัสสะที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ โสมนัสสินทริย์ก็ยอมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นซึ่งมีจักขุ มีโสมนัสสะที่กำลังเกิดขึ้นอยู่

โหม่นสสินทรีย์ยอมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีโหม่นสสะที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ โหม่นสสินทรีย์ก็ยอมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นซึ่งมีจักขุ มีโหม่นสสะที่กำลังเกิดขึ้นอยู่

อุปกะชินทริยย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นซึ่งมีอุเบกขา ไม่มี
 จักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ แต่จักขุนทริยจะเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็หา
 ไม่ อุปกะชินทริย และจักขุนทริยก็ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่ง
 มีอุเบกขา มีจักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่

สิทธิบัตรที่ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งเป็นสาเหตุกีดขวาง
 ไม่มีจักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ แต่จักขุนทรีย์จะเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น
 ก็หาไม่ สัตถินทรีย์ย่อมเกิดขึ้น และจักขุนทรีย์ก็ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์
 เหล่านั้น ซึ่งเป็นสาเหตุกีดขวางที่มีจักขุ กำลังเกิดขึ้นอยู่

วิธีынทรีย์ อินทรีย์คือความเพียร ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์
เหล่านั้น ซึ่งเป็นสัตว์ไม่มีจักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่แต่จักขุนทรีย์จะ
เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นก็หาไม่ความเพียรย่อมเกิดขึ้น และจักขุนท
รีย์ก็ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งเป็นสัตว์ที่มีจักขุ ที่กำลังเกิด
ขึ้นอยู่

สตินทรีย์ ความระลึกได้ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่ง
เป็นสัตว์ไม่มีจักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ แต่จักขุนทรีย์จะเกิดขึ้นแก่สัตว์
เหล่านั้นก็หาไม่ ความระลึกได้ย่อมเกิดขึ้น และจักขุนทรีย์ก็ย่อม
เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งเป็นสัตว์ที่มีจักขุ กำลังเกิดขึ้นอยู่

สมาธิในทริย อินทรียคือสมาธิ ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งเป็นสัตว์ไม่มีจักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ แต่จักขุนทรียจะเกิดขึ้นแก่ สัตว์เหล่านั้นก็หาไม่ สมาธิย่อมเกิดขึ้น และจักขุนทรียก็ย่อม เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ซึ่งเป็นสัตว์ที่มีจักขุ ที่กำลังเกิดขึ้นอยู่

ปัญญินทรีย์ ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นซึ่งสัมผัสด้วย
ญาณ ไม่มีจักขุที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ แต่จักขุนทรีย์จะเกิดขึ้นแก่สัตว์
เหล่านั้นก็หาไม่ปัญญินทรีย์ย่อมเกิดขึ้น และจักขุนทรีย์ก็ย่อม

เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น ผู้มีจักขุสัมผัสด้วยญาณที่กำลังเกิดขึ้นอยู่

บุคคลผู้ถึงพร้อมเพรียงด้วยอรหัตตมรรค ย่อมไม่เจริญอนัญญาตัสสามีตินทรีย์ แต่จะไม่กำหนดรู้จักขุทริยก็หาไม่ เว้นบุคคลผู้ที่มีความพร้อมเพรียงด้วยมรรค ๒ จำพวกเสีย บุคคลที่เหลือย่อมไม่เจริญอนัญญาตัสสามีตินทรีย์ และย่อมไม่กำหนดรู้จักขุทริย

ผู้ใดย่อมไม่ละโทมนัสสินทริย ผู้นั้นย่อมไม่เจริญอัญญินทริย บุคคล ๑ จำพวก ย่อมไม่ละโทมนัสสินทริย แต่ไม่เจริญอัญญินทริยก็หาไม่ เว้นบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยมรรค ๓ จำพวกเสีย บุคคลที่เหลือย่อมไม่ละโทมนัสสินทริย และย่อมไม่เจริญอัญญินทริย

ผู้ใดย่อมทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตมรรค ผู้นั้นย่อมไม่ละโทมนัสสินทริย แต่จะไม่กระทำให้แจ้งซึ่งอนัญญาตัสสามีตินทรีย์ก็หาไม่ เว้นบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยอนาคามีมรรคและพระอรหันต์เสีย บุคคลที่เหลือย่อมไม่ละโทมนัสสินทริย และย่อมไม่ทำให้แจ้งซึ่งอัญญาตาวินทริย

๗. ปฏฐาน

คัมภีร์ปฏฐาน เป็นคัมภีร์อภิธรรมที่มีขนาดยาวมากที่สุด ฉบับพิมพ์ตัวอักษรพิมพ์ไทย คือ ฉบับสยามรัฐ ได้พิมพ์แยกกันถึง ๕ เล่มใหญ่ คือ ตั้งแต่เล่มที่ ๔๐ ถึงเล่มที่ ๔๕

คำว่า *ปฏฐาน* แปลว่า *ที่ตั้ง* (เฉพาะ หรือที่ตั้งใหญ่) ที่ตั้งชื่อคัมภีร์เช่นนี้ ก็เพราะสาระสำคัญที่กล่าวถึง ก็คือ เรื่องที่ตั้ง หรือปัจจัยที่ก่อให้เกิดความเป็นไปต่าง ๆ ในชีวิต กล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นการอธิบายขยายความเรื่องทีกล่าวอธิบายอย่างละเอียดพิสดาร ลักษณะอาการของปัจจัย หรือที่เรียกว่า *ปัจจัยาการ* ที่กล่าวอธิบายอย่างละเอียดในคัมภีร์นี้ซึ่งมีทั้งหมด ๒๔ ปัจจัย คือ

๑. เหตุปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นเหตุ

๒. อารัมมณปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอารมณ์

๓. ธิปติปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นใหญ่

๔. อนันตรปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้เกิดขึ้นพร้อมกับประสบการณ์นั้น ๆ โดยไม่มีช่องว่างระหว่าง

๕. สมนัตถปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้
เกิดขึ้นพร้อมกับประสบการณ์นั้น ๆ โดยไม่มีระหว่างคันทีเดียว

๖. สหชาติปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้เกิด
พร้อมกัน

๗. อัญญมัญญปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความ
เกื้อกูลอุดหนุนอาศัยกันและกัน

๘. นิสสยปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัย
โดยตรง

๙. อุปนิสสยปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็น
อาศัยสืบต่อเนื่องกัน

๑๐. ปุเรชาติปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้
เกิดก่อน

๑๑. ปัจฉาชาติปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้
เกิดทีหลัง

๑๒. อาเสวนปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความต้อง
เสพ หรือ สัมพันธ์ติดต่อ

๑๓. กัมมปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้กระทำ

๑๔. วิปากปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผล
ของการกระทำ

๑๕. อาหารปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้
นำมา

๑๖. อินทริยปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็น
อินทริย์ (ผู้ปกครอง)

๑๗. ฌานปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้เพ่ง
อารมณ์

๑๘. มัคคปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นหนทาง

๑๙. สัมปยุตตปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้
ประกอบ

๒๐. วิปยุตตปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้
ไม่ประกอบ

๒๑. อัตถิปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นของมีอยู่

๒๒. นัตถิปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นของไม่มี
อยู่

๒๓. วิคตปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้
ปราศจากไป

๒๔. อวิคตปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้ไม่
ปราศจากไป

๙. อุปนิสสยปัจจัย

๒๑. อัตติปัจจัย

๑๐. ปุเรชาตปัจจัย

๒๒. นัตติปัจจัย

๑๑. ปัจฉาชาตปัจจัย

๒๓. วิคตปัจจัย

๑๒. อาเสวนปัจจัย

๒๔. อวิคตปัจจัย

มหาปัฏฐานปกรณ์ มติกานิกเขปวาร

(๑) ปัจจัย ๒๔

๑. เหตุปัจจัย

๑๓. กัมมปัจจัย

๒. อารัมมณปัจจัย

๑๔. วิปากปัจจัย

๓. อธิปติปัจจัย

๑๕. อาหารปัจจัย

๔. อนันตรปัจจัย

๑๖. อินทริยปัจจัย

๕. สมันตรปัจจัย

๑๗. ฌานปัจจัย

๖. สหชาตปัจจัย

๑๘. มัคคปัจจัย

๗. อัญญมัญญปัจจัย

๑๙. สัมปยุตตปัจจัย

๘. นิสสยปัจจัย

๒๐. วิปยุตตปัจจัย

(๒) ปัจจัยวิภังควาร

๑) เหตุปัจจัย คือ เหตุ เป็นปัจจัย แก่ธรรมอันสัมปยุตด้วย
เหตุ และรูป ซึ่งมีธรรมอันสัมปยุตด้วยเหตุ นั้น เป็นสมุฏฐาน โดย
เหตุปัจจัย

๒) อารัมมณปัจจัย คือ รูปายตนะ เป็นปัจจัย แก่จักขุ
วิญญาณธาตุ และธรรมอันสัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้น
โดยอารัมมณปัจจัย

ธรรมทั้งปวง เป็นปัจจัยแก่มนวิญญาณธาตุ และธรรมอัน
สัมปยุตด้วยมนวิญญาณธาตุนั้น โดยอารัมมณปัจจัย

ธรรม คือ จิตและเจตสิกใด ๆ ปารมภธรรมใด ๆ เกิดขึ้น
ธรรมนั้น ๆ เป็นปัจจัยแก่ธรรม (คือจิตและเจตสิก) นั้น ๆ โดย
อารัมมณปัจจัย

๓) อธิปติปัจจัย คือ ฉันทาธิปติ เป็นปัจจัยแก่ธรรมอันสัมปยุตด้วยฉันทะ และรูปซึ่งมีธรรมอันสัมปยุตด้วยฉันทะนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยอธิปติปัจจัย

ธรรม คือ จิตและเจตสิกใด ๆ กระทำกรรมใด ๆ ให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่นเกิดขึ้น ธรรมนั้น ๆ เป็นปัจจัยแก่ธรรม(คือจิตและเจตสิก)นั้น ๆ โดยอธิปติปัจจัย

๔) อนันตรปัจจัย คือ จักขุวิญญาณธาตุและธรรมที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยแก่มนธาตุ และธรรมอันสัมปยุตด้วยมนธาตุนั้น โดยอนันตรปัจจัย

ธรรม คือ จิตและเจตสิกใด ๆ เกิดขึ้นในลำดับแห่งกรรมใด ๆ ธรรมนั้น ๆ เป็นปัจจัยแก่กรรม (คือจิตและเจตสิก) นั้น ๆ โดยอนันตรปัจจัย

๕) สมнанตรปัจจัย คือ จักขุวิญญาณธาตุ และธรรมอันสัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยแก่มนธาตุ และธรรมอันสัมปยุตด้วยมนธาตุนั้น โดยสมнанตรปัจจัย

ธรรม คือ จิตและเจตสิกใด ๆ เกิดขึ้นในลำดับแห่งกรรมใด ๆ ธรรมนั้น ๆ เป็นปัจจัยแก่กรรม (คือจิตและเจตสิก) นั้น ๆ โดยสมนันตรปัจจัย

๖) สหชาตปัจจัย คือ นามธรรม ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน โดยสหชาตปัจจัย

มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน โดยสหชาตปัจจัย ในขณะปฏิสนธิ นามรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกัน โดยสหชาตปัจจัย

จิตและเจตสิกธรรม เป็นปัจจัยแก่รูปอันมีจิตเป็นสมุฏฐาน โดยสหชาตปัจจัย มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูป โดยสหชาตปัจจัย รูปธรรม บางคราวเป็นปัจจัยแก่นามธรรม โดยสหชาตปัจจัย บางคราวเป็นปัจจัย โดยมีใช้สหชาตปัจจัย

๗) อัญญมัญญปัจจัย คือ นามขันธ์ ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยอัญญมัญญปัจจัย

มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน โดยอัญญมัญญปัจจัย

ในปฏิสนธิขณะ นามรูป เป็นปัจจัยแก่กันและกัน
โดยอัญญมัญญปัจจัย

๘) นิสสยปัจจัย คือ นามขันธ์ ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน
โดยนิสสยปัจจัย

มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน โดยนิสสยปัจจัย

ในขณะที่แห่งปฏิสนธิ นามรูป เป็นปัจจัยแก่กันและกัน โดย
นิสสยปัจจัย

๙) อุปนิสสยปัจจัย คือ กุศลธรรมที่เกิดขึ้นก่อน ๆ เป็นปัจจัย
แก่กุศลธรรมที่เกิดขึ้นหลัง ๆ โดยอุปนิสสยปัจจัย

กุศลธรรมที่เกิดขึ้นก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมที่เกิดขึ้น
หลัง ๆ ยางอย่าง โดยอุปนิสสยปัจจัย แม้บุคคลก็จัดเป็นปัจจัย โดย
เป็นอุปนิสสยปัจจัยแม้เสนาสนะ ก็จัดเป็นปัจจัย โดยอุปนิสสย
ปัจจัย

๑๐) ปุเรชาติปัจจัย คือ จักขายตนะ เป็นปัจจัยแก่จักขุ
วิญญาณธาตุ และธรรมอันสัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้น
โดยปุเรชาติปัจจัย

๑๑) ปัจจชาติปัจจัย คือ จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดขึ้น
ภายหลัง เป็นปัจจัยแก่กายนี้ ที่เกิดก่อน โดยปัจจชาติปัจจัย

๑๒) อาเสวนปัจจัย คือ กุศลธรรมที่เกิดขึ้นก่อน ๆ เป็น
ปัจจัยแก่กุศลธรรมที่เกิดขึ้นหลัง ๆ โดยอาเสวนปัจจัย

๑๓) กัมมปัจจัย คือ กุศลกรรมและอกุศลกรรม เป็นปัจจัย
แก่วิบากขันธ์ และกฏัตตารูป โดยกัมมปัจจัย และเป็นปัจจัยแก่
ธรรมอันสัมปยุตด้วยเจตนา และรูปซึ่งมีธรรมอันสัมปยุตด้วย
เจตนานั้น เป็นสมุฏฐาน โดยกัมมปัจจัย

๑๔) วิปากปัจจัย คือ นามขันธ์ ๔ อันเป็นวิปาก เป็น
ปัจจัยแก่กันและกัน โดยวิปากปัจจัย

๑๕) อาหารปัจจัย คือ กพพิการาหารเป็นปัจจัยแก่กายนี้
โดยอาหารปัจจัย อาหารที่เป็นนาม เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุต
และรูปอันมีธรรมที่สัมปยุตนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยอาหารปัจจัย

๑๖) อินทริยปัจจัย คือ จักขุนทริย เป็นปัจจัยแก่จักขุ
วิญญาณธาตุ และธรรมอันสัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้น
โดยอินทริยปัจจัย

(๑๗) ฌานปัจจัย คือ องค์แห่งฌานทั้งหลาย เป็นปัจจัยแก่
ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌานและรูปอันมีธรรมที่สัมปยุตด้วยฌานนั้น
เป็นสมุฏฐาน โดยฌานปัจจัย

๑๘) มัคคปัจจัย คือ องค์แห่งมรรคทั้งหลาย เป็นปัจจัยแก่
ธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคและรูปอันมีธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคนั้น
เป็นสมุฏฐาน โดยมัคคปัจจัย

๑๙) สัมปยุตตปัจจัย คือ นามขันธ์ ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและ
กัน โดยสัมปยุตตปัจจัย

๒๐) วิปยุตตปัจจัย คือ รูปธรรม เป็นปัจจัยแก่นามธรรม
โดยวิปยุตตปัจจัย, นามธรรมเป็นปัจจัยแก่รูปธรรมโดยวิปยุตต
ปัจจัย

๒๑) อตฺธิปัจจัย คือ นามขันธ์ ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน
โดยอตฺธิปัจจัย, มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน โดยอตฺธิ
ปัจจัย

๒๒) นตฺธิปัจจัย คือ จิตและเจตสิกธรรม ที่ดับไปแล้ว
โดยไม่มีธรรมอื่นคั่น เป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดขึ้น
ติดต่อกัน โดยนตฺธิปัจจัย

๒๓) วิคตปัจจัย คือ จิตและเจตสิกธรรมที่ไปปราศแล้ว
โดยไม่มีธรรมอื่นคั่น เป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดขึ้น
ติดต่อกัน โดยวิคตปัจจัย

๒๔) อวิคตปัจจัย คือ นามขันธ์ ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน
โดยอวิคตปัจจัย

มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน โดยอวิคตปัจจัย

ในปฏิสนธิขณะ นามและรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกัน โดยอ
วิคตปัจจัย

รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพ
พายตนะ เป็นปัจจัยแก่มนธาตุ และธรรมอันสัมปยุตด้วยมนธาตุ
นั้น โดยอวิคตปัจจัย มโนธาตุ และมโนวิญญูณธาตุ อาศัยรูปใด
เป็นไป รูปนั้น เป็นปัจจัยแก่มนธาตุ มโนวิญญูณธาตุ และ
ธรรมอันสัมปยุตด้วยธาตุคู่กันนั้น โดยอวิคตปัจจัย

(๓) มหาปฏิฐาน

๑. เหตุปัจจัย คือ สภาวะธรรมที่เป็นเหตุ เป็นปัจจัยแก่
สภาวะธรรมอันประกอบด้วยเหตุและรูปซึ่งมีสภาวะธรรมอัน
ประกอบด้วยเหตุนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยเหตุปัจจัย

๒. อารัมมณปัจจัย คือ รูปายตนะ เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญานธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยจักขุวิญญานธาตุนั้น โดยอารัมมณปัจจัย สัททายตนะเป็นปัจจัยแก่โสตวิญญานธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยโสตวิญญานธาตุนั้น โดยอารัมมณปัจจัย คันธายตนะเป็นปัจจัยแก่ฆานวิญญานธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยฆานวิญญานธาตุนั้น โดยอารัมมณปัจจัย รสายตนะ เป็นปัจจัยแก่ชีวหาวิญญานธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยชีวหาวิญญานธาตุนั้น โดยอารัมมณปัจจัย โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจัยแก่กายวิญญานธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยกายวิญญานธาตุนั้น โดยอารัมมณปัจจัย รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจัยแก่มนธาคู และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนธาคูนั้น โดยอารัมมณปัจจัย

สภาวะธรรมทั้งปวงเป็นปัจจัยแก่มนธาคูและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนธาคูนั้น โดยอารัมมณปัจจัย

สภาวะธรรม คือ จิตและเจตสิกใด ๆ เกิดขึ้น สภาวะธรรมนั้น ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรม (คือจิตและเจตสิก) นั้น ๆ โดยอารัมมณปัจจัย

๓. อธิปติปัจจัย คือฉันทาธิปติ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมอันประกอบด้วยฉันทะและรูปซึ่งมีสภาวะธรรมอันประกอบด้วยฉันทะนั้นเป็นสมุฏฐานโดยอธิปติปัจจัย วิริยาธิปติ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมอันประกอบด้วยวิริยะ และรูปซึ่งมีสภาวะธรรมอันประกอบด้วยวิริยะนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยอธิปติปัจจัย จิตตาทิปติ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมอันประกอบด้วยจิตและรูปซึ่งมีสภาวะธรรมอันประกอบด้วยจิตนั้นเป็นสมุฏฐานโดยอธิปติปัจจัย วิมังสาธิปติเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมอันประกอบด้วยวิมังสา และรูปซึ่งมีสภาวะธรรมอันประกอบด้วยวิมังสานั้นเป็นสมุฏฐาน โดยอธิปติปัจจัย

๔. อนันตรปัจจัยคือจักขุวิญญานธาตุ และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยจักขุวิญญานธาตุนั้น เป็นปัจจัยแก่มนธาคู และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนธาคูนั้น โดยอนันตรปัจจัย มโนธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนธาคูนั้น เป็นปัจจัยแก่

มโนวิญญูญาณธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมโนวิญญูญาณ
ธาตุ โดยอนันตรปัจจัย โสทวิญญูญาณธาตุและสภาวะธรรมอัน
ประกอบด้วยโสทวิญญูญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยแก่มนิธาตุและ
สภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนิธาตุนั้น โดยอนันตรปัจจัย มนิ
ธาตุ และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนิธาตุนั้น เป็นปัจจัยแก่
มโนวิญญูญาณธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมโนวิญญูญาณ
ธาตุนั้น โดยอนันตรปัจจัย ขานวิญญูญาณธาตุและสภาวะธรรมอัน
ประกอบด้วยขานวิญญูญาณธาตุนั้นเป็นปัจจัยแก่มนิธาตุ และ
สภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนิธาตุนั้นโดยอนันตรปัจจัย ชิวหา
วิญญูญาณธาตุและสภาวะธรรมอันประ กอบด้วยชีวหาวิญญูญาณ
ธาตุนั้น เป็นปัจจัยแก่มนิธาตุ และสภาวะธรรมอันประกอบด้วย
มนิธาตุนั้น โดยอนันตรปัจจัย กายวิญญูญาณธาตุและสภาวะธรรม
อันประกอบด้วยกายวิญญูญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยแก่มนิธาตุและ
สภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนิธาตุนั้นโดย อนันตรปัจจัย มนิ
ธาตุ และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนิธาตุนั้น เป็นปัจจัยแก่
มโนวิญญูญาณธาตุ และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมโนวิญญูญาณ
ธาตุนั้น โดยอนันตรปัจจัย

สภาวะจิตที่เป็นกุศล ซึ่งเกิดขึ้นก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะ
จิตที่เป็นกุศลซึ่งเกิดขึ้นหลัง ๆ โดยอนันตรปัจจัย

สภาวะจิตที่เป็นกุศล ซึ่งเกิดขึ้นก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะจิต ที่เป็นอัปยาคฤต ซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอนันตรปัจจัย

สภาวะธรรมคือจิตและเจตสิกใดๆเกิดขึ้นในลำดับแห่ง
สภาวะจิตใด ๆ สภาวะแห่งจิตนั้น ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรม คือ
จิตและเจตสิกนั้น ๆ โดยอนันตรปัจจัย

๕. สมณันตรปัจฉัย คือ จักขุวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรม
ที่ประกอบด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจฉัยแก่มนธาตุ และ
สภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนธาตุนั้น โดยสมณันตรปัจฉัย มโน
ธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนธาตุนั้นเป็นปัจฉัยแก่มน
วิญญาณธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนวิญญาณธาตุ
โดยสมณันตรปัจฉัย โสทวิญญานธาตุและสภาวะธรรมอัน
ประกอบด้วยโสทวิญญานธาตุนั้น เป็นปัจฉัยแก่มนธาตุและ
สภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนธาตุนั้น โดยสมณันตรปัจฉัย มโน
ธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนธาตุนั้น เป็นปัจฉัยแก่
มนวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนวิญญาณ

ธาตุนั้น โดยสมนันตรปัจจัย ขานวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยขานวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยแก่มนธาตุ และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนธาตุนั้น โดยสมนันตรปัจจัย ขิวหาวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยขิวหาวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยแก่มนธาตุ และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนธาตุนั้น โดยสมนันตรปัจจัย กายวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยกายวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยแก่มนธาตุ และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนธาตุนั้น โดยสมนันตรปัจจัย มโนธาตุ และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนธาตุนั้นเป็นปัจจัยแก่มนวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยมนวิญญาณธาตุนั้น โดยสมนันตรปัจจัย

สภาวะจิตที่เป็นกุศล ซึ่งเกิดขึ้นก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะจิตที่เป็นกุศลซึ่งเกิดขึ้นหลัง ๆ โดยสมนันตรปัจจัย สภาวะจิตที่เป็นกุศลซึ่งเกิดขึ้นก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะจิตที่เป็นอัพยาทุกต ซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยสมนันตรปัจจัย สภาวะจิตที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะจิตที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยสมนันตรปัจจัย สภาวะจิตที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะจิตที่

เป็นอัพยาทุกตซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยสมนันตรปัจจัย สภาวะจิตที่เป็นอัพยาทุกตซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะจิตที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยสมนันตรปัจจัย สภาวะจิตที่เป็นอัพยาทุกตซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะจิตที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยสมนันตรปัจจัย

สภาวะธรรมคือจิตและเจตสิกใด ๆ เกิดขึ้นในลำดับแห่งสภาวะจิตใด ๆ สภาวะแห่งจิตนั้น ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรม คือ จิตและเจตสิกนั้น ๆ โดยสมนันตรปัจจัย

๖. สหชาตปัจจัย คือนามขันธ์ ๕ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน โดยสหชาตปัจจัย มหาภูตรูป ๕ เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยสหชาตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ นามรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกัน โดยสหชาตปัจจัย สภาวะธรรม คือ จิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่จิตสมุฏฐานิกรูป โดยสหชาตปัจจัย มหาภูตรูป ๕ เป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูป ๒๔ โดยสหชาตปัจจัย บางคราวก็เป็นปัจจัยโดยปัจจัยที่ไม่ใช่สหชาตปัจจัย

๗. อัญญมัญญปัจจัย คือนามขันธ์ ๔ เป็นปัจจัยโดยอัญญมัญญปัจจัย มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยโดยอัญญมัญญปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ นามรูป เป็นปัจจัยโดยอัญญมัญญปัจจัย

๘. นิสสยปัจจัย คือนามขันธ์ ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน โดยนิสสยปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ นามรูป เป็นปัจจัยแก่กันและกัน โดยนิสสยปัจจัย มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูปทั้งหลายโดยนิสสยปัจจัย จักขายตนะ เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่ประกอบด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้นโดยนิสสยปัจจัยไสตยตนะ เป็นปัจจัยแก่ไสตวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่ประกอบด้วยไสตวิญญาณธาตุนั้น โดยนิสสยปัจจัย ฆานายตนะ เป็นปัจจัยแก่ฆานวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยฆานวิญญาณธาตุนั้น โดยนิสสยปัจจัย ชิวหายตนะ เป็นปัจจัยแก่ชิวหาวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยชิวหาวิญญาณธาตุนั้น โดยนิสสยปัจจัย กายายตนะ เป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยกายวิญญาณธาตุนั้นโดยนิสสยปัจจัย มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ

อาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นเป็นปัจจัยแก่มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยธาตุทั้ง๒ นั้นโดยนิสสยปัจจัย

๙. อุปนิสสยปัจจัย คือสภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะจิตที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ บางเหล่า โดยอุปนิสสยปัจจัย

สภาวะจิตที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะจิตที่เป็นอัปยากฤตซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอุปนิสสยปัจจัย

สภาวะจิตที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะจิตที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอุปนิสสยปัจจัย

สภาวะจิตที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะจิตที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ บางเหล่า โดยอุปนิสสยปัจจัย

สภาวะจิตที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะจิตที่เป็นอัปยากฤตซึ่งเกิดหลัง ๆ บางเหล่าโดยอุปนิสสยปัจจัย

สภาวะจิตที่เป็นอัปยากฤตซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะจิตที่เป็นอัปยากฤตซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอุปนิสสยปัจจัย

สภาวะจิตที่เป็นอัปยากฤตซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะจิตที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอุปนิสสยปัจจัย

สภาวะจิตที่เป็นอภัยากฤตซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะจิตที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอุปนิสสยปัจจัย แม้อุตุและโภชนะ ก็จัดเป็นปัจจัย โดยอุปนิสสยปัจจัย แม้บุคคล ก็จัดเป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัย แม้เสนาสนะ ก็จัดเป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัย

๑๐. ปุเรชาตปัจจัย คือ จักขายตนะ เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้น โดยปุเรชาตปัจจัย โสตายตนะ เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่ประกอบด้วยโสตวิญญาณธาตุนั้นโดยปุเรชาตปัจจัย ฆานายตนะ เป็นปัจจัยแก่ฆานวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยฆานวิญญาณธาตุนั้น โดยปุเรชาตปัจจัย ชิวหายตนะ เป็นปัจจัยแก่ชิวหาวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยชิวหาวิญญาณธาตุนั้น โดยปุเรชาตปัจจัย กายายตนะ เป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยกายวิญญาณธาตุนั้น โดยปุเรชาตปัจจัย

รูปายตนะเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้น โดยปุเรชาตปัจจัย สัททายตนะเป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยโสตวิญญาณธาตุนั้น โดยปุเรชาตปัจจัย คันถายตนะ เป็นปัจจัยแก่ฆานวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยฆานวิญญาณธาตุนั้นโดยปุเรชาตปัจจัย รสายตนะเป็นปัจจัยแก่ชิวหาวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมอันประกอบด้วยชิวหาวิญญาณธาตุนั้นโดยปุเรชาตปัจจัย โผฏฐัพพายตนะเป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมอันสัมปยุตด้วยกายวิญญาณธาตุนั้น โดยปุเรชาตปัจจัย รูปายตนะ สัททายตนะ คันถายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจัยแก่มนธาตุและสภาวะธรรมที่ประกอบด้วยมนธาตุนั้น โดยปุเรชาตปัจจัย มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไปรูปนั้นเป็นปัจจัยแก่มนธาตุ และสภาวะธรรมอันสัมปยุตด้วยมนธาตุนั้น โดยปุเรชาตปัจจัย บางคราวเป็นปัจจัยแก่มนวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมอันประกอบด้วยธาตุนั้น โดยนิสสยปัจจัย บางคราวเป็นปัจจัยโดยปัจจัยที่ไม่ใช่ปุเรชาตปัจจัย

๑๑. ปัจจชาติปัจจัย คือ สภาวธรรม (จิตและเจตสิก) ซึ่งเกิดขึ้นภายหลัง เป็นปัจจัยแก่กายนี้ ซึ่งเกิดก่อน โดยปัจจชาติปัจจัย

๑๒. อาเสวนปัจจัย คือ สภาวธรรม ที่เป็นกุศล ที่เกิดขึ้นก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดขึ้นหลัง ๆ โดยอาเสวนปัจจัย

สภาวธรรม ที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดขึ้นหลัง ๆ โดยอาเสวนปัจจัย

สภาวธรรมที่เป็นอัปยากฤตกิจยาซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นอัปยากฤตกิจยาซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอาเสวนปัจจัย

๑๓. กัมมปัจจัย คือ กุศลกรรมและอกุศลกรรม เป็นปัจจัยแก่วิบากขันธ์และรูปที่กรรมสร้างขึ้น โดยกัมมปัจจัย เจตนาเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่ประกอบและรูปที่มีสภาวธรรมที่ประกอบนั้น เป็นสมุฏฐาน โดยกัมมปัจจัย

๑๔. วิปากปัจจัย คือ นามขันธ์ ๔ ซึ่งเป็นวิปาก เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยวิปากปัจจัย

๑๕. อาหารปัจจัย คือ กพพีการอาหาร (คำข้าว) เป็นปัจจัยแก่กายนี้ โดยอาหารปัจจัย อาหารที่เป็นนาม เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่ประกอบ และรูปที่มีสภาวธรรมที่ประกอบนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยอาหารปัจจัย

๑๖. อินทริยปัจจัย คือ จักขุนทริย เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุและสภาวธรรมอันประกอบด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้นโดยอินทริยปัจจัย โสตินทริย เป็นปัจจัยแก่โสตวิญาณธาตุและสภาวธรรมอันประกอบด้วยโสตวิญาณธาตุนั้น โดยอินทริยปัจจัย ฆานินทริย เป็นปัจจัยแก่ฆานวิญาณธาตุและสภาวธรรมอันประกอบด้วยฆานวิญาณธาตุนั้น โดยอินทริยปัจจัย ชิวหินทริย เป็นปัจจัยแก่ชิวหาวิญาณธาตุและสภาวธรรมอันประกอบด้วยชิวหาวิญาณธาตุนั้น โดยอินทริยปัจจัย กายินทริย เป็นปัจจัยแก่กายวิญาณธาตุและสภาวธรรมอันประกอบด้วยกายวิญาณธาตุนั้น โดยอินทริยปัจจัย รูปชีวิตินทริย เป็นปัจจัยแก่รูปที่กรรมสร้างขึ้นโดยอินทริยปัจจัย อินทริยที่เป็นนาม เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่ประกอบและรูปที่มีสภาวธรรมที่ประกอบนั้นเป็นสมุฏฐานโดยอินทริยปัจจัย

๑๗. ฌานปัจจัย คือ องค์ฌานเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยฌาน และรูปที่มีสภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยฌานนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยฌานปัจจัย

๑๘. มัคคปัจจัย คือ องค์มรรคเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยมรรค และรูปที่มีสภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยมรรคนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยมีคปัจจัย

๑๙. สัมปยุตตปัจจัย คือ นามขันธ์ ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยสัมปยุตตปัจจัย

๒๐. วิปยุตตปัจจัย คือ รูปปฐกเป็นปัจจัยแก่นามธรรม โดยวิปยุตตปัจจัย นามธรรมเป็นปัจจัยแก่รูปปฐก โดยวิปยุตตปัจจัย

๒๑. อตฺธิปัจจัย คือ นามขันธ์ ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยอตฺธิปัจจัย มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยอตฺธิปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ นามรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกัน โดยอตฺธิปัจจัย

สภาวะธรรมคือจิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่จิตสมุฏฐานิกรูปร่างทั้งหลาย โดยอตฺธิปัจจัย มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูป

ทั้งหลายโดยอตฺธิปัจจัย จักขายตนะเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้นโดยอตฺธิปัจจัย โสตายตนะ เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยโสตวิญญาณธาตุนั้นโดยอตฺธิปัจจัย ฆานายตนะเป็นปัจจัยแก่ฆานวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยฆานวิญญาณธาตุนั้นโดยอตฺธิปัจจัย ชิวหายตนะ เป็นปัจจัยแก่ชิวหาวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยชิวหาวิญญาณธาตุนั้น โดยอตฺธิปัจจัย กายายตนะ เป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยกายวิญญาณธาตุนั้น โดยอตฺธิปัจจัย รูปายตนะ เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้น โดยอตฺธิปัจจัย สัททายตนะ เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยโสตวิญญาณธาตุนั้นโดยอตฺธิปัจจัย คันธายตนะ เป็นปัจจัยแก่ฆานวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยฆานวิญญาณธาตุนั้น โดยอตฺธิปัจจัย รสายตนะเป็นปัจจัยแก่ชิวหาวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วย

ชีวหาวิญญูณธาตุนั้นโดยอตฺถิปัจจย โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจย
แก่กายวิญญูณธาตุ และสภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยกาย
วิญญูณธาตุนั้นโดยอตฺถิปัจจย รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายต
นะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจยแก่มนธาตุ และ
สภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยมนธาตุนั้นโดยอตฺถิปัจจย มโน
ธาตุและมโนวิญญูณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นเป็นปัจจยแก่
มนธาตุ มโนวิญญูณธาตุ และสภาวะธรรมอันสัมปยุตด้วยธาตุ
ทั้ง ๒ นั้น โดยอตฺถิปัจจย

๒๒. นตฺถิปัจจย คือสภาวะธรรม ได้แก่ จิตและเจตสิก ที่
ดับไปแล้วเป็นลำดับๆ เป็นปัจจยแก่สภาวะธรรม คือ จิตและเจตสิก
ที่เป็นปัจจุบัน โดยนตฺถิปัจจย

๒๓. วิคตปัจจย คือสภาวะธรรม ได้แก่ จิตและเจตสิก ที่
ปราศจากไปแล้วเป็นลำดับ ๆ เป็นปัจจยแก่สภาวะธรรม คือ จิต
เจตสิก ที่เป็นปัจจุบัน โดยวิคตปัจจย

๒๔. อวิคตปัจจย คือ นามขันธ์ ๔ เป็นปัจจยแก่กันและ
กันโดยอวิคตปัจจย มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจยแก่กันและกัน โดยอ

วิคตปัจจย ในปฏิสนธิขณะ นามและรูปเป็นปัจจยแก่กันและกัน
โดย อวิคตปัจจย

สภาวะธรรม คือ จิตและเจตสิกเป็นปัจจยแก่จิตตสมุฏฐานิ
กรุป โดยอวิคตปัจจย มหาภูตรูปเป็นปัจจยแก่อุปาทายรูป โดยอ
วิคตปัจจย จักขายตนะเป็นปัจจยแก่จักขุวิญญูณธาตุและ
สภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยจักขุวิญญูณธาตุนั้นโดยอวิคต
ปัจจย โสตายตนะ เป็นปัจจยแก่โสทวิญญูณธาตุและสภาวะธรรม
ที่ประกอบพร้อมด้วยโสทวิญญูณธาตุนั้นโดยอวิคตปัจจย ฆา
นายตนะ เป็นปัจจยแก่ฆานวิญญูณธาตุและสภาวะธรรมที่
ประกอบพร้อมด้วยฆานวิญญูณธาตุนั้น โดยอวิคตปัจจย
ชีวหาตนะเป็นปัจจยแก่ชีวหาวิญญูณธาตุและสภาวะธรรมที่
ประกอบพร้อมด้วยชีวหาวิญญูณธาตุนั้น โดยอวิคตปัจจย กา
ยายตนะเป็นปัจจยแก่กายวิญญูณธาตุและสภาวะธรรมที่
ประกอบพร้อมด้วยกายวิญญูณธาตุนั้น โดยอวิคตปัจจย รูปายต
นะเป็นปัจจยแก่จักขุวิญญูณธาตุและสภาวะธรรมที่ประกอบ
พร้อมด้วยจักขุวิญญูณธาตุนั้น โดยอวิคตปัจจย สัททายตนะเป็น
ปัจจยแก่โสทวิญญูณธาตุและสภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วย

โสดวิญญูณธาดุนั้นโดยอวิคตปัจฉัย คันธายตนะเป็นปัจฉัยแก่
ขานวิญญูณธาดุและสภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยขาน
วิญญูณธาดุนั้น โดยอวิคตปัจฉัย รสายตนะ เป็นปัจฉัยแก่ชีวหา
วิญญูณธาดุและสภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยชีวหาวิญญูณ
ธาดุนั้น โดยอวิคตปัจฉัย โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจฉัยแก่กาย
วิญญูณธาดุ และสภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยกายวิญญูณ
ธาดุนั้นโดยอวิคตปัจฉัย รูปายตนะสัททายตนะ คันธายตนะ
รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจฉัยแก่มนธาดุ และสภาวะธรรม
ที่ประกอบพร้อมด้วยมนธาดุนั้นโดยอวิคตปัจฉัยมนธาดุและมน
วิญญูณธาดุอาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นเป็นปัจฉัยแก่มนธาดุ มโน
วิญญูณธาดุ และสภาวะธรรมอันสัมปยุตด้วยธาดุทั้ง ๒ นั้น โดย
อวิคตปัจฉัย

อรรถของพระอภิธรรม

ที่ชื่อว่า พระอภิธรรม เพราะอรรถ ๗ ประการ คือ^๑

^๑ สมันตปาสาทิกา ปฐมภาค (เล่ม ๑)

๑) **สุทฺถสสฺสตุ** เนื้อความที่อยู่ในพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์
นี้ เป็นสิ่งที่รู้ได้ยาก

๒) **สุนิปฺนตุ** มีเนื้อความละเอียดละเอียด

๓) **สฺคฺมกิริปฺนตุ** มีเนื้อความลึกซึ้งคัมภีร์ภาพมาก

๔) **อตฺถกาวจโร** ไม่สามารถจะคิดนึกเอาเองได้ ๕)

อภิวิจิตฺตรกตา เป็นคัมภีร์ที่มีถ้อยคำในการแสดงวิจิตรพิสดาร
มาก

๖) **อภิธิตฺเรกตุ** เป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อความละเอียดละเอียด
อย่างยิ่ง

๗) **อภิวิสิฏฺฐตุ** เป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อความพิเศษ (กว่าพระ
วินยปิฎก และพระสุตตันตปิฎก)

เนื้อความในคัมภีร์พระอภิธรรมที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธ
เจ้าทรงแสดงไว้นั้น เมื่อว่าโดยองค์ธรรมแล้ว มี ๕ ประการ คือ จิต
เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ ทั้ง ๕ อย่างนี้แหละ เรียกว่า
พระอภิธัมมัตถะ

ความปรากฏ แห่งพระอภิธรรม

พระอภิธรรมที่ปรากฏขึ้นในโลกได้ก็โดยอาศัยพระ
สัมพันธคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น นอกจากนี้
แล้ว ถึงแม้ว่า จะเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าก็ตาม ก็ไม่สามารถที่จะ
ทำให้ปรากฏขึ้นในโลกได้เลย

ในกาลล่วงมาได้ประมาณ ๙๐๐ ปีเศษ หลังพระพุทธเจ้า
ปรินิพพาน มีพระเถระรูปหนึ่ง ชื่อว่าพระอนุรุธาจารย์ เป็นผู้มีความ
รู้ความสามารถแตกฉานในพระไตรปิฎกเป็นชาวเมืองกาฬ
ัญญะ แขวงเมืองมัทราสทางทิศใต้ของประเทศอินเดีย ท่านได้มา
ศึกษาพระอภิธรรมอยู่ที่เมืองอนูราธบุรี สำนักวัดตุ้มโลสมาราม
ประเทศศรีลังกา จนมีความรู้ความเชี่ยวชาญ มีความสันติจัด
เจนแตกฉานมาก นามของท่านปรากฏทั่วไปในชมพูทวีป ท่านได้
อาศัยพระบาลี อรรถกถาฎีกา และอนุฎีกา อันเป็นหลักฐาน
สำคัญ แล้วรวบรวมร้อยกรองย่อความมาจากพระอภิธรรมปิฎก
ซึ่งเป็นพระคัมภีร์ที่สำคัญที่สุดของพระพุทธศาสนา มีเนื้อหาที่ว่า
ด้วยเรื่องของชีวิตอันลึกซึ้งละเอียดละออพิสดารเป็นอย่างยิ่ง ทั้ง

ยากแก่การที่จะศึกษาและยากที่จะอธิบายให้บังเกิดความเข้าใจ
ท่านได้อุตสาหะพยายามเรียบเรียงเนื้อหาความในพระคัมภีร์อันแสน
ที่จะลุ่มลึกนี้โดยแยกแยะเรียบเรียงเรื่องออกมาให้ง่ายต่อ
การศึกษาจดจำ ให้ชื่อว่าคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ซึ่งนักปราชญ์
ในภายหลังให้การยกย่องว่า“เป็นอรรถกถานี้ว่ก้อย”เพื่อหวัง
ประโยชน์ ไพศาลที่ประชาชนจะได้รับจากวิทยากร อันหาค่ามิได้
นี้ ด้วยดวงจิตที่เต็มไปด้วยความ
กรุณา ๑

จากอภิธรรมปิฎกสู่อภิธรรมมัตถสังคหะ

(จากพุทธพจน์สู่อรรถกถา)

๑ หนังสืออภิธรรมมัตถสังคหบาลี ฉบับแปลเป็นไทยของมหามกุฏราช
วิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๐๖ , หนังสือเรื่อง
ประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๐๓

ซึ่งคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ได้รวบรวมเรียบเรียงจัดเป็นหมวดหมู่ และจัดแบ่งเป็นปริจเฉท มี ๙ ปริจเฉทด้วยกัน คือ

ปริจเฉทที่ ๑ จิตตปรমัตถ์ ว่าด้วยเรื่องจิตประเภทต่าง ๆ

ปริจเฉทที่ ๒ เจตสิกปรมัตถ์ ว่าด้วยเรื่องเจตสิกจำนวน ๕๒ ดวง

ปริจเฉทที่ ๓ ปกิณณกสังคหะ ว่าด้วยเรื่องการรวบรวมจิตเจตสิก แล้วสงเคราะห์โดยธรรม ๖ หมวด คือ เวทนา เหตุ กิจ ทวาร อารมณ และวัตถุ

ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค ว่าด้วยเรื่องการแสดงจำแนกจิตเจตสิกโดยประเภทแห่งวิถิ

ปริจเฉทที่ ๕ วิถีมุตตกสังคหวิภาคว่าด้วยเรื่องการแสดงจำแนกจิตเจตสิกที่พ้นวิถิ

ปริจเฉทที่ ๖ รูปปรมัตถ์ ๒๘ และนิพพาน ว่าด้วยเรื่องรูปและนิพพาน

ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค ว่าด้วยการรวบรวมธรรมเป็นหมวดหมู่ เป็น ๔ สังคหะ มีอกุศลสังคหะ เป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจยสังคหวิภาค ว่าด้วยเรื่องปัจจัย ๒๔ โดยย่อและปฏิจจ สมุปบาท

ปริจเฉทที่ ๙ กัมมฏฐานสังคหวิภาค ว่าด้วยหลักการปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน^๑

ซึ่งบางท่านอาจมีความเห็นว่า อภิธัมมัตถสังคหะ ที่ศึกษากันอยู่ทุกวันนี้ เป็นของที่พระอนุรุทธาจารย์แต่งขึ้นในภายหลัง มิใช่พระอภิธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดง ฉะนั้น จึงมิใช่พุทธพจน์ การมีความเห็นเช่นนั้น มิเป็นการถูกต้องเลย เพราะชื่อก็บ่งบอกความหมายแล้วว่า อภิธรรม + อัตตะ + สังคหะ

อภิธรรม หมายถึง ธรรมอันยิ่ง (คือ ยิ่งกว่าพระวินัย และพระสูตร) เพราะมีเนื้อความอันลึกซึ้งและวิจิตรพิสดาร ยากที่คนปัญญาน้อย จะหยั่งรู้ทั่วถึงได้ ได้แก่ พระอภิธรรมทั้ง ๙ คัมภีร์ ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้

^๑ หนังสือคู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ๙ ปริจเฉท รวบรวมโดย พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี ป.ธ.๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต) อดีตผู้อำนวยการอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย วัดระฆังโฆสิตาราม บางกอกน้อย กรุงเทพฯ พิมพ์ที่ ร.พ. วัฒนกิจพานิชย์ ; ๒๕๔๐

อรรถะ หมายถึง เนื้อความ ได้แก่ เนื้อความแห่งพระ
อภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์ ที่
พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้

สังคหะ หมายถึง การรวบรวม และเรียบเรียง ได้แก่ การ
รวบรวมเนื้อความแห่งพระอภิธรรมที่กระจัดกระจายกันอยู่ในพระ
อภิธรรมทั้งคัมภีร์ทั้ง ๗ นั้น มาเรียบเรียงจัดให้เป็นหมวดหมู่ เพื่อ
สะดวกแก่การศึกษาของผู้ศึกษาในภายหลัง ซึ่งเป็นผู้มีปัญญา
บารมีน้อย มีกุศลสมภารอันได้สั่งสมมาอย่างอ่อนอยู่ไม่อาจกำหนดรู้
และประมวลมาซึ่งอรรถและพยัญชนะในพระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์
นั้นให้เข้าใจและรู้ทั่วถึงได้ ต้องอาศัยการศึกษาอภิธัมมัตถสังคหะ
ก่อนแล้วจึงจะสามารถอ่านพระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นั้นเข้าใจได้
เหมือนการศึกษาบาลีไวยากรณ์ก่อน เพื่อให้สามารถศึกษาแปล
บาลีธรรมบทได้ และเหมือนการศึกษานักธรรมและคัมภีร์อรรถ
กถา ฎีกาที่อธิบายความก่อน เพื่อให้สามารถอ่านพระวินัยปิฎก
และพระสุตตันตปิฎกได้ ก็ฉันเดียวกัน ฉะนั้น อภิธัมมัตถสังคหะ
ปกรณ์นี้ ท่านจึงเรียกว่า “ เป็นอรรถกถานี้วก้อย ” ของพระ
อภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นั้น

เมื่อทำความเข้าใจ เกี่ยวกับความหมายของศัพท์ว่า
อภิธัมมัตถสังคหะ อย่างนี้แล้ว ก็จะทำให้ยอมรับได้ว่า อภิธัมมัตถ
สังคหะ เป็นหลักธรรมที่มาจากพระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์ที่พระ
พุทธองค์แสดงไว้ เป็นพุทธพจน์โดยแท้ มิต้องสงสัย แต่ถ้าย
ยอมรับไม่ได้ ก็ขอแนะนำให้มาทำการศึกษาพระอภิธรรมให้
จริงจัง ทั้งอภิธัมมัตถสังคหะ และพระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์ แล้ว
พิจารณาโดยแยบคาย เปรียบเทียบกันดู ว่ามีเนื้อความผิดแผก
แตกต่างกันตรงไหน ก็สามารถที่จะยอมรับว่า อภิธัมมัตถสังคหะ
นั้น มีเนื้อความไม่แตกต่างกันจากพระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นั้น
เลย อาจจะต่างกันก็เพียงแต่พยัญชนะ เท่านั้น เพราะท่านต้อง
แต่งอธิบายขยายความให้เข้าใจทั้งทางด้านภาษา และ
ความหมาย เพื่อให้เหมาะสมกับอุปนิสัย และสติปัญญาของ
สาธุชนในสมัยหลัง ๆ เหมือนกับการแต่งตำราบาลีไวยากรณ์
เพื่อให้นักศึกษารุ่นหลัง ๆ ได้ศึกษามีความรู้เป็นพื้นฐาน จึงจะ
สามารถแปลธรรมบทและพระไตรปิฎก อรรถกถาได้ ฉะนั้น

บทที่ ๓

เนื้อหาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ

ปริจเฉทที่ ๑ จิตตปรমัตถ

ในจิตตปรมัตถ์นี้ เป็นการแสดงเรื่องของจิต ซึ่งแยกเป็น

๑) ชื่อและความหมายของจิต

๒) จำนวนของจิต

๓) การจำแนกจิตโดยประเภทต่าง ๆ มีภูมิชั้นของจิต เป็นต้น เรียกว่า เกทณัยทั้ง ๙

๑. ชื่อและความหมายของจิต

จิต หมายถึง เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ (อารมณ์วิชานน ลักษณะณัง) คือได้รับอารมณ์ อยู่เช่นนั้นเอง จึงเรียกว่า รู้อารมณ์

โดยธรรมชาติหรือสภาวะแล้วจิตมีอย่างเดียวคือสภาวะที่รู้ อารมณ์เท่านั้น แต่ที่จิตสามารถรู้อารมณ์ได้ต่างๆ และมีสภาพ เป็นไปต่างๆ ได้ ก็เพราะอาศัยเจตสิก เป็นตัวเข้าไปปรุงแต่งทำให้

จิต มีความวิจิตรพิสดารต่างๆ คือ มีสภาพมากมายถึง ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง

กามาวจรจิต หมายถึง จิตที่ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในกามภูมิ ๑๑ คือ ภูมิอันเป็นที่เกิดแห่งวัตถุกามและกิลีสกาม เป็นส่วนมาก รูปาวจรจิต หมายถึง จิตทั้ง ๑๕ ดวงนี้ ท่องเที่ยวเกิดอยู่ใน ภูมิอันเป็นที่เกิดแห่งวัตถุรูปและกิลีสรูป เป็นส่วนมาก

อรุปาวจรจิต หมายถึง จิตทั้ง ๑๒ ดวงนี้ ท่องเที่ยวเกิดอยู่ใน ภูมิอันเป็นที่เกิดแห่งวัตถุรูป และกิลีสอรุป เป็นส่วนมาก

โลกียจิต หมายถึง จิตเหล่านี้ย่อมเกิดอยู่ในโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก รูปโลก อรูปโลก

โลกุตตรจิต หมายถึง จิตเหล่านี้พ้นจากโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก รูปโลก อรูปโลก

มหัคคตจิต หมายถึง จิตที่เข้าถึงความเป็นใหญ่และ ประเสริฐ

ฌานจิต หมายถึง จิตที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๕ มี วิตก เป็นต้น

อณานจิต หมายถึงจิตที่ไม่ได้เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๕ มี
วิตกเป็นต้น

อกุศลจิต หมายถึง จิตที่เป็นอกุศล หรือจิตที่มีโทษ และ
ให้ผลตรงกันข้ามกับกุศลหรือเป็นจิตที่เกิดพร้อมกับ

อกุศลเจตสิก

โลภมูลจิต หมายถึงจิตที่เกิดขึ้นโดยมีโลภเจตสิกเป็นมูล
เป็นประธาน

โทสมูลจิต หมายถึง จิตที่เกิดขึ้นโดยมีโทสเจตสิกเป็นมูล
เป็นประธาน

โมหมูลจิต หมายถึง จิตที่เกิดขึ้นโดยมีโมหเจตสิกเป็นมูล
เป็นประธาน

อเหตุกจิตหมายถึง จิตที่ไม่มีเหตุ ๖ อย่างใดอย่างหนึ่งมี
โลกเหตุเป็นต้นประกอบ

สเหตุกจิต หมายถึง จิตที่มีเหตุ ๖ มีโลกเหตุ เป็นต้น หนึ่ง
เหตุบ้าง สองเหตุบ้าง สามเหตุบ้าง ประกอบด้วย

อกุศลวิบากจิต หมายถึง วิบากที่เกิดจากอกุศลกรรม ๑๒
มีการเห็น การได้ยินการได้กลิ่น เป็นต้น ที่ได้

อเหตุกกุศลวิบากจิต หมายถึง วิบากที่เกิดจากมหากุศล
กรรม ๘ มีการเห็น การได้ยิน ได้กลิ่น เป็นต้น ที่ได้ แต่เป็น อเหตุกะ

อเหตุกกริยาจิต หมายถึง จิตที่เกิดขึ้นโดยลำพัง ไม่ได้
อาศัยกรรมแต่อย่างใดและไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป แต่เป็นอเหตุกะ

อโสมณจิต หมายถึง จิตที่นอกจากโสมณจิต ที่เป็นจิต
สวयงาม หรือ เป็นจิตที่ไม่ได้เกิดพร้อมกับโสมณเจตสิก

โสมณจิตหมายถึงจิตที่เกิดพร้อมกันกับโสมณเจตสิกหรือ
เป็นจิตที่สวयงาม

โสมณจิต หมายถึง จิตที่สวयงามและเป็นจิตที่เกิดพร้อม
กันกับโสมณเจตสิก แต่เป็นจิตที่ยังท่องเที่ยวเกิดอยู่ในกามภูมิเป็น
ส่วนมาก

มหากุศลจิต หมายถึง จิตที่ไม่มีโทษ และให้ผลเป็น
ความสุข ทั้งสามทำให้ผลเกิดขึ้นมากกว่าตน ทั้งเป็นเบื้องต้น
ของฌาน อภิญญา มรรค ผล

มหาวิบากจิต หมายถึง จิตที่เป็นผลของมหากุศล เพราะ
เมื่อว่าโดยเวทนา สัมปโยคะและ สังขารแล้ว ก็เหมือนกันกับมหา
กุศลทุกประการ

มหากริยาจิต หมายถึง จิตที่เป็นมหากุศลนั้นแหละ แต่เกิดขึ้นในสันดานของพระอรหันต์ ซึ่งเป็นสันดานกิเลสแล้ว ไม่มีเหตุให้เกิดอีก

รูปาวจรกุศลจิต หมายถึง จิตที่เกิดจากการเจริญสมถกรรมฐานมีกสิณ เป็นต้น เป็นอารมณ์จนจิตเกิดพร้อมด้วยองค์ฌานหรือเกิดด้วยอำนาจบารมีของท่านที่เคยได้บำเพ็ญฌานมาในชาติปางก่อนอันใกล้

รูปาวจรวิบากจิต หมายถึง จิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศล เพราะเมื่อว่า โดยองค์ฌานแล้วเหมือนกันทุกประการ

รูปาวจรกิริยาจิต หมายถึง จิตที่เป็นรูปาวจรกุศลนั่นเอง แต่เป็นจิตของพระอรหันต์ที่ได้รูปฌาน จึงเป็นรูปาวจรกิริยาจิต

อรูปาวจรกุศลจิต หมายถึง จิตที่เกิดจากการเจริญสมถกรรมฐานโดยมีอรูปกรรมฐาน มีกสิณสมาธิฌานบัญญัติ เป็นต้น เป็นอารมณ์ หรือเป็นจิตที่เกิดแก่ท่านที่เคยได้บำเพ็ญอรูปฌานมาแล้วในภพก่อน อันใกล้

อรูปาวจรวิบากจิต หมายถึง จิตที่เป็นผลของอรูปาวจรกุศลจิต เพราะเมื่อว่าโดยอารมณ์และองค์ฌานแล้วเหมือนกันทุกประการ

อรูปาวจรกิริยาจิต หมายถึง จิตที่เป็นอรูปาวจรกุศลนั่นเอง แต่เป็นจิตของพระอรหันต์ที่ได้รูปฌาน จึงเป็นอรูปาวจรกิริยาจิต

อากาศาณัญญาตนจิต หมายถึง จิตที่อาศัยที่ตั้ง คือ อากาศที่ไม่มีที่สิ้นสุด เป็นอารมณ์อยู่ ได้แก่ กสิณคสมาธิฌานบัญญัติ หมายถึง อากาศที่เพิกกสิณทั้ง ๘ (เว้นอากาศ กสิณ) ออกแล้ว (อากาศ โอนันโต)

วิญญาณัญญาตนจิต หมายถึง จิตที่อาศัยที่ตั้ง คือ วิญญาณที่ไม่มีที่สิ้นสุด เป็นอารมณ์อยู่ได้แก่ ถือเอาอากาศาณัญญาตนกุศลหรือกิริยาจิตที่ดับไปแล้ว เป็นอารมณ์ (วิญญาณัง อนันตัง)

อากิญจัญญาตนจิต หมายถึง จิตที่อาศัยที่ตั้ง คือ ความไม่มีอยู่แห่งวิญญาณแม้แต่น้อยเป็นอารมณ์อยู่ได้แก่ถือน้ำความ

ว่างเปล่าในอารมณ์ที่ไม่มีวิญญาณเหลืออยู่แม้แต่น้อยแล้ว (นัตถิกิณฺณ)

เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนจิต หมายถึง จิตที่อาศัยที่ตั้งคือ ความไม่มีอยู่แห่งสัญญาที่หยาบมีแต่สัญญาที่ละเอียดเป็น อารมณ์อยู่ ได้แก่ ถือเอาความละเอียดอ่อนแห่งสัญญาเป็น อารมณ์อยู่ (เอตัง สันตัง, เอตัง ปณฺตัง)

มรรคจิต หมายถึง เป็นกุศลจิตที่มีกำลังมาก ที่เกิดต่อจาก มหากุศลจิต ซึ่งเกิดจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐานมีรูปนามเป็น อารมณ์ จนองค์มรรคเกิดพร้อมกันเป็นมัคคสมังคีทำการประหาน อนุสัยกิเลสโดยเด็ดขาดเป็นสมุจเฉทปหานพร้อมกับการรับ นิพพานเป็นอารมณ์

ผลจิต หมายถึง เป็นวิบากจิตที่เกิดขึ้นติดต่อกันหลังจาก มรรคจิตดับลง โดยไม่มีจิตอื่นมาเกิดคั่นระหว่างได้ **เป็นอกาลิก ธรรม** เพื่อเสวยผลจากการที่มรรคจิตได้ทำการประหานอนุสัย กิเลสสงบลงแล้ว และรับนิพพานเป็นอารมณ์ เหมือนกับมรรคจิต

โสดาปัตติมรรคจิต จิตที่เข้าถึงกระแสแห่งพระนิพพาน เป็นครั้งแรก

สกิทาคามิมรรคจิต หมายถึงจิตที่จะเวียนมาสู่กามภูมิอีก เพียงครั้งเดียว

อนาคามิมรรคจิต หมายถึง จิตที่จะไม่เวียนกลับมาสู่กาม ภูมิอีกแล้ว

อรหัตตมรรคจิต หมายถึง จิตที่เข้าถึงความเป็นผู้ควรบูชา อย่างยิ่ง

๒. จำนวนของจิต

จิตมี ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง คือ

อกุศลจิต ๑๒

อเหตุกจิต ๑๘

กามาวจรโสภณจิต ๒๔

รูปาวจรจิต ๑๕

อรูปาวจรจิต ๑๒

โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง คือ โลกมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ โม มมูลจิต ๒

อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวง คือ อกุศลวิปากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิ
ปากจิต ๘ อเหตุกกิริยาจิต ๓
กามาวจรโสภณจิตมี ๒๔ ดวง คือ มหากุศลจิต ๘ มหาวิ
ปากจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘
รูปาวจรจิตมี ๑๕ ดวง คือ รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรวิ
ปากจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕
อรูปาวจรจิตมี ๑๒ ดวง คือ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจร
วิปากจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔
โลกุตตรจิตมี ๘ หรือ ๔๐ ดวง คือ มรรคจิต ๔ หรือ ๒๐ ผล
จิต ๔ หรือ ๒๐

อกุศลจิต ๑๒

โลภมูลจิตมี ๘ ดวงคือ

๑. โสมนัสสะสะหะคะตัง ทิฏฐิคะตัมปะยุตตัง อะสังขาริกัง
จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจ
ประกอบด้วยความเห็นผิด
๒. โสมนัสสะสะหะคะตัง ทิฏฐิคะตัมปะยุตตัง สะสังขาริกัง

- จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ
ประกอบด้วยความเห็นผิด
๓. โสมนัสสะสะหะคะตัง ทิฏฐิคะตัมปะยุตตัง อะสังขาริกัง
จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจ ไม่
ประกอบด้วยความเห็นผิด
 ๔. โสมนัสสะสะหะคะตัง ทิฏฐิคะตัมปะยุตตัง สะสังขาริกัง
จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจไม่
ประกอบด้วยความเห็นผิด
 ๕. อุเปกขาสะหะคะตัง ทิฏฐิคะตัมปะยุตตัง อะสังขาริกัง
จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉยๆ
ประกอบด้วยความเห็นผิด
 ๖. อุเปกขาสะหะคะตัง ทิฏฐิคะตัมปะยุตตัง สะสังขาริกัง
จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ
ประกอบด้วยความเห็นผิด
 ๗. อุเปกขาสะหะคะตัง ทิฏฐิคะตัมปะยุตตัง อะสังขาริกัง
จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความเฉยๆไม่
ประกอบด้วยความเห็นผิด
 ๘. อุเปกขาสะหะคะตัง ทิฏฐิคะตัมปะยุตตัง สะสังขาริกัง

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ไม่
ประกอบด้วยความเห็นผิด

โทสมูลจิต มี ๒ ดวง คือ

๑. โทมนัสสะสะหะคะตัง ปฏิฆะสัมปะยุตตัง อะสังขาริกัง
จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความเสียใจ
ประกอบด้วยความโกรธ

๒. โทมนัสสะสะหะคะตัง ปฏิฆะสัมปะยุตตัง สะสังขาริกัง
จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเสียใจ
ประกอบด้วยความโกรธ

โมหมูลจิตมี ๒ ดวง คือ

๑. อุเปกขาสะหะคะตัง วิจิกิจฉาสัมปะยุตตัง
จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความสงสัย

๒. อุเปกขาสะหะคะตัง อุทัจจะสัมปะยุตตัง
จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน

อเหตุกจิต ๑๘

อกุศลวิบากจิตมี ๗ ดวงคือ

๑. อุเปกขาสะหะคะตัง จักขุวิญญาณัง

จิตที่อาศัยจักขุวัตถุ เห็นรูปารมณที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วย
ความเฉย ๆ

๒. อุเปกขาสะหะคะตัง โสตะวิญญาณัง

จิตที่อาศัยโสทรวัตถุ ได้ยินเสียงที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความ
เฉย ๆ

๓. อุเปกขาสะหะคะตัง ฆานะวิญญาณัง

จิตที่อาศัยฆานวัตถุ ดมกลิ่นที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความ
เฉย ๆ

๔. อุเปกขาสะหะคะตัง ชิวหาวิญญาณัง

จิตที่อาศัยชิวหาวัตถุ ลิ้มรสที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความ
เฉย ๆ

๕. ทุกขะสะหะคะตัง กายะวิญญาณัง

จิตที่อาศัยกายวัตถุ ถูกต้องโณภูจูปพารมณที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อม
ด้วยทุกขเวทนา

๖. อุเปกขาสะหะคะตัง สัมปฏิจฉันนะจิตตัง

จิตที่รับปัญญารมณที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๗. อุเปกขาสะหะคะตัง สันตึระณะจิตตัง

จิตที่ไต่สวนปัญจารมณที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

อเหตุกกุศลวิบากจิต มี ๘ ดวง คือ

๑. อุเพกขาสะหะคะตัง จักขุวิญญูณัง

จิตที่อาศัยจักขุวัตถุ เห็นรูปารมณที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความ
เฉย ๆ

๒. อุเพกขาสะหะคะตัง โสตะวิญญูณัง

จิตที่อาศัยโสทรวัตถุ ได้ยินเสียงที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความ
เฉย ๆ

๓. อุเพกขาสะหะคะตัง ฆานะวิญญูณัง

จิตที่อาศัยฆานวัตถุ ดมกลิ่นที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๔. อุเพกขาสะหะคะตัง ชิวหาวิญญูณัง

จิตที่อาศัยชิวหาวัตถุ ลิ้มรสที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย
ๆ

๕. สุขะสะหะคะตัง กายะวิญญูณัง

จิตที่อาศัยกายวัตถุ ถูกต้องโฏฐูปพารมณที่ดี เกิดขึ้นพร้อม
ด้วยสุขเวทนา

๖. อุเพกขาสะหะคะตัง สัมปฏิจฉันนะจิตตัง

จิตที่รับปัญจารมณที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๗. อุเพกขาสะหะคะตัง สันติระณะจิตตัง

จิตที่ไต่สวนปัญจารมณที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๘. โสมนัสสะสะหะคะตัง สันติระณะจิตตัง

จิตที่ไต่สวนปัญจารมณที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความดีใจ

อเหตุกิริยาจิต มี ๓ ดวง คือ

๑. อุเพกขาสะหะคะตัง ปัญจะทวาราวชชะนะจิตตัง

จิตที่พิจารณาอารมณ์ทางปัญจทวารที่ดีและไม่ดีเกิดขึ้นพร้อม
ด้วยความเฉยๆ

๒. อุเพกขาสะหะคะตัง มะโนทวาราวชชะนะจิตตัง

จิตที่พิจารณาอารมณ์ทางมโนทวารที่ดีและไม่ดีเกิดขึ้นพร้อม
ด้วยความเฉย ๆ

๓. โสมนัสสะสะหะคะตัง หะสิตุปปาทะจิตตัง

จิตที่ทำให้เกิดการยิ้มแย้มของพระอรหันต์ เกิดขึ้นพร้อมด้วย
ความดีใจ

กามาวจรโสภณจิต ๒๔

มหากุศลจิต ๘ มหาวิบากจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ ดวง

(มีบาลีและคำแปลเหมือนกัน)

๑. โสมนัสสะสะหะคะตัง ญาณะสัมปะยุตตัง อะสังขาริกัง

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ

ประกอบด้วยปัญญา

๒. โสมนัสสะสะหะคะตัง ญาณะสัมปะยุตตัง สะสังขาริกัง

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ

ประกอบด้วยปัญญา

๓. โสมนัสสะสะหะคะตัง ญาณะวิปะยุตตัง อะสังขาริกัง

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจ

ไม่

ประกอบด้วยปัญญา

๔. โสมนัสสะสะหะคะตัง ญาณะวิปะยุตตัง สะสังขาริกัง

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ

ไม่

ประกอบด้วยปัญญา

๕. อุเปกขาสะหะคะตัง ญาณะสัมปะยุตตัง อะสังขาริกัง

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย

ฯ

ประกอบด้วยปัญญา

๖. อุเปกขาสะหะคะตัง ญาณะสัมปะยุตตัง สะสังขาริกัง

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย

ฯ

ประกอบด้วยปัญญา

๗. อุเปกขาสะหะคะตัง ญาณะวิปะยุตตัง อะสังขาริกัง

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย

ฯ

ประกอบด้วยปัญญา

๘. อุเปกขาสะหะคะตัง ญาณะวิปะยุตตัง สะสังขาริกัง

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย

ฯ

ประกอบด้วยปัญญา

รูปาวจรจิต ๑๕

รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรวิบากจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕

ดวง

(มีบาลีและคำแปลรวมกันดังนี้)

วิตักกะวิจาระปีติสุขะเอกัคคะตาสะหิตัง,

ปะฐะมัมชฌานะกุสะละจิตตัง, วิปากะจิตตัง, กิริยะจิตตัง

ปฐมฌานกุศลจิต ๑ วิบากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดพร้อม
ด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร์ ปีติ สุข เอกัคคตา

วิจารณ์ปิติสุขะเอกัคคะตาสะหิตัง, พุติยชฌมานะกุสะ
ละจิตตัง, วิปากะจิตตัง, กิริยะจิตตัง

พุติยชฌมานกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดพร้อม
ด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา

ปิติสุขะเอกัคคะตาสะหิตัง, ตะติยชฌมานะกุสะละจิต
ตัง, วิปากะจิตตัง, กิริยะจิตตัง

ตะติยะชฌมานกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดพร้อม
ด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปิติ สุข เอกัคคตา

สุขะเอกัคคะตาสะหิตัง, จะตุตถชฌมานะกุสะละจิตตัง,
วิปากะจิตตัง, กิริยะจิตตัง

จตุตถชฌมานกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดพร้อม
ด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา

อุเปกขาเอกัคคะตาสะหิตัง, ปัญจมัชฌมานะกุสะละ
จิตตัง, วิปากะจิตตัง, กิริยะจิตตัง

ปัญจฌมานกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิด
พร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

อรุปาวจรจิต ๑๒

อรุปาวจรกุสลจิต ๔ อรุปาวจรวิปากจิต ๔ อรุปาวจรกิริยา
จิต ๔

(มีบาลีและคำแปลรวมกันดังนี้)

อุเปกขาเอกัคคะตาสะหิตัง, อากาสาณัญญาเยตะนะกุ
สะละจิตตัง, วิปากะจิตตัง, กิริยะจิตตัง

อากาสาณัญญาเยตนกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่
เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

อุเปกขาเอกัคคะตาสะหิตัง, วิญญาณัญญาเยตะนะกุ
สะละจิตตัง, วิปากะจิตตัง, กิริยะจิตตัง

วิญญาณัญญาเยตนกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่
เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

อุเปกขาเอกัคคะตาสะหิตัง, อากิญญัญญาเยตะนะกุ
สะละจิตตัง, วิปากะจิตตัง, กิริยะจิตตัง

อากิญญัญญาเยตนกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่
เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

อุเปกขาเอกัคคะตาสะหิตัง, เนวะสัณญานาสัณญ ญา
เยตะนะกุสะละจิตตัง, วิปากะจิตตัง, กิริยะจิตตัง

เนวส์ญญานาส์ญญายตนกุศลจิต๑วิปากจิต๑ กิริยาจิต ๑
ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

โลกุตตรจิตโดยย่อ ๘ (จำแนกตามองค์มรรค)

มรรคจิต ๔

โสดาปัตติมัคคะจิตตั้ง	โสดาปัตติมรรคจิต ๑
สกิทาคามีมัคคะจิตตั้ง	สกิทาคามีมรรคจิต ๑
อนาคามีมัคคะจิตตั้ง	อนาคามีมรรคจิต ๑
อระหัตตะมัคคะจิตตั้ง	อระหัตตมรรคจิต ๑

ผลจิต ๔

โสดาปัตติผละจิตตั้ง	โสดาปัตติผลจิต ๑
สกิทาคามีผละจิตตั้ง	สกิทาคามีผลจิต ๑
อนาคามีผละจิตตั้ง	อนาคามีผลจิต ๑
อระหัตตะผละจิตตั้ง	อระหัตตผลจิต ๑

โลกุตตรจิตโดยพิสดาร ๔๐ (จำแนกโดยองค์
ฌาน)

มรรคจิต ๒๐

วิตักกะวิจารณ์ปิติสุขะเอกัคคะตาสะหิตัง,
ปะฐะมัชฌานะโสดาปัตติมัคคะจิตตั้ง, สกิทาคามีมัคคะจิต
ตั้ง, อนาคามีมัคคะจิตตั้ง, อระหัตตะมัคคะจิตตั้ง

ปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิต ๑ สกิทาคามีมรรคจิต ๑
อนาคามีมรรคจิต ๑ อระหัตตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน
๕ คือ วิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา

วิจารณ์ปิติสุขะเอกัคคะตาสะหิตัง, ทุตติยฌานะโสดา
ปัตติมัคคะจิตตั้ง, สกิทาคามีมัคคะจิตตั้ง, อนาคามีมัคคะจิต
ตั้ง, อระหัตตะมัคคะจิตตั้ง

ทุตติยฌานโสดาปัตติมรรคจิต ๑ สกิทาคามีมรรคจิต ๑
อนาคามีมรรคจิต ๑ อระหัตตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน
๔ คือ วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา

ปิติสุขะเอกัคคะตาสะหิตัง, ตะตติยฌานะโสดาปัตติ
มัคคะจิตตั้ง, สกิทาคามีมัคคะจิตตั้ง, อนาคามีมัคคะจิตตั้ง,
อระหัตตะมัคคะจิตตั้ง

ตติยฌานโสดาปัตติมรรคจิต ๑ สกิทาคามีมรรคจิต ๑
อนาคามีมรรคจิต ๑ อรหัตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน
๓ คือ ปิติ สุข เอกัคคตา

สุขะเอกัคคตาสะหิตัง, จะตุตถฌานะโสดาปัตติ
มัคคะจิตตัง, สกิทาคามีมัคคะจิตตัง, อนาคามีมัคคะจิตตัง,
อะระหัตตะมัคคะจิตตัง

จตุตถฌานโสดาปัตติมรรคจิต ๑ สกิทาคามีมรรคจิต ๑
อนาคามีมรรคจิต ๑ อรหัตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน
๒ คือ สุข เอกัคคตา

อุเปกขาเอกัคคตาสะหิตัง, ปัญจะมฌานะโสดา
ปัตติมัคคะจิตตัง, สกิทาคามีมัคคะจิตตัง, อนาคามีมัคคะจิต
ตัง, อะระหัตตะมัคคะจิตตัง

ปัญจฌานโสดาปัตติมรรคจิต ๑ สกิทาคามีมรรคจิต ๑
อนาคามีมรรคจิต ๑ อรหัตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน
๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

ผลจิต ๒๐

วิตักกะวิจารณ์ปีติสุขะเอกัคคตาสะหิตัง,
ปะฐะมัชฌานะโสดาปัตติผละจิตตัง, สกิทาคามีผละจิตตัง
,อนาคามีผละจิตตัง, อะระหัตตะผละจิตตัง

ปฐมฌานโสดาปัตติผลจิต ๑ สกิทาคามีผลจิต ๑
อนาคามีผลจิต ๑ อรหัตผลจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๕ คือ
วิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา

วิจารณ์ปีติสุขะเอกัคคตาสะหิตัง, ทุติยฌานะโสดา
ปัตติผละจิตตัง, สกิทาคามีผละจิตตัง, อนาคามีผละจิต
ตัง, อะระหัตตะผละจิตตัง

ทุติยฌานโสดาปัตติผลจิต ๑ สกิทาคามีผลจิต ๑
อนาคามีผลจิต ๑ อรหัตผลจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๔
คือ วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา

ปีติสุขะเอกัคคตาสะหิตัง, ตะติยฌานะโสดาปัตติ
ผละจิตตัง, สกิทาคามีผละจิตตัง, อนาคามีผละจิตตัง,
อะระหัตตะผละจิตตัง

ตติยฌานโสดาปัตติผลจิต ๑ สกิทาคามีผลจิต ๑
อนาคามีผลจิต ๑ อรหัตผลจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๓ คือ
ปีติ สุข เอกัคคตา

**สุขะเอกัคคตาสะหิตัง, จะตฺตถัชฌานะโสดาปัตติผล
ละจิตตัง, สกิทาคามีผลละจิตตัง, อนาคามีผลละจิตตัง, อะ
ระหัตตะผลละจิตตัง**

จตุตถฌานโสดาปัตติผลจิต ๑ สกิทาคามีผลจิต ๑
อนาคามีผลจิต ๑ อรหัตผลจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒
คือ สุข เอกัคคตา

**อุเปกขาเอกัคคตาสะหิตัง, ปัญฺจะมชฌานะโสดา
ปัตติผลละจิตตัง, สกิทาคามีผลละจิตตัง, อนาคามีผลละจิต
ตัง, อะระหัตตะผลละจิตตัง**

ปัญจฌานโสดาปัตติผลจิต ๑ สกิทาคามีผลจิต ๑
อนาคามีผลจิต ๑ อรหัตผลจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ
อุเบกขา เอกัคคตา

๓. การจำแนกจิตโดยประเภทต่าง ๆ

เรียกว่า จิตเภทนัย มี ๙ นัยคือ

๑. ชาติเภทนัย การจำแนกประเภทของจิตโดยชาติ มี ๔
ชาติ คือ อกุศลชาติ กุศลชาติ วิปากชาติ กิริยาชาติ

๒. ภูมิเภทนัย การจำแนกประเภทของจิตโดยภูมิ มี ๔
ภูมิ คือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ โลกุตตรภูมิ

๓. โสภณเภทนัย การจำแนกประเภทของจิตโดย
อโสภณะ และโสภณะ

๔. โลกเภทนัย การจำแนกประเภทของจิตโดยโลกียะ
และโลกุตตระ

๕. เหตุเภทนัย การจำแนกประเภทของจิตโดย อเหตุกะ
และสเหตุกะ

๖. ฌานเภทนัย การจำแนกประเภทของจิตโดย ฌานะ
และฌานะ

๗. เวทนาเภทนัย การจำแนกประเภทของจิตโดยเวทนา ๕
คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา
อุเบกขาเวทนา

๘.สัมปโยคเกทหนัการจำแนกประเภทของจิตโดยสัมปยุต
ตะและวิปปยุตตะ
๙.สังขารเกทหนั การจำแนกประเภทของจิตโดยอสังขาริก
และสสังขาริก

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยชาติเกทหนั

- ๑) อกุศลชาติ จิตที่เป็น อกุศลชาติ หรือ อกุศลจิต มี ๑๒
ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒
- ๒) กุศลชาติ จิตที่เป็นกุศลชาติ หรือ กุศลจิต มี ๓๗ ดวง
คือ มหากุศลจิต ๘ มหัคคตกุศลจิต ๙ โลกุตตรกุศลจิต หรือ มรรค
จิต ๒๐
- ๓) วิปากชาติจิตที่เป็นวิปากชาติ หรือ วิปากจิต มี ๕๒
ดวง คือ อเหตุกวิปากจิต ๑๕ มหาวิปากจิต ๘ มหัคคตวิปากจิต ๙
โลกุตตรวิปากจิตหรือ ผลจิต ๒๐
- ๔) กิริยาชาติ จิตที่เป็นกิริยาชาติ หรือ กิริยาจิต มี ๒๐
ดวง คือ อเหตุกกิริยาจิต ๓ มหากิริยาจิต ๘ มหัคคตกิริยาจิต ๙

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยภูมิเกทหนั

- ๑) กามาวจรภูมิ จิตที่เป็นกามาวจร หรือกามจิต มี ๕๔
ดวง คือ กามาวจรจิต ๕๔
- ๒) รูปาวจรภูมิ จิตที่เป็นรูปาวจร หรือ รูปาวจรจิต มี ๑๕
ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๕
- ๓) อรูปาวจรภูมิ จิตที่เป็นอรูปาวจร หรืออรูปาวจรจิต มี
๑๒ ดวงคือ อรูปาวจรจิต ๑๕
- ๔) โลกุตตรภูมิจิตที่เป็นโลกุตตระ หรือ โลกุตตรจิต มี ๔๐
ดวง คือ โลกุตตรจิต ๔๐

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยโสภณเกทหนั

- ๑) อโสภณจิต จิตที่เป็นอโสภณะมี ๓๐ ดวงคืออกุศลจิต
๑๒ อเหตุกจิต ๑๘
- ๒) โสภณจิต จิตที่เป็นโสภณะ มี ๙๑ ดวง คือ กามาวจร
โสภณจิต ๒๔ รูปา วจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตตรจิต
๔๐

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยโลกเภทนัย

- ๑) โลเกียจิต จิตที่เป็นโลกียะมี ๘๑ ดวงคือ กามาวจรจิต ๕๔ อเหตุกจิต ๑๘ มหัคคตจิต ๒๗
- ๒) โลกุตตรจิต จิตที่เป็นโลกุตตระ มี ๔๐ ดวง คือ โลกุตตรจิต ๔๐

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยเหตุเภทนัย

- ๑) อเหตุกจิต จิตที่เป็นอเหตุกะ มี ๑๘ ดวง คือ อเหตุกจิต ๑๘
- ๒) สเหตุกจิต จิตที่เป็นสเหตุกะ มี ๑๐๓ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๔๐

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยฌานเภทนัย

- ๑) อฌานจิต จิตที่ไม่ประกอบด้วยองค์ฌาน มี ๕๔ ดวงคือ กามาวจรจิต ๕๔
- ๒) ฌานจิต จิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน มี ๖๗ ดวง คือ มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๔๐

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยเวทนาเภทนัย

- ๑) สุขสหคตจิต จิตที่เกิดพร้อมด้วยสุขเวทนามี ๑ ดวงคือ สุขสหคตกายวิญญานจิต ๑
- ๒) ทุกขสหคตจิต จิตที่เกิดพร้อมด้วยทุกขเวทนามี ๑ ดวงคือ ทุกขสหคตกายวิญญานจิต ๑
- ๓) โสมนัสสสหคตจิต จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสเวทนามี ๖๒ ดวง คือ กามโสม นัสสสหคตจิต ๑๘ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุติยฌานจิต ๑๑ ตติยฌานจิต ๑๑ จตุตถฌานจิต ๑๑
- ๔) โทมนัสสสหคตจิต จิตที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัสเวทนา มี ๒ ดวง คือ โทสมูลจิต ๒
- ๕) อุเบกขาสหคตจิต จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา มี ๕๕ ดวง คือ กามอุเบกขาสหคตจิต ๓๒ ปญฺจมฌานจิต ๒๓

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยสัมปโยคเภทนัย

- ๑) สัมปยุตตจิต จิตที่ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่าง คือ ทิฏฐิปฏิษะ วิจิกิจฉา อุทฺธัจจะ ญาณะ อย่างใดอย่างหนึ่ง มี ๘๗ ดวงคือ ทิฏฐิคุตตสัมปยุตตจิต ๔ ปฏิสมสัมปยุตตจิต ๒ วิจิกิจฉา

สัมปยุตตจิต ๑ อุทัจจสัมปยุตตจิต ๑ ญาณสัมปยุตตจิต ๔๗
หรือ ๗๙ ดวง

๒) วิปยุตตจิต จิตที่ไม่ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่างนั้น
อย่างใดอย่างหนึ่ง มี ๓๔ ดวง คือ ทิฏฐิคตวิปยุตตจิต ๔ อเหตุก
จิต ๑๘ ญาณวิปยุตตจิต ๑๒

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยสังขารเภทนัย

๑) อสังขาริกจิต จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน มี ๓๗
ดวง คือ อกุศล อสังขาริกจิต ๗ อเหตุกจิต ๑๘ กามาวจรโสภณ
อสังขาริกจิต ๑๒

๒) สสังขาริกจิต จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน มี ๘๔ ดวง
คือ อกุศลสสังขาริกจิต ๕ กามาวจรโสภณสสังขาริกจิต ๑๒ ฌาน
จิต ๖๗

หมายเหตุ...

อเหตุกจิต ๑๘ สงเคราะห์เข้าในวิปยุตตจิตทั้งหมด
ฌานจิต ๖๗ สงเคราะห์เข้าในญาณสัมปยุตตจิตทั้งหมด
โมหมูลจิต ๒ อเหตุกจิต ๑๘ สงเคราะห์เข้าในอสังขาริกจิต
ทั้งหมด

ฌานจิต ๖๗ สงเคราะห์เข้าในสสังขาริกจิตทั้งหมด

สุขสหคตฌานจิต ๔๔ ดวงสงเคราะห์เข้าใน
โสมนัสสหคตจิตทั้งหมด

ในจิตแต่ละดวงนั้น สามารถสงเคราะห์เข้าในเภทนัยทั้ง ๙
นี้ได้ทั้ง ๙ นัย แล้วแต่จะเข้าอยู่ในฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ตามสภาวะ
ของจิตดวงนั้น ๆ เช่น

ยกโลกมูลจิตดวงที่ ๑ แสดงจำแนกโดยเภทนัยทั้ง ๙ เป็นตัวอย่าง
ดังนี้

ว่าโดยชาติเภทนัย	เป็น	อกุศลชาติ
ว่าโดยภูมิเภทนัย	เป็น	กามภูมิ
ว่าโดยโสภณเภทนัย	เป็น	อโสภณจิต
ว่าโดยโลกเภทนัย	เป็น	โลกียจิต
ว่าโดยเหตุเภทนัย	เป็น	สเหตุกจิต
ว่าโดยฌานเภทนัย	เป็น	อฌานจิต
ว่าโดยเวทนาเภทนัย	เป็น	โสมนัสสเวทนา
ว่าโดยสัมปโยคเภทนัยเป็น		สัมปยุตตจิต
ว่าโดยสังขารเภทนัย	เป็น	อสังขาริกจิต

จิตดวงอื่น ๆ ก็พึงสงเคราะห์เข้าโดยนัยนี้

เพราะอาศัยการจำแนกจิต โดยประเภทต่าง ๆ ดังกล่าวนี้นี้ จิต
จึงมีจำนวนถึง ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง

ปริจเฉทที่ ๒ เจตสิกปรมัตถ์

เจตสิกปรมัตถ์นี้ เป็นการแสดงถึงชื่อและความหมายของ
เจตสิก จำนวนเจตสิก และความเป็นไปของเจตสิกที่ประกอบกับ
จิต ที่เรียกว่า สัมปโยคนัย สังคหนัย และทตฺตฺถนัย ดังแสดง
โดยสังเขป ต่อไปนี้

๑. ชื่อและความหมายของเจตสิก

เจตสิก หมายถึง ธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิดเป็นนิตย์ ที่
เรียกว่า จิตตนิสสิตลักษณะ โดยลักษณะ ๔ อย่าง คือ เกิดพร้อม
กับจิต ดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์เดียวกับจิต และมีที่อาศัย
(เฉพาะในปัญจโวการภูมิ ๒๖) อันเดียวกันกับจิต เมื่อครบ
ลักษณะ ๔ อย่างนี้ เรียกว่า เจตสิก

อัญญสมานาเจตสิก หมายถึง เป็นเจตสิกที่เหมือนกันกับธรรมอื่น
ทั้งอโสมนัสจิตและโสมนัสจิต คือ เป็นเจตสิกที่ประกอบได้ในจิตทุก
ประเภท ทั้งกุศลจิต อกุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก หมายถึง เป็นเจตสิกที่ประกอบ
ได้กับจิตทั้งหมดทั่วไป คือ ประกอบได้กับจิตทุกประเภทและทุก
ดวงไม่มียกเว้น เป็นเจตสิกที่เป็นพื้นฐานให้จิตกระทบกับอารมณ์

ปกิณณเจตสิก หมายถึง เป็นเจตสิกที่ประกอบเรียกราย
ทั่วไปทั้งในฝ่ายโลกียะ โลกุตตระ โสมณะ อโสมณะ กุศล อกุศล
วิปาก กิริยา แต่ประกอบไม่ได้ทั้งหมดทุกดวง

อกุศลเจตสิก หมายถึง เป็นเจตสิกที่ประกอบได้ในอกุศล
จิต ๑๒ ทั้งหมด ตามสมควรที่จะประกอบได้

สัพพากุศลสาธารณเจตสิก หมายถึง เป็นเจตสิกที่
ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ ได้ทั่วไปทั้งหมด

โมจตุกเจตสิกหมายถึง เจตสิก ๔ ดวง ที่มีโมหเจตสิกเป็น
ประธาน

โลติกเจตสิก หมายถึง เจตสิก ๓ ดวง ที่มีโลภเจตสิกเป็น
ประธาน

โทจตุกเจตสิก หมายถึง เจตสิก ๔ ดวงที่มีโทษเจตสิกเป็น
ประธาน

อิทุกเจตสิก หมายถึง เจตสิก ๒ ดวง ที่มีถิ่นเจตสิกเป็น
ประธาน เป็นเจตสิกที่ประกอบได้ในอกุศลสังขารจิต ๕ ดวง
เท่านั้น

โสภณเจตสิกหมายถึง เป็นเจตสิกที่ประกอบได้ในโสภณจิต
๕๙ หรือ ๙๑ ดวง ตามสมควรที่จะประกอบได้ เท่านั้น

โสภณสาธารณเจตสิก หมายถึง เป็นเจตสิกที่ประกอบได้
ทั่วไปทั้งหมด ในโสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑ ซึ่งเป็นจิตที่สวงาม และ
ไม่มีโทษ

วิรตีเจตสิก หมายถึง เป็นเจตสิกที่มีเจตนาถวุ่นจาก
ทุจริตเป็นประธาน

อัปมัญญาเจตสิก หมายถึง เป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นโดย
อาศัยทุกขิตสัตร หรือ สุขิตสัตรทั่วไปไม่จำกัด เป็นอารมณ์

ปัญญินทรีย์เจตสิก หมายถึง เป็นเจตสิกที่มีหน้าที่
ปกครองในการรู้สภาพธรรมโดยทั่ว ๆ ไปตามความเป็นจริง

๒. จำนวนของเจตสิก

เจตสิก ๕๒ ดวงนี้ แบ่งออกเป็น ๓ พวก เรียกว่า ราสี
แปลว่า หมวด, หมู่ คือ

อัญญสมานราสี พวกหนึ่ง มีจำนวน ๑๓ ดวง (อัญญสมา
นาเจตสิก ๑๓)

อกุศลราสี พวกหนึ่ง มีจำนวน ๑๔ ดวง (อกุศล
เจตสิก ๑๔)

โสภณราสี พวกหนึ่ง มีจำนวน ๒๕ ดวง (โสภณเจตสิก
๒๕)

เจตสิกมี ๕๒ ดวง คือ

อัญญสมานาเจตสิก	๑๓
อกุศลเจตสิก	๑๔
โสภณเจตสิก	๒๕
อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ แบ่งเป็น ๒ จำพวกคือ	
สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗	
ปกิณณกเจตสิก ๖	
อกุศลเจตสิก ๑๔ แบ่งเป็น ๕ จำพวกคือ	
โมจตุกเจตสิก ๔	

	โลติกเจตสิก	๓
	โทจตุกเจตสิก	๔
	ถิทุกเจตสิก	๒
	วิจิกิจจาเจตสิก	๑
โสภณเจตสิก ๒๕	แบ่งเป็น ๔ จำพวกคือ	
	โสภณสาธารณเจตสิก	๑๙
	วิรตีเจตสิก	๓
	อัปปมัญญาเจตสิก	๒
	ปัญญินทรีย์เจตสิก	๑

อัญญาสมานาเจตสิก มี ๑๓ ดวง คือ

สัพพจิตตสาธารณเจตสิกมี ๗ ดวง คือ

ผัสสะ	ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์
เวทนา	ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์
สัญญา	ธรรมชาติที่จำอารมณ์
เจตนา	ธรรมชาติที่กระตุ้นเตือนและชักชวนสัมปยุตต ธรรมในอารมณ์ เพื่อให้ทำหน้าที่ของตน ๆ

เอกัคคตา	ธรรมชาติที่สงบและให้สัมปยุตตธรรมตั้งอยู่ ในอารมณ์เดียว
ซีวิตินทรีย์	ธรรมชาติที่รักษาสัมปยุตตธรรม
มนสิการ	ธรรมชาติที่มุ่งและนำสัมปยุตตธรรมสู่อารมณ์

ปกิณณกเจตสิก มี ๖ ดวง คือ

วิตกธรรมชาติ	ที่ยกสัมปยุตตธรรมขึ้นสู่อารมณ์คือคิดอารมณ์
วิจารณ์	ธรรมชาติที่มีการเคล้าคลึงอารมณ์
อธิโมกข์	ธรรมชาติที่ตัดสินอารมณ์
วิริยะ	ธรรมชาติที่มีความพยายามในอารมณ์
ปีติ	ธรรมชาติที่มีความชื่นชมยินดีในอารมณ์
ฉันทะ	ธรรมชาติที่ปรารถนาอารมณ์

อกุศลเจตสิก มี ๑๔ ดวงคือ

โมจตุกเจตสิก มี ๔ ดวง คือ

โมหะ	ธรรมชาติที่บังสภาพตามความเป็นจริงของอารมณ์ไว้ คือ หลง
อหิริกะ	ธรรมชาติที่ไม่มีความละอายต่อทุจริต

อนัตตตัปปะ ธรรมชาติที่ไม่มีความเกรงกลัวต่อทุจริต
อุทัจจะ ธรรมชาติที่ฟุ้งซ่าน คือ รับอารมณ์ไม่มั่น

โลติกเจตสิก มี ๓ ดวง คือ

โลภะ ธรรมชาติที่มีความต้องการ และติดใจในกามคุณ
อารมณ์

ทิฏฐิ ธรรมชาติที่มีความเห็นผิดในอารมณ์

มานะ ธรรมชาติที่มีความเยอหยิ่ง ถือตัว

โทจตุกเจตสิก มี ๔ ดวง คือ

โทสะ ธรรมชาติที่ประทุษร้ายในอารมณ์

อิสสา ธรรมชาติที่มีความไม่พอใจในทรัพย์สมบัติหรือคุณ
ความดีของผู้อื่น

มัจฉริยะ ธรรมชาติที่มีความหวงแหนในทรัพย์สมบัติ หรือ
คุณความดีของตน

กุกกุจะ ธรรมชาติที่มีความรำคาญใจในทุจริตที่ได้ทำไป
แล้วและในสุจริตที่ยังไม่ได้ทำ

อิทุกเจตสิก มี ๒ ดวง คือ

ถีนะ ธรรมชาติที่ทำให้จิตเชื่องซึมทอดลอยจากอารมณ์

มิตตะ ธรรมชาติที่ทำให้เจตสิกเชื่องซึมทอดลอยจากอารมณ์

วิจิกิจจาเจตสิก มี ๑ ดวง คือ

วิจิกิจจา ธรรมชาติที่มีความสงสัย ไม่ตกลงใจ คือ วิพากษ์

วิจารณ์ในคุณพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น

โสภณเจตสิก มี ๒๕ ดวง

โสภณสาธารณเจตสิก มี ๑๙ ดวง คือ

ศรัทธา ธรรมชาติที่มีความเชื่อและเลื่อมใสในคุณพระพุทฺธ

พระธรรม พระสงฆ์ ตามความเป็นจริง เชื่อในกรรมและ
ผลของกรรม

สติ ธรรมชาติที่มีความระลึกในอารมณ์ที่เกี่ยวข้องด้วยกุศลธรรม
มีคุณของพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น

หิริ ธรรมชาติที่มีความเกลียด และละอายต่อการงานอัน
เป็นทุจริต

โอตตัปปะ ธรรมชาติที่สะดุ้งกลัวต่อการงานอันเป็นทุจริต

อโลภะ ธรรมชาติที่ไม่อยากได้และไม่ติดใจในกามคุณ

อารมณ์

อโทสะ ธรรมชาติที่ไม่ประทุษร้ายในอารมณ์
ตัดตรมัสมัตตตา ธรรมชาติที่ทำให้สัมปยุตตธรรมสม่ำเสมอ
ในกิจของตนๆไม่ให้เกิดการยิ่งหรือ หย่อนกว่ากัน
กายปัสสัทธิ ธรรมชาติที่เป็นความสงบของเจตสิกชั้นที่ ๓ ในการ
งานอันเป็นกุศล
จิตตปัสสัทธิ ธรรมชาติที่เป็นความสงบของจิตในการงาน
อันเป็นกุศล
กายลหุตา ธรรมชาติที่เป็นความเบาของเจตสิกชั้นที่ ๓
ในการงานอันเป็นกุศล
จิตตลหุตา ธรรมชาติที่เป็นความเบาของจิต ในการงาน
อันเป็นกุศล
กายมุทุตา ธรรมชาติที่เป็นความอ่อนของเจตสิกชั้นที่
๓ ในการงานอันเป็นกุศล
จิตตมุทุตา ธรรมชาติที่เป็นความอ่อนของจิต ในการงาน
อันเป็นกุศล
กายกัมมัฏญตา ธรรมชาติที่เป็นความควรของเจตสิกชั้นที่ ๓

ในการงานเป็น กุศล

จิตตกัมมัฏญตา ธรรมชาติที่เป็นความควรของจิตในการ
งานอันเป็นกุศล
กายปาคุญญตา ธรรมชาติที่เป็นความคล่องแคล่วของ
เจตสิกชั้นที่ ๓ ในการงานอันเป็นกุศล
จิตตปาคุญญตา ธรรมชาติที่เป็นความคล่องแคล่วของจิตใน
การงานอันเป็นกุศล
กายชุกตา ธรรมชาติที่เป็นความซื่อตรงของเจตสิกชั้นที่ ๓
ในการงานอันเป็นกุศล
จิตตชุกตา ธรรมชาติที่เป็นความซื่อตรงของจิตในการ
งานอันเป็นกุศล

วิรติเจตสิก มี ๓ ดวง คือ

สัมมาวาจา การกล่าววาจาที่เว้นจากวจีหุจวิรติ ๔ ซึ่งไม่เกี่ยว
กับการงานอันเป็นอาชีวะ
สัมมากัมมันตะ การกระทำที่เว้นจากกายหุจวิรติ ๓ ซึ่งไม่เกี่ยว
กับการงานอันเป็นอาชีวะ
สัมมาอาชีวะ การประกอบอาชีพที่เว้นจากวจีหุจวิรติ ๔ กาย

อัปมัญญาเจตสิก มี ๒ ดวงคือ

กรุณา ธรรมชาติที่มีความสงสารต่อทุกชีวิตสัตว์คือผู้ที่กำลัง
ได้รับความลำบากอยู่ หรือ จะได้รับความลำบากในกาล
ข้างหน้า

มุทิตา ธรรมชาติที่มีความยินดีต่อสุขিতสัตว์ คือ ผู้ที่กำลังได้
รับความสุขหรือจะได้รับความสุขในกาลข้างหน้า

ปัญญินทรียเจตสิก มี ๑ ดวง คือ

ปัญญา ธรรมชาติที่รู้สภาพธรรมโดยทั้ง ๆ ไปตามเป็นจริง

๓. สัมปโยคณัย และสังคณัย

สัมปโยคณัย หมายถึง การยกเจตสิกขึ้นมากล่าวเป็น
ประธาน และหาจำนวนจิตที่เจตสิกนั้น ๆ ประกอบได้ เช่น ผัสส
เจตสิก ประกอบในจิตได้ ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง ดังนี้ เป็นต้น

สังคณัย หมายถึง การยกจิตขึ้นมากล่าวเป็นประ ธาน
และหาจำนวนเจตสิกที่ประกอบกับจิตดวงนั้น ๆ ได้ เช่น โภกมุล
จิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกประกอบได้ ๑๙ ดวง ดังนี้ เป็นต้น

ตพุกยมิสสกันย หมายถึงการยกเจตสิกขึ้นมากล่าวเป็น
ประธาน แล้วหาจำนวนเจตสิกที่ประกอบกับเจตสิกนั้น ๆ ได้ตาม
หลักสัมปโยคณัยและสังคณัยรวมกัน

เจตสิกที่ประกอบกับจิตนั้น แบ่งเป็น ๒ จำพวก

๑.อนียตโยคีเจตสิก หมายถึง เป็นเจตสิกที่ประกอบกับ
จิตได้ไม่แน่นอน มี ๑๑ ดวงคือ มานะ อิสสา มัจฉริยะ อกุกุจะ
อิทุกะ ๒ วิรตี ๓ อัปมัญญา ๒ ซึ่งจำแนกเป็น ๓ จำพวก คือ

๑.๑ นานาทาจิเจตสิก หมายถึง เป็นเจตสิกที่ประกอบ
ได้เป็นบางครั้งบางคราวและไม่ประกอบพร้อมกัน มี ๘ ดวง คือ
อิสสา มัจฉริยะ อกุกุจะ วิรตี ๓ อัปมัญญา ๒

๑.๒ กทาจิเจตสิก หมายถึง เป็นเจตสิกที่ประกอบได้เป็น
บางครั้งบางคราว มี ๑ ดวง คือ มานะ

๑.๓สหกทาจิเจตสิก หมายถึงเป็นเจตสิกที่ประกอบได้
เป็นบางครั้งบางคราว แต่ประกอบพร้อมกัน มี ๒ ดวง คือ ถีนะ
มิทธะ

๒. นียตโยคีเจตสิก หมายถึง เป็นเจตสิกที่ประกอบกับจิตได้แน่นอนคือถ้าระบุว่าประกอบกับจิตดวงใด เมื่อจิตดวงนั้นเกิดขึ้นจะต้องมีเจตสิกที่ระบุไว้นั้นเกิดพร้อมด้วยเสมอ มี ๔๑ ดวง ได้แก่ เจตสิก ๔๑ ดวง ที่เหลือจากอนียตโยคีเจตสิก นั่นเอง

หลักสัมปโยคนัย

สัมปโยคนัย มี ๑๖ นัย คือ

อัญญุสमानาเจตสิก ๑๓ มีสัมปโยคนัย ๗ นัย

อกุศลเจตสิก ๑๔ มีสัมปโยคนัย ๕ นัย

โสภณเจตสิก ๒๔ มีสัมปโยคนัย ๔ นัย

๑.อัญญุสमानาเจตสิก ๑๓ มีสัมปโยคนัย ๗ นัย

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ แต่ละดวงประกอบได้ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวงทั้งหมด นับเป็น ๑ นัย

วิตกเจตสิก ประกอบได้ในจิต ๕๕ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญญาวจรจิต ๑๐) ปฐมฌานจิต ๑๑ นับเป็น ๑ นัย

วิจาร์เจตสิกประกอบได้ในจิต ๖๖ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญญาวจรจิต ๑๐) ปฐมฌานจิต ๑๑ และ ทุตติยฌานจิต ๑๑ นับเป็น ๑ นัย

อริโมกขเจตสิกประกอบได้ในจิต ๑๑๐ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๓ (เว้นทวิปัญญาวจรจิต ๑๐ โมหมูลวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต๑) มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๔๐ นับเป็น๑นัย

วิริยเจตสิก ประกอบได้ในจิต๑๐๕ ดวง คือ กามาวจรจิต ๓๘ (เว้น อเหตุกวิบากจิต ๑๕ ปัญจทวาราวรรณจิต ๑ เรียกว่า อวิริยจิต ๑๖) มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๔๐ นับเป็น ๑ นัย

ปิติเจตสิก ประกอบได้ในจิต ๕๑ ดวง คือ กามาวจร โสมสนัสสสทกตจิต ๑๘ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุตติยฌานจิต ๑๑ ตติยฌานจิต ๑๑ นับเป็น ๑ นัย

ฉันทเจตสิก ประกอบได้ในจิต ๑๐๑ ดวง คือ กามาวจรจิต ๓๔ (เว้นโมหมูลจิต ๒ อเหตุกจิต ๑๘ เรียกว่า ฉันทจิต ๒๐) นับเป็น ๑ นัย

๒.อกุศลเจตสิก ๑๔ มีสัมปโยคนัย ๕นัยคือ

โมจตุกเจตสิก ๔ แต่ละดวงประกอบได้ในอกุศลจิต ๑๒
ทั้งหมดนับเป็น ๑ นัย

โลติกเจตสิก ๓ คือ โลกเจตสิกประกอบได้ในโลกมูลจิต ๘
ทวิภูตเจตสิก ประกอบได้ในโลกทวิภูตคตสัมปยุตตจิต ๔ มานเจตสิก
ประกอบได้ในโลกทวิภูตคตวิปยุตตจิต ๔ ดวงนับเป็น ๑ นัย

โทจตุกเจตสิก ๔ แต่ละดวงประกอบได้ในโทสมูลจิต ๒
ดวง นับเป็น ๑ นัย

อิทุกเจตสิก ๒ แต่ละดวงประกอบได้ในอกุศลสังขารจิต
๕ ดวงนับเป็น ๑ นัย

วิจิกิจฉาเจตสิก ๑ ประกอบได้ในโมหวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต
๑ ดวงนับเป็น ๑ นัย

๓. โสภณเจตสิก ๒๕ มีสัมปโยคนัย ๔ นัย คือ

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ แต่ละดวง ประกอบได้ใน
โสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑ ดวง นับเป็น ๑ นัย

วิรตีเจตสิก ๓ แต่ละดวง ประกอบได้ในโสภณจิต ๑๖
หรือ ๔๘ ดวง คือ มหากุศลจิต ๘ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ นับเป็น
๑ นัย

อัปมัณฺญาเจตสิก ๒ แต่ละดวง ประกอบได้ในโสภณจิต
๒๘ ดวง คือ มหากุศลจิต ๘ มหากริยาจิต ๘ รูปาวจรจิต ๑๒ (เว้น
รูปาวจรปัญญาสมาทานจิต ๓) นับเป็น ๑ นัย

ปัญญินทรีย์เจตสิก ๑ ประกอบได้ในจิต ๔๗ หรือ ๗๙ ดวง
คือ กามาวจรญาณสัมปยุตตจิต ๑๒ มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต
๘ หรือ ๔๐ นับเป็น ๑ นัย

ขยายความจิตที่เจตสิกแต่ละดวงประกอบไม่ได้

จำนวนจิตที่สัมพัจฉาสถาณเจตสิก ประกอบไม่ได้นั้น
ไม่มีตามนัยที่ ๑

จำนวนจิตที่วิตกเจตสิกประกอบไม่ได้นั้น มี ๖๖ ดวง คือ
ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ทุตติยสมาทานจิต ๑๑ ตติยสมาทานจิต ๑๑
จตุตถสมาทานจิต ๑๑ และปัญญาสมาทานจิต ๒๓ ตามนัยที่ ๒

จำนวนจิตที่วิจาร์เจตสิกประกอบไม่ได้นั้นมี ๕๕ ดวง คือ
ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ตติยสมาทานจิต ๑๑ จตุตถสมาทานจิต ๑๑
ปัญญาสมาทานจิต ๒๓ ตามนัยที่ ๓

จำนวนจิต ที่อธิโมกขเจตสิกประกอบไม่ได้ นั้น มี ๑๑ ดวง คือ ทวิปัญญวิญญานจิต ๑๐ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ ตามนัยที่ ๔

จำนวนจิต ที่วิริยเจตสิกประกอบไม่ได้ นั้น มี ๑๖ ดวง คือ อเหตุกวิปากจิต ๑๕ ปัญจทวาราวรรณจิต ๑ ตามนัยที่ ๕

จำนวนจิต ที่ปีติเจตสิกประกอบไม่ได้ นั้น มี ๗๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๘ (เว้นโลกโสมนัสฯ ๔) อเหตุกจิต ๑๑ (เว้นโสมนัสสันติริณจิต ๑ หลิตุปปาทจิต ๑) กามาวจรโสภณอุเบกขาสดกจิต ๑๒ และปัญจมณณจิต ๒๓ ตามนัยที่ ๖

จำนวนจิต ที่ฉันทเจตสิกประกอบไม่ได้ นั้น มี ๒๐ ดวง คือ โมหมุลจิต ๒ อเหตุกจิต ๑๘ ตามนัยที่ ๗

จำนวนจิต ที่โมหตุกเจตสิก ๔ ประกอบไม่ได้ นั้น มี ๕๙ หรือ ๙๑ ดวง คือ โสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑ ตามนัยที่ ๘

จำนวนจิต ที่โลติกเจตสิก ๓ ประกอบไม่ได้ นั้น มี ๑๑๓, ๑๑๗, ๑๑๘ ดวง คือ โลกเจตสิกประกอบไม่ได้ ๑๑๓ ดวง ที่นอกจากโลกมุลจิต ๘ ทิฏฐิเจตสิกประกอบไม่ได้ ๑๑๗ ดวง ที่

นอกจากโลกทิฏฐิสดัมปยุตตจิต และมานเจตสิกประกอบไม่ได้ ๑๑๗ ดวง ที่นอกจากทิฏฐิสดัมปยุตตจิต ๔ ตามนัยที่ ๙

จำนวนจิต ที่โทสตุกเจตสิก ๔ ประกอบไม่ได้ นั้น มี ๑๑๙ ดวง คือ ที่นอกจากโทสมุลจิต ๒ ตามนัยที่ ๑๐

จำนวนจิต ที่อิทกเจตสิก ๒ ประกอบไม่ได้ นั้น มี ๑๑๖ ดวง คือ ที่นอกจากอกุศล สสังขาริกจิต ๕ ตามนัยที่ ๑๑

จำนวนจิต ที่วิจิกิจฉาเจตสิก ๑ ประกอบไม่ได้ นั้น มี ๑๒๐ ดวง คือ ที่นอกจากโมหวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ ตามนัยที่ ๑๒

จำนวนจิต ที่โสภณสาธารณเจตสิกประกอบไม่ได้ นั้น มี ๓๐ ดวง คือ อโสภณจิต ๓๐ ตามนัยที่ ๑๓

จำนวนจิต ที่วิรตีเจตสิกประกอบไม่ได้ นั้น มี ๗๓ ดวง คือ อโสภณจิต ๓๐ มหาวิปากจิต ๘ มหากริยาจิต ๘ และมหัคคตจิต ๒๗ ตามนัยที่ ๑๔

จำนวนจิต ที่อัปปมัญญาเจตสิก ๒ ประกอบไม่ได้ นั้น มี ๖๑ หรือ ๙๗ ดวง คือ อโสภณจิต ๓๐ มหาวิปากจิต ๘ รูปาวจรปัญจมณณจิต ๓ อรูปาวจรจิต ๑๒ และ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ ตามนัยที่ ๑๕

จำนวนจิตที่ปัญญินทรีย์เจตสิก ๑ ประกอบไม่ได้นั้น มี ๔๒ ดวง คือ อโสมณจิต ๓๐ และกามาวจรโสมณญาณวิปยุตตจิต ๑๒ ตามนัยที่ ๑๖

รวมเป็นสัมปโยคนัย ๑๖ นัย ดังกล่าวแล้ว.

ย่อหลักสัมปโยคนัย ๑๖ นัย

เพื่อสะดวกแก่การจำ

๑.อัญญสมานาเจตสิก๑๓มีสัมปโยคนัย ๗ นัยคือ

สัพพะ ๗ ประกอบกับจิตได้ ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง ประกอบไม่ได้ ไม่มี นับเป็น ๑ นัย

วิตก ประกอบกับจิตได้ ๕๕ ประกอบไม่ได้ ๖๖ นับเป็น ๑ นัย

วิจารณ์ ประกอบกับจิตได้ ๖๖ ประกอบไม่ได้ ๕๕ นับเป็น ๑ นัย

อธิโมกข์ ประกอบกับจิตได้ ๑๑๐ ประกอบไม่ได้ ๑๑ นับเป็น ๑ นัย

วิริยะประกอบกับจิตได้ ๑๐๕ ประกอบไม่ได้ ๑๖

นับเป็น ๑ นัย

ปีติ ประกอบกับจิตได้ ๕๑ ประกอบไม่ได้ ๗๐ นับเป็น ๑ นัย

ฉันทะ ประกอบกับจิตได้ ๑๐๑ ประกอบไม่ได้ ๒๐ นับเป็น ๑ นัย

๒.อกุศลเจตสิก ๑๔ มีสัมปโยคนัย ๕ นัยคือ

เจตสิก ประกอบได้ และประกอบไม่ได้ นับเป็น ๑ นัย

โมหตุกะ ๔ ๑๒ ๑๐๙ นับเป็น ๑ นัย

โลตติกะ ๓ ๘,๔,๔ ๑๑๓,๑๑๗,๑๑๗ นับเป็น ๑ นัย

โทหตุกะ ๔ ๒ ๑๑๙ นับเป็น ๑ นัย

ถิกุกะ ๒ ๕ ๑๑๖ นับเป็น ๑ นัย

วิจิกิจฉา ๑ ๑ ๑๒๐ นับเป็น ๑ นัย

๓.โสมณเจตสิก ๒๕ มีสัมปโยคนัย ๔ นัยคือ

เจตสิก ประกอบได้ และประกอบไม่ได้ นับเป็น ๑ นัย

โสมณสาธารณะ ๑๙ ๕๙ หรือ ๙๑ ๓๐ นับเป็น ๑ นัย

วิรตี ๓ ๑๖ หรือ ๔๘ ๗๓ นับเป็น ๑ นัย

อัปป์มัญญา ๒ ๒๘ ๖๑ หรือ ๙๓ นับเป็น ๑ นัย
ปัญญินทรีย์ ๑ ๔๗ หรือ ๗๙ ๔๒ นับเป็น ๑ นัย

๒. หลักสังคหณัย

สังคหณัย มี ๓๓ นัยคือ

อกุศลจิต ๑๒	มีสังคหณัย	๗	นัย
อเหตุกจิต ๑๘	มีสังคหณัย	๔	นัย
กามาวจรโสภณจิต ๒๔	มีสังคหณัย	๑๒	นัย
มหัคคตจิต ๒๗	มีสังคหณัย	๕	นัย
โลกุตตรจิต ๔๐	มีสังคหณัย	๕	นัย

๑. อกุศลจิต ๑๒ มีสังคหณัย ๗ นัย คือ

จำนวนเจตสิก ๑๙ ดวง ที่ประกอบได้ในปฐมและทุติยอสัง
ขาริกจิต นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๑๘ ดวง ที่ประกอบได้ในตติยะและ
จตุตถอสังขาริกจิต นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๒๐ ดวงที่ประกอบได้ในปัญจมอสังขาริกจิต
นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๒๑ ดวง ที่ประกอบได้ในปฐมและทุติย
สสังขาริกจิต นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๒๐ ดวงที่ประกอบได้ในตติยะและจตุตถ
สสังขาริกจิตนับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๒๒ ดวงที่ประกอบได้ในปัญจมอสังขาริก
จิตนับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๑๕ ดวงที่ประกอบได้ในโมหมูลจิต ๒ ดวง
นับเป็น ๑ นัย

๒. อเหตุกจิต ๑๘ มีสังคหณัย ๔ นัย คือ

จำนวนเจตสิก ๑๒ ดวงที่ประกอบได้ในหสิตุปปาทจิต ๑
นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๑๑ ดวง ที่ประกอบได้ในโสมนัสสันติริณจิต
๑ กับมโนทวารารักษณจิต ๑ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๑๐ ดวง ที่ประกอบได้ในมโนธาตุ ๓ กับ
อุเบกขาสันติริณจิต ๒ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๗ ดวงที่ประกอบได้ในทวิปัญญวิญญาณจิต
๑๐ นับเป็น ๑ นัย

๓. กามาวจรโสภณจิต ๒๔ มีสังคหณัย ๑๒ นัยคือ

จำนวนเจตสิก ๓๘ ดวงที่ประกอบได้ในจิตดวงที่ ๑ กับ
ดวงที่ ๒ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๗ ทั้งคู่ที่ประกอบได้ในจิตดวงที่ ๓,๔ กับ
ดวงที่ ๕,๖ นับเป็น ๒ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๖ ดวงที่ประกอบได้ในจิตดวงที่ ๗ กับ
ดวงที่ ๘ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๓ ดวงที่ประกอบได้ในจิตดวงที่ ๑ กับ
ดวงที่ ๒ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๒ ทั้งคู่ ที่ประกอบได้ในจิตดวงที่ ๓,๔ กับ
ดวงที่ ๕,๖ นับเป็น ๒ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๑ ดวงที่ประกอบได้ในจิตดวงที่ ๗ กับ
ดวงที่ ๘ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๕ ที่ประกอบได้ในจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่
๒ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๔ ทั้งคู่ที่ประกอบได้ในจิตดวงที่ ๓,๔ กับ
ดวงที่ ๕,๖ นับเป็น ๒ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๓ ดวงที่ประกอบได้ในจิตดวงที่ ๗ กับ
ดวงที่ ๘ นับเป็น ๑ นัย

๔. มหัคคตจิต ๒๗ มีสังคหณัย ๕ นัย คือ

จำนวนเจตสิก ๓๕ ดวงที่ประกอบได้ในปฐมฌานจิต ๓
นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๔ ดวงที่ประกอบได้ในทุติยฌานจิต ๓
นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๓ ดวงที่ประกอบได้ในตติยฌานจิต ๓
นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๒ ดวงที่ประกอบได้ในจตุตถฌานจิต ๓
นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๐ ดวงที่ประกอบได้ในปัญจฌานจิต ๑๕
นับเป็น ๑ นัย

๕. โลกุตตรจิต ๔๐ มีสังคหณัย ๕ นัย คือ

จำนวนเจตสิก ๓๖ ดวง ที่ประกอบได้ในปฐมฌานจิต ๘
นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๕ ดวง ที่ประกอบได้ในทุติยฌานจิต ๘
นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๔ ดวง ที่ประกอบได้ในตติยฌานจิต ๘
นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๓ ทั้งคู่ ที่ประกอบได้ในจตุตถฌานจิต ๘
กับปัญจฌานจิต ๘ นับเป็น ๒ นัย

หมายเหตุ. การนับจำนวนสังคหณยานั้น ให้นับจิตที่มี
จำนวนเจตสิกเท่ากันเป็นนัยหนึ่ง มีบางดวงที่มีเจตสิกประกอบได้
เท่ากันแต่นับเป็น ๒ นัย เช่น มหากุศลจิตดวงที่ ๓ ดวงที่ ๔, กับ
ดวงที่ ๕ ดวงที่ ๖, มหาวิบากจิตดวงที่ ๓ ดวงที่ ๔, กับดวงที่ ๕
ดวงที่ ๖ และมหากริยาจิตดวงที่ ๓ ดวงที่ ๔, กับดวงที่ ๕ กับดวง
ที่ ๖ จิตเหล่านี้ มีเจตสิกประกอบได้เท่ากัน แต่นับเป็น ๒ นัย ที่
เป็นเช่นนั้นเพราะต่างกัน โดยเวทนาและสัมปโยค

อธิบายหลักสังคหณยาน์ ๓๓ นัยดังนี้

จำแนกเจตสิก ๒๗ โดยอกุศลจิต ๑๒

โลกมูลจิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกประกอบได้ ๑๙ ดวง คือ
อัญญาสมานา ๑๓ โมหตุกะ ๔ โลภะ ทิฏฐิ

โลกมูลจิตดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบได้ ๒๑ ดวง คือ
อัญญาสมานา ๑๓ โมหตุกะ ๔ โลภะ ทิฏฐิ ถิทุกะ ๒

โลกมูลจิตดวงที่ ๓ มีเจตสิกประกอบได้ ๑๙ ดวง คือ
อัญญาสมานา ๑๓ โมหตุกะ ๔ โลภะ มานะ

โลกมูลจิตดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบได้ ๒๑ ดวงคือ อัญญา
สมานา ๑๓ โมหตุกะ ๔ โลภะ มานะ ถิทุกะ ๒

โลกมูลจิตดวงที่ ๕ มีเจตสิกประกอบได้ ๑๘ ดวง คือ
อัญญาสมานา ๑๒ (เว้นปีติ) โมหตุกะ ๔ โลภะ ทิฏฐิ

โลกมูลจิตดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบได้ ๒๐ ดวง คือ
อัญญาสมานา ๑๒ (เว้นปีติ) โมหตุกะ ๔ โลภะ ทิฏฐิ ถิทุกะ ๒

โลกมูลจิตดวงที่ ๗ มีเจตสิกประกอบได้ ๑๘ ดวง คือ
อัญญาสมานา ๑๒ (เว้นปีติ) โมหตุกะ ๔ โลภะ มานะ

โลกมูลจิตดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบได้ ๒๐ ดวง คือ
อัญญาสมานา ๑๒ (เว้นปีติ) โมหตุกะ ๔ โลภะ มานะ ถิทุกะ ๒

โทสมูลจิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกประกอบได้ ๒๐ ดวง คือ
อัญญสมานา ๑๒ (เว้นปีติ) โมจตุกะ ๔ โทจตุกะ ๔

โทสมูลจิตดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบได้ ๒๒ ดวง คือ
อัญญสมานา ๑๒ (เว้นปีติ) โมจตุกะ ๔ โทจตุกะ ๔ ติทุกะ ๒

โมหมูลจิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกประกอบได้ ๑๕ ดวง คือ
อัญญสมานา ๑๐ (เว้นอภิมกข์ ปีติ ฉันทะ) โมจตุกะ ๔ วิจิกิจฉา ๑

โมหมูลจิตดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบได้ ๑๕ ดวง คือ
อัญญสมานา ๑๑ (เว้นปีติ ฉันทะ) โมจตุกะ ๔

จำแนกเจตสิก ๑๒ โดยอเหตุกจิต ๑๘

ทวิปัญญาวิญญานจิต ๑๐ มีเจตสิกประกอบได้ ๗ ดวง
คือ สัมผัสจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง

มโนธาตุ ๓ และอุเบกขาสันตীরณจิต ๒ รวม ๕ ดวงนี้ มี
เจตสิกประกอบได้ ๑๐ ดวง คือ อัญญสมานา ๑๐ (เว้นวิริยะ ปีติ
ฉันทะ)

โสมนัสสันตীরณจิต ๑ มีเจตสิกประกอบได้ ๑๑ ดวง คือ
อัญญสมานา ๑๑ (เว้นวิริยะ ฉันทะ)

มโนทวาราวชชนจิต ๑ มีเจตสิกประกอบได้ ๑๑ ดวง คือ อัญญ
สมานา ๑๑ (เว้นปีติ ฉันทะ)

หสิตุปปาทจิต ๑ มีเจตสิกประกอบได้ ๑๒ ดวง คือ อัญญ
สมานา ๑๒ (เว้นฉันทะ)

จำแนกเจตสิก ๓๘ โดยกามาวจรโสภณจิต ๒๔

มหากุศลจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๘
ดวง คือ อัญญสมานา ๑๓ โสภณะ ๒๕

มหากุศลจิตดวงที่ ๓ กับดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๗
ดวง คือ อัญญสมานา ๑๓ โสภณะ ๒๔ (เว้นปัญญา)

มหากุศลจิตดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๗
ดวง คือ อัญญสมานา ๑๒ (เว้นปีติ) โสภณะ ๒๕

มหากุศลจิตดวงที่ ๗ กับดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๖
ดวง คือ อัญญสมานา ๑๒ (เว้นปีติ) โสภณะ ๒๔ (เว้นปัญญา)

มหาวิปากจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบได้
๓๓ ดวง คือ อัญญสมานา ๑๓ โสภณสาธารณะ ๑๙ ปัญญา ๑

มหาวิปากจิตดวงที่ ๓ ดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๒
ดวง คือ อัญญสมานา ๑๓ โสภณสาธารณะ ๑๙

มหาวิปากจิต ดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๒ ดวง คือ อัญญสมานา ๑๒ (เว้นปิตติ) โสภณสาธารณะ ๑๙ ปัญญา ๑

มหาวิปากจิตดวงที่ ๗ กับดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๑ ดวง คือ อัญญสมานา ๑๒ (เว้นปิตติ) โสภณสาธารณะ ๑๙

มหากริยาจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๕ ดวงคือ อัญญสมานา ๑๓ โสภณะ ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

มหากริยาจิตดวงที่ ๓ กับดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๔ ดวง คืออัญญสมานา ๑๓ โสภณะ ๒๑ (เว้นวิรตี ๓ ปัญญา)

มหากริยาจิตดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๔ ดวงคือ อัญญสมานา ๑๒ (เว้นปิตติ) โสภณะ ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

มหากริยาจิตดวงที่ ๗ กับดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๓ ดวงคือ อัญญสมานา ๑๒ (เว้นปิตติ) โสภณะ ๒๑ (เว้นวิรตี ๓ ปัญญา ๑)

จำแนกเจตสิก ๓๕ โดยมหัคคตจิต ๒๗

ปฐมฌานจิต ๓ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๕ ดวง คือ อัญญสมานา ๑๓ โสภณะ ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

ทุติยฌานจิต ๓ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๔ ดวง คือ อัญญสมานา ๑๒ (เว้นวิตก) โสภณะ ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

ตติยฌานจิต ๓ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๓ ดวงคือ อัญญสมานา ๑๑ (เว้นวิตก วิจาร) โสภณะ ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

จตุตถฌานจิต ๓ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๒ ดวง คือ อัญญสมานา ๑๐ (เว้นวิตก วิจาร ปิตติ) โสภณะ ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

ปัญจฌานจิต ๑๕ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๐ ดวง คือ อัญญสมานา ๑๐ (เว้นวิตก วิจาร ปิตติ) โสภณะ ๒๐ (เว้นวิรตี ๓ อปปมัญญา ๒)

จำแนกเจตสิก ๓๖ โดยโลกุตตรจิต ๔๐

ปฐมฌานจิต ๘ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๖ ดวง คือ อัญญสมานา ๑๓ โสภณะ ๒๓(เว้นอปปมัญญา ๒)

ทุติยฌานจิต ๘ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๕ ดวงคือ อัญญสมานา ๑๒ (เว้นวิตก) โสภณะ ๒๓ (เว้นอปปมัญญา ๒)

ตติยमानจิต ๘ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๔ ดวง คือ อัญญาสมา
นา ๑๑ (เวทนาวิตรวการ) โสภณ ๒๓ (เวทนาปมัญญา ๒)

จตุตถमानจิต ๘ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๓ ดวง คือ อัญญา
สมานา ๑๐ (เวทนาวิตรวการ ปิติ) โสภณ ๒๓ (เวทนาปมัญญา ๒)

ปัญจमानจิต ๘ มีเจตสิกประกอบได้ ๓๓ ดวง คือ
อัญญาสมานา ๑๐ (เวทนาวิตรวการ ปิติ) โสภณ ๒๓ (เวทนาปม
ัญญา ๒)

๓. ตทฤภมยสสกันย

ตทฤภมยสสกันย หมายถึง การแสดงหลักสัมปโยคนัยและ
สังคหนัยทั้ง ๒ รวมกัน โดยยกเจตสิกขึ้นมากล่าวแล้ว หาจำนวน
เจตสิกที่สามารถเกิดร่วมกับเจตสิกดวงนั้น ๆ ตามนัยทั้ง ๒ คือ
ตามสังคหนัย เจตสิกดวงนั้น ประกอบกับจิตได้เท่าไร และใน
จำนวนจิตเหล่านี้ มีเจตสิกอะไรเกิดร่วมได้บ้าง ก็นับเอาเจตสิกที่
สามารถเกิดร่วมด้วยได้เหล่านั้น โดยลักษณะนับในจิตดวงหนึ่ง
แล้ว ไม่นับในจิตดวงอื่นอีก ดังแสดงโดยสังเขป เป็นตารางดังนี้

ตารางแสดงตทฤภมยสสกันย

เจตสิก ๕๒	สังคหะ	สัม โยคะ	รวมเจตสิกที่ประกอบได้
สัพพะ ๗ แต่ละดวง	๑๒๑	๕๒	๕๑ (เวทนาตัวเอง)
วิตรกเจตสิก	๕๕	๕๒	๕๑ (เวทนาตัวเอง)
วิตรวเจตสิก	๖๖	๕๒	๕๑ (เวทนาตัวเอง)
อริโฆภเจตสิก	๑๑๐	๕๑	๕๐ (เวทนาวิตรกและตัวเอง)
วิตรกเจตสิก	๑๐๕	๕๒	๕๑ (เวทนาตัวเอง)
ปิติเจตสิก	๕๑	๔๗	๔๖ (เวทนาวิตรก ๔ วิตรก ๑ และตัวเอง)
ฉันทเจตสิก	๑๐๑	๕๑	๕๐ (เวทนาวิตรกและตัวเอง)
โฆฏก ๔ แต่ละดวง	๑๒	๒๗	๒๖ (เวทนาตัวเอง)
โฆฏเจตสิก	๘	๒๒	๒๑ (เวทนาตัวเอง)
ทิกฐิเจตสิก	๔	๒๑	๒๐ (เวทนาและตัวเอง)
มานเจตสิก	๔	๒๑	๒๐ (เวทนาทิกฐิและตัวเอง)
โทสเจตสิก	๒	๒๒	๒๑ (เวทนาตัวเอง)
อัสสาเจตสิก	๒	๒๒	๑๙ (เวทนาวิตรกวิตรวจะ วิตรกและตัวเอง)
มัจฉริยเจตสิก	๒	๒๒	๑๙ (เวทนาอัสสาวิตรกจะ วิตรกและตัวเอง)
กุกุฏเจตสิก	๒	๒๒	๑๙ (เวทนาอัสสา, มัจฉริย, วิตรก

			ณา,ตัวเอง)
ทิทุกเจตสิก ๒แต่ละ ดวง	๕	๒๖	๒๕ (เว้นวิจิกิจณาและตัวเอง)
วิจิกิจณาเจตสิก	๑	๑๕	๑๔ (เว้นตัวเอง)
โสภณสาธารณ ๑๙ แต่ละดวง	๕๙/๙๑	๓๘	๓๗ (เว้นตัวเอง)
วิรตีเจตสิก ๓ แต่ละ ดวง	๑๖/๔๘	๓๔ / ๓๖	๓๓ ที่เป็นโลกียะ(เว้นวิรตี ๓ อัปปมัญญา๒) ๓๕ ที่เป็นโลกุต ตระ(เว้นตัวเอง)
อัปปมัญญา๒แต่ ละดวง	๒๘	๓๔	๓๓ (เว้นวิรตี ๓ อัปปมัญญา๒)
ปัญญาเจตสิก	๔๗/๗๙	๓๘	๓๗ (เว้นตัวเอง)

ยกตัวอย่าง เพื่อความเข้าใจ

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง แต่ละดวง ประกอบกับ
จิตได้ ๑๒๑ และมีเจตสิกอื่นเกิดร่วมด้วย ๕๑ (เว้นตัวเอง
หมายถึง ยกดวงไหนเป็นประธาน ก็เว้นดวงนั้น)

วิตกเจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๕๕ ดวง มีเจตสิกเจตสิกเกิด
ร่วมด้วย ๕๑ ดวง (เว้นตัวเอง)

ฯลฯ

แสดงเจตสิกโดยพิสดาร ๓,๔๒๖

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก	๗	X	๑๒๑	=	๘๔๗
วิตกเจตสิก	๑	X	๕๕	=	๕๕
วิจารณ์เจตสิก	๑	X	๖๖	=	๖๖
อธิโมกขเจตสิก	๑	X	๑๑๐	=	๑๑๐
วิริยเจตสิก	๑	X	๑๐๕	=	๑๐๕
ปีติเจตสิก	๑	X	๕๑	=	๕๑
ฉันทเจตสิก	๑	X	๑๐๑	=	๑๐๑

รวมเป็นอัญญสมานาเจตสิกโดยพิสดาร ๑,๓๓๕ ดวง

โมหตุกเจตสิก ๔	๔	X	๑๒	=	๔๘
โลภเจตสิก	๑	X	๘	=	๘
ทิฏฐิเจตสิก	๑	X	๔	=	๔
มานเจตสิก	๑	X	๔	=	๔
โทษตุกเจตสิก ๔	๔	X	๒	=	๘
ทิทุกเจตสิก ๒	๒	X	๕	=	๑๐
วิจิกิจณาเจตสิก	๑	X	๑	=	๑

รวมเป็นอกุศลเจตสิกโดยพิสดาร มี ๘๔ ดวง

โสมณสาธารณเจตสิก	๑๙ X ๙๑	=	๑,๗๒๙
วิรตีเจตสิก	๓ X ๔๘	=	๑๔๔
อัปปมัญญาเจตสิก	๒X๒๘	=	๕๖
ปัญญาเจตสิก	๑ X ๗๙	=	๗๙

รวมเป็นโสมณเจตสิกโดยพิสดาร มี ๒,๐๐๘ ดวง

รวมเป็นเจตสิกโดยพิสดารทั้งหมด มี ๓,๔๒๖ ดวง

หมายเหตุ...เจตสิกที่แสดงโดยพิสดาร ๓,๔๒๖ ดวงนี้ เป็นการนับจำนวนเจตสิกตามจำนวนจิต ที่เจตสิกแต่ละดวงประกอบได้ ถ้าเจตสิกดวงใดประกอบกับจิตได้กี่ดวง ก็นับจำนวนเจตสิกดวงนั้น จำนวนเท่านั้น เช่น ผัสสเจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๑๒๑ ดวง ก็นับผัสสเจตสิก ๑๒๑ ดวง เจตสิกดวงอื่น ๆ ก็นับโดยทำนองนี้ เหมือนกัน

ปริจเฉทที่ ๓ ปกิณณกสังคหะ

ในปกิณณกสังคหะนี้ เป็นการสงเคราะห์ จิตเจตสิก โดยประเภทแห่งธรรม ๖ หมวด คือ เวทนา ๓ หรือ ๕ เหตุ ๖ กิจ ๑๔ ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ และวัตถุ ๖ ดังแสดงโดยสังเขป ดังนี้

๑. เวทนาสังคหะ

ในเวทนาสังคหะนี้ จำแนกเวทนา เป็น ๒ นัย คือ

๑. อารัมมณานุภาวนลักษณะนัย คือ นัยที่ว่าโดยลักษณะแห่งการเสวยอารมณ์ของเวทนาแล้วมี ๓ ประเภท คือ

๑) ในขณะที่เสวยอารมณ์อยู่นั้น บางครั้งก็รู้สึกสบาย เรียกว่า สุขเวทนาองค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ประกอบในสุขสหนตจิต ๖๓ ดวง คือ สุขสหนตกายวิญญานจิต ๑ โสมนัสสสหนตจิต ๖๒ คือ โลกโสมนัสสสหนตจิต ๔ โสมนัสสันติริณจิต ๑ หสิตุปาทจิต ๑ กามาวจรโสมนัสสสหนตจิต ๑๒ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุตติยฌานจิต ๑๑ ตติยฌานจิต ๑๑ จตุตถฌานจิต ๑๑ และสุขสหนตจิต ๑ ดวง คือ สุขสหนตกายวิญญานจิต ๑ ดวง

๒) ในขณะที่เสวยอารมณ์อยู่นั้น บางครั้งก็รู้สึกไม่เป็นทุกข์ เรียกว่า ทุกขเวทนา องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ประกอบในทุกข์สหนตจิต ๓ ดวง คือ โทสมูลจิต ๒ ทุกขสหนตกายวิญญานจิต ๑ ดวง

๓) ในขณะที่เสวยอารมณ์อยู่นั้น บางครั้งก็รู้สึกเฉย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ เรียกว่า อุเบกขาเวทนา องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ประกอบในอุเบกขาสหคตจิต ๕๕ ดวง ได้แก่ กามอุเบกขาสหคตจิต ๓๒ และ ปัญจมถานจิต ๒๓ ดวง

๒. อินทริยเภทนัย คือ นัยที่ว่าโดยประเภทแห่งอินทริย คือความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในหน้าที่ของตนแล้ว การเสวยอารมณ์ของสัตว์ทั้งหลาย เกี่ยวเนื่องด้วยกายบ้าง และเกี่ยวเนื่องด้วยใจบ้าง รวมแล้วมี ๕ ประเภท คือ

๑) ความรู้สึกสบายที่เกี่ยวข้องด้วยกายนั้น เวทนาเจตสิกที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข (อินฺธุสมฺมัตตารมณฺ) ทางกายในสุขสหคตกายวิญญานจิต ๑ ดวง เรียกว่าสุขเวทนา องค์ธรรมได้แก่เวทนาเจตสิก ที่ประกอบในสุขสหคตกายวิญญานจิต ๑ ดวง

๒) ความรู้สึกไม่สบายที่เกี่ยวข้องด้วยกายนั้น เวทนาเจตสิกที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์ที่เป็นทุกข์ (อนินฺธุสมฺมัตตารมณฺ) ทางกายอยู่ในทุกข์สหคตกายวิญญานจิต ๑ ดวง

นั้นเรียกว่าทุกข์เวทนาองค์ธรรมได้แก่เวทนาเจตสิก ที่ประกอบในทุกข์สหคตกายวิญญานจิต ๑ ดวง

๓) ความรู้สึกสบายที่เกี่ยวข้องด้วยใจนั้น เวทนาเจตสิกที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขใจ (อติอินฺธุสมฺมัตตารมณฺ) อยู่ในโสมนัสสสหคตจิต ๖๒ ดวงนั้นเรียกว่าโสมนัสสเวทนาองค์ธรรมได้แก่เวทนาเจตสิกที่ประกอบในโสมนัสสสหคตจิต ๖๒ ดวง

๔) ความรู้สึกไม่สบายที่เกี่ยวข้องด้วยใจนั้น เวทนาเจตสิกที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครอง ในการเสวยอารมณ์ ที่เป็นทุกข์ใจ (อติอนินฺธุสมฺมัตตารมณฺ) อยู่ในโทสมูลจิต ๒ ดวงนั้น เรียกว่า โทมนัสสเวทนาองค์ธรรมได้แก่เวทนาเจตสิกที่ประกอบในโทสมูลจิต ๒ ดวง

๕) ความรู้สึกเฉย ๆ นั้น ที่เกี่ยวข้องด้วยใจนั้น เวทนาเจตสิกที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์ปานกลาง (มัตตัตตารมณฺ) ทางใจอยู่ใน อุเบกขาสหคตจิต ๕๕ ดวงนั้น เรียกว่าอุเบกขาเวทนาองค์ธรรมได้แก่เวทนาเจตสิก ที่ในอุเบกขาสหคตจิต ๕๕ ดวง คือ กามอุเบกขาสหคตจิต ๒๒ ได้แก่ โลก

อุเบกขาสหคตจิต ๔ โมหมูลจิต ๒ อเหตุกอุเบกขาสหคตจิต ๑๔
กามาวจรอุเบกขาสหคตจิต ๑๒ ปัญจมนจิต ๒๓

จำแนกเจตสิกโดยเวทนา ๕

๑. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วย สุขเวทนา อย่างเดียว มี ๖ ดวง
ได้แก่ สัมผัสจิตตสาธารณเจตสิก ๖ (เวทนา) ในขณะที่ประกอบ
กับสุขสหคตกายวิญญานจิต ๑

๒. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วย ทุกขเวทนา อย่างเดียว มี ๖
ดวง ได้แก่ สัมผัสจิตตสาธารณเจตสิก ๖ (เวทนา) ในขณะที่
ประกอบกับสุขสหคตกายวิญญานจิต ๑

๓. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วย โสมนัสเวทนา อย่างเดียว มี
๔๖ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๒ (เวทนา) โมจิตุกก
เจตสิก ๔ โลติกเจตสิก ๓ ติทุกเจตสิก ๒ โสภณเจตสิก ๒๕

๔. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วย โทมนัสเวทนา อย่างเดียวมี ๒๑
ดวง ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ (เวทนา, ปิตี) โมจิตุกก
เจตสิก ๔ โทจิตุกกเจตสิก ๔ ติทุกเจตสิก ๒ ที่ประกอบกับโทสมูล
จิต ๒ ตามสมควร

๕. เจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนาอย่างเดียว มี
๔๗ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑ (เวทนา, ปิตี) โมจิตุก
กเจตสิก ๔ โลติกเจตสิก ๓ ติทุกเจตสิก ๒ วิจิกิจฉา ๑ โสภณ
เจตสิก ๒๕

๒. เหตุสังคหะ

ในเหตุสังคหะนี้ เป็นการแสดงรวบรวมสังเคราะห์จิตและ
เจตสิกโดยเหตุ ๖ อย่าง ซึ่งเหตุ ๖ อย่างนี้ เป็นตัวเจตสิก ๖ ดวง ที่
ทำหน้าที่เป็นเหตุ ดังแสดงพร้อมด้วยองค์ธรรมของเหตุ ๖ คือ

๑. โลกเหตุ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลคมูลจิต ๘
๒. โทสเหตุ องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒
๓. โมหเหตุ องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒
๔. อโลกเหตุ องค์ธรรมได้แก่ อโลกเจตสิก ที่ในโสภณจิต
๕๙ หรือ ๙๑

๕. อโทสเหตุ องค์ธรรมได้แก่ อโทสเจตสิกที่ในโสภณจิต
๕๙ หรือ ๙๑

๖.อโมหเหตุ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในญาณ
สัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๙ ดวง

จำแนกจิตโดยเหตุ ๖

จิตเมื่อจำแนกโดยเหตุ มี ๒ ประเภท คือ

๑. อเหตุกจิต คือ จิตที่ไม่มีเหตุ มี ๑๘ ดวง ได้แก่
อเหตุกจิต ๑๘

๒. สเหตุกจิต คือ จิตที่มีเหตุเกิดร่วมด้วย มี ๗๑ จำแนก
เป็น ๓ ประเภท คือ

๑) เอกเหตุกจิต คือ จิตที่มีเหตุหนึ่ง มี ๒ ดวง ได้แก่

โมหมูลจิต ๒ มี ๑ เหตุ คือ โมหเหตุ

๒) ทวิเหตุกจิต คือ จิตที่มีเหตุสอง มี ๒๒ ดวง ได้แก่

โลภมูลจิต ๘ มี ๒ เหตุ ได้แก่ โลภเหตุ โมหเหตุ

โทสมูลจิต ๒ มี ๒ เหตุ ได้แก่ โทสเหตุ โมหเหตุ

กามาวจรโสภณญาณวิปยุตตจิต ๑๒ มี ๒ เหตุ ได้แก่
อโลภเหตุ กับ อโทสเหตุ

๓) ตติเหตุกจิต คือ จิตที่มีเหตุสาม มี ๔๗ หรือ ๗๙ ดวง ได้แก่

กามาวจรโสภณญาณสัมปยุตตจิต ๑๒ มหัคคตจิต ๒๗
โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ มี ๓ เหตุ ได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ
อโมหเหตุ

สำหรับจิตที่มีเหตุ ๔,๕,๖ นั้นไม่มี เพราะโลภะ โทสะ
โมหะ ที่เป็นฝ่ายอโลภณเหตุ และอโลภะ อโทสะอโมหะ ที่เป็นฝ่าย
โสภณเหตุเหล่านี้ประกอบกับจิตร่วมกันไม่ได้

แสดงเจตสิกโดยเหตุ ๖

๑. เจตสิกที่ประกอบด้วย โลภเหตุ มี ๒๑ ดวง คือ อัญญ
สมานาเจตสิก ๑๓ โมจตุกกเจตสิก ๔ มานะ ทิฏฐิ ธิทุกเจตสิก ๒

๒. เจตสิกที่ประกอบด้วย โทสเหตุ มี ๒๑ ดวง คือ อัญญ
สมานาเจตสิก ๑๒ (เว้นปิติ) โมจตุกกเจตสิก ๔ อิศสา มัจฉริยะ
กุกกุจจะ ธิทุกเจตสิก ๒

๓. เจตสิกที่ประกอบกับ โมหเหตุ มี ๒๖ ดวง คือ อัญญ
สมานาเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๓ (เว้นโมหะ)

๔. เจตสิกที่ประกอบกับ อโลภเหตุ มี ๓๗ ดวง คือ อัญญ
สมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๔ (เว้นอโลภะ)

๕. เจตสิกที่ประกอบกับ อโทสเหตุ มี ๓๗ ดวง คือ อัณณ
สมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๔ (เว้นอโทสะ)
๖. เจตสิกที่ประกอบกับ อโมหเหตุ มี ๓๗ ดวง คือ อัณณ
สมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๔ (เว้นปัญญา)

๓. กิจจสังคหะ

ในกิจจสังคหะนี้ เป็นการแสดงการรวบรวมจิตและเจตสิก
สังเคราะห์โดยกิจ ๑๔ และฐาน ๑๐ อย่าง

กิจ หมายถึง หน้าทีการงานของจิตและเจตสิก ส่วน ฐาน
หมายถึง สถานที่ทำการงาน ของจิตและเจตสิก

กิจ มี ๑๔ อย่าง คือ

- | | |
|---------------|-------------------------------|
| ๑. ปฏิสนธิกิจ | หน้าที่สืบต่อภพชาติใหม่ |
| ๒. ภาวังกิจ | หน้าที่รักษาภพชาติที่เกิดอยู่ |
| ๓. อาวัชชนกิจ | หน้าที่พิจารณาอารมณ์ใหม่ |
| ๔. ทัสสนกิจ | หน้าที่ในการเห็นรูป (รูปารมณ) |
| ๕. สวณกิจ | หน้าที่ได้ยินเสียง (สัททารมณ) |
| ๖. ฌายณกิจ | หน้าที่รับรู้กลิ่น (คันถารมณ) |

๗. สายณกิจ หน้าทีรู้รส (รสารมณ)
๘. ผุสนกิจ หน้าทีรู้การกระทบถูกต้อง (โณฐัพพารมณ)
๙. สัมปฏิจจนกิจ หน้าทีรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๕
(ตาหู จมูก ลิ้น กาย)
๑๐. สันตீรณกิจ หน้าทีได้ส่วนอารมณ์ทางทวารทั้ง ๕
๑๑. โณฐัพพนกิจ หน้าทีตัดสินอารมณ์ทางทวารทั้ง ๕
๑๒. ชวนกิจ หน้าทีเสพอารมณ์ ทางทวารทั้ง ๖
(ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)
๑๓. ตทารัมมณกิจ ทำหน้าที่รับอารมณ์ต่อจากชวนจิต
๑๔. จุตติกิจ ทำหน้าที่สิ้นจากภพเก่า (ตาย)

แสดงจิตโดยกิจ ๑๔

๑. จิตที่ทำหน้าที่ ปฏิสนธิกิจ มี ๑๙ ดวง คือ อูเปกขาสันต
รณจิต ๒ มหาวิปากจิต ๘ มหัคคตวิปากจิต ๙
๒. จิตที่ทำหน้าที่ ภาวังกิจ มี ๑๙ ดวง คือ อูเปกขาสันต
รณจิต ๒ มหาวิปากจิต ๘ มหัคคตวิปากจิต ๙
๓. จิตที่ทำหน้าที่ อาวัชชกิจ มี ๒ ดวง คือ ปัญจทวาราวช
ชนจิต ๑ มโนทวาราวชชนจิต ๑

๔. จิตที่ทำหน้าที่ ทัสสนกิจ มี ๒ ดวง คือ จักขุวิญญาณจิต ๒
 ๕. จิตที่ทำหน้าที่ สวณกิจ มี ๒ ดวง คือ โสทวิญาณจิต ๒
 ๖. จิตที่ทำหน้าที่ ฌายณกิจ มี ๒ ดวง คือ ฌานวิญาณจิต ๒
 ๗. จิตที่ทำหน้าที่ สายณกิจ มี ๒ ดวง คือ ชิวหาวิญาณจิต ๒
 ๘. จิตที่ทำหน้าที่ ผุสสนกิจ มี ๒ ดวง คือ กายวิญาณจิต ๒
 ๙. จิตที่ทำหน้าที่ สัมปฏิจจนกิจ มี ๒ ดวง คือ สัมปฏิจจนจิต ๒
 ๑๐. จิตที่ทำหน้าที่ สันตிரณกิจ มี ๓ ดวง คือ สันตிரณจิต ๓
 ๑๑. จิตที่ทำหน้าที่ ไภวฐัพพนกิจ มี ๑ ดวง คือ มโนทวาร

วชชนจิต ๑

๑๒. จิตที่ทำหน้าที่ ชวนกิจ มี ๕๕ หรือ ๘๗ ดวง คือ
 อกุศลจิต ๑๒ หสิตุปปาทจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหากริยาจิต ๘
 มหัคคตกุศลจิต ๙ มหัคคตกริยาจิต ๙ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

๑๓. จิตที่ทำหน้าที่ ตทาลัมพนกิจ มี ๑๑ ดวง คือ สันตிரณจิต
 ๓ มหาวิปากจิต ๘

๑๔. จิตที่ทำหน้าที่ จุตติกิจ มี ๑๙ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณ
 จิต ๒ มหาวิปากจิต ๘ มหัคคตวิปากจิต ๙

จำแนกเจตสิกโดยกิจ ๑๔

๑. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ปฏิสนธิกิจ มี ๓๕ ดวง คือ อัญญ
 สมานาเจตสิก ๑๓ โสภเจตสิก ๒๒ (เว้น วีรตีเจตสิก ๓)

๒. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ภาวังกิจ มี ๓๕ ดวง คือ อัญญสมา
 นาเจตสิก ๑๓ โสภเจตสิก ๒๒ (เว้น วีรตีเจตสิก ๓)

๓. เจตสิกที่ทำหน้าที่ อาวชชนกิจ มี ๑๑ ดวง คือ อัญญ
 สมานาเจตสิก ๑๑ (เว้น ปีติ, ฉันทะ)

๔. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ทัสสนกิจ มี ๗ ดวง คือ สัพพจิตตสา
 ธารณเจตสิก ๗

๕. เจตสิกที่ทำหน้าที่ สวณกิจ มี ๗ ดวง คือ สัพพจิตตสา
 ธารณเจตสิก ๗

๖. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ฌายณกิจ มี ๗ ดวง คือ สัพพจิตตสา
 ธารณเจตสิก ๗

๗. เจตสิกที่ทำหน้าที่ สายณกิจ มี ๗ ดวง คือ สัพพจิตตสา
 ธารณเจตสิก ๗

๘. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ผุสสนกิจ มี ๗ ดวง คือ สัพพจิตตสา
 ธารณเจตสิก ๗

๙. เจตสิกที่ทำหน้าที่ สัมปฏิจจกัมมิก มี ๑๐ ดวง คือ อัญญา
สมานาเจตสิก ๑๐ (เวทนาวิริยะ, ปีติ, ฉันทะ)

๑๐. เจตสิกที่ทำหน้าที่ สันตীরณิก มี ๑๐ ดวง คือ อัญญา
นาเจตสิก ๑๑ (เวทนาวิริยะ, ฉันทะ)

๑๑. เจตสิกที่ทำหน้าที่ โวภูตัพพนิก มี ๑๑ ดวง คือ อัญญา
สมานาเจตสิก ๑๑ (ปีติ, ฉันทะ)

๑๒. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ชวนกัมมิก มี ๕๒ ดวง ทั้งหมด

๑๓. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ตทาลัมพนิก มี ๓๓ ดวง คือ อัญญา
สมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๐ (เวทนาวิริยะ ๓ อัปปมัญญา
๒)

๑๔. เจตสิกที่ทำหน้าที่ จุติกัมมิก มี ๓๕ ดวง คือ อัญญา
นาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๒ (เวทนาวิริยะเจตสิก ๓)

แสดงฐาน ๑๐

- | | |
|---------------|-------------------------------|
| ๑. ปฏิสนธิฐาน | สถานที่ทำงานสืบต่อภพใหม่ |
| ๒. ภวังคฐาน | สถานที่ทำงานรักษากาย |
| ๓. อาวัชชนฐาน | สถานที่ทำงานพิจารณาอารมณ์ใหม่ |

๔. ปัญจวิญญาณฐาน สถานที่ทำงาน เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้
ถูกต้อง

๕. สัมปฏิจจฐาน สถานที่ทำงานรับอารมณ์

๖. สันตীরณฐาน สถานที่ทำงานได้สละอารมณ์

๗. โวภูตัพพฐาน สถานที่ทำงานตัดสินอารมณ์

๘. ชวนฐาน สถานที่ทำงานเสพอารมณ์

๙. ตทารัมมณฐาน สถานที่ทำงานรับอารมณ์ต่อจากชวนะ

๑๐. จุตีฐาน สถานที่ทำงานสิ้นจากภพเก่า

จำแนกจิตโดยฐาน ๑๐

๑. จิตที่ทำหน้าที่ที่ ปฏิสนธิฐาน มี ๑๙ ดวง ได้แก่ อุเบกขา
สันตীরณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘ มหัคคตวิบากจิต ๙

๒. จิตที่ทำหน้าที่ที่ ภวังคฐาน มี ๑๙ ดวง ได้แก่ อุเบกขา
สันตীরณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘ มหัคคตวิบากจิต ๙

๓. จิตที่ทำหน้าที่ที่ อาวัชชนฐาน มี ๒ ดวง ได้แก่ ปัญจทวาร
ารวัชชนจิต ๑ มโนทวารารวัชชนจิต ๑

๔. จิตที่ทำหน้าที่ที่ ปัญจวิญญาณฐาน มี ๑๐ ดวง ได้แก่
ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐

๕. จิตที่ทำหน้าที่ที่ สัมปฏิจจนฐาน มี ๒ ดวง ได้แก่
สัมปฏิจจนจิต ๒

๖. จิตที่ทำหน้าที่ที่ สันตிரณฐาน มี ๓ ดวง ได้แก่ สันตிரณ
จิต ๓

๗. จิตที่ทำหน้าที่ที่ ไภยภูมิจิตฐานมี๑ดวงได้แก่มนทวาร
วิชชจิตขณะทำหน้าที่ทางปัญจทวาร

๘. จิตที่ทำหน้าที่ที่ ชวนฐาน มี ๕๕ หรือ ๘๗ ดวง ได้แก่
กามชวนจิต ๒๙ อัปปนาชวนจิต ๒๖ หรือ ๕๘ ดวง

๙. จิตที่ทำหน้าที่ที่ ตทาลัมพนฐาน มี ๑๑ ดวง ได้แก่
อุเบกขาสันตிரณจิต ๓ มหาวิปากจิต ๑๐

๑๐. จิตที่ทำหน้าที่ที่ จุตฐาน มี ๑๙ ดวง ได้แก่ อุเบกขาสัน
ตிரณจิต ๒ มหาวิปากจิต ๘ มหัคคตวิปากจิต ๙

แสดงเจตสิกโดยฐาน ๑๐

๑. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ที่ปฏิสนธิฐาน มี ๓๕ ดวง คือ อัญญ
สมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

๒.เจตสิกที่ทำหน้าที่ ที่ภวังคฐาน มี๓๕ ดวง คือ อัญญ
สมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

๓. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ที่อาวัชชนฐาน มี๑๑ ดวง คือ อัญญ
สมานาเจตสิก๑๑ (เว้นปัติ,ฉันทะ)

๔. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ที่ปัญจวิญญาณฐาน มี ๗ ดวง คือ
สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗

๕. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ที่สัมปฏิจจนฐาน มี ๑๐ ดวง คือ
อัญญสมานาเจตสิก ๑๐ (เว้นวิริยะ,ปัติ, ฉันทะ)

๖. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ที่สันตிரณฐาน มี ๑๑ ดวง คือ อัญญ
สมานาเจตสิก ๑๑ (เว้นวิริยะ,ฉันทะ)

๗. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ที่ไภยภูมิจิตฐาน มี ๑๑ ดวง คือ
อัญญสมานาเจตสิก ๑๑ (เว้นปัติ,ฉันทะ)

๘. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ที่ชวนฐาน มี ๕๒ ดวง ทั้งหมด

๙. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ที่ตทาลัมพนฐานมี๓๓ดวงคือ อัญญ
สมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๐ (เว้นวิรตี ๓ อัปปมัญญา ๒)

๑๐. เจตสิกที่ทำหน้าที่ ที่จุตฐาน มี ๓๕ ดวง คือ อัญญ
สมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

๔ .ทวารสังคหะ

ในทวารสังคหะนี้ เป็นการแสดงการรวบรวมสังเคราะห์ จิต และเจตสิก ตามที่เกิดขึ้นในทวารทั้ง ๖ ดังแสดงทวาร ๖ พร้อมด้วยองค์ธรรม ดังนี้

๑.	จักขุทวาร	องค์ธรรมได้แก่	จักขุปสาท
๒.	โสตทวาร	,,	โสตปสาท
๓.	ฆานทวาร	,,	ฆานปสาท
๔.	ชีวาทวาร	,,	ชีวหาปสาท
๕.	กายทวาร	“	กายปสาท
๖.	มโนทวาร	,,	ภวังคจิต ๑๙

คำว่าทวาร แปลว่าประตู หรือช่องทางสำหรับเป็นที่เข้าออกของชนทั้งหลาย จักขุทวาร เป็นต้น ชื่อว่า ทวาร เพราะเสมือนหนึ่งประตู หรือช่องทางเป็นที่เข้าออกของวิถีจิตทั้งหลายในการรับอารมณ์ ทางทวารทั้ง ๖ ธรรมดาสัตว์ทั้งหลายถ้าไม่มีปสาทรูปทั้ง ๕ และภวังคจิตแล้ว วิถีจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อวิถีจิตเกิดขึ้นไม่ได้แล้ว ก็เป็นอันว่า การกระทำ การพูด การคิด ที่ดีก็ตาม ไม่ดีก็ตาม ก็มีไม่ได้เช่นเดียวกัน

จำแนกจิตโดยทวาร ๖

๑. จักขุทวาริกจิต หมายถึงจิตที่เกิดขึ้นได้ทางจักขุทวารมี ๔๖ ดวง คือ

จักขุทวาริกจิต โดยแน่นอน มี ๒ ดวง คือ จักขุวิญญาณจิต ๒ จักขุทวาริกจิต โดยไม่แน่นอน มี ๔๔ ดวงคือ กามจิต ๔๔ (เว้น ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐)

๒. โสตทวาริกจิต หมายถึงจิตที่เกิดขึ้นได้ทางโสตทวารมี ๔๖ ดวง คือ

โสตทวาริกจิต โดยแน่นอน มี ๒ ดวง คือ โสตวิญญาณจิต ๒ โสตทวาริกจิต โดยไม่แน่นอน มี ๔๔ ดวงคือ กามจิต ๔๔ (เว้น ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐)

๓. ฆานทวาริกจิต หมายถึงจิตที่เกิดขึ้นได้ทางฆานทวารมี ๔๖ ดวง คือ

ฆานทวาริกจิต โดยแน่นอน มี ๒ ดวง คือ ฆานวิญญาณจิต ๒ ฆานทวาริกจิต โดยไม่แน่นอน มี ๔๔ ดวงคือ กามจิต ๔๔ (เว้น ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐)

๔. ชิวหาทวาริกจิต หมายถึง จิตที่เกิดขึ้นได้ทางชีวาทวาร มี ๔๖ ดวง คือ

ชีวาทวาริกจิต โดยแน่นอน มี ๒ ดวงคือ ชิวหาวิญญาณจิต ๒

ชีวหาทวาริกจิต โดยไม่แน่นอน มี ๔๔ ดวงคือ กามจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญญญาณ๑๐)

๕. กายทวาริกจิต หมายถึงจิตที่เกิดได้ทางกายทวารมี๔๖ดวง คือ กายทวาริกจิต โดยแน่นอน มี ๒ ดวง คือ กายวิญญานจิต ๒ กายทวาริกจิต โดยไม่แน่นอนมี๔๔ ดวงคือ กามจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญญญาณ๑๐)

๖. มโนทวาริกจิต หมายถึง จิตที่เกิดได้ทางมโนทวาร มี ๖๗ หรือ ๙๙ ดวง คือ

มโนทวาริกจิต โดยแน่นอน มี ๒๖หรือ ๕๘ ดวงคือ อัปม นาสวนจิต ๒๖ หรือ ๕๘ ดวง

มโนทวาริกจิต โดยไม่แน่นอน มี ๔๑ ดวง คือ กามจิต ๔๑ (เว้นทวิปัญญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓)

จำแนกเจตสิกโดยทวาร ๖ มี ๕ ประเภท คือ

๑. เอกทวาริกเจตสิก หมายถึง เจตสิกที่เกิดโดยทวารเดียว มี ๕๒ ดวง คือ

เอกทวาริกเจตสิก โดยเอกัณตะ (แน่นอน) มี ๒ ดวง คือ อัปมัญญาเจตสิก ๒ เกิดได้มโนทวารอย่างเดียว

(เพราะอัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวงนี้ เกิดขึ้นรับอารมณ์ที่เป็นสัตว์บัญญัติ วิธีจิตที่จะรับบัญญัติอารมณ์ได้นั้น ต้องเป็นวิธีที่เกิดทางมโนทวารอย่างเดียว ฉะนั้น อัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวงนี้ จึงเกิดได้ในทางมโนทวารอย่างเดียว (ที่กล่าวเช่นนี้ มุ่งหมายเอกาเฉพาะแต่อัปมัญญาเจตสิกที่ประกอบกับ กุศลและกิริยาเท่านั้น ถ้าอัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวงนี้ ประกอบกับรูปาวจรวิปากจิต ๔ แล้ว ก็เป็นทวารวิมุตตเจตสิก)

เอกทวาริกเจตสิก โดยอเนกัณตะ (ไม่แน่นอน) มี๕๐ ดวง คือ ที่เหลือ ๕๐

๒. ปัญจทวาริกเจตสิก หมายถึง เจตสิกที่เกิดในทวาร ๕ มี ๕๐ ดวง คือ

ปัญจทวาริกเจตสิก โดยเอกัณตะ เจตสิกที่เกิดได้ในทวาร ๕ โดยแน่นอน ไม่มี เพราะเจตสิกที่ประกอบกับจิตที่เป็นมโนธาตุ ๓ โดยเฉพาะนั้น ไม่มี

ปัญจทวาริกเจตสิก โดยอเนกัณตะ เจตสิกที่เกิดในทวาร ๕ โดยไม่แน่นอน มี ๕๐ ดวงคือเจตสิก ๕๐ ดวง(เว้นอัปมัญญา ๒)

๓. ทวาริกเจตสิก หมายถึง เจตสิกที่เกิดขึ้นในทวาร ๖ ทวารใด
ทวารหนึ่งเสมอ มี ๕๐ ดวง คือ

ทวาริกเจตสิก โดยเอกัณตะ เจตสิกที่เกิดขึ้นในทวาร ๖
โดยแน่นอน มี ๑๗ ดวง คือ อกุศลเจตสิก ๑๔ วิรตีเจตสิก ๓

(เพราะอกุศลเจตสิก ๑๔ ประกอบกับอกุศลจิต ๑๒ (ตาม
สมควร) ซึ่งเกิดในทวาร ๖ ทวารใดทวารหนึ่งเสมอ (เกิดโดยต้อง
อาศัยทวารเสมอ) และวิรตีเจตสิก ๒ ก็ประกอบกับมหากุศลจิต
โลกุตตรจิต ซึ่งเกิดในทวารใดทวารหนึ่งเสมอเช่นเดียวกัน ฉะนั้น
เจตสิก ๑๗ ดวงนี้ จึงเกิดในทวาร ๖ โดยแน่นอน)

ทวาริกเจตสิก โดย อเนกัณตะ เจตสิกที่เกิดขึ้นในทวาร
๖ โดยไม่แน่นอน มี ๓๓ คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก
๒๐ (เว้นวิรตี ๒ อัปปมัญญา ๒)

(เพราะเจตสิก ๓๓ ดวงนี้ ประกอบกับจิตที่เกิดขึ้นในทวารทั้ง
๖ ก็ได้ ประกอบกับจิตที่เกิดพ้นทวารก็ได้ ฉะนั้น เจตสิก ๓๓
ดวงเหล่านี้ จึงเป็นทวาริกเจตสิก โดยไม่แน่นอน)

๔. ทวาริกเจตสิก หมายถึง เจตสิกที่เกิดโดยต้องอาศัยทวาร มี
๕๒ ดวง คือ

ทวาริกเจตสิก โดยเอกัณตะ เจตสิกที่เกิดโดยต้องอาศัย
ทวาร โดยแน่นอน มี ๑๗ ดวง คือ อกุศลเจตสิก ๑๔ วิรตีเจตสิก ๓
(เพราะเจตสิกทั้ง ๑๗ ดวงนี้ เกิดขึ้นโดยต้องอาศัยทวาร
อย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ)

ข. ทวาริกเจตสิก โดยอเนกัณตะ เจตสิกที่เกิดโดยอาศัย
ทวาร โดยไม่แน่นอน มี ๓๕ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓
โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

(เพราะเจตสิก ๓๕ ดวงเหล่านี้ ประกอบกับจิตที่เกิดขึ้นใน
ทวารก็ได้ ประกอบกับจิตที่เกิดพ้นทวารก็ได้ ฉะนั้น เจตสิก ๓๕
ดวงเหล่านี้ จึงเกิดในทวาร โดยไม่แน่นอน)

๕. ทวารวิมุตตเจตสิก หมายถึง เจตสิกที่เกิดพ้นจากทวาร (เกิด
โดยไม่ต้องอาศัยทวารอย่างใด อย่างหนึ่ง มี ๓๕ ดวง คือ

ทวารวิมุตตเจตสิก เอกัณตะ เจตสิกที่เกิดพ้นจากทวาร
โดยแน่นอนไม่มี (เพราะเจตสิกที่ประกอบ กับมหัคคตวิบากจิต
โดยเฉพาะไม่มี)

ทวารวิมุตตเจตสิก อเนกัณตะ เจตสิกที่เกิดพ้นจากทวาร โดยไม่แน่นอน มี ๓๕ ดวง คือ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ไสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

๕ . อารัมมณสังคหะ

ในอารัมมณสังคหะนี้เป็นการแสดงการรวบรวมสังเคราะห์จิตและเจตสิก โดยประเภทที่สามารถรับอารมณ์ต่าง ๆ ได้

อารมณ์ มี ๖ คือ

๑. รูปารมณ์ ได้แก่ สีต่าง ๆ
๒. สัททารมณ์ ได้แก่ เสียงต่าง ๆ
๓. คันธารมณ์ ได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ
๔. รสารมณ์ ได้แก่ รสต่าง ๆ
๕. โผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง
๖. ธรรมารมณ์ ได้แก่ จิต เจตสิกปสาทรูปะสุขุมรูป ๑๖ นิพพาน บัญญัติ

อารมณ์ หมายความว่า เป็นที่มายินดี เหมือนหนึ่งสวนดอกไม้เป็นที่มายินดีของพวกคนทั้งหลาย ฉะนั้น อารมณ์ทั้ง ๖ มีรูปารมณ์ เป็นต้น ก็ย่อมเป็นที่ยินดีแก่จิตและเจตสิก ฉะนั้น

จำแนกจิตโดยอารมณ์ ๖

๑. จักขุวิญญาณจิต ๒ มี รูปารมณ์ ที่ในปัจจุบัน อย่างเดียว
๒. โสทวิญาณจิต ๒ มี สัททารมณ์ ที่ในปัจจุบัน อย่างเดียว
๓. ฆานวิญาณจิต ๒ มี คันธารมณ์ ที่ในปัจจุบัน อย่างเดียว
๔. ชิวหาวิญาณจิต ๒ มี รสารมณ์ ที่ในปัจจุบัน อย่างเดียว
๕. กายวิญาณจิต ๒ มี โผฏฐัพพารมณ์ ที่ในปัจจุบัน อย่างเดียว

๖. มโนทวาริกจิต ๖๗ หรือ ๙๙ มี อารมณ์ ๖ ที่ในปัจจุบัน อดีต อนาคต และกาลวิมุตต์ ตามสมควรแก่อารมณ์

๗. ทวารวิมุตตจิต ๑๙ ที่เกิดขึ้นทำหน้าที่ ปฏิสนธิ ภวังค์ จิต ทั้ง ๑๙ ดวงนั้น มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาอารมณ์ทั้ง ๖ ที่เรียกว่า กรรม, กรรมนิमित, คตินิมิต ซึ่งในปัจจุบัน อดีต และบัญญัติที่จิตทวาริกมรณาสันนขณะ รับเอามาจากภพก่อน เมื่อใกล้จะตาย เป็นส่วนมาก

อารมณ์โดยพิสดาร ๒๑

๑. กามอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ กามจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ได้อารมณ์ ๖

๒. มหัคคตอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ มหัคคตจิต ๒๗ เจตสิก ๓๕ ได้อารมณ์ ๑ คือ ธรรมารมณ์

๓. นิพพานอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ นิพพาน ได้อารมณ์ ๑ คือ ธรรมารมณ์

๔. นามอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก นิพพาน ได้อารมณ์ ๑ คือ ธรรมารมณ์

๕. รูปอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ รูป ๒๘ ได้ อารมณ์ ๖

๖. ปัจจุบันอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป ที่กำลัง เกิดอยู่ ได้อารมณ์ ๖

๗. อดีตอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป ที่ดับไป แล้ว ได้อารมณ์ ๖

๘. อนาคตอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ จิตเจตสิกรูปที่จะเกิด ข้างหน้า ได้อารมณ์ ๖

๙. กาลวิมุตตอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ นิพพาน บัญญัติ ได้อารมณ์ ๑ คือ ธรรมารมณ์

๑๐. บัญญัติอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ อัตถบัญญัติ สัพพบัญญัติ ได้อารมณ์ ๑ คือ ธรรมารมณ์

๑๑. ปรমัตถอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ได้อารมณ์ ๖

๑๒. อัชฌัตตอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป ที่เกิดขึ้นภายในตนเองได้อารมณ์ ๖

๑๓. พหิทถอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป ที่เกิดขึ้นแก่ผู้อื่น และ รูป ที่ไม่มีชีวิต นิพพาน บัญญัติ ได้อารมณ์ ๖

๑๔. อัชฌัตตพหิทถอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป ที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอก ได้อารมณ์ ๖

๑๕. ปัญจอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ วิสยรูป ๗ ได้อารมณ์ ๕

๑๖. รูปารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ สีต่าง ๆ

๑๗. สัททอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ เสียงต่าง ๆ

๑๘. คันธารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ

๑๙. รสอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ รสต่าง ๆ

๒๐. โผฏฐัพพารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ สัมผัสต่าง ๆ

๒๑. ธรรมารมณํ องค์ธรรมได้แก่ จิต เจตสิก ปสาทรูป สุขุมรูป นิพพาน บัญญัติ

จำแนกจิตโดยอารมณํ ๒๑

๑. จิตที่รับ กามอารมณํ อย่างเดียว มี ๒๕ คือ ทวิปัญจ วิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ สันตীরณจิต ๓ มหาวิปากจิต ๘ หสิตุปปาทจิต ๑

๒. จิตที่รับ มหัคคตอารมณํ อย่างเดียว มี ๖ ดวง คือ วิญญาณัญญาตนจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญายตนจิต ๓

๓. จิตที่รับ นิพพานอารมณํ อย่างเดียว มี ๘ ดวง คือ โลกุตตรจิต ๘

๔. จิตที่รับนามอารมณํ อย่างเดียว มี ๑๔ ดวง คือ วิญญาณัญญาตนจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญายตนจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

๕. จิตที่รับรูปอารมณํ อย่างเดียว มี ๑๓ ดวงคือทวิปัญจ วิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓

๖. จิตที่รับ ปัจจุบันอารมณํ อย่างเดียวมี ๑๓ ดวงคือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓

๗. จิตที่รับ อดีตอารมณํ อย่างเดียว มี ๖ ดวง คือ วิญญาณัญญาตนจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญายตนจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

๘. จิตที่รับ อนาคตอารมณํ อย่างเดียว ไม่มี

๙. จิตที่รับ กาลวิมุตตอารมณํ อย่างเดียว มี ๒๙ ดวง คือรูปาวจรจิต ๑๕ (เว้นอภิญาณจิต ๒) อากาสาัญญาตนจิต ๓ อากิณัจญญาตนจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

๑๐. จิตที่รับ บัญญัติอารมณํ อย่างเดียว มี ๒๑ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๕ (เว้นอภิญาณจิต ๒) อากาสาัญญาตนจิต ๓ อากิณัจญญาตนจิต ๓

๑๑. จิตที่รับ ปรমัตถอารมณํ อย่างเดียว มี ๓๙ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ สันตীরณจิต ๓ มหาวิปากจิต ๘ หสิตุปปาทจิต ๑ วิญญาณัญญาตนจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญายตนจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

๑๒. จิตที่รับ อัชฌัตตอารมณํ อย่างเดียว มี ๖ ดวง คือ วิญญาณัญญาตนจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญายตนจิต ๓

๑๓. จิตที่รับ พหิทถารมณฺ์ อย่างเดียว มี ๒๖ ดวง คือ รูป
ปาวจรจิต ๑๕ (เว้นอภิญญาจิต ๒) อากาสนัญญายตนจิต ๓
โลกุตตรจิต ๘

๑๔. จิตที่รับ อัชฌัตตพหิทถารมณฺ์ อย่างเดียว ไม่มี

๑๕. จิตที่รับ ปัญจารมณฺ์ อย่างเดียว มี ๓ ดวง คือ มโน
ธาตุ ๓

๑๖. จิตที่รับ รูปารมณฺ์ อย่างเดียว มี ๒ ดวง คือ จักขุ
วิญญาณจิต ๒

๑๗. จิตที่รับ สัททารมณฺ์ อย่างเดียว มี ๒ ดวง คือ โสถ
วิญญาณจิต ๒

๑๘. จิตที่รับ คันถารมณฺ์ อย่างเดียว มี ๒ ดวง คือ ชาน
วิญญาณจิต ๒

๑๙. จิตที่รับ รสารมณฺ์ อย่างเดียว มี ๒ ดวง คือ ชิวหา
วิญญาณจิต ๒

๒๐. จิตที่รับ โผฏฐัพพารมณฺ์ อย่างเดียวมี ๒ ดวงคือ กาย
วิญญาณจิต ๒

๒๑. จิตที่รับ ธรรมารมณฺ์ อย่างเดียวมี ๓๕ ดวง คือ
มหัคคตจิต ๒๗ (เว้นอภิญญาจิต ๒) โลกุตตรจิต ๘

การจำแนกเจตสิกโดยอารมณฺ์ ๒๑

๑.เจตสิกที่รับ กามอารมณฺ์ แน่นนอน ไม่มี

๒.เจตสิกที่รับ กามอารมณฺ์ ไม่แน่นนอน มี ๕๐ (เว้นอัปปมัญญา ๒)

๓.เจตสิกที่รับ มหัคคตอารมณฺ์ แน่นนอน ไม่มี

๔.เจตสิกที่รับ มหัคคตอารมณฺ์ ไม่แน่นนอน มี ๔๗ (เว้นวิรตี ๓ อัปป
มัญญา ๒)

๕. เจตสิกที่รับ นิพพานอารมณฺ์ แน่นนอนไม่มี

๖.เจตสิกที่รับ นิพพานอารมณฺ์ ไม่แน่นนอน มี ๓๖ดวง คือ อัญญ
สมานเจตสิก๑๓

โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปปมัญญา ๒)

๗.เจตสิกที่รับ นามอารมณฺ์ แน่นนอน ไม่มี

๘.เจตสิกที่รับ นามอารมณฺ์ ไม่แน่นนอน มี ๕๐ ดวง (เว้นอัปปมัญญา ๒)

๙. เจตสิกที่รับ รูปอารมณฺ์ แน่นนอน ไม่มี

๑๐.เจตสิกที่รับ รูปอารมณฺ์ ไม่แน่นนอน มี ๕๐ ดวง (เว้นอัปปมัญญา ๒)

๑๑.เจตสิกที่รับ ปัจจุบันอารมณฺ์ แน่นนอน ไม่มี

๑๒.เจตสิกที่รับ ปัจจุบันอารมณ์ ไม่แน่นอนมี ๕๐ ดวง(เว้นอัปปมัญญา ๒)
๑๓.เจตสิกที่รับ อดีตอารมณ์ แน่นอน ไม่มี
๑๔.เจตสิกที่รับ อดีตอารมณ์ ไม่แน่นอน มี ๔๗ ดวง (เว้นวิรตี ๓
อัปปมัญญา ๒)
๑๕.เจตสิกที่รับ อนาคตอารมณ์ แน่นอน ไม่มี
๑๖.เจตสิกที่รับ อนาคตอารมณ์ไม่แน่นอน มี ๕๐ ดวง (เว้นอัปปมัญญา ๒)
๑๗.เจตสิกที่รับ กาลวิมุตตอารมณ์ แน่นอน มี ๒ ดวง คือ อัปป
มัญญาเจตสิก ๒
๑๘.เจตสิกที่รับ กาลวิมุตตอารมณ์ ไม่แน่นอน มี ๕๐ ดวง (เว้น
อัปปมัญญา ๒)
๑๙.เจตสิกที่รับ บัญญัติอารมณ์ แน่นอน มี ๒ ดวง คือ อัปป
มัญญาเจตสิก ๒
๒๐.เจตสิกที่รับ บัญญัติอารมณ์ ไม่แน่นอนมี ๔๗ ดวง (เว้นวิรตี
๓ อัปปมัญญา ๒)
๒๑.เจตสิกที่รับ ปรমัตถอารมณ์ แน่นอนมี ๓ ดวงคือวิรตีเจตสิก ๓
๒๒.เจตสิกที่รับ ปรมัตถอารมณ์ ไม่แน่นอนมี ๔๗ ดวง(เว้นวิรตี ๓
อัปปมัญญา ๒)

๒๓.เจตสิกที่รับ อัสสัตตอารมณ์ แน่นอน ไม่มี
๒๔.เจตสิกที่รับ อัสสัตตอารมณ์ไม่แน่นอนมี ๔๙ ดวง(เว้นอิสสา
๑อัปปมัญญา ๒)
๒๕.เจตสิกที่รับ พหิทธอารมณ์ แน่นอนมี ๓ ดวงคืออิสสา ๑ อัปป
มัญญา ๒
๒๖.เจตสิกที่รับ พหิทธอารมณ์ ไม่แน่นอนมี ๔๙ ดวง(เว้นอิสสา
๑อัปปมัญญา ๒)
๒๗.เจตสิกที่รับ อัสสัตตพหิทธอารมณ์ แน่นอน ไม่มี (คือมีไม่ได้)
๒๘.เจตสิกที่รับอัสสัตตพหิทธอารมณ์ไม่แน่นอนมี ๔๙ ดวง (เว้น
อิสสา ๑ อัปปมัญญา ๒)
๒๙.เจตสิกที่รับ รูปารมณ์ สัททอารมณ์ คันธารมณ์ รสอารมณ์
โณภูมัพพารมณ์ โดยแน่นอน ไม่มี
๓๐.เจตสิกที่รับ รูปารมณ์ สัททอารมณ์ คันธารมณ์ รสอารมณ์
โณภูมัพพารมณ์ โดยไม่แน่นอน มี ๕๐ ดวง (เว้นอัปปมัญญา ๒)
๓๑.เจตสิกที่รับ ปัญจารมณ์ แน่นอน ไม่มี
๓๒.เจตสิกที่รับ ปัญจารมณ์ไม่แน่นอน มี ๕๐ ดวง (เว้นอัปปมัญญา ๒)
๓๓.เจตสิกที่รับ ธรรมารมณ์ แน่นอน มี ๒ ดวง คือ อัปปมัญญาเจตสิก ๒

๓๔.เจตสิกที่รับ ธรรมารมณฺ์ ไม่นั่นอน มี ๕๐ ดวง (อัปปมัญญา ๒)

๖ . วัตถุสังคหะ

ในวัตถุสังคหะนี้ เป็นการแสดงการรวบรวมสังเคราะห์ จิตเจตสิก โดยประเภทแห่งวัตถุ ๖ ที่จิตและเจตสิกอาศัยเกิดได้

วัตถุ มี ๖ คือ

- | | | | |
|----|------------|--------|-----------|
| ๑. | จักขุวัตถุ | ได้แก่ | จักขุปสาท |
| ๒. | โสตวัตถุ | ,, | โสตปสาท |
| ๓. | ฆานวัตถุ | ,, | ฆานปสาท |
| ๔. | ชีวหาวัตถุ | ,, | ชีวหาปสาท |
| ๕. | กายวัตถุ | ,, | กายปสาท |
| ๖. | หทัยวัตถุ | ,, | หทัยรูป |

วัตถุรูปทั้ง ๖ นี้ เป็นที่อาศัยของจิตเจตสิกทั้งหลาย หมายความว่า จิตเจตสิกทั้งหลายปรากฏขึ้นได้และเกิดได้เรื่อย ๆ จะต้องอาศัยวัตถุรูปทั้ง ๖ นั้นเอง คือเมื่อครบเหตุปัจจัย จิตเจตสิก จึงอาศัยวัตถุรูปเกิด ในปัญจโวการภูมิมีเหตุ ๓ คืออดีต

กรรมวัตถุ อารมณฺ์ ในจุตโวการภูมิไม่มีวัตถุ การเกิดขึ้นของ จิตเจตสิก จึงมีเหตุ ๒ คือ อดีตกรรม อารมณฺ์ ได้แก่ หทัยรูป

จำแนกจิตโดยวัตถุ ๖

- | | |
|---------------------|---------------------|
| ๑. จักขุวิญญาณจิต ๒ | อาศัยจักขุวัตถุเกิด |
| ๒. โสตวิญญาณจิต ๒ | อาศัยโสตวัตถุเกิด |
| ๓. ฆานวิญญาณจิต ๒ | อาศัยฆานวัตถุเกิด |
| ๔. ชิวหาวิญญาณจิต ๒ | อาศัยชีวหาวัตถุเกิด |
| ๕. กายวิญญาณจิต ๒ | อาศัยกายวัตถุเกิด |
| ๖. มโนธาตุจิต ๓ | อาศัยหทัยวัตถุเกิด |

๗. มโนวิญญาณธาตุจิต ๖๗ ได้แก่ กามจิต ๔๒ (เว้นทวิปัญญา วิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓) และมหัคคตกุศล ๙ มหัคคตกิริยา ๙ โลกุตตรจิต ๘ อาศัยหทัยวัตถุเกิด

๘. มหัคคตวิบากจิต ๙ ไม่อาศัยวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดเลย

หมายเหตุ... อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ ในขณะที่ทำหน้าที่ สันตிரณกิจ และ ตทาลัมพนะกิจ มหาวิบากจิต ๘ ในขณะที่ทำหน้าที่ตทาลัมพนกิจ ก็ต้องอาศัยวัตถุเกิด แต่จิตทั้ง ๑๐ ดวงนี้ ในขณะที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ จุตี ก็ไม่ต้องอาศัยวัตถุเกิด

การจำแนกเจตสิก ๕๒ โดยวัตถุรูป ๖

๑. เจตสิกที่อาศัยจักขุวัตถุเกิดโดยแน่นอน ไม่มี
๒. เจตสิกที่อาศัยจักขุวัตถุเกิดโดยไม่แน่นอน มี ๗ ดวง คือ สัมผัสจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ที่ประกอบกับจักขุวิญญาณจิต ๒
๓. เจตสิกที่อาศัย โสตวัตถุ ฆานวัตถุ ชิวหาวัตถุ กายวัตถุ เกิดโดยแน่นอน ไม่มี
๔. เจตสิกที่อาศัย โสตวัตถุ ฆานวัตถุ ชิวหาวัตถุ กายวัตถุ เกิดโดยไม่แน่นอน มี ๗ ดวง คือ สัมผัสจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ที่ประกอบกับโสตวิญาณจิต ๒ ฆานวิญาณจิต ๒ ชิวหาวิญาณจิต ๒ กายวิญาณจิต ๒
๕. เจตสิกที่อาศัยหทัยวัตถุเกิดโดยแน่นอนมี ๖ ดวง คือ โทเจตสิก ๔ อัปมัณญาเจตสิก ๒ เพราะโทเจตสิก ๔ ดวงย่อมเกิดในกามภูมิเท่านั้น และอัปมัณญาเจตสิก ๒ ก็เกิดได้ ในปัญจโวการภูมิ เท่านั้น
๖. เจตสิกที่อาศัยหทัยวัตถุเกิดโดยไม่แน่นอน มี ๔๖ คืออัณณสมาณเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๐ (เว้นโทเจตสิก ๔) โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปมัณญา ๒)

๗. เจตสิกที่อาศัยวัตถุรูปเกิดโดยแน่นอน มี ๖ คือ โทเจตสิก ๔ อัปมัณญาเจตสิก ๒

๘. เจตสิกที่อาศัยวัตถุรูปเกิดโดยไม่แน่นอนมี ๔๖ คือ เจตสิก ๔๖ (เว้น โทเจตสิก ๔ อัปมัณญาเจตสิก ๒) หมายความว่า เจตสิก ๔๖ ดวงเหล่านี้ ถ้าเกิดในปัญจโวการภูมิ ก็อาศัยวัตถุรูปเกิด ถ้าเกิดในจุตโวการภูมิ ก็ไม่อาศัยวัตถุรูปเกิด

ปริจเฉทที่ ๔ วิธีสังคหวิภาค

ในปริจเฉทที่ ๔ นี้ เป็นการแสดงการรวบรวมความเป็นไปของจิตเจตสิกที่เกิดขึ้นก่อนและหลังตามลำดับอันเกี่ยวเนื่องกับธรรม ๖ หมวด ซึ่งในธรรม ๖ หมวดนั้น หมวดหนึ่ง ๆ มี ๖ ข้อธรรม จึงเรียกว่า ฉักกะ รวมธรรมที่เกี่ยวข้องกับวิธีสังคหะนี้ จึงมี ๖ ฉักกะ ดังพระอนุรุทธาจารย์แสดงคาถาเบื้องต้นว่า

จิตตูปาทานมิจุเจว	กตฺวา สงฺคหฺมุตฺตรํ
ภูมิปุคฺคฺลเกเทน	ปฺพุพฺพาปรนียามิตํ
ปวตฺตติสฺสคฺหํ นาม	ปฏิสฺสนฺธิปวตฺตติยํ
ปวกฺขามิ สฺมาเสณ	ยถาสมฺภวโต กถํ.

แปลความว่า ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้น ได้แสดงไว้ในปกิณณกสังคหะ (ปริจเฉทที่ ๓) ที่เกี่ยวเนื่องด้วยจิตและเจตสิกแล้วต่อไปนี้จะแสดงประวัติสังคหะ เพื่อให้เข้าใจในเรื่องจิตที่เกิดขึ้นและหลัง ทั้งปฏิสนธิกาลและอดีตกาล พร้อมด้วยประเภทของบุคคลและภูมิด้วย

ในวิธีสังคหะนี้ได้รวบรวมไว้ด้วยธรรม ๖ หมวดด้วยกัน ในธรรม ๖ หมวดนั้น หมวดหนึ่ง ๆ มี ๖ เรียกว่า ฉักกะ รวมเป็น ๖ ฉักกะ คือ วัตถุฉักกะ, ทวารฉักกะ, อารัมมณฉักกะ, วิญญานฉักกะ, วิธีฉักกะ, และวิสัยปวัตติฉักกะ ส่วนจิตที่ไม่เกี่ยวเนื่องด้วย อารัมมณ ทวาร และวิธี เรียกว่า วิธีวิมุตตจิต ได้แก่ จิต ๑๙ ดวง ที่มีกรรม, กรรมนิमित, หรือ คตินิมิต อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารัมมณ

ในธรรม ๖ หมวดนี้ ฉักกะ ๓ อย่าง

วัตถุฉักกะ คือ วัตถุ ๖ ได้แก่ จักขุวัตถุ, โสตรวัตถุ, ฆานวัตถุ, ชิวหาวัตถุ, กายวัตถุ, หทยวัตถุ

ทวารฉักกะ คือ ทวาร ๖ ได้แก่ จักขุทวาร, โสตรทวาร, ฆานทวาร, ชิวหาทวาร, กายทวาร, มโนทวาร

อารัมมณฉักกะ คือ อารัมมณ ๖ ได้แก่ รูปารัมมณ, สัททารัมมณ, คันธารัมมณ, รสอารัมมณ, โผฏฐัพพารัมมณ, ธรรมารัมมณ

ทั้ง ๓ ฉักกะนี้ ได้แสดงไปแล้วในปริจเฉทที่ ๓ ที่ผ่านมา จะไม่แสดงในที่นี้อีก

ส่วนวิญญานฉักกะ คือ วิญญาน ๖ ได้แก่ จักขุวิญญาน, โสตรวิญญาน, ฆานวิญญาน, ชิวหาวิญญาน, กายวิญญาน, มโนวิญญาน ได้แสดงไปแล้วในปริจเฉทที่ ๑ ที่ว่าด้วยเรื่องจิต จึงไม่จำเป็นต้องแสดงไว้ในที่นี้อีก จะเป็นการซ้ำ ๆ ซาก ๆ ไม่ไผ่เพราะเหตุ

ฉะนั้น ในปริจเฉทที่ ๔ นี้ จะแสดงเพียง ๒ ฉักกะ หรือ ๒ หมวดคือ วิธีฉักกะ และวิสัยปวัตติฉักกะ เท่านั้น แต่ที่ยกเอาวัตถุ ๖, ทวาร ๖, อารัมมณ ๖, วิญญาน ๖ มากล่าวไว้ในที่นี้ด้วยนั้น ก็เพราะเหตุว่าในหมวดธรรมเหล่านั้น จะต้องเป็นธรรมที่เกี่ยวข้องอยู่ด้วยกับธรรมอีก ๒ หมวด คือ วิธี ๖ และ วิสัยปวัตติ ๖ ที่จะกล่าวในปริจเฉทนี้ นั่นเอง

วิธีฉักกะ = วิธีจิต ๖

๑. จักขุทวารวิธี ความเป็นไปของจิตที่ปรากฏทางจักขุทวาร ได้แก่ จิต ๔๖ ดวงคือ กามาวจรจิต ๔๖ (เว้นโสตรวิญญาน

จิต ๒ ฌานวิญญานจิต ๒ ชิวหาวิญญานจิต ๒ กายวิญญานจิต ๒ รวม ๘ ดวง)

๒. โสตทวารวิถี ความเป็นไปของจิตที่ปรากฏทางโสตทวาร ได้แก่ จิต ๔๖ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๖ (เว้นจักขุวิญญานจิต ๒ ฌานวิญญานจิต ๒ ชิวหาวิญญานจิต ๒ กายวิญญานจิต ๒ รวม ๘ ดวง)

๓. ฌานทวารวิถี ความเป็นไปของจิตที่ปรากฏทางฌานทวาร ได้แก่ จิต ๔๖ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๖ (เว้นจักขุวิญญานจิต ๒ โสตวิญญานจิต ๒ ชิวหาวิญญานจิต ๒ กายวิญญานจิต ๒ รวม ๘ ดวง)

๔. ชิวหาทวารวิถี ความเป็นไปของจิตที่ปรากฏทางชิวหาทวาร ได้แก่ จิต ๔๖ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๖ (เว้นจักขุวิญญานจิต ๒ โสตวิญญานจิต ๒ ฌานวิญญานจิต ๒ กายวิญญานจิต ๒ รวม ๘ ดวง)

๕. กายทวารวิถี ความเป็นไปของจิตที่ปรากฏทางกายทวาร ได้แก่ จิต ๔๖ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๖ (เว้นจักขุ

วิญญานจิต ๒ โสตวิญญานจิต ๒ ฌานวิญญานจิต ๒ ชิวหาวิญญานจิต ๒ รวม ๘ ดวง)

๖. มโนทวารวิถี ความเป็นไปของจิตที่ปรากฏทางมโนทวาร ได้แก่ จิต ๖๗ หรือ ๙๙ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๑ (เว้นทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓) มหัคคตกุศลจิต ๙ มหัคคตกิริยาจิต ๙ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

คำว่า ทวารวิถี หมายถึง จิตที่ปรากฏขึ้นโดยความเป็นไปในทางทวารทั้ง ๖ คือ จักขุทวาร โสตทวาร เป็นต้น ที่ได้แสดงไว้แล้วในปริจเฉทที่ ๓ ความปรากฏขึ้นของจิตโดยอาศัยความเป็นไปทางทวารทั้ง ๖ เหล่านั้น จึงมีชื่อเรียกตามทวารนั้น ๆ ด้วยว่า จักขุทวารวิถี เป็นต้น ดังกล่าวแล้ว

วิสัยปวัตติจักกะ = ความเป็นไปของจิตในอารมณ์ ๖

ทางปัญจทวาร มีวิสัยปวัตติ ๔ อย่าง คือ

๑. อติมหันตารมณ์อารมณ์ที่มีกำลังแรงกล้าหมายถึงอารมณ์ที่มีวิธิตเกิดได้มากที่สุด

๒. มหันตารมณ อารมณที่มีกำลังปานกลาง หมายถึง
อารมณที่มีวิถิจิตเกิดตามปกติ

๓. ปริตตารมณ อารมณที่มีกำลังน้อย หมายถึง
อารมณที่มีวิถิจิตเกิดได้น้อย

๔. อติปริตตารมณ อารมณที่มีกำลังน้อยมาก หมายถึง
อารมณที่ไม่มีวิถิจิตเกิดเลย

ทางมโนทวาร มีวิสัปปวัตติ ๒ อย่าง คือ

๕. วิภูตารมณ อารมณที่ปรากฏชัดทางใจ หมายถึง
อารมณที่มีวิถิจิตเกิดได้มาก

๖. อวิภูตารมณ อารมณที่ปรากฏไม่ชัดทางใจ หมายถึง
อารมณที่มีวิถิจิตเกิดได้น้อย

คำว่า วิสัปปวัตติ นั้น หมายถึง ความเป็นไปของจิตที่
ปรากฏเกิดขึ้นทางทวารใดทวารหนึ่ง ทั้ง ๖ ทวารนั้น และที่เป็นไป
ในอารมณทั้ง ๖ มีรูปารมณ เป็นต้น โดยประเภท ๔ อย่าง มี
อติมหันตารมณ เป็นต้น ทางปัญจทวาร และโดยประเภท ๒ มี วิภู
ตารมณ เป็นต้น ทางมโนทวาร เรียกว่า วิสัปปวัตติ

ฉะนั้น ทวารวิถิ กับ วิสัปปวัตติ ธรรมทั้ง ๒ หมวดนี้ จึง
เป็นธรรมที่เกี่ยวข้องถึงกัน คำว่า วิสัปปวัตติ กับวิญญานวิถิ
นั้น มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน คือ หมายความว่า วิถิ
วิญญานที่เป็นไปกับอารมณทั้ง ๖ โดยประเภทแห่งอารมณ มี
อติมหันตารมณ เป็นต้น นั่นเอง

ส่วน อารมณของวิถิวิมุตตจิต ๑๙ ดวง คือ อุเบกขาสันตี
รณจิต ๒ มหาวิปากจิต ๘ มหัคคตวิปากจิต ๙ ที่ทำหน้าที่
ปฏิสนธิ ภวังค์ จุตติ นั้น มีอารมณอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่างนี้
คือกรรมอารมณ กรรมนิมิตอารมณ หรือ คตินิมิตอารมณ ซึ่งเป็น
อารมณที่รับมาจากภพก่อนเมื่อใกล้จะตาย (ปฏิสนธิจิตในภพนี้
รับมา ภวังคจิตก็รับต่อและรักษาไว้ จนถึงจุติจิต เป็นอันสิ้นสุด
อารมณเหล่านี้ ในชาติหนึ่ง ๆ เป็นอย่างนี้ เรื่อยไป จนกว่าจะได้
บรรลुพระอรหันต์ เวลาพระอรหันต์จะปรินิพพานจะไม่มีอารมณ
เหล่านี้มาปรากฏ เหมือนบุคคลเหล่านี้ เพราะฉะนั้น อารมณทั้ง
๓ นี้ จึงเรียกว่า เป็นนิมิตหมายแห่งความเกิด เพราะบุคคลที่จะ
เกิดอีกเท่านั้นอารมณเหล่านี้จึงปรากฏให้เห็น ส่วนพระอรหันต์
เป็นผู้ไม่เกิดอีกต่อไป อารมณเหล่านี้ จึงไม่มาปรากฏ) ในขณะที่

จิต ๑๙ ดวงนี้ ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ จุตี อย่างใดอย่างหนึ่งนั้น ไม่ต้องอาศัยทวารอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดเลย ทั้งไม่เป็นวิถิจิต และไม่รับอารมณ์ใหม่ ฉะนั้น จึงเรียกจิต ๑๙ ดวงนี้ ว่า วิถีวิมุตตจิต หรือทวารวิมุตตจิต แปลว่า จิตที่พ้นวิถิ หรือจิตที่พ้นจากทวาร

ในปริจเฉทที่ ๔ นี้ เป็นการแสดงถึงลำดับการเกิดขึ้นของจิต ที่เป็นไปกับอารมณ์ทั้ง ๖ คราวหนึ่ง ๆ หรือ วารหนึ่ง ๆ เรียกว่า วิถีสังคหะ และในวิถีสังคหะนี้ หมายถึงการรวบรวมวิถิจิตต่าง ๆ เข้าไว้ในปริจเฉทนี้ด้วย ฉะนั้น ในปริจเฉทที่ ๔ นี้ ท่านจึงรวบรวมแสดงถึงลำดับการเกิดขึ้นของจิต ที่เป็นไปกับอารมณ์ทั้ง ๖ และแสดงไปตามลำดับประเภทของจิต คือ กามาวจรจิต ที่เรียกว่า กามวิถิ รูปาวจรจิต และ อรูปาวจรจิต รวมเรียกว่า มหัคคตจิต เรียกว่า มหัคคตวิถิ หรืออัปปนาวิถิ และโลกุตตรจิต ก็เรียกว่า โลกุตตรวิถิ หรือ อัปปนาวิถิ เช่นกัน

ปริจเฉทที่ ๔ มีชื่อเรียกได้ ๒ อย่าง คือ

๑. วิถีสังคหะ หมายความว่า การแสดงสงเคราะห์ การเกิดขึ้นโดยลำดับติดต่อกันไปเป็นลำดับของจิต เจตสิก รูป

๒. ปวัตตีสังคหะ หมายความว่า การแสดงสงเคราะห์ความเป็นไปของจิต เจตสิก รูป ใน ปวัตติกาล

กาล คือ ความเป็นไปของจิต เจตสิก รูป มี ๒ คือ

๑) ปฏิสนธิกาลหมายถึงเอาขณะที่ปฏิสนธิจิต เจตสิก และกัมมชรูปเกิดขึ้น ขณะเดียวเท่านั้น

๒) ปวัตติกาล หมายถึงเอา ตั้งแต่ภวังคจิตดวงหลังจากปฏิสนธิขณะ เป็นต้นมา จนถึงจิตดวงสุดท้าย ก่อนถึงจุติจิต

ภุมิ คือที่เกิดของสัตว์ทั้งหลายมี ๓๑ ภุมิ คือ กามภุมิ ๑๑ รูปภุมิ ๑๖ อรูปภุมิ ๔

บุคคล ๑๒ คือ ปุถุชน ๔ อริยบุคคล ๘

หมายเหตุ สำหรับภุมิอันเป็นที่ตั้งทั้ง ๓๑ ภุมินั้น เป็นการแสดงรวมทั้งรูปวิถิ และนามวิถิ ถ้าจะแสดงโดยเฉพาะแล้ว ต้องเว้นอสังขญสัจตภุมิ ๑ คงเหลือ ๓๐ ภุมิ

อธิบายวิสัยปวัตติจักกะ

๑. อติมหันตารมณ์ หมายถึง ปัญจารมณ์คือ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ ที่มีกำลังแรง หรือ ปราภฏฐัตถเจนมาก

๒. มหันตารมณฺ์ หมายถึงปัญจารมณฺ์ ที่มีกำลังปานกลาง
หรือปรากฏชัดจนพอประมาณ

๓. ปริตตารมณฺ์ = ปัญจารมณฺ์ ที่มีกำลังน้อย หรือ ปรากฏ
ไม่ค่อยชัด

๔. อติปริตตารมณฺ์ หมายถึงปัญจารมณฺ์ที่มีกำลังน้อย
มาก ปรากฏไม่ชัดเลย ชวนะไม่สามารถเล่นไปได้

๕. วิภูตารมณฺ์ หมายถึง ธรรมารมณฺ์ที่ปรากฏชัดเจน

๖. อวิภูตารมณฺ์ หมายถึง ธรรมารมณฺ์ที่ปรากฏไม่ชัดเจน

แสดงองค์ธรรมของธรรม ๑๖ ประเภท

๑ วิญญานธาคู }
๒ วิญญานขันธ }
๓ วิญญาน } องค์ธรรมได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑
๔ มนายตนะ }

๕ มโนวิญญาน องค์ธรรมได้แก่ จิต ๗๙ (เว้นทวิปัญจวิญญานจิต๑๐)

๖ มโนวิญญานธาคู องค์ธรรมได้แก่ จิต๗๖ (เว้นทวิปัญจ๑๐
มโนธาคู๓)

๗ มโนธาคู องค์ธรรมได้แก่ปัญจทวาราวชชนจิต๑สัมปฏิจจนจิต๒

๘ มโนวิญญานวิถิ }
๙ มโนทวารวิถิ } องค์ธรรมได้แก่ จิต ๖๗ คือ กามจิต ๔๑
(เว้นทวิปัญจ ๑๐)

๑๐ มโนทวาริกจิต มโนธาคู๓) อัปปนาชวณะ ๒๖

๑๑ มโนทวาร องค์ธรรมได้แก่ ภาวังคจิต ๑๙

๑๒ ทวารวิมุตตจิต องค์ธรรมได้แก่ ภาวังคจิต ๑๙ (วิถิมุตตจิต)

๑๓ ทวาริกจิต องค์ธรรมได้แก่ จิต ๘๐ (มหัคคตวิปาก ๙)

๑๔ ธรรมารมณฺ์ องค์ธรรมได้แก่ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ปสาทรูป ๕
สุขุมรูป ๑๖ }

๑๕ ธัมมายตนะ นิพพาน บัญญัติ

๑๖ ธัมมธาคู องค์ธรรมได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน

แสดงองค์ธรรมของวิสัยปวัตติทางปัญจทวารและ มโนทวาร

วิสัยปวัตติ ๘ องค์ธรรม ได้อารมณฺ์

{ ๑ อติมหันตารมณฺ์ วิสยรูป ๗ ๕

	๒	มหันตารมณ	„	๕
ปัญจทวาร	๓	ปริตตารมณ	„	๕
	๔	อติปริตตารมณ	„	๕
มโนทวาร	{	๑	อติวิภูตารมณ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๔ นิพพาน บัญญัติ	๖
		๒	วิภูตารมณ	„ ๖
		๓	อวิภูตารมณ	„ ๖
		๔	อติอวิภูตารมณ	„ ๖

แสดงองค์ธรรมและอารมณ์ของวิสัยปวัตติใน วิถีมุตตจิต ๑๙

- ๑ กรรมอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ อารมณ์ ๑ คือ ธรรมารมณ์
- ๒ กรรมนิมิตอารมณ์ „ „ อารมณ์ ๖
- ๓ คตินิมิตอารมณ์ „ „ ๖

จัดวิสัยปวัตติทั้ง ๘ เข้าในวาระทั้ง ๔

วิสัยปวัตติทางปัญจทวาร วิสัยปวัตติทางมโนทวาร วาระทั้ง ๔
 อติมหันตารมณ อติวิภูตารมณ ตทาลัมพนวาระ ชวนวาระ
 มหันตารมณ วิภูตารมณ - ชวนวาระ

ปริตตารมณ อวิภูตารมณ - โวฏฐัพพนวาระ
 อติปริตตารมณ อติอวิภูตารมณ - โมฆวาระ

เหตุผลที่ตทาลัมพนะเกิด ๒ ขณะนั้นมีอยู่ ๒ อย่างคือ

๑. เกี่ยวกับกำลังของชวนะ ๒. เกี่ยวกับความเร็วของจิต

ภวังค์มี ๒ ประเภท คือ

๑. มูลภวังค์ ภวังค์ที่เนื่องมาจากปฏิสนธิ
๒. อาคันตภวังค์ ภวังค์ที่จรมานใหม่

มูลภวังค์แบ่งออกเป็น ๓ อย่างคือ

๑. อติตภวังค์ คือ ภวังค์ที่ผ่านไป ในขณะที่ปัญจอารมณ์มาปรากฏทางปัญจทวารแล้ว
๒. ภวังคจลนะ คือภวังค์ที่ไหวตัวขึ้น ด้วยอำนาจของปัญจอารมณ์ ที่มากระทบทางปัญจทวาร ครั้งแรก
๓. ภวังคุปัจเฉทะ คือ ภวังค์ที่ตัดกระแสภวังค์ขาด เพื่อให้ปัญจทวารวิชชนจิตรับอารมณ์ทางปัญจทวาร หรือ มโนทวารวิชชนจิตรับอารมณ์ทางมโนทวาร

แสดงองค์ธรรม และ อารมณ์ ของ ภาวังก์ ๕ อย่าง

๑. มุลภาวังก์ ได้แก่ ภาวคจิต ๑๙
๒. อดีตภาวังก์ ได้แก่ ภาวคจิต ๑๕ (เว้นอุปปิภาวค) มี
อารมณ์ ๖ ที่เป็นกรรม กรรมนิมิต คตินิมิต
๓. ภาวคจลนะ ได้แก่ ภาวคจิต ๑๙
๔. ภาวคปุจเจท ได้แก่ ภาวคจิต ๑๙
๕. อาคันตูกภาวังก์ ได้แก่ อุเบกขาสันตี ๒มหาวิปาก
อุเบกขา ๔ มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นกามชวณะที่มีความชำนาญในภพนี้

อารมณ์มี ๒ อย่างคือ

- | | |
|---------------------------|--------------------|
| ๑. อภิธรรม มี ๔ อย่าง คือ | ๑) สภาวะอภิธรรม |
| | ๒) ปริกปปะอภิธรรม |
| | ๓) อติอภิธรรม |
| | ๔) อภิธรรมชัตตารมณ |
| ๒. อนิธรรม มี ๔ อย่างคือ | ๑) สภาวะอนิธรรม |
| | ๒) ปริกปปะอนิธรรม |
| | ๓) อติอนิธรรม |
| | ๔) อนิธรรมชัตตารมณ |

ความหมายของอารมณ์ฝ่ายอภิธรรม

๑. อภิธรรมคืออารมณ์ที่ดีหรืออารมณ์ที่น่าใคร่ปรารถนา
๒. สภาวะอภิธรรม คือ อารมณ์ที่ดีตามสภาวะจริง ๆ
๓. ปริกปปะอภิธรรม คือ อารมณ์ที่ดีเฉพาะส่วนตัว
๔. อติอภิธรรม คือ อารมณ์ที่ดียิ่ง
๕. อภิธรรมชัตตารมณ คือ อารมณ์ที่ดีปานกลาง
(ส่วนอนิธรรม ก็มีความหมายตรงกันข้าม)

เครื่องจำแนกอารมณ์ (ว่า เป็นสภาวะอารมณ์) มี ๕ อย่าง

๑. มัชฌัตตบุคคล คือ บุคคลปานกลาง ๒. วิปากจิต จิตที่
เป็นผลของกรรม (เป็นอุเบกขา)
 ๓. ทวาร ได้แก่ ทวารทั้ง ๖ โดยเฉพาะ ๔. อารมณ์
ได้แก่ อารมณ์ ๖
 ๕. กาล เวลาที่รับอารมณ์
- ในอติมหันตารมณวิถิ อาคันตูกภาวังก์ จะมีได้ต้องประกอบด้วย
องค์ ๓ คือ

๑. ปฏิสนธิเป็นโสมนัส
 ๒. อารมณเป็นอติอัฐารมณ
 ๓. เกิดโทสะชวณะมาขึ้นกลางชวณะอื่น ที่เป็นโสมนัสชวณะ
- ในมหันตารมณวิธิ อาคันตุกาวังค์ จะมีได้ต้องประกอบด้วยองค์ ๒ คือ

๑. ปฏิสนธิเป็นโสมนัส
 - ๒.เกิดโทสะชวณะขึ้นมาขึ้นกลางชวณะอื่นที่เป็นโสมนัสชวณะ
- หมายเหตุ สำหรับทางมโนทวารอติวิภูตารมณ มีองค์ ๓ เหมือน
- อติมหันตารมณ และวิภูตารมณ มีองค์ ๒ เหมือนมหันตารมณ

จัดสันติริณะ ๓ ตทารัมมณะ ๑๑ อาคันตุกะ ๖

กามกิริยาชวณะ ๙ เข้าในอารมณ ๓

อารมณ ๓	สันติริณ ๓	ตทาลัมพะ ๑๑	อาคันตุกะ ๖	กามกิริยาชวณะ ๙
อติอัฐารมณ	โสมนัสสันติริณจิต ๑	โสมนัสสันติริณ ๑ มหาวิบาก โสมนัส ๔	อุเบกขาสันติริณ ๒มหาวิบาก อุเบกขา ๔	หลิตุปปาทจิต ๑ มหากิริยาโสมนัส ๔
อัฐารมณ	อุเบกขาสันติริณจิต ๒	อุเบกขาสันติริณจิต ๒ มหาวิบาก	อุเบกขาสันติริณ ๒มหาวิบาก	มหากิริยาอุเบกขา ๔

		อุเบกขา ๔	อุเบกขา ๔	
อนิฏฐารมณ	อุเบกขาสันติริณอกุศลวิบากจิต ๑	อุเบกขาสันติริณอกุศลวิบากจิต ๑		มหากิริยาอุเบกขา ๔

ตทาลัมพะมี ๒ ชนิด

๑. มูลตทาลัมพะ คือ ตทาลัมพะที่เนื่องมาจากปฏิสนธิ
๒. อาคันตุกะตทาลัมพะ คือ ตทาลัมพะที่เกิดขึ้นมาทำหน้าทีใน ประวัติกาลอย่างเดียว

แสดงปัญจทวารวิธิโดยย่อและโดยพิสดาร

ตามนัยอภิธัมมัตถสังคหะและโบราณจารย์มี ๗๕ และตามนัยแห่งปรมัตถทีปนีมหาฎีกาและภาสากฎีกามี ๘๐ คือ

ตามนัยอภิธัมมัตถสังคหะและโบราณจารย์ ๗๕

อติมหันตารมณ	๑	ทวาร ๕ ได้ ๕	} รวม ๗๕
มหันตารมณ	๒	,, ๕ ,, ๑๐	
ปริตตารมณ	๖	,, ๕ ,, ๓๐	

อธิปิตตารมณ ๖ ,, ๕ ,, ๓๐

ตามนัยปรมัตถทีปนีและภาษาฎีกา๘๐

อธิมหันตารมณ	๑	ทวาร	๕	ได้	๕	รวม
มหันตารมณ	๒	,,	๕	,,	๑๐	
๘๐						
ปิตตารมณ	๖	,,	๕	,,	๓๐	
อธิปิตตารมณ	๗	,,	๕	,,	๓๕	

ถ้านับโดยพิสดารมี ๑๐๐ คือ

อธิมหันตารมณ ๓	ในทวาร ๕	รวม	๑๕	รวม ๑๐๐
มหันตารมณ ๔	,,	๕ ,,	๒๐	
ปิตตารมณ ๖	,,	๕ ,,	๓๐	
อธิปิตตารมณ ๗	,,	๕ ,,	๓๕	

กฎของตทาลัมพนะมีองค์ ๕ คือ

- ๑. ต้องเป็นกามภูมิ
- ๒. ต้องเป็นกามบุคคล
- ๓. ต้องเป็นกามชวณะ

๔. ต้องเป็นกามอารมณ

๕.ต้องเป็นพลวารมณ (อารมณที่มีกำลังมากได้แก่
อธิมหันตารมณหรือ อติวิภูตารมณ)

จำแนกวิธีโดยบุคคล๘ ในกามภูมิ ๑๑

(อธิมหันตารมณวิธี ตทาลัมพนวาระ)

บุคคล	ภวังค์แรก-หลัง	กามชวณะ๒๙	ตทาลัมพนวาระ
๑.ทุคติบุคคล	อุเบกขาสันตிரณ อกุศลวิบากจิต ๑	อกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘	สันตிரณจิต ๓
๒.สุคติอเหตุกบุคคล	อุเบกขาสันตிரณ กุศลวิบากจิต ๑	อกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘	สันตี ๓ ม ญาณวิปยุตต
๓.ทวิเหตุกบุคคล	มหาวิบากญาณ วิปยุตจิต ๔	อกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘	สันตี ๓ ม ญาณวิปยุต
๔.ติเหตุกปุถุชน	มหาวิบากญาณ สัมปยุตจิต ๔	อกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘	สันตிரณจิต ๓ มหาวิบากจิต ๔
๕. โสดาบัน	มหาวิบากญาณ สัมปยุตจิต ๔	อกุศลจิต๗ (เว้นทิฏฐิสัม.๔) มหากุศล ๘	สันตிரณจิต ๓ มหาวิบากจิต ๔
๖. สกทาคามี	มหาวิบากญาณ	อกุศลจิต ๗	สันตிரณจิต ๓

	สัมปยุตตจิต ๔	มหากุศลจิต ๘	มหาวิปากจิต ๘ ๒
๗. อนาคามี	มหาวิปากญาณ สัมปยุตตจิต ๔	อกุศลจิต ๕ มหากุศลจิต ๘	สันตிரณจิต ๓ สกิทาคามี มหาวิปากจิต ๘
๘. อรหันต์	มหาวิปากญาณ สัมปยุตตจิต ๔	หสิตุปปาทจิต ๑ มหาภิรียาจิต ๘	สันตிரณจิต ๓ มหาวิปากจิต ๘

หมายถึง โทสมูลจิต ๒ ดวง ที่พระโสดาบันและพระ
ข่มไว้ได้ด้วยอำนาจมาน และพระอนาคามีละได้
เด็ดขาดด้วยอำนาจมรรคญาณ
หมายถึง โมหวิกิจจนาสัมปยุตตจิต ๑ ดวง ที่พระ
โสดาบันละได้โดยเด็ดขาดแล้วด้วยอำมรรคญาณ

จำแนกวิถีโดยบุคคล ๕ ในรูปภูมิ ๑๕
(อติมหันตารมณวิถี ชวนวาระ)

บุคคล	ภวังค์แรก - หลัง	กามชวณะ
๑.ติเหตุก ปุถุชน	รูปาวจรวิปาก & ตามสมควร	อกุศลจิต ๑๐ (เว้นโทสะ๒) มหากุศลจิต ๘
๒.โสดาบัน	รูปาวจรวิปาก & ตามสมควร	อกุศลจิต ๕ (เว้น๔-๒-๑) มหากุศลจิต ๘
๓.สกิทาคามี	รูปาวจรวิปาก & ตามสมควร	อกุศลจิต ๕ (เว้น๔-๒-๑) มหากุศลจิต ๘
๔.อนาคามี	รูปาวจรวิปาก & ตามสมควร	อกุศลจิต ๕ (เว้น๔-๒-๑) มหากุศลจิต ๘
๕.อรหันต์	รูปาวจรวิปาก & ตามสมควร	หสิตุปปาทจิต ๑ มหาภิรียาจิต ๘

ในการที่อธิปิตตารมณ มีแต่ภวังคจลนะ คือ ภวังค์ไหว
เกิดขึ้น ๒ ชวณะ เพราะการเกิดขึ้นของภวังค์ไหวในครั้งที่ ๒ ไม่ได้
ตัดกระแสภวังค์ ฉะนั้น การเกิดขึ้น ก็เหมือนกับดวงแรก คือไหว
เหมือนกัน ฉะนั้น จึงได้เรียกชื่อเหมือนกัน

แสดงการจำแนกปัญจทวารวิถีโดยพิสดารในบุคคล
๓ จำพวก

๑.กามบุคคลมี ๑๐๐วิถี (มี ๖ ทวารคือจักขุ,โสตะ,ฆานะ,

หมายเหตุ... ชิวหา,กายะ,มโน)

✍ ในข้อ ๒ - ๕ ในวงเล็บที่เว้น ๔ - ๒ - ๑ นั้น อติมหันตารมณ มี ๓ วิถี คุณด้วยทวาร ๕ จึง

๔ หมายถึง โลกทิฏฐิจิตสัมปยุตตจิต ๔ ดวง ที่พระ เป็น ๑๕ วิถี

โสดาบันละได้เด็ดขาดแล้ว ด้วยอำนาจมรรคญาณ

มหันตารมณวิถี	มี ๔ วิถี	คุณด้วยทวาร ๕	จึง
เป็น ๒๐	วิถี		
ปริตตารมณ	มี ๖ วิถี	คุณด้วยทวาร ๕	จึง
เป็น ๓๐	วิถี		
อติปริตตารมณ	มี ๗ วิถี	คุณด้วยทวาร ๕	จึง
เป็น ๓๕	วิถี		

รวมทั้งหมดเป็น ๑๐๐ วิถี

หมายเหตุ... คุณด้วยทวาร ๕ นั้น หมายความว่า แต่ละ
 อารมณสามารถเกิดได้ในทวารทั้ง ๕ และทุกวิถีที่เกิดได้ เช่น
 อติมหันตารมณ มี ๓ วิถี แต่ละทวารก็มี ๓ วิถี ฉะนั้น ๕ ทวาร จึง
 เป็น ๑๕ วิถี ในอารมณและทวารอื่น ๆ ทำนองนี้

๒.รูปบุคคลมี ๓๒ วิถี (มี ๒ ทวาร คือ จักขุทวาร กับ
 โสตทวาร)

อติมหันตารมณ	มี ๒ วิถี	คุณด้วยทวาร ๒	จึง
เป็น ๒	วิถี		
มหันตารมณ	มี ๒ วิถี	คุณด้วยทวาร ๒	จึง
เป็น ๔	วิถี		

ปริตตารมณ	มี ๖ วิถี	คุณด้วยทวาร ๒	จึง
เป็น ๑๒	วิถี		
อติปริตตารมณ	มี ๗ วิถี	คุณด้วยทวาร ๒	จึง
เป็น ๑๔	วิถี		

รวมทั้งหมดเป็น

๓๒ วิถี

๓. ทารกในครรภ์มี ๕๔ วิถี (มี ๓ ทวารคือชีวหาทวาร,

กายทวาร,มโนทวาร)

อติมหันตารมณ	มี ๑ วิถี	คุณด้วยทวาร ๓	จึง
เป็น ๓	วิถี		
มหันตารมณ	มี ๔ วิถี	คุณด้วยทวาร ๓	จึง
เป็น ๑๒	วิถี		
ปริตตารมณ	มี ๖ วิถี	คุณด้วยทวาร ๓	จึง
เป็น ๑๘	วิถี		
อติปริตตารมณ	มี ๗ วิถี	คุณด้วยทวาร ๓	จึง
เป็น ๒๑	วิถี		

รวมทั้งหมด

เป็น ๕๔ วิธี

ซึ่งแสดงเป็นตารางได้ดังนี้

บุคคล	อติมหัน ตารมณ	มหัน ตารมณ	ปริตตา รมณ	อติปริต ตารมณ	คุณด้วย ทวาร	รวมวิธี
ามบุคคล	๓	๔	๖	๗	๕	๑๐๐
คคค	๒	๒	๖	๗	๒	๓๒
กในครรร	๑	๔	๖	๗	๓	๕๔

ข้อควรจำ

✍ ปัญหาวิธี มีอารมณ์เป็นใหญ่ จึงนับเอาจิตตักขณะ เป็นเกณฑ์ในการจำแนกอารมณ์

✍ มโนทวารวิธี มีจิต เจตสิกเป็นใหญ่ ซึ่งเป็นการนึกคิด จึงถือเอาอารมณ์ที่มาปรากฏชัด หรือไม่ชัดเป็นเกณฑ์ในการจำแนกอารมณ์

✍ รูปารมณเป็นต้น ที่เกิดขึ้นแล้ว แต่ยังไม่มากระทบกับ จักขุประสาท ภาวศ์ที่ผ่านไปนั้นเรียกว่า อตีตภาวศ์ (ภาวศ์เดิม)

✍ รูปารมณ กระทบกับจักขุประสาทแล้ว ทำให้เกิดการ หวั่นไหวของจิตที่เป็นภาวศ์ ด้วยอำนาจของการกระทบ เรียกว่า ภาวศ์จลนนะ (ภาวศ์ไหว)

✍ ภาวศ์ไหว ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยการตัดกระแสภาวศ์ขาด เรียกว่า ภาวศ์ปัจเฉทะ (ภาวศ์ตัดกระแสภาวศ์)

มนสิการ ๓ อย่าง คือ

๑.วิธีปฏิบัติทกมนสิการ คือ มนสิการที่ทำให้จิตเกิด ได้แก่ ปัญจทวาราวชชนจิต

๒.ชวนะปฏิบัติทกมนสิการ คือ มนสิการที่ทำให้ชวนะจิต เกิดขึ้น ได้แก่ มโนทวาราวชชนจิต

๓.อารัมมณปฏิบัติทกมนสิการ คือ มนสิการที่ทำให้จิต ขึ้นสู่อารมณ์ ได้แก่ มนสิการเจตสิก

ปัจจุสมุปบาทวิภังคอัฐฐกถา

กล่าวว่า ตทาลัมพนะเกิดไม่ได้ในฐานะ ๑๑ อย่าง

๑.เมื่อชวนะ ถือเอาชื่อหรือโคตร เป็นอารมณ์ ดับลงแล้ว

๒.กามสัตตชวณะ ที่ถือเอาบัญญัติ เป็นอารมณ ดับลง
แล้ว

๓.หลังจากวิปัสสนาสัตตชวณะ เป็นอารมณ ดับลงแล้ว

๔.หลังจากภูฐานคามินีวิปัสสนาชวณะ เป็นอารมณ ดับ
ลงแล้ว

๕.หลังจากสัตตชวณะที่ปรารภรูปาวจร และอรุปาวจรเป็น
อารมณดับลงแล้ว

๖.หลังจากมีจิตตตนิยตอกุศลชวณะ ดับลงแล้ว

๗.หลังจากสัมมัตตชวณะ ดับลงแล้ว

๘.หลังจากสัตตชวณะที่ถือเอาโลกุตตระ เป็นอารมณ ดับ
ลงแล้ว

๙.หลังจากสัตตชวณะที่ถือเอาอภิญญา เป็นอารมณ ดับ
ลงแล้ว

๑๐.หลังจากมหากุศลและกิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๘ ที่
ถือเอาปฐิสัมภิทาเป็นอารมณดับลงแล้ว

๑๑.หลังจากกามสัตตชวณะที่ถือเอากามอารมณที่มีกำลัง
อ่อนเป็นอารมณดับลง

เหตุที่ทำให้เกิดความฝัน ๔ อย่างคือ

๑. เพราะบุพพนิมิต ๒. จิตอาวรรณ ๓. เทพสังหรณ์ ๔.

ธาตุกำเริบ

(กรรมนิมิต ๑ จิตอาวรรณ ๑ เทพสังหรณ์ ๑ ธาตุ
กำเริบ๑)

หมายเหตุ ในมิลินทปัญหาแสดงเหตุแห่งความฝันไว้ ๓
อย่าง คือ เสดดทำเอา ลมกำเริบ เลือดไม่ดี

สรุปสุทธมโนทวารวิถี ๔๑ วิธี

จำแนกโดยธรรม ๔ หมวด คือ วิสัยปวัตติ ๔ อารมณ ๖ บุคคล
๘ ภูมิ ๓๑

อดีตวิภูตารมณ ๒๒

อดีตภวังค์ ๖ วิธี คือ

วิถีที่มีอดีตภวังค์ ๕ วิธี มีอารมณที่เป็นปัจจุบันนิปผันนรูป
๑๘ ได้ในบุคคล ๘ และเกิดได้ในกามภูมิ ๑๑

วิถีที่มีภวังค์เดิม ๑ วิธี มีอารมณที่เป็นกามจิต ๕๔ เจตสิก
๕๒ รูป ๒๘ เกิดได้ในบุคคล ๘ เกิดได้ในกามภูมิ ๑๑

ชวนะ ๑๖ วิถี คือ

วิถีที่มีอดีตภวังค์ ๗ วิถี มีอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันนิปผันนรูป ๑๘ เกิดได้ในบุคคล ๘ เกิดได้ใน ปัญจโวหารภูมิ ๒๖

วิถีที่มีภวังค์เดิม ๑ วิถี มีอารมณ์ที่เป็น จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพ บัญญัติ เกิดได้ในบุคคล ๘ เกิดได้ในภูมิ ๓๐ (เว้น อสัณฺญาสัตตภูมิ)

วิถีที่มีอดีตภวังค์ และมีอาคันตภวังค์ ๗ วิถี มีอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันนิปผันนรูป ๑๘ เกิดได้ในบุคคล ๔ (เว้นทุกตบุคคล, สุกตือเหตุบุคคล, พระอนาคามี, พระอรหันต์) เกิดได้ในกาม สุกตภูมิ ๗

วิถีจิตที่มีภวังค์เดิม และมีอาคันตภวังค์ ๑ วิถี มีอารมณ์ที่เป็นโลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ เกิดได้ในบุคคล ๔ (เว้นทุกตบุคคล, สุกตือเหตุบุคคล, พระอนาคามี, พระอรหันต์) เกิดได้ในกาม สุกตภูมิ ๗

วิภูตารมณ ๑๖ วิถี

หมายเหตุ... วิภูตารมณทั้ง ๑๖ วิถี เหมือนกับ อติวิภูตารมณ ชวนะวาระทั้ง ๑๖ วิถี

อวิภูตารมณ ๒

๑. วิถีที่มีมโนทวารารวชชนจิต (ม)เกิด ๓ ขณะ มีอารมณ์ ๖ ที่ละเอียดและ สุขุมทั้งที่เป็นรูป ๒๘ นิพพาน บัญญัติ เกิดได้ในบุคคล ๘ เกิดได้ในภูมิ ๓๐ (เว้น อสัณฺญาสัตตภูมิ)

๒. วิถีที่มีมโนทวารารวชชนจิต (ม) เกิด ๒ ขณะ มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นปรมัตถ์และบัญญัติ เกิดได้ในบุคคล ๘ เกิดได้ในภูมิ ๓๐ (เว้นอสัณฺญาสัตตภูมิ)

อติอวิภูตารมณ ๑

๑. วิถีที่มีภวังค์เดิม ๑ ขณะ และภวังคจลนะ ๒ ขณะ เมื่ออารมณ์มาปรากฏมีแต่ภวังค์ไหวเท่านั้นที่เกิดขึ้น เกิดได้ในบุคคล ๘ เกิดได้ในภูมิ ๓๐ (เว้นอสัณฺญาสัตตภูมิ)

ตทณวัตติกมโนทวารวิถี หรือ อนุพันธกมโนทวารวิถี

๔๗ ประเภท

อติตคคหนวิถี

๑. ที่เป็นตทาลัมพะนวะวาระ ที่มีือตติปัญจารมณที่เป็น
ปรมัตถ์ เกิดได้ในบุคคล ๘ เกิดได้ในปัญจโวการภูมิ ๒๖ (กามภูมิ
๑๑ รูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญสัตต)

ตี น ท ม ช ช ช ช ช ช ช ต ต ภ

๒. ที่เป็นชวณวาระ ที่มีือตติปัญจารมณที่เป็นปรมัตถ์ เกิด
ได้ในบุคคล ๘ เกิดได้ในปัญจโวการภูมิ ๒๖ (กามภูมิ ๑๑ รูปภูมิ
๑๕ เว้นอสัญญสัตตภูมิ)

ตี น ท ม ช ช ช ช ช ช ช ภ ภ ภ

๓. ที่เป็นชวณวาระ มีอาคันตูกภวังค์ ที่มีือตติปัญจารมณที่
เป็นปรมัตถ์ เกิดได้ในบุคคล ๘ เกิดได้ในปัญจโวการภูมิ ๒๖ (กาม
ภูมิ ๑๑ รูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญสัตต)

ตี น ท ม ช ช ช ช ช ช ช อา ภ ภ

สมุหคคณวิถิ

๑. ที่เป็นตทาลัมพะนวะวาระ ที่มีือตติปัญจารมณที่ปรมัตถ์
เกิดได้ในบุคคล ๘ เกิดได้ในปัญจโวการภูมิ ๒๖ (กามภูมิ ๑๑ รูป
ภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญสัตต)

ตี น ท ม ช ช ช ช ช ช ช ต ต ภ

๒. ที่เป็นชวณวาระ ที่มีือตติปัญจารมณที่ปรมัตถ์ เกิดได้
ในบุคคล ๘ เกิดได้ในปัญจโวการภูมิ ๒๖ (กามภูมิ ๑๑ รูปภูมิ ๑๕
เว้นอสัญญสัตตภูมิ)

ตี น ท ม ช ช ช ช ช ช ช ภ ภ ภ

๓. ที่เป็นชวณวาระ มีอาคันตูกภวังค์ ที่มีือตติปัญจารมณที่
ปรมัตถ์ เกิดได้ในบุคคล ๘ เกิดได้ในปัญจโวการภูมิ ๒๖ (กามภูมิ
๑๑ รูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญ)

ตี น ท ม ช ช ช ช ช ช ช อา ภ ภ

อธถคคณวิถิ (กายวิญญูติคคณวิถิ วจิ วิญญูติคคณวิถิ)

๑. ที่เป็นชวณวาระ มีอารมณที่เป็นบัญญัติที่เก็ยวปัญจา
รณณ์ เกิดได้ในบุคคล ๘ เกิดได้ในปัญจโวการภูมิ ๒๖ (กามภูมิ
๑๑ รูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญ)

ตี น ท ม ช ช ช ช ช ช ช ภ ภ ภ

๒. ที่เป็นชวณวาระ มีอาคันตุกาวังค์ มีอารมณ์ที่เป็น
บัญญัติที่เกี่ยวข้องอารมณ์ เกิดได้ในบุคคล ๘ เกิดได้ในปัจจุ
โวการภูมิ ๒๖ (กามภูมิ ๑๑ รูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญสัตตภูมิ)
ตี น ท ม ช ช ช ช ช ช ช อา ภ ภ

นามัคคหนวิถิ (อธิปายัคคหนวิถิ)

๑. ที่เป็นชวณวาระ มีอารมณ์ที่เป็นบัญญัติที่เกี่ยวข้องปัญ
จามณ์ เกิดได้ในบุคคล ๘ เกิดได้ในปัจจุโวการภูมิ ๒๖ (กามภูมิ
๑๑ รูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญสัตต)
ตี น ท ม ช ช ช ช ช ช ช ภ
ภ ภ

๒. ที่เป็นชวณวาระ มีอาคันตุกาวังค์ มีอารมณ์ที่เป็น
บัญญัติที่เกี่ยวข้องอารมณ์ เกิดได้ในบุคคล ๘ เกิดได้ในปัจจุ
โวการภูมิ ๒๖ (กามภูมิ ๑๑ รูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญสัตตภูมิ)
ตี น ท ม ช ช ช ช ช ช ช อา ภ ภ

วิถิที่เกิดขึ้นในระหว่างอตัคคหนวิถิ กับ นามัคค
หนวิถิ ๓ วิถิ

- ๑. สังเกตวิถิ เป็นวิถิที่รับชื่อของสิ่งต่าง ๆ ที่เคยจดจำมา
ก่อน
- ๒. สัมพันธ์วิถิ เป็นวิถิที่รับอารมณ์ที่สังเกตวิถิเคยรับมา
ก่อน เอามาเป็นอารมณ์ เชื่อมต่ออารมณ์ครั้งหลัง ๆว่าเหมือนกัน
กับสภาวะและชาติเป็นต้นหรือไม่
- ๓. วินิจฉัยวิถิ เป็นวิถิที่เกิดขึ้นมาตัดสินว่า วัตถุนี้ ชื่อนี้
เป็นต้น

การเกิดขึ้นของตทณวัตติกมโนทวารวิถิ ๓

ประเภท

ส่วนรวม	จักขุทวาร	โสต
ทวาร		
๑.ปัญจทวารวิถิ	๑. จักขุทวารวิถิ	๑.
โสตทวารวิถิ		
๒.อตัตคคหนวิถิ	๒. อตัตคคหนวิถิ	๒.
อตัตคคหนวิถิ		

๓. สมุหคณวินิ	๓. สมุหคณวินิ	๓.
สมุหคณวินิ		
๔. อัครคณวินิ	๔. อัครคณวินิ	๔.
นามคณวินิ		
๕. สังเกตวินิ	๕. กายวินิ	๕.
สังเกตวินิ		
๖. สัมพันธวินิ	๖. สังเกตวินิ	๖.
สัมพันธวินิ		
๗. วินิจฉัยวินิ	๗. สัมพันธวินิ	๗.
วินิจฉัยวินิ		
๘. นามคณวินิ	๘. วินิจฉัยวินิ	๘.
อัครคณวินิ		
๙. อธิปายคณวินิ	๙. วจวินิ	
๑๐. สังเกตวินิ		
๑๑. สัมพันธวินิ		
๑๒. วินิจฉัย		
๑๓. อธิปายคณวินิ		

อัปนาวิธิ มี ๒ อย่าง คือ

โลกียอัปนา ๓ อย่าง	โลกุตตรอัปนา ๒ อย่าง
--------------------	----------------------

๑.รูปาวจร	๒. อรูปาวจร	๓. อภิญญา	๑. มรรค	
ปฐมฌาน	อากาศาณญายตนะ	อิทธิวิระ	โสดาปัตติมรรค	โสด
ทุติยฌาน	วิญญาณญายตนะ	ทิพจักขุ	สกทาคามีมรรค	สกท
ตติยฌาน	อากิญจัญญายตนะ	ทิพโสดะ	อนาคามีมรรค	อนา
จตุตถฌาน	เนวสัญญานาสัญญายตนะ	เจโตปริยอภิญญา	อวิหัตตมรรค	อวิห
ปัญจฌมาน		ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ		
		ยถากัมมุปคทภิญญา		
		อนาคตังสอภิญญา		

อัปนาวิธิมี ๗ ประเภท คือ

๑. อาทิกัมมิกฌานวิธิ เกิดได้แก่บุคคล ๕ (เว้นทุคติบุคคล, สุกตือเหตุกบุคคล,ทวิเหตุกบุคคล) ในกามสุคติภุมิ ๗ รูปภุมิ ๑๕ อรูปภุมิ ๔

๒. ฌานสมาบัติวิธิ เกิดได้แก่บุคคล ๕ (เว้นทุคติบุคคล, สุกตือเหตุกบุคคล,ทวิเหตุกบุคคล) ในกามสุคติภุมิ ๗ รูปภุมิ ๑๕ อรูปภุมิ ๔

๓. ปาทกณานวิถิ เกิดได้แก่บุคคล ๕ (เว้นทุกติบุคคล, สุกตติเหตุบุคคล, ทวิเหตุบุคคล) ในกามสุคตติภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕

๔. อภิญญาวิถิเกิดได้แก่บุคคล ๕ (เว้นทุกติบุคคล, สุกตติเหตุบุคคล, ทวิเหตุบุคคล) ในกามสุคตติภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕

๕. มรรควิถิ เกิดได้แก่บุคคล ๙ คือ ติเหตุบุคคล ๑ อริยบุคคล ๘ ในกามสุคตติภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕ อรูปภูมิ ๔

๖. ผลสมาบัติวิถิ เกิดได้แก่พระอริยบุคคล ๔ ในกามสุคตติภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยัตตภูมิ) อรูปภูมิ ๔

๗. นิโรธสมาบัติวิถิ เกิดได้แก่บุคคล ๒ คือ พระอนาคามี กับพระอรหันต์ ผู้ได้ฌานสมาบัติ ๘ หรือ ๙ ในกามสุคตติภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕

ความหมายของอัปปนาวิถิ ๗ อย่าง

๑. อาทิกัมมิกณาน เป็นวิถิของผู้ที่ได้ฌานเป็นครั้งแรก
๒. ฌานสมาบัติ เป็นวิถิที่เข้าถึงโดยชอบ คือ เข้าถึงฌาน

๓. ปาทกณาน เป็นวิถิที่เป็นบาทให้เกิดอภิญญา

๔. อภิญญา เป็นวิถิที่รู้ยิ่ง

๕. มรรควิถิ เป็นวิถิที่ฆ่ากิเลสได้

๖. ผลสมาบัติวิถิ เป็นวิถิที่เข้าถึงโดยชอบซึ่งผลจิตที่รับ อารมณ์อันประเสริฐ

๗. นิโรธสมาบัติวิถิ เป็นวิถิที่เข้าถึงโดยชอบซึ่งความดับของ จิตเจตสิก จิตตชรูป

อัปปนาวิถิของมณฑบุคคล ๗ วิถิ

๑. อาทิกัมมิกณานวิถิ มีอารมณ์เกี่ยวกับปฏิภาคนิมิตใน อารมณ์สมณะ ๓๐ อย่าง ๆ ใดอย่างหนึ่ง ได้เกิดได้แก่บุคคล ๕ (เว้นทุกติบุคคล ๑ สุกตติเหตุบุคคล ๑ ทวิเหตุบุคคล ๑) เกิดได้ใน ๒๖ ภูมิ คือ กามสุคตภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยัตตภูมิ) และอรูปภูมิ ๔ จิตที่เกิดได้ในวิถินี้ คือ อเหตุกจิต ๑๗ (เว้นหสิตุป ปาทจิต ๑) ติเหตุภวังคจิต ๑๓ คือ มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหัคคตวิปากจิต ๙ ติเหตุภวณะ ๑๓ คือ มหากุศลญาณ สัมปยุตตจิต ๔ มหัคคตกุศลจิต ๙ รวม ๔๓ ดวง

ภ น ท ม ปริ อุ นุ โค ณ ภ ภ
ภ

๒. ฌานสมาบัติ มีอารมณ์เกี่ยวกับปฏิภาคนิมิตในอารมณ์
สมณะ ๓๐ อย่าง ๆ ได้อย่างหนึ่ง ได้เกิดได้แก่บุคคล ๕ (เว้นทุกติ
บุคคล ๑ สุกตือเหตุบุคคล ๑ ทวิเหตุบุคคล ๑) เกิดได้ใน ๒๖
ภูมิ คือ กามสุคตภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยสัตตภูมิ) และอรุ
ภูมิ ๔ จิตที่เกิดขึ้นในวิธีนี้คือ อเหตุกจิต ๑๗ (เว้นหสิตุปปาทจิต ๑)
ติเหตุกภวังคจิต ๑๓ คือ มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหัคค
ตวิปากจิต ๙ ติเหตุกขณะ ๑๓ คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔
มหัคคตกุศลจิต ๙ รวม ๔๓ ดวง

ภ น ท ม ปริ อุ นุ โค ฌาน เรื่อย ๆ ไป ภ

๓. ปาทกฌาน มีอารมณ์เกี่ยวกับปฏิภาคนิมิตในกสิณ
๑๐ อย่าง ๆ ได้อย่างหนึ่ง เกิดได้เกิดได้แก่บุคคล ๕ (เว้นทุกติ
บุคคล ๑ สุกตือเหตุบุคคล ๑ ทวิเหตุบุคคล ๑) เกิดได้ใน ๒๒
ภูมิ คือ กามสุคตภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยสัตตภูมิ) จิตที่เกิดขึ้น
ได้ในวิธีนี้คือ อเหตุกจิต ๑๗ (เว้นหสิตุปปาทจิต ๑) ติเหตุกปัญ
จโวการปฏิสนธิ ๙ คือ มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ รูปาวจร

วิปากจิต ๕ ติเหตุกขณะ ๑๓ ดวง คือ มหากุศลอุเบกขาญาณ
สัมปยุตตจิต ๒ มหาภิรียาอุเบกขาญาณสัมปยุตตจิต ๒ มหัคค
ตปัญจฌานกุศลจิต ๕ มหัคคตปัญจฌานภิรียา ๔ (เว้นเนว
สสังขยญาณาสังขยญาณตนภิรียา ๑) รวมเป็นจิต ๓๖ ดวง

ภ น ท ม ปริ อุ นุ โค ฌาน เรื่อย ๆ ไป ภ

๔. อภิณฺณามีอารมณ์ ๖ ที่เป็นปรมัตถ์ บัญญัติ อย่างไร
อย่างหนึ่ง เกิดได้แก่บุคคล ๕ (เว้นทุกติบุคคล ๑ สุกตือเหตุ
บุคคล ๑ ทวิเหตุบุคคล ๑) จิตที่เกิดขึ้นในวิธีนี้คือ ติเหตุกปัญ
จโวการปฏิสนธิ ๙ คือมหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ รูปาวจร
วิปากจิต ๕ มหากุศลอุเบกขาญาณสัมปยุตตจิต ๒ มหาภิรียา
อุเบกขาญาณสัมปยุตตจิต ๒ อภิณฺณจิต ๒ รวมเป็นจิต ๑๕ ดวง

ภ น ท ม ปริ อุ นุ โค อภิ ภ ภ ภ

๕. มัคควิถี มีอารมณ์ที่เป็น รูปนาม นิพพาน เกิดได้แก่ ติ
เหตุกปุณฺณ ๑ เกิดได้ในกามสุคตภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๐ (เว้น
สุทธาวาสภูมิ ๕ อสังขยสัตตภูมิ ๑) จิตที่เกิดขึ้นในวิธีนี้ มี ๑๖ ดวง
คือ ติเหตุกปัญจโวการปฏิสนธิจิต ๙ มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหา
กุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มรรคจิต ๑ ผลจิต ๑ รวมเป็น ๑๖ ดวง

ภ น ท ม ปริ อุ ฌ โค มัค ผ ผ
ภ

และเกิดได้แก่ผลบุคคล ๔ ในกามสุคติภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕
อรุณภูมิ ๔ จิตที่เกิดขึ้นในวิถีนีมี ๒๔ ดวง คือ ติเหตุกปฏิสนธิจิต
๑๓ ดวงคือ มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหัคคตวิบากจิต ๙,
มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มรรค
เบื่องต้น ๓ ผลเบื่องต้น ๓ รวมเป็น ๒๔

ภ น ท ม ปริ อุ ฌ โว มัค ผ ผ
ภ

๖. ผลสมาบัติ มีรูปนาม และนิพพาน เป็นอารมณ์ เกิด
ได้แก่ผลบุคคล ๔ ในกามสุคติภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕ อรุณภูมิ ๔ จิตที่
เกิดได้ในวิถีนีมี ๒๖ หรือ ๔๒ ดวง คือ ติเหตุกปฏิสนธิจิต ๑๓ ดวง
คือ มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหัคคตวิบากจิต ๙, มโนทวา
ราชชนจิต ๑ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรยาญาณ
สัมปยุตตจิต ๔ ผลจิต ๔ หรือ ๒๐ รวมเป็น ๒๖ หรือ ๔๒

ภ น ท ม ฌ ฌ ฌ ฌ ผล จิตเรื่อย ๆ
ไป ภ

๗. นิโรธสมาบัติ มีอาภิณัจญญายตนกุศลจิต ๑ กิริยาจิต ๑
และนิพพานเป็นอารมณ์ เกิดได้แก่บุคคล ๒ จำพวก คือ พระ
อนาคามี และพระอรหันต์ ในกามสุคติภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕ จิตที่
เกิดได้ในวิถีนีมี ๑๖ ดวง คือ ติเหตุกปฏิสนธิจิต ๙ ดวง คือ มหา
วิบากญาณสัมปยุตตจิต ๕ รูปาวจรวิบากจิต ๕, มโนทวาราวชชน
จิต ๑ มหากุศลอุเบกขาญาณสัมปยุตตจิต ๒ มหาภิรยาอุเบกขา
ญาณสัมปยุตตจิต ๒ เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลจิต ๑ กิริยา
จิต ๑ รวมเป็น ๑๖ ดวง

ภ น ท ม ปริ อุ ฌ โค ฌ ฌ ภ
จิต เจตสิก จิตตชรูป ดับ

ปริเฉทที่ ๕ วิถีวิมุตตสังคหวิภาค

ในปริเฉทที่ ๕ นี้ เป็นการแสดงจิตและเจตสิกที่ไม่ได้เกิด
โดยอาศัยทวารใดทวารหนึ่ง เรียกว่า วิถีวิมุตตจิต ได้แก่ จิตเจตสิก

ที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภาวะ จูติ คือ การเกิดขึ้นในภพใหม่ การรักษา
ภพที่เกิดอยู่ และการตายจากภพเก่า

ในปริเฉทที่ ๕ นี้ ท่านแสดงธรรมไว้ ๔ หมวด ที่เรียกว่า
จตุกะทั้ง ๔ คือ

๑. ภูมิจตุกะ แสดงเกี่ยวกับภูมิทั้ง ๔ คือ อบายภูมิ กาม
สุคติภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ

๒. ปฏิสนธิจตุกะ แสดงเกี่ยวกับปฏิสนธิในภูมิทั้ง ๔ คือ
อบายปฏิสนธิ, กามสุคติปฏิสนธิ, รูปาวจรปฏิสนธิ, และอรูปาวจร
ปฏิสนธิ

๓. กัมมจตุกะ แสดงเกี่ยวกับเรื่องกรรม ๔ หมวด คือ กิจ
จตุกะ, ปากทานปริยายจตุกะ, ปากกาลจตุกะ, และปากฐาน
จตุกะ

๔. มรณุปัตติจตุกะ แสดงเกี่ยวกับเรื่องมรณะ ๔ อย่าง
คือ อายุกขยมรณะ, กัมมกขยมรณะ, อุภยักขยมรณะ, และอุปัจ
เจตมรณะ

๑. ภูมิจตุกะ

ภูมิมี ๔ คือ อบายภูมิ, กามสุคติภูมิ, รูปาวจรภูมิ, อรูป
าวจรภูมิ

อบายภูมิมี ๔ คือ นรก, กำเนิดดิรัจฉาน, เปตวิสัย,
อสุรกาย

กามสุคติภูมิ มี ๗ คือ มนุษย์ ๑ เทวภูมิ ๖

รูปาวจรภูมิ มี ๑๖ คือ ปฐมฌานภูมิ ๓ ทุตติยฌานภูมิ ๓
ตติยฌานภูมิ ๓ และจตุตถฌานภูมิ ๒ หรือ ๗ (ซึ่งรวมทั้งสุทธาวาส
ภูมิ ๕ ด้วย)

อรูปภูมิ มี ๔ คือ อากาสาัญญาตนภูมิ ๑ วิญญานัญญ
ายตนภูมิ ๑ อากิญจัญญายตนภูมิ ๑ และเนวสัณญานา
สัณญายตนภูมิ ๑

อธิบายอบายภูมิ ๔

สถานที่ที่ไม่มีโอกาสกระทำกุศลนั้นแหละเป็นที่อยู่ของสัตว์
ทั้งหลายเรียกว่าอบายภูมิ ดังมี วจนัตถะว่า อปาโย เอว ภูมิ
อปาโยภูมิ

๑. นรกภูมิ

นรกภูมิ คือ ที่อยู่ของสัตว์ที่ไม่มีความสุขความสบาย

มหานรกมี ๘ ชุม คือ

๑. สัญชีวะ นรกสัตว์นรกที่ตายแล้วฟื้นขึ้นในภพนั้นบ่อย ๆ (เพราะทำปาณาติบาตเสมอๆ)
๒. กาฬสูตระนรก สัตว์นรกที่ถูกตีด้วยเส้นเชือกดำ(เพราะเคยประทุษร้ายผู้มีพระคุณ)
๓. สังฆาตะนรก สัตว์นรกที่ถูกบดด้วยภูเขาเหล็ก (เพราะทำการทารุณกรรมสัตว์)
๔. โรหุระนรก (ฐุมะโรหุระ) สัตว์นรกที่ร้องไห้ด้วยเสียงอันดัง (เพราะเคยจับสัตว์เป็นๆมาเผาไฟทั้งเป็น)
๕. มหาโรหุระนรก (ชาลโรหุระ) สัตว์นรกที่ร้องไห้ด้วยเสียงอันดังกว่า (เพราะเคยปล้นสมณะผู้มีศีล)
๖. ตาปนะนรกนรกที่ไฟไหม้สัตว์นรกที่ตรึงอยู่บนหลาวเหล็ก (เพราะเคยเป็นนายพรานฆ่าสัตว์ ด้วยการทรมานจนกว่าจะตาย)
๗. มหาตาปนะนรก (ปตาปนะ)นรก ที่ไฟไหม้สัตว์นรกซึ่งถูกตรึงอยู่บนเหล็กอันแรงร้อน (เพราะเคยฆ่าคน ด้วยการทรมานจนกว่าจะตาย)

๘. อวิจินรก นรกที่ไม่ว่างจากเปลวไฟ และความทุกข์ของสัตว์นรก (เพราะโทษที่เคยทำอนันตริยกรรม)

อุสสทนรกมี ๕ ชุม คือ

- | | | |
|----|---------------|--------------------------------|
| ๑. | คูถะนรก | นรกหลุมคูถ |
| ๒. | กุกกุฬะนรก | นรกขี้เถ้าร้อน |
| ๓. | ชิมปลิวันะนรก | นรกป่าไม้จ้าว |
| ๔. | อสิปัตตวณะนรก | นรกป่าไม้ที่มีใบเป็นดาบ |
| ๕. | เวตตรณีนรก | นรกน้ำเค็มที่เต็มไปด้วยป่าหวาย |
- หนามแหลมคม
ทุกข์ต่าง ๆ มีมากในนรภูมินี้ จึงชื่อว่า อุสสทะ (อุสฺสัณฑิ นานา
ทุกขา เอตฺถาติ -อุสฺสทา)
วิธีนับอุสสทนรก ๑๒๘ ชุม (เรียกจุฬนรกก็ได้) คือ ในมหา
นรกชุมหนึ่ง ๆ มี อุสสทนรก ทิศละ ๔ รวม ๔ ทิศ เป็น ๑๖ ชุม
เป็นบริวาร และมหานรกก็มี ๘ ชุม อุสสทนรกทั้งหมดจึงมี ๑๒๘
ชุม

พระยายมราชไม่ใช่สัตว์นรกเป็นเทวดาชั้นต่ำในจาตุมหาราชิกาภูมิ เป็นเจ้าแห่งเวมานิกเปรต มีใจกรุณาต่อสัตว์ ในชาติก่อนเคยทำกุศลเท่ากันกับกุศล

นายนิรบาล ไม่ใช่สัตว์นรก เกิดด้วยมหากุศลชั้นต่ำ เป็นเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา มีชาติเป็นรากษส ชาติก่อนเป็นผู้มีใจยินดีต่อการเบียดเบียน

จิตใจของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้มี ๔ ประเภท คือ

- ๑. ชอบทำกุศลมาก ไปเกิดในสุคติภูมิ
 - ๒. ทำกุศล ออกุศลเท่ากัน ถ้าไปเกิดในนรก ก็มีโอกาสที่พระยายมจะซักถามและตอบได้
 - ๓. ชอบทำกุศลมากกว่า ถ้าไปเกิดในนรก ก็เสวยทุกข์อย่างเดียว
 - ๔. ชอบทำอกุศลฝ่ายเดียว ไปเกิดในนรกเสวยทุกข์ทันที
- พระยายมราช จะถามสัตว์นรกเรื่องเทวทูต ๕ อย่าง เพื่อให้ระลึกถึงกุศล ถ้าระลึกได้ ก็ตายจากสัตว์นรกไปเกิดเป็น

มนุษย์หรือเทวดา เทวทูต ๕ คือ ๑) ความเกิด ๒) ความแก่ ๓) ความเจ็บ ๔) คนต้องโทษ ๕) ความตาย

อุสสทนรก ๘ ชุม ที่มาในโลกบัญญัติปกรณ์

- ๑. หลุมนรก อันเต็มไปด้วยถ่านเพลิง เรียกว่า องคารกาสูนิริยะ
- ๒. นรคน้ำเหล็ก เรียกว่า โลหรสนิริยะ
- ๓. นรกขี้เถ้า เรียกว่า กุกกุลนิริยะ
- ๔. นรคน้ำร้อน เรียกว่า อัคคิสโมทกนิริยะ
- ๕. นรกหม้อโลหะ เรียกว่า โลหภูมิณีนิริยะ
- ๖. นรกอุจจาระเน่า เรียกว่า คูถนิริยะ
- ๗. นรกป่าไม้จ้าว เรียกว่า สิมุปลิวนนิริยะ
- ๘. นรกแม่น้ำเค็ม ที่เต็มไปด้วยหวายหนาม เรียกว่า

เวตุตถนิริยะ

ประเภทแห่งอวิจิตรก (มาในสฬายตนสังยุตตอัฐสุกถา,อังกุตตรอัฐสุกถา)

- ๑. ปหาสนิริยะ นรกร่าเริง

อัปพุทะ คือการกำหนด
ต้องอยู่ในนรกนั้น ๆ
การคำนวณเวลาคือ
งาโกศลเต็มเกี่ยวนบรทุก

๒. อปราชิตนिरยะ นรกไม่แพ้
๓. อัปพุนิรยะ เป็นการนับจำนวน
๔. นิรพพุนิรยะ = ๒๐ อัปพุทะ
๕. อะพะพะนิรยะ = ๒๐ นิรพพุทะ
๖. อะหะหะนิรยะ = ๒๐ อะพะพะ
๗. อะฏะฏะนิรยะ = ๒๐ อะหะหะ
๘. กุมุทนิรยะ = ๒๐ อะฏะฏะ
๙. โสคันธิกนิรยะ = ๒๐ กุมุทะ
๑๐. อุปปลนิรยะ = ๒๐ โสคันธิกะ
๑๑. ปุณฺทริกนิรยะ = ๒๐ อุปปละ
๑๒. มหาปทุมนิรยะ = ๒๐ ปุณฺทริกะ

๒. กำเนิดไตรัจฉาน

ไตรัจฉานโยนิ หมายถึง สัตว์ที่ไปโดยส่วนขวาง หรือ สัตว์
 ที่ไปขวางจากมรรคผลในบรรดาสัตว์ไตรัจฉานเหล่านี้ มีทั้งหมด ๔
 พวก จำแนกโดยขา

๑. อปทตริจฺฉาน สัตว์ไตรัจฉานที่ไม่มีขา
๒. ทวิปทตริจฺฉาน จำพวกไตรัจฉานที่มี ๒ ขา

๓. จตุปปทตริจฺฉาน จำพวกไตรัจฉานที่มี ๔ ขา
๔. พหุปปทตริจฺฉาน จำพวกไตรัจฉานที่มีขามาก

พญานาคมี ๑๐๒๔ ชนิด

๑. กัณฐมุโข กัดแล้วแข็ง
๒. ปุติมุโข กัดแล้วจะเน่า
๓. อัคคิมุโข กัดแล้วร้อน
๔. สัตถมุโข กัดแล้วเหมือนถูกฟ้าผ่า

มีวิธีทำอันตราย ๔ ชนิด คือ

๑. ทัญญูวิสพญานาค กัดแล้วพิษชานไปทั่วตัว
๒. ทิฏฐูวิสพญานาค ไข่มองดูแล้วพิษออก

ทางตา

๓. ผุฏฐูวิสพญานาค ใช้การกระทบก็เป็นพิษ

ออกมา

๔. วาตวิสพญานาค ใช้ลมหายใจพิษ

ใช้วิธีทำอันตราย ๑๖ ชนิดนี้ ชนิดหนึ่ง ๆ แบ่งวิธีทำ อันตรายอีก ๔ ชนิด

๑. อาคตวิส น โฆรวิส มีพิษแผ่ไปเร็ว แต่ไม่รุนแรง

๒. โสมรวิศ น อาคตวิศ มีพิษแรง แต่แผ่ไปช้า
๓. อาคตวิศ โสมรวิศ มีพิษแผ่ไปเร็ว และแรง
๔. น อาคตวิศ น โสมรวิศ มีพิษแผ่ไปช้า และไม่แรง

ในบรรดาพญานาค ๖๔ ชนิดนี้ ได้แบ่งเป็น ๔ ชนิด คือ

๑. อัณฑชพญานาค พญานาคเกิดในไข่
๒. ชลาพุชพญานาค พญานาคเกิดในครรภ์
๓. สังเสทชพญานาค พญานาคเกิดจากเหงื่อไคล
๔. โอปปาติกพญานาค พญานาคเกิดเติบโตที่เดียว

ในพญานาค ๒๕๖ ชนิด แบ่งเป็น ๒ คือ

๑. ชลชพญานาค พญานาคที่เกิดอยู่ในน้ำ
๒. ถลชพญานาค พญานาคที่เกิดอยู่บนบก

ในพญานาค ๕๑๒ ชนิด แบ่งเป็น ๒ คือ

๑. กามรูปีพญานาค พญานาคที่เสวยกามคุณ
๒. อกามรูปีพญานาค พญานาคที่ไม่เสวยกามคุณ

ลักษณะของพญานาคที่มีประจำตัวอยู่เสมอ ๕ อย่าง คือ

๑. ในขณะปฏิสนธิ



๒. ในขณะเสพเมถุนกับพญานาคด้วยกัน
๓. ในขณะลอกคราบ
๔. ในขณะนอนหลับปราศจากสติ
๕. ในขณะตาย

กินนรา

สัตว์ที่น้ำเกลียดแต่เหมือนคน มีอายุ ๑๐๐๐ ปี ธรรมดา
กินนรนั้นยอมกลืนน้ำมากที่สุด

กินนรมี ๗ อย่าง คือ

- ๑) เทวกินนรา ๒) จันทกินนรา ๓) ทุมกินนรา ๔) ทัณฑมาณวกินนรา
- ๕) โคนตกินนรา ๖) สกุนกินนรา ๗) กัณณปาวูรณ
กินนรา

ราชสีห์มี ๔ อย่าง คือ

- ๑. ดิณสีหะ มีร่างกายแดงเหมือนขนนกพิราบเท้าวัรวนุ่่ม กินหญ้าเป็นอาหาร
- ๒. กาฬสีหะ มีร่างกายดำ ใหญ่เท้าวัรวนุ่่ม กินหญ้าเป็นอาหาร
- ๓. บัณฑุสีหะ มีร่างกายเหมือนสีใบไม้เหลืองใหญ่เท้าวั กินเนื้อเป็นอาหาร
- ๔. เกสรสีหะ มีริมฝีปาก หาง เท้าสีแดง ตั้งแต่ศีรษะลง ไปตลอดถึงหลัง มีลายสีแดงพาดสามแถว วนรอบสะโพกสามรอบ ตั้งแต่ต้นคอมีขนปกคลุมลงมา ตั้งแต่บ่ามีสีเหมือนผ้ากำพล ส่วนที่เหลือสีขาวทั้งหมด กินเนื้อเป็นอาหาร อาศัยถ้ำทอง ถ้ำเงิน ถ้ำแก้วมณี ถ้ำเพชร ถ้ำมโนศิลาอยู่

พญาครุฑ

มีรูปร่างเหมือนนก จึงจัดเข้าในประเภทนก อาศัยอยู่ที่ป่าไม้จิวชั้นที่๒ ของเขาสิเนรุ มีบันไดเวียนธรรบๆที่หนึ่งอยู่ที่มหาสมุทรสีทันดรเป็นที่อยู่ของพญานาค

พญาครุฑมีร่างกายสูง ๑๕๐ โยชน์

ปีกยาวข้างละ	๕๐	โยชน์
คอยาว	๓๐	โยชน์
ปากกว้าง	๙	โยชน์
ขายาว	๑๒	โยชน์
หางยาว	๑๐	โยชน์
กระพือปีกเกิดเป็นลมพายุพัดไปไกล ๗๐๐-๘๐๐โยชน์ กินพญานาคเป็นอาหาร		

ช้างมี ๑๐ ชนิด คือ

- ๑. ช้างกาฬวกะ ช้างดำ กำลังเท่ากับบุรุษ ๑๐ คน
- ๒. ช้างคังเคยยะ ช้างคงคา กำลังเท่ากับช้างกาฬวกะ ๑๐ เชือก
- ๓. ช้างปัทมระ ช้างเผือก กำลังเท่ากับช้างคังเคยยะ ๑๐ เชือก
- ๔. ช้างตัมพะ ช้างแดง กำลังเท่ากับช้างปัทมระ ๑๐ เชือก

๕. ข้างปิงคละ ข้างดำแดง กำลังเท่ากับข้างดัมพะ

๑๐ เชือก

๖. ข้างคันธะ ข้างมีกลิ่นหอมกำลังเท่ากับข้างปิงคละ

๑๐ เชือก

๗. ข้างมังคละ ข้างมงคล กำลังเท่ากับคันธะ

๑๐ เชือก

๘. ข้างเหมะ ข้างสีเทา กำลังเท่ากับข้างมังคละ

๑๐ เชือก

๙. ข้างอุโปสถะ ข้างสีที่เรียบร้อย กำลังเท่ากับข้างเหมะ

๑๐ เชือก

๑๐. ข้างจัททันตะ ข้างเกิดในสระจัททันต์กำลังเท่ากับข้างอุโปสถะ

๑๐ เชือก

สัญญาที่ปรากฏแก่ตริจ্ঞานทั้งหลายมี ๓ อย่าง คือ

๑. กามสัญญา รู้จักเสวยกามคุณ

๒. โคจรสัญญา รู้จักหากิน

๓. มรณสัญญา รู้จักกลัวตาย (ปรากฏมากที่สุด)

๓. ปิตติวิสยภูมิ

ปิตติวิสัย สัตว์ที่ชื่อ เปตะ เพราะยอมถึงฐานะอันห่างไกลจากความสุขทั้งหลาย

๑. วันตาสเปรต กินน้ำลาย

๒. กุณปาสเปรต กินซากศพ

๓. คุณขาทกเปรต กินอุจจาระ

๔. อัคคิชาลมุขเปรต มีไฟลุกในปาก

๕. สูลิมุขเปรต มีปากเล็กเท่ารูเข็ม

๖. ตัณห์ภูฏิตเปรต ถูกตัณหาเบียดเบียนให้หิว

น้ำอยู่เสมอ

๗. สุนิฆามกเปรต ดำเหมือนตอไม้ที่ถูกไฟไหม้

๘. สัตถังคเปรต มีเล็บมือเล็บเท้ายาวคม

เหมือนมีด

๙. ปัพพตังคเปรต มีตัวใหญ่เท่าภูเขา

๑๐. อชครังคเปรต มีอัตราเหมือนงูเหลือม

๑๑. เวมานิกเปรต กลางวันเสวยทุกข์ กลางคืน

เสวยสุข

๑๒. มหิทธิกเปรต มีฤทธิ์มากอาศัยอยู่ตามเชิงเขาหิมาลัย

เปรต ๔ ประเภทที่มาในเปรตวัตถุ อัฐกถาและฎีกา

๑. พรทัตตูปชีวิกเปรต มีการเลี้ยงชีวิตโดยอาศัยอาหารที่ผู้อื่นอุทิศให้
๒. ขุปปิปาสิกเปรต ถูกเบียดเบียนให้หิวข้าวกระหายน้ำ อยู่เสมอ
๓. นิชฌามัตถนิกเปรต ถูกไฟเผาไหม้ให้เร่าร้อนอยู่เสมอ
๔. กาลกัญจิกเปรต มีเลือดและเนื้อน้อยไม่แข็งแรง เป็นชื่อของอสุราที่เป็นเปรต

★ กาลกัญจิกเปรต มีรูปร่างสูง ๓ ศอก ไม่มีแรง เพราะมีเลือดและเนื้อน้อย มีสีสรรคล้ายกับใบไม้แห้ง ตาถลนออกมา เหมือนกับตาปู และมีปากเท่ารูเข็มตั้งอยู่บนกลางศีรษะ

ภพที่พระโพธิสัตว์ที่ได้รับพุทธพยากรณ์แล้ว จะไม่ไปเกิดมี ๑๖ คือ

๑. ไม่เกิดเป็นคนป่า
๒. เป็นมารเทวบุตรไม่ได้
๓. ไม่เป็นอัสถุญญัตตพรหม
๔. เป็นสุทธาวาสพรหมไม่ได้
๕. ไม่ไปเกิดในจักรวาลอื่น
๖. ไม่เป็นอรุพพรหม
๗. ไม่เป็นผู้หญิง
๘. ไม่เกิดกับคนที่เป็นทาส
๙. ไม่เกิดเป็นคนบอด หูหนวก ไม้
๑๐. ไม่เป็นคนขี้เรื้อน ภูมิฐาน
๑๑. ไม่เปลี่ยนแปลงเพศ
๑๒. ไม่ทำปัญจันตริยกรรม
๑๓. ไม่ไปเกิดในโลกันตริกนรก
๑๔. ไม่เกิดในอเวจีนรก และเป็นขุปปิปาสิกเปรต, นิชฌามัตถนิกเปรต, กาลกัญจิกเปรต
๑๕. ไม่เกิดเป็นสัตว์ที่เล็กกว่านกกะจาบและใหญ่กว่าช้าง
๑๖. เป็นพระอริยะไม่ได้ในระหว่าง ๔ อสงไขยแสนมหากัป

เปรต ๒๑ จำพวก ที่มาในวินัย และลักษณะสังยุต ตพระบาลี

๑.	อัญญิสสังขสิกเปรต	มีกระดูกเป็นท่อน ๆ ไม่มีเนื้อ
๒.	มังสเปสิกเปรต	มีเนื้อเป็นชิ้น ๆ ไม่มีกระดูก
๓.	มังสปิณฑเปรต	มีเนื้อเป็นก้อน
๔.	นิจฉวิปริตเปรต	ไม่มีหนัง
๕.	อสีโลมเปรต	มีขนเป็นดาบ
๖.	สัตติโลมเปรต	มีขนเป็นหอก
๗.	อุสุโลมเปรต	มีขนยาวเป็นลูกธนู
๘.	สุจิโลมเปรต	มีขนเป็นเข็ม
๙.	ทุติยสุจิโลมเปรต	มีขนเป็นเข็มชนิดที่ ๒
๑๐.	กุมภภัณฑเปรต	มีอวัยวะใหญ่โตมาก
๑๑.	คุถกุปนิมคคเปรต	จมอยู่ในอุจจาระเน่า
๑๒.	คุถขาทกเปรต	กินอุจจาระ
๑๓.	นิจฉวิตถิกเปรต	เปรตหญิงที่ไม่มีหนัง
๑๔.	ทุคคัณฑเปรต	มีกลิ่นเหม็นเน่า

๑๕.	โอคิลินีเปรต	มีร่างกายเป็นถ่านไฟ
๑๖.	อสีสเปรต	เปรตไม่มีศีรษะ
๑๗.	ภิกขุเปรต	มีรูปร่างเหมือนพระ
๑๘.	ภิกขุณีเปรต	มีรูปร่างเหมือนภิกษุณี
๑๙.	สิกขมานเปรต	มีรูปร่างเหมือนสิกขมานา
๒๐.	สามเณรเปรต	มีรูปร่างเหมือนสามเณร
๒๑.	สามเณรีเปรต	มีรูปร่างเหมือนสามเณรี

๔. อสุรกายภูมิ

อสุรกาย หมายถึง สัตว์เหล่าใดไม่สว่างรุ่งโรจน์ โดยความเป็นอิสระและสนุกรื่นเริง ฉะนั้น สัตว์เหล่านั้นชื่อว่า อสุระ หมู่แห่งอสุระทั้งหลาย ชื่อว่าอสุรกาย (อสุรานิ กาโย = อสุรกาย)

คำว่า อสุระ มี ๒ ประเภท คือ

๑. เทวอสุรา ได้แก่ เทวดาที่เป็นอสุรา มี ๖ คือ เวปจิตติ อสุรา, สุพลีอสุรา, ราหุอสุรา, ปหารอสุรา, สัมพรตอสุรา (ที่เรียกว่า อสุรา เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อเทวดาชั้นดาวดึงส์), วินิปาติกอสุรา (วินิปาติกอสุราคงเป็นบริวารของภุมมัญญูเทวดานั้นเอง จัดเป็นพวกเทวดา เช่น ปิยักรมาตา, อุตตรมาตา, รัมมคุดตา)

๒. เปตติอสุรา ได้แก่ เปตที่เรียกว่า อสุรา มี ๓ อย่าง คือ กาลกัญจิกเปตอสุรา (จัดเป็นอสุรกายในอสุรกายภูมิ) เวมานิกเปตอสุรา (เป็นเทวดาชั้นจาตุมมหาราชิกา) อาวุธิกเปตอสุรา (จัดเป็นเปตติภูมิ แต่ท่านจัดเป็น อสุรกายภูมิอีก ก็เพราะในบรรดาเปตทั้งหลาย มีเปตพิเศษพวกหนึ่ง ฉะนั้น เปตพิเศษพวกนี้เรียกว่า อสุรกาย (มาในสังยุตตนิกาย ทสุตตรสูตรอัฐกเถราว่า เปตติวิสเยเนว อสุรกายโย คหิโต)

จำแนกอบายภูมิ ๔ ที่เป็นทุกข์ ทางตรงและทางอ้อม

นรก, เปต, อสุรกาย ทั้ง๓นี้ พระพุทธองค์ทรงให้ศัพท์ว่า ทุกฺขคติ (เพราะเป็นที่เกิดแห่งสัตว์ทั้งหลายพร้อมด้วยความลำบาก สัตว์วิจรณาน พระพุทธองค์ให้ศัพท์ว่า อปายะ เพราะไม่สามารถสำเร็จมรรคผลได้ในปัจจุบันชาติ

★ ผู้ที่ตายด้วยอำนาจ โทสะ มักเกิดในนรก

★ ผู้ที่ตายด้วยอำนาจโลภะ มักเกิดเป็เปต และ

อสุรกาย

★ ผู้ที่ตายด้วยอำนาจโมหะ มักเกิดเป็นสัตว์วิจรณาน

คติมี ๔ อย่าง คือ

- | | |
|----------------|--------------------------|
| ๑. คติคติ | ภาพเป็นที่ไปแห่งสัตว์ |
| ๒. นิพพัตติคติ | ความเป็น ความเกิด |
| ๓. อัชฌาสยคติ | อริยาคัยที่กำลังเป็นอยู่ |
| ๔. วิภวคติ | ความเกิดแห่งสมบัติ |

กามสุคติภูมิ ๗

สุคติมี ๓ อย่าง คือ

- | | |
|-------------------------|--------------------------|
| ๑. อคาริยปฏิบัติสุคติ | ผู้ครองเรือนทำสุจริต |
| ๒. อนาคาริยปฏิบัติสุคติ | นักบวชทำสุจริต |
| ๓. คติสุคติ | ผู้ทำสุจริตตายแล้วไปเกิด |

ในสุคติ

กามสุคติภูมิ ๗ ได้แก่ ภูมิที่เกิดพร้อมด้วยกามตัณหา แต่เป็นภูมิของบุคคลผู้มีความสุขสบายตามอัธภาพ มากกว่าอบายภูมิ ๔

๑. มนุสสภูมิ

มนุษย์ คือ ผู้ที่มีใจรุ่งเรืองและกล้าแข็ง (มโน อุตฺตมฺโน เอ
เตสฺนฺติ - มนุสฺสา)

มนุษย์ใน ชมพูทวีป มีอายุไม่แน่นอน (สี่แก้ว
มรกต - เขียว)

มนุษย์ใน ปุพฺพวิเทหทวีป มีอายุ ๗๐๐ ปี เสมอ
(ไปไม้สีเงิน)

มนุษย์ใน อปรโคยานทวีป มีอายุ ๕๐๐ ปี เสมอ (ไปไม้
สีแก้วผลึก)

มนุษย์ใน อุตฺตรกุฑทวีป มีอายุ ๑๐๐๐ ปี เสมอ
(ไปไม้สีทอง)

มนุษย์ใน ชมพูทวีป ประเสริฐกว่า เทวดาชั้นดาวดึงส์ และมนุษย์ใน
อุตฺตรกุฑทวีป ๓ ประการ

๑. สุรภาโว มีใจเข้มแข็ง

๒. สติมนฺโต มีสติมั่นคง

๓. พุรุษมจฺริยวาโส ประพฤติพรหมจรรย์ได้

มนุษย์ใน อุตฺตรกุฑทวีป ประเสริฐกว่า เทวดาชั้นดาวดึงส์ และชมพู
ทวีป ๓ ประการ

๑. ไม่ยึดถือเอาเงินทองว่าเป็นของตัว

๒. ไม่ยึดถือว่าบุตรภรรยาเป็นของตัว

๓. มีอายุ ๑๐๐๐ ปี เสมอ

เทวดาชั้นดาวดึงส์ ประเสริฐกว่า คนใน ชมพูทวีป และ อุตฺตรกุฑทวีป
๓ ประการ คือ

๑. มีอายุ อันเป็นทิพย์

๒. มีวรรณะ อันเป็นทิพย์

๓. มีความสุข อันเป็นทิพย์

เทวภูมิ ๖

เทวดา ได้แก่ ผู้เล่นกีฬาด้วยกามคุณ ๕ มี ๓ ประเภท คือ

๑. สมมุติเทวดา ได้แก่ ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน เล่นความ
เป็นใหญ่

๒. อุปปตฺติเทวดา ได้แก่ เทวดาเล่นกามคุณ ๕, พรหม
เล่นฌานสมาบัติ

๓. วิสุทฺธิเทวดา ได้แก่ พระอรหันต์ เล่นฌานสมาบัติ
นิโรธสมาบัติ ผลสมาบัติ

๒. จาตุรมหาราชิกาภูมิ

เทวดาในจาตุมหาราชิกภูมิ มี ๓ ประเภท คือ

- | | |
|----------------------|---------------------------|
| ๑. ภูมิภูมิจึงเทวดา | เทวดาที่อยู่บนพื้นแผ่นดิน |
| ๒. รุกขภูมิจึงเทวดา | เทวดาที่อยู่บนต้นไม้ |
| ๓. อากาศภูมิจึงเทวดา | เทวดาที่อยู่ในอากาศ |

ท้าวมหาราช มี ๔ พระองค์ คือ

๑. ท้าวธตรัฐะ อยู่ทางทิศตะวันออกของภูเขาสิเนรุ ปกครองพวกคันธัพพเทวดา
๒. ท้าววิรูปหกะ อยู่ทางทิศใต้ของภูเขาสิเนรุ ปกครองพวกกุมภันฑเทวดา
๓. ท้าววิรูปักษะ อยู่ทางทิศตะวันตกของภูเขาสิเนรุ ปกครองพวกนาคเทวดา
๔. ท้าวกุเวระ หรือท้าวเวสสุวัณ อยู่ทางทิศเหนือของภูเขาสิเนรุ ปกครองพวกยักขเทวดา

☛ ผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจในโลกียปรภคณ์ต่าง ๆ เรียกท้าวจตุโลกบาลทั้ง ๔ องค์นี้ว่า อินทะ, ยมะ, วรุณะ, กุเวระ

☛ ท้าวมหาราชทั้ง ๔ รักษามนุษย์โลกด้วย ฉะนั้น จึงเรียก

ท้าวจตุโลกบาล

เทวดาที่อยู่ภายใต้อำนาจของท้าวจตุมหาราช คือ

- | | |
|----------------------|-----------------------|
| ๑. ปัพพตภูมิจึงเทวดา | เทวดาอยู่ตามภูเขา |
| ๒. อากาศภูมิจึงเทวดา | เทวดาอยู่ในอากาศ |
| ๓. ชีขาทาปโทสิคเทวดา | เทวดาที่ตายเพราะเพลิง |

จณลิมกินอาหาร

๔. มโนปโทสิคเทวดา เทวดาที่ตายเพราะความ
โกรธ

๕. สัตวลาหคเทวดา เทวดาผู้ทำให้อากาศเย็น
เกิดขึ้น

๖. อุณหวลาหคเทวดา เทวดาผู้ทำให้อากาศร้อน
เกิดขึ้น

๗. จันทิมเทวปุตตเทวดา เทวดาผู้อยู่ในพระจันทร์

๘. สุริยเทวปุตตเทวดา เทวดาผู้อยู่ในพระอาทิตย์
เทวดาคันธัพพะที่เกิดในต้นไม้ที่มีกลีณมี ๑๐ จำพวก คือ

๑. มุละคันธัพพะ เกิดอยู่ในรากไม้

๒. สาระคันธัพพะ เกิดอยู่ในแก่นไม้
๓. เผคคคันธัพพะ เกิดอยู่ในเนื้อไม้
๔. ตจะคันธัพพะ เกิดอยู่ในเปลือกไม้
๕. ปปฏิกะคันธัพพะ เกิดอยู่ในตะกอลไม้
๖. รสะคันธัพพะ เกิดอยู่ในน้ำหอม เรียกว่า

ว่ากัญฐียักขะ

๗. ปัณณะคันธัพพะ เกิดอยู่ในไม้ (ยักษ์ไม้)
๘. ปุปะคันธัพพะ เกิดอยู่ในดอกไม้
๙. ผละคันธัพพะ เกิดอยู่ในผลไม้
๑๐. กัณฑะคันธัพพะ เกิดอยู่ในเง้าใต้ดิน

๓. ดาวตีสุมิ

ดาวตีสุมิ - ภูมิเป็นที่เกิดของบุคคล ๓๓ มี
เทวดา ๒ พวก คือ

๑. ภูมิเทวดา ได้แก่ พวกพระอินทร์ ๓๓ และเทวดา ๕
อยู่ใต้เขาสิเนรุ

๒. อากาศภูมิเทวดา ได้แก่ เทวดาที่อยู่ในวิมานลอยใน
อากาศ

ยอดเขาสิเนรุ

- สุดขอบจักรวาลมีนครสุทัสสะ ภายในนครมีปราสาท
เวชยันต์

- ในทิศตะวันออก มีสวนดอกไม้ชื่อว่า นันทวัน มีสระ ๒
แห่ง คือ มหานันทาและจุฬันทา

- ในทิศตะวันตก มีสวนดอกไม้ชื่อว่า จิตรลดา มีสระ ๒
แห่ง คือ วิจิตรา และ จุฬจิตรา

- ในทิศเหนือ มีสวนดอกไม้ชื่อว่ามิสสกัน มีสระ ๒ แห่ง
คือธัมมาและสุธัมมา

- ในทิศใต้ มีสวนดอกไม้ชื่อว่าผารุสกัน มีสระ ๒ แห่ง
คือภัททาและสุภัททา

- ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ มีสวนดอกไม้ ปุณทริก (ต้น
ปาริฉัตร) และสวนมหาวัน

ได้ต้นปาริฉัตรกะ มีปัญทุกัมพลศิลาอาสน์, ศาลาสุขัมมา
และจุฬามณีเจดีย์ ที่บรรจุพระเขี้ยวแก้วข้างขวา ภายในสวน
จิตรลดา มีต้นไม้เครือชื่อว่า อาสาบดี ๑,๐๐๐ ปี จึงจะผลิดอกออก
ผลครั้งหนึ่ง ในผลมีน้ำ เรียกว่าทิพย์ ซึ่งเป็นสุราของเทวดาชั้น
ดาวดึงส์

สัตตบพ

คุณธรรมของผู้ที่จะเกิดเป็นพระอินทร์ ๗ ประการเรียกว่า
สัตตบพ

- ๑) เลี้ยงบิดามารดา
- ๒) เคารพต่อผู้ใหญ่
- ในตระกูล
- ๓) กล่าววาจาอ่อนหวาน
- ๔) ไม่กล่าวคำ
- ส่อเสียด
- ๕) ไม่มีความตระหนี่
- ๖) มีความสัตย์
- ๗) ระวังความโกรธไว้ได้

ยามาภูมิ	ภูมิที่ปราศจากความ
ลำบาก	
ดุสิตาภูมิ	ภูมิที่มีความร่มรื่นอยู่เป็น
นิตย	
นิมมานรดีภูมิ	ภูมิที่เพลิดเพลินในกามคุณ
ที่ตนเนรมิตขึ้น	
ปรนิมมิตวสวัตตีภูมิ	ภูมิที่เพลิดเพลินในกามคุณ
ที่คนอื่นเนรมิตให้	

การเสวยกามคุณของเทวดา

จาตุมา - ดาวดึงส์ ประพฤติเป็นไปทำนองเดียวกับมนุษย์	
ยามา	ใช้จุมพิตกอดรัดสัมผัส
ดุสิต	ใช้มือสัมผัสต่อกัน
เกจิอาจารย์	
นิมมานรดี	ใช้แลดูและยั้มให้กัน

ปรณิมิตวสวัตตี ใช้สายตาจ้องกัน

★ อรรถกถา แสดงว่า การเสวยกามคุณของเทวดา ๖ ชั้น
ไม่มีอะไรผิดแปลกจากมนุษย์ทั้งหลาย ตามอรรถกถาจารย์
เป็นไปได้มากกว่า

**ผู้ที่จะเป็นพระอริยะบุคคลได้ ต้องประกอบด้วย
ธรรม ๗ คือ**

๑. ต้องเป็นติเหตุบุคคล
๒. ต้องเคยสร้างบารมีเกี่ยวกับวิปัสสนามาในชาติ
ปางก่อน
๓. ต้องมีความเพียรในปัจจุบันด้วย
๔. วิธีการเจริญวิปัสสนาถูกต้องตามหลักพระบาลี
อรรถกถา
๕. ต้องมีสถานที่เหมาะสมแก่การปฏิบัติ
๖. ต้องไม่มีปติโพธ ๑๐ ประการ
๗. ต้องมีเวลาอันสมควร

๓. รูปาวจรภูมิ

รูปาวจรภูมิ ๑๖ คือ ที่เกิดของรูปพรหมทั้งหลาย
พรหม หมายถึง ผู้มีความเจริญอยู่ด้วยคุณอันพิเศษ มี
ฌาน เป็นต้น

ความเจริญ มี ๒ อย่าง คือ

๑. เจริญทางโลก ได้แก่ อายุ วรรณะ สุข พละ
๒. เจริญทางธรรม ได้แก่ สัจฉา วิริยะ สติ สมาธิ

ปัญญา

ปฐมฌานภูมิ ๓ เรียกชื่อตามตำแหน่ง

๑. พรหมปาริฉชชา - พรหมที่เป็นบริวาร
๒. พรหมปุโรหิตา - พรหมที่เป็นที่ปรึกษา
๓. มหาพรหมา - พรหมที่เป็นหัวหน้า

ทุติยฌานภูมิ ๓ เรียกชื่อของพรหมโดยตรง ตามรัศมี

๑. ปริตตภา - มีรัศมีน้อย
๒. อัปปมาณภา - มีรัศมีหาประมาณมิได้
๓. อาภัสสรา - มีรัศมีสว่างออก

หมายเหตุ รัศมี คือ อุดุชรูปที่เกิดจากจิต

ตติยฌานภูมิ ๓ เรียกชื่อของพรหมโดยตรง ตามรัศมีที่สวयงาม

๑. ปริตตสุภา - มีรัศมีสวयงามน้อย

๒. อัปปมาณสุภา - มีรัศมีสวयงามหาประมาณมิได้

๓. สุภากินหา - มีรัศมีสวयงามตลอดไปทั่วร่างกาย (รัศมีเหมือนดวงจันทร์)

จตุตถฌานภูมิ ๔ เรียกชื่อตามคุณธรรม

๑. เวหิพผลา - มีผลไพบุลย์

๒. อสัณญัสตตา - ไม่มีสัญญา

๓. อวิหา - ไม่ทิ้งที่อยู่ หรือสมบัติไม่เสื่อม มีสัทธินทรีย์ กล่าวเป็นพิเศษ

๔. อตปปา - ไม่เดือดร้อนใจ มีวิริยินทรีย์ กล่าวเป็นพิเศษ

๕. สุทัสสา - เห็นโดยความสุข มีสตินทรีย์ กล่าวเป็นพิเศษ

๖. สุทัสสี - เห็นโดยความสะดวก มีสมาธิ นทรีย์กล่าวเป็นพิเศษ

๗. อภินิฐา - มีสุขสมบัติไม่น้อยหน้า มีปัญญินทรีย์ กล่าวเป็นพิเศษ

๔. อรูปาวจรภูมิ

อรูปาวจรภูมิ ๔ คือ ที่เกิดของอรูปพรหมทั้งหลาย

๑. อากาสนัญจายตนภูมิ เป็นที่ตั้งของอากาสนัญจายตนฌานลาภีบุคคล

๒. วิญญานัญจายตนภูมิ เป็นที่ตั้งของวิญญานัญจายตนฌานลาภีบุคคล

๓. อากิญจัญญายตนภูมิ เป็นที่ตั้งของอากิญจัญญายตนฌานลาภีบุคคล

๔. เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ เป็นที่ตั้งของเนวสัญญานาสัญญายตนฌานลาภีบุคคล

แสดงบุคคล ๑๒ จำพวก

๑. ทุกตติเหตุบุคคล	}	ปุถุชน ๔
๒. สุกตติเหตุบุคคล		
๓. ทวิเหตุบุคคล		
๔. ตีเหตุบุคคล		

๕.	โสดาปัตติมรรคบุคคล	}	อริยบุคคล ๘
๖.	โสดาปัตติผลบุคคล		
๗.	สกทาคามีมรรคบุคคล		
๘.	สกทาคามีผลบุคคล		
๙.	อนาคามีมรรคบุคคล		
๑๐.	อนาคามีผลบุคคล		
๑๑.	อรรหัตตมรรคบุคคล		
๑๒.	อรรหัตตผลบุคคล		

จำแนกภูมิ ๓๑ โดยบุคคล ๑๒

อบายภูมิ ๔	เป็นที่เกิดของทุกตือเหตุบุคคลจำพวกเดียว
มนุษย์ภูมิ ๑	เป็นที่อยู่ของบุคคล ๑๑ จำพวก (เว้นทุกตือเหตุบุคคล)
จาตุมมหาราชิกภูมิ ๑	เป็นที่อยู่ของบุคคล ๑๑ จำพวก (เว้นทุกตือเหตุบุคคล)
ดาวดึงส์ภูมิ ๑	}
ยามาภูมิ ๑	

ดุสิตาภูมิ ๑	เป็นที่อยู่ของบุคคล ๑๐ จำพวก	
นิมมานรตีภูมิ ๑	(เว้นทุกตือเหตุและสุคติเหตุบุคคล)	
ปรนิมมิตวสวัตตีภูมิ	}	เป็นที่อยู่ของบุคคล ๙ คือ
ปฐมฌานภูมิ ๓		
ทุติยฌานภูมิ ๓		
ติเหตุบุคคล ๑,		
ตติยฌานภูมิ ๓		อริยบุคคล ๘
เวหัปผลาภูมิ ๑		
อัสสญัสตตาราภูมิ ๑	เป็นที่เกิดของสุคติเหตุบุคคลที่มีรูปปฏิสนธิพวกเดียว	
สุทธาวาสภูมิ ๕	เป็นที่อยู่ของบุคคล ๓ คือ อนาคามีผลบุคคล ๑,อรรหัตตมรรคบุคคล ๑ และอรรหัตตผลบุคคล ๑	
อรุณภูมิ ๔	เป็นที่อยู่ของบุคคล ๘ คือ ติเหตุบุคคล ๑ อริยบุคคล ๗ (เว้นโสดาปัตติมัคคบุคคล)	
รวมภูมิ ๓๑	มีบุคคลอาศัยอยู่ ๒๑๔ พวก	

แสดงสัตตาวาสภูมิ ๙ ซึ่งเป็นที่อาศัยของสัตว์

๑. นานาตุตกายภูมิ เป็นที่อาศัยของสัตว์ ที่มีรูปร่าง
ลักษณะต่าง ๆ กัน มี ๑๔ ภูมิ คือ กามภูมิ ๑๑, ปฐมฌานภูมิ ๓

๒. เอกัตตกายภูมิ เป็นที่อาศัยของสัตว์ ที่มีรูปร่างลักษณะ
เหมือนกัน มี ๑๒ ภูมิ คือ พุติยานภูมิ ๓, ตติยานภูมิ ๓, เวหิปผลา
๑, สุทธาวาส ๕

๓. นานาตุตตัสสญญภูมิ เป็นที่อาศัยของสัตว์ ที่มีปฏิสนธิจิต
ต่าง ๆ กัน มี ๑๐ ภูมิ คือ กามสุคติภูมิ ๗, พุติยานภูมิ ๓

๔. เอกัตตัสสญญภูมิ เป็นที่อาศัยของสัตว์ ที่มีปฏิสนธิจิต
เหมือนกันมี ๑๖ คือ อบายภูมิ ๔, ปฐมฌานภูมิ ๓, ตติยานภูมิ ๓,
เวหิปผลาภูมิ ๑, สุทธาวาสภูมิ ๕

๕. อสัณญภูมิ เป็นที่เกิดของสัตว์ที่ไม่มีนาม มี ๑ คือ
อสัณญสัตตภูมิ

๖. อาภาส้านัญจายตนภูมิ เป็นที่อยู่ของบุคคลผู้ได้อา
ภาส้านัญจายตนฌาน

๗. วิญญานัญจายตนภูมิ เป็นที่อาศัยของบุคคลผู้ได้
วิญญานัญจายตนฌาน

๘. อาภิญัญญายตนภูมิ เป็นที่อาศัยของบุคคลผู้ได้อา
ภิญัญญายตนฌาน

๙. เนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ เป็นที่อาศัยของบุคคลผู้
ได้เนวสัณญานาสัณญายตนฌาน

แสดงความเป็นไปแห่งรูปร่างลักษณะและ ปฏิสนธิวิญญาน

๑. นานาตุตกายนานาตุตตัสสญญ สัตว์ที่มีรูปร่างต่างกันและ
ปฏิสนธิวิญญาน ต่างกัน มีอยู่ ๗ ภูมิ คือ กามสุคติภูมิ ๗

๒. นานาตุตกายเอกัตตัสสญญ สัตว์ที่มีรูปร่างต่างกัน แต่มี
ปฏิสนธิวิญญานอย่างเดียวกัน มีอยู่ ๗ ภูมิ คือ อบายภูมิ ๔,
ปฐมฌานภูมิ ๓

๓. เอกัตตกายนานาตุตตัสสญญ สัตว์ที่มีรูปร่างเหมือนกันแต่
มีปฏิสนธิวิญญานต่างกัน มีอยู่ ๓ ภูมิ คือ พุติยานภูมิ ๓

๔. เอกัตตกายเอกัตตัสสญญ สัตว์ที่มีรูปร่างเหมือนกันและมี
ปฏิสนธิวิญญานเหมือนกันมีอยู่ ๙ ภูมิ คือ ตติยานภูมิ ๓, เวหิป
ผลาภูมิ ๑, สุทธาวาสภูมิ ๕

หมายเหตุ อสังกตกรรมและอรูปภูมิ๔ นั้น ไม่จัดเข้า
ในนاناتตะหรือเอกัตตะ เพราะเป็นภูมิที่ไม่มีนาม กับไม่มีรูป
ปอสังกตกรรม ไม่มีนามชั้นใด ฉะนั้น จึงไม่เรียกวิญญานฐิติ,
ส่วนเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ ถึงแม้จะมีนามชั้นใด แต่ก็ไม่
ปรากฏชัด ฉะนั้น จึงไม่เรียกวิญญานฐิติ)

อนาคามีบุคคลมี ๒ คือ

๑. ผลอนาคามี ได้แก่ พรหมที่เป็นอนาคามี
๒. ฌานอนาคามี ได้แก่ พรหมที่เป็นโสดาปัตติผล และ
สกทาคามีผล เพราะไม่เกิดในกามภูมิ

แสดงสังฆวิภูฏอสงไขยกัปป์

๑. **เตโชสังฆวิภูฏอสงไขยกัปป์** คือ กัปป์ที่โลกถูก
ทำลายด้วยไฟ พินาศไปจนถึงปฐมฌานภูมิ ซึ่งอยู่ได้ตั้งแต่ทุติย
ฌานภูมิ ขึ้นไป

๒. **อาโปสังฆวิภูฏอสงไขยกัปป์** คือ กัปป์ที่โลกถูกทำลาย
ด้วยน้ำ พินาศไปจนถึงทุติยฌานภูมิ ซึ่งอยู่ได้ตั้งแต่ตติยฌานภูมิ
ขึ้นไป

๓. **วาโยสังฆวิภูฏอสงไขยกัปป์** คือ กัปป์ที่โลกถูกทำลาย
ด้วยลม พินาศไปจนถึงตติยฌานภูมิ ซึ่งอยู่ได้ตั้งแต่จตุตถฌาน
ภูมิ ขึ้นไป

ภวัคคภูมิ คือ ยอดแห่งภูมิ มี ๓ คือ

๑. เวหัพผลาภูมิ เรียกว่า ปุณฺณภวัคคะ ยอดภูมิปุณฺณ
พระอริยบุคคล ๓ ที่ไปเกิดในภูมินี้แล้ว จะไม่ไปเกิดในภูมิอื่นอีก
จะเกิดซ้ำภูมิจนกว่าจะปรินิพพาน

๒. อภินิฏฐภูมิ เรียกว่า อริยภวัคคะ ยอดภูมิอริยะ พระ
อนาคามีที่เกิดในภูมินี้ จะต้องสำเร็จเป็นพระอรหันต์และ
ปรินิพพานในภูมินี้แน่นอน

๓. เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ เรียกว่า สัพพภวัคคะ
ยอดภูมิปุณฺณและพระอริยะ พระอริยะบุคคลที่เกิดในภูมินี้แล้ว
ไม่ไปเกิดในภูมิอื่นอีก ย่อมเกิดซ้ำภูมิจนกว่าจะปรินิพพาน

หมายเหตุ พรหมที่อยู่ในสุทธาวาสภูมิเบื้องต้น๔ ย่อมไม่
เกิดซ้ำภูมิ ย่อมจะเกิดในภูมิที่สูงกว่าตน จนสำเร็จเป็นพระอรหันต์
๕ พรหมอริยะ ที่อยู่ในภูมิอื่น ๆ นอกจากสุทธาวาสภูมิ จะเกิดซ้ำ
ภูมิอีกก็ได้ ในภูมิที่สูงกว่าขึ้นไปก็ได้ แต่จะไม่เกิดในภูมิที่ต่ำกว่า

การจำแนกบุคคลโดยเขต

๑. **ชาติเขต** ได้แก่ หมิ่นจักรวาล มีปุณฺชน๔ อริยบุคคล ๘ ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล

๒. **อาณาเขต** ได้แก่ แสนโกฏจักรวาล มีปุณฺชน๔ ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล สำหรับพระอริยะบุคคลนั้น มีแต่ในปวัตติกาลเท่านั้น

กัปป์มี ๔ อย่างคือ

๑. **อายุกัปป์** หมายถึงอายุของสัตว์ในปัจจุบัน และภูมิ นั้น ๆ เป็นเกณฑ์

๒. **อัตรกัปป์** หมายถึงอายุของสัตว์ที่มากที่สุด คือ อสงไขยปี แล้วลดลงมาเหลือ ๑๐ปีเมื่อ เหลือ๑๐ปีแล้วก็ขึ้นไปถึง อสงไขยปีอีก เป็นคู่อย่างนี้เรียกว่า หนึ่งอัตรกัปป์

๓. **อสงไขยกัปป์** หมายถึงเอา ๖๔ อัตรกัปป์ เท่ากับหนึ่งอสงไขยกัปป์และอสงไขยกัปป์นี้มี ๔ อย่าง คือ

๑) สังวัฏฏอสงไขยกัปป์ เริ่มตั้งแต่โลกเริ่มถูกทำลาย จนถึงทำลายไปจนหมดสิ้น

๒) สังวัฏฏฐายีอสงไขยกัปป์ เริ่มตั้งแต่ความว่างเปล่า ไปจนถึงโลกเริ่มตั้งขึ้นใหม่

๓) วิวัฏฏอสงไขยกัปป์ เริ่มตั้งแต่โลกเริ่มตั้งขึ้น จนถึงตั้งขึ้นครบบริบูรณ์

๔) วิวัฏฏฐายีอสงไขยกัปป์ เริ่มตั้งแต่โลกตั้งครบบริบูรณ์ จนถึงเริ่มถูกทำลาย

๔. **มหากัปป์** หมายถึงเอา ๔ อสงไขยกัปป์ เท่ากับ ๑ มหากัปป์

กัปป์ในทางพระพุทธศาสนา มี ๒ อย่าง คือ

๑. **สญญกัปป์** ได้แก่ กัปป์ที่ว่างจากพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระเจ้าจักรพรรดิ มี ๔

๑) **สญญมหากัปป์** ได้แก่ มหากัปป์ที่ว่างจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

๒) **สญญอสงไขยกัปป์** ได้แก่ สังวัฏฏอสงไขยกัปป์ สังวัฏฏฐายีอสงไขยกัปป์ วิวัฏฏฐายีอสงไขย

๓) สุนทรียอันตรกัปป์ ได้แก่ อันตรกัปป์ที่ว่างจากพระ
สัมมาสัมพุทธเจ้า

๔) สุนทรียอายุกัปป์ ได้แก่ อายุคนต่ำกว่า ๑๐๐ ปี หรือเกิน
กว่า ๑๐๐,๐๐๐ ปี

๒ อสุนทรียกัปป์ มี ๕ คือ

(๑) สารกัปป์ คือ กัปป์ที่มีพระพุทธรูป ๑ พระองค์

(๒) มณฑกัปป์ คือ กัปป์ที่มีพระพุทธรูป ๒ พระองค์

(๓) วรกัปป์ คือ กัปป์ที่มีพระพุทธรูป ๓ พระองค์

(๔) สารมณฑกัปป์ คือ กัปป์ที่มีพระพุทธรูป ๔
พระองค์

(๕) ภัททกัปป์ คือ กัปป์ที่มีพระพุทธรูป ๕
พระองค์

เวลาที่พิณาศของโลก

๑ ในอันตรกัปป์ที่ ๖๔ ของวิวัฏฐฐายีอสงไขยกัปป์

๒ ในเวลาอายุของคนกำลังลด ระหว่าง อสงไขยปี
ถึง หนึ่งพันปี

แสดงสังวัฏฏอสงไขยกัปป์ คือ กัปป์ที่โลกถูกทำลายมี

๓ อย่าง คือ

๑. เตโชสังวัฏฏอสงไขยกัปป์ คือ กัปป์ที่โลกถูกทำลาย
ด้วยไฟ พินาศไปจนถึงปฐมฌานภูมิ ซึ่งอยู่เหลือได้ตั้งแต่ทุติย
ฌานภูมิ ขึ้นไป

๒. อาโปสังวัฏฏอสงไขยกัปป์ คือ กัปป์ที่โลกถูกทำลาย
ด้วยน้ำ พินาศไปจนถึงทุติยฌานภูมิ ซึ่งเหลืออยู่ได้ตั้งแต่ตติยฌาน
ภูมิ ขึ้นไป

๓. วาโยสังวัฏฏอสงไขยกัปป์ คือ กัปป์ที่โลกถูกทำลาย
ด้วยลม พินาศไป จนถึงตติยฌานภูมิ ซึ่งเหลืออยู่ได้ตั้งแต่จตุตถ
ฌานภูมิ ขึ้นไป

✿ ในจำนวนมหากัปป์ที่ถูกทำลายด้วยไฟ, น้ำ, ลม มี ๖๔
มหากัปป์ด้วยกัน คือ ถูกทำลายด้วยไฟ ๕๖ ครั้ง, น้ำ ๗ ครั้งเรียกว่า
มหากัปป์ รอบใหญ่หนึ่งรอบแล้วจึงจะถูกทำลายด้วยลม ครั้งหนึ่ง

๒. ปฏิสนธิจตุกะ

ปฏิสนธิจิตมี ๔ ประเภท คือ

๑. อปายปฏิสนธิจิต มี ๑ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณ
อกุศลวิปากจิต ๑

๒. กามสุคติปฏิสนธิจิตมี ๙ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณกุศล
วิปากจิต ๑, มหาวิปากจิต ๘

๓. รูปปฏิสนธิจิต มี ๖ ดวง คือ รูปวิปากจิต ๕,
กัมมชรูปปฏิสนธิ ๑

๔. อรูปปฏิสนธิจิต มี ๔ ดวง คือ อรูปวิปากจิต ๔
อุเบกขาสันตிரณกุศลวิปากจิต ๑ ให้กำเนิดบุคคล ๑๑ จำพวก คือ

- | | | |
|----|-------------------|-----------------------|
| ๑. | ชจฺจนฺโธ | ผู้ตาบอดแต่กำเนิด |
| ๒. | ชจฺจพฺธิโร | ผู้หูหนวกแต่กำเนิด |
| ๓. | ชจฺจฆานโก | ผู้จมูกเสียแต่กำเนิด |
| ๔. | ชจฺจมุโค | ผู้เป็นใบ้แต่กำเนิด |
| ๕. | ชจฺจชไฟฺ | ผู้ปัญญาอ่อนแต่กำเนิด |
| ๖. | ชจฺจมุมตฺตโก | ผู้เป็นบ้าแต่กำเนิด |
| ๗. | ปณฺฑโก | พวกบัณฑิต |
| ๘. | อุกฺกโตพฺยุญฺชนโก | ผู้ปรากฏเป็น ๒ เพศ |

๙. นปฺงสโก ผู้ไม่ปรากฏเพศ

๑๐. มมุโม ผู้ติดอ่าง

๑๑. วินิปาติกอสุรา อสุรที่อาศัยภุมมัญญูเทวดา(เทวดา
ที่อาศัยอยู่ตามภู

เขา ต้นไม้ และสถานที่ต่าง ๆ และ
รุกขเทวดา) ทั้งหลายอยู่

ปณฺฑก คือ บัณเฑาะหมี ๕ พวก คือ

- | | | |
|----|--------------------|--|
| ๑. | อาสิตฺตกปณฺฑกกา | ผู้ดื่มน้ำอสุจิแก้กำหนด |
| ๒. | อุสุสฺสยปณฺฑกกา | พวกแอบดูเขาร่วมเพศแล้วคลาย
กำหนด |
| ๓. | โอบกุกฺกมิกปณฺฑกกา | พวกถูกตอน |
| ๔. | ปุกฺขปณฺฑกกา | พวกมีความกำหนดเฉพาะปักข์คือ
ข้างขึ้นหรือข้างแรม |
| ๕. | นปฺสกปณฺฑกกา | พวกไม่ปรากฏเพศ |

พวกที่มีอายุไม่แน่นอนมี ๖ พวก คือ

- | | |
|----|---------------------|
| ๑. | พวกอบายสัตว์ |
| ๒. | พวกมนุษย์ในชมพูทวีป |

๓. พวกวินิปาติกอสุรา
๔. พวกภุมมัญญูเทวดาที่อาศัยแผ่นดินและ
ต้นไม้อยู่
๕. พวกอากาศัญญูเทวดา
๖. พวกเวมานิกเปรตเทวดา

อายุของเทวภูมิ ๖ ชั้น

๑. วันในจาตุมมหาราชิกา เท่ากับ ๕๐๐ ปี
ในมนุษย์
๑. ปีในจาตุมมหาราชิกา เท่ากับ ๑๘,๐๐๐ ปี
ในมนุษย์
เพราะฉะนั้น
๑. จาตุมมหาราชิกาอายุ ๕๐๐ ปีทิพย์ เท่ากับ ๙ ล้านปี
มนุษย์
๒. ดาวตังสา อายุ ๑,๐๐๐ ปี เท่ากับ จาตุมมหาราชิกา
๒,๐๐๐ ปีเท่ากับ ๓๖ ล้านปีมนุษย์

๓. ยามาอายุ ๒,๐๐๐ ปี เท่ากับ ดาวตังสา ๔,๐๐๐ ปี
เท่ากับ จาตุมมหาราชิกา ๘,๐๐๐ ปี และเท่ากับ มนุษย์ ๑๔๔
ล้านปี

๔. ดุสิตา ๔,๐๐๐ ปี เท่ากับ ยามา ๘,๐๐๐ ปี เท่ากับ
ดาวตังสา ๑๖,๐๐๐ ปีเท่ากับ จาตุม ๓๒,๐๐๐ ปี เท่ากับมนุษย์
๕๖๗ ล้านปี

๕. นิมมานรดีอายุ ๘,๐๐๐ ปี เท่ากับดุสิตา ๑๖,๐๐๐ ปี
เท่ากับ ยามา ๓๒,๐๐๐ ปี เท่ากับ ดาวตังสา ๖๔,๐๐๐ ปี เท่ากับ
จาตุม ๑๒๘,๐๐๐ ปี เท่ากับมนุษย์ ๒,๓๐๔ ล้านปี

๖. พรนิมิตตสวรรค์อายุ ๑๖,๐๐๐ ปี เท่ากับนิมมานรดี
๓๒,๐๐๐ ปี เท่ากับดุสิตา ๖๔,๐๐๐ ปี เท่ากับ ยามา ๑๒๘,๐๐๐
ปี เท่ากับ ดาวตังสา ๒๕๖,๐๐๐ ปี เท่ากับจาตุมมหาราชิกา
๕๑๒,๐๐๐ ปี เท่ากับ มนุษย์ ๙,๒๑๖ ล้านปี

รูปปฏิสนธิ มี ๖ จำพวก คือ

พรหมปาริฉัฏฐา } มีอายุ ๑ ใน ๓ วิวัฏฏฐายี
อสงไขยกัปป์ }

พรหมปุโรหิตา	ปฐมฌานวิปาก	มีอายุ ๑ ใน ๒ วิวัฏฐฐายี	
อสงไขยกัปป์			
มหาพรหมา		มีอายุ ๑ มหากัปป์	
ปริตตภา	ทุติยฌาน ตติยฌานวิปาก	มีอายุ ๒ มหากัปป์	
อัปปมาณาภา		มีอายุ ๔ มหากัปป์	
อาภัสสรา		มีอายุ ๘ มหากัปป์	
ปริตตสุภา		มีอายุ ๑๖ มหา	
กัปป์	จตุตถฌานวิปาก		
อัปปมาณาภา		มีอายุ ๓๒ มหา	
กัปป์			
สุภกิณหา		มีอายุ ๖๔ มหา	
กัปป์			
เวหฬผลา	ชีวิตนวกกလာป	มีอายุ ๕๐๐ มหา	
กัปป์			
อัสสญญัสตต		มีอายุ ๕๐๐ มหา	
กัปป์			

อวิหา		มีอายุ ๑๐๐๐ มหา
กัปป์		
อตัปปา	ปัญจฌานวิปาก	มีอายุ ๒๐๐๐ มหา
กัปป์		
สุทฺธสสา		มีอายุ ๔๐๐๐ มหา
กัปป์		
สุทฺธสสี		มีอายุ ๘๐๐๐ มหา
กัปป์		
อกนิฐฐา		มีอายุ ๑๖๐๐๐
มหากัปป์		

การที่แยกประเภทของปฏิสนธิของปฐมฌานเป็นต้นนั้น
 นัยที่ ๑ เอาจค์อธิปัตติ เป็นเครื่องกำหนดว่า จะเกิดในพรหมพวก
 ไต นัยที่ ๒ เอาจสี คือความชำนาญ เป็นเครื่องกำหนด

การที่ทุติยฌานและตติยฌานให้ผลปฏิสนธิในภูมิเดียวกัน
 เพราะมีบุคคลที่ทำฌานอยู่ ๒ ประเภท คือ มันทบุคคล มีปัญญา
 พอประมาณ ค่อยๆ พิจารณาที่ละองค์ฌาน คือวิตก-วิจารณ์ คน
 ละครั้ง จึงทำฌานแบบปัญญาจนัย และติขบุคคล ผู้มีปัญญาไว

พิจารณาองค์ฌาน คือ วิตก วิจาร์ แล้วจะไปพร้อมกัน ฌานแบบ
จตุกัณย (ที่เป็นเช่นนี้ ไม่ใช่อำนาจของฌาน แต่เป็นไปตามบุคคล)

อรูปปฏิสนธิ มี ๔ อย่าง คือ ผู้ที่ได้อากาศนัญญายตน
ฌาน เป็นต้น อากาศนัญญายตนวิปาก ให้ปฏิสนธิในอา
กาศนัญญายตนภูมิ เป็นต้น

๓. กัมมจตุกะ

คำว่า กัมมจตุกะ นี้ หมายความว่า การแสดงกรรม ๔
หมวด ในประเภทแห่งกรรมนี้ ท่านจำแนกไว้เป็น ๔ หมวด หมวด
หนึ่ง ๆ มี ๔ อย่าง

หมวดที่ ๑ กิจจจตุกะ กรรมที่ว่าโดยกิจคือหน้าที่ มี ๔ อย่าง

หมวดที่ ๒ ปากทานปริยายจตุกะ กรรมที่ว่าโดยลำดับแห่งการ
ให้ผลมี ๔ อย่าง

หมวดที่ ๓ ปากกาลจตุกะ กรรมที่ว่าโดยเวลาแห่งการให้ผล มี
๔ อย่าง

หมวดที่ ๔ ปากัญฐานจตุกะ กรรมที่ว่าโดยฐานะแห่งการให้ผลมี
๔ อย่าง

หมวดที่ ๑ กิจจจตุกะ กรรมที่ว่าโดยกิจคือหน้าที่ ๔ อย่าง

๑) ชนกกรรม กรรมที่ทำหน้าที่ทำให้เกิดหรือนำให้ปฏิสนธิในภพ
ภูมิต่างๆ

๒) อุปถัมภกกรรม กรรมที่ทำหน้าที่สนับสนุนผลของกรรมที่เกิด
แล้ว

๓) อุปปีฬกกรรม กรรมที่ทำหน้าที่คอยเปื้อดเปื้อนผลของกรรมที่
เกิดแล้ว

๔) อุปฆาตกรรม กรรมที่ทำหน้าที่ตัดรอนทำลายผลของกรรมที่
เกิดแล้ว

หมวดที่ ๒ ปากทานปริยายจตุกะ

กรรมที่ว่าโดยลำดับแห่งการให้ผลมี ๔ อย่าง

๑) คุรุกรรม กรรมหนัก หรือ กรรมที่มีกำลังแรงกล้ามาก
ต้องให้ผลก่อนกรรมอื่น

๒) อาสันนกรรม กรรมที่ทำเมื่อใกล้จะตาย ให้ผลเป็น
ลำดับที่ ๒ รองจากคุรุกรรม

๓) อาจิณณกรรม กรรมที่ทำเป็นอาจิณคือ ทำอยู่อย่างสม่ำเสมอ ให้ผลเป็นลำดับที่ ๓ รองจากอาสันนกรรม

๔) กัตตตากรม หรือ กัตตตาวาปนกรรม กรรมที่สักแต่ว่ากระทำ หรือกรรมเล็กน้อย ๆ ให้ผลเป็นลำดับที่ ๔ ในเมื่อไม่มีกรรมอื่นจะให้ผล

หมวดที่ ๓ ปากกาลจตุกะ

กรรมที่ว่าโดยเวลาแห่งการให้ผล มี ๔ อย่าง คือ

๑) ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลในปัจจุบันชาติ

๒) อุปปัชชเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลในชาติที่๒หลังจากตายจากปัจจุบันชาติแล้ว

๓) อปรปรียเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลในชาติที่ ๓ เป็นต้นไป เมื่อใดที่มีโอกาสจนกว่าจะถึงนิพพาน

๔) อโหสิกรรม กรรมที่ไม่ให้ผล หรือ กรรมที่ได้ให้ผลเสร็จเรียบร้อยแล้ว (ตามเวลาของตน)

หมวดที่ ๔ ปากัญฐานจตุกะ

กรรมที่ว่าโดยฐานะแห่งการให้ผลมี ๔ อย่างคือ

๑) อกุศลกรรม ได้แก่ เจตนาที่ในอกุศลจิต

๑๒

๒) กามวจรกุศลกรรม ได้แก่ เจตนาที่ในมหากุศลจิต ๘

๓) รูปาวจรกุศลกรรม ได้แก่ เจตนาที่ในรูปาวจรกุศลจิต ๕

๔) อรูปาวจรกุศลกรรม ได้แก่ เจตนาที่ในอรูปาวจรกุศลจิต ๔

รวมกรรม ๔ หมวด เป็นกรรม ๑๖ ประเภท

อธิบายกรรมหมวดที่ ๑

คำว่า กรรม นี้ หมายถึง เจตนาที่ประกอบในจิต ๒๙ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘ มหัคคตกุศลจิต ๙ รวม ๒๙ ดวง ในกรรมเหล่านี้มีกิจหรือหน้าที่ ๔ อย่าง คือ

๑. ชนกกรรม

ชนกรรม มีหน้าที่นำปฏิสนธิ หรือทำให้เกิด หรือทำให้ปรากฏขึ้นแห่งรูปนาม ชันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น หรือ ทำให้หยั่งลงในกำเนิด ๔ คือ

(๑) ชลาพุชกำเนิด เกิดในครรภ์ หรือเกิดในท้องของมารดา

(๒) อัณฑชกำเนิด เกิดในฟองไข่ และฟักออกมาเป็นตัวในภายหลัง

(๓) สังเสทชกำเนิด เกิดเข้าโคล หรือในเปือกตม ในเกษรในที่ขึ้นแฉะ ในเม็ดเลือด ในที่มียางเหนียว และในน้ำ เป็นต้น

(๔) โอปปาติกกำเนิด เกิดผุดขึ้นเติบโตทันที เหมือนหล่นมาจากอากาศ ไม่ต้องอาศัยกำเนิดทั้ง ๓ นั้น ไม่ต้องอาศัยมารดา

เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ ดวง เว้นอุทัจจสัมปยุตตจิต ๑ เหลือ ๑๑ ดวง ทำให้อุเบกขาสันติริณอกุศลวิบากจิต ๑ เกิดขึ้นพร้อมกับกัมมชรูป เป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์เดรัจฉาน ในอบายภูมิ ๔ ด้วยกำเนิดทั้ง ๔ นั้น

เจตนาในมหากุศลจิต ๘ ดวง เป็นเหตุทำให้มหาวิบากจิต ๘ ดวงกับอุเบกขาสันติริณอกุศลวิบากจิต ๑ ดวง รวมปฏิสนธิจิต ๙

ดวงนี้เกิดขึ้น พร้อมกับมชรูปในกามสุคติภูมิ ๗ เป็นมนุษย์และเทวดา ๖ ชั้น ด้วยกำเนิดทั้ง ๔

เจตนาในรูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง เป็นเหตุให้รูปาวจรวิบากปฏิสนธิจิต ๕ ดวง และกัมมชรูป เกิดในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยสัตตภูมิ) เป็นรูปพรหม ด้วยโอปปาติกกำเนิดอย่างเดียว

เจตนาในอรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง เป็นเหตุให้รูปาวจรวิบากปฏิสนธิจิต ๔ ดวง เกิดในอรูปภูมิ ๔ ด้วยนามชันธ์ ๔ ไม่มีรูป เป็นอรูปพรหม ด้วยโอปปาติกกำเนิดอย่างเดียว

ในรูปภูมิทั้ง ๑๕ และอรูปภูมิทั้ง ๔ นี้พรหมในภูมิที่ต่ำกว่าอาจเจริญฉกขึ้นสูงขึ้นได้ แล้วเกิดเลื่อนขึ้นไปเป็นลำดับได้ แต่พรหมในภูมิที่สูงกว่า จะไม่เลื่อนลงมาปฏิสนธิในพรหมภูมิที่ต่ำกว่า ถ้าลงมา ก็ลงมาเกิดในกามสุคติภูมิเลยทีเดียว (เมื่อหมดอายุขัยจากพรหมแล้ว)

การปฏิสนธิของสัตว์ นับตั้งแต่ชั้นเทพในดาวดึงส์ ขึ้นไปตลอดจนถึงอรูปพรหม โดยโอปปาติกกำเนิด อย่างเดียวเท่านั้น

๒. อุปถัมภกรรม

อุปถัมภกกรรม คือ เจตนากรรมที่อยู่ในกุศลจิตและอกุศลจิต ๒๙ ดวง ที่ทำหน้าที่อุดหนุนประคับประคองผลของกรรมนั้นให้เป็นไปในวิบากของตนๆ

อุปถัมภกกรรมนี้ ได้แก่ เจตนาในจิตที่เป็นกุศล หรืออกุศล ๒๙ ดวงนั่นเอง คือ ในจิต ๒๙ ดวงนี้ เมื่อทำหน้าที่นำปฏิสันธิแล้วก็ยังมีหน้าที่ติดตามอุปถัมภกอีกด้วย หมายความว่า ในจำนวน ๒๙ ดวงนี้ เมื่อทำหน้าที่ให้วิบากของตนปฏิสันธิ คือ เกิดขึ้นรับผลที่ตนได้เคยทำไว้แล้ว ก็ยังไม่ทอดทิ้ง ยังคงคอยตามส่งเสริมผลนั้น ๆ ให้เป็นไป หรือสืบต่อ เจริญงอกงามยิ่งขึ้นอีก

อุปมาเหมือน คนปลูกต้นไม้ เมื่อเอาต้นไม้ไปปลูกลงดินแล้ว ก็มิได้ทอดทิ้ง ยังตามประคับประคอง คอยรดน้ำ พรวนดิน ใส่ปุ๋ย กำจัดแมลงและวัชพืช เพื่อให้ต้นไม้ นั้น ได้เจริญเติบโตงอกงามยิ่ง ๆ ขึ้นไป ข้ออุปมานี้ฉันใด อุปถัมภกกรรม ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ทั้งฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศลกรรม

๓. อุปปีฬกกรรม

อุปปีฬกกรรม ได้แก่ เจตนากรรมที่อยู่ในกุศลจิตและอกุศลจิต ๒๙ ดวงนั้นแหละ ซึ่งคอยทำหน้าที่เบียดเบียน ตัดรอน กุศล

กรรมหรืออกุศลกรรมที่กำลังให้ผลอยู่นั้นไม่ให้เจริญงอกงามขึ้นเต็มที่ เท่าที่ควรจะเป็น ดังเช่น ชาวนาที่หว่านเมล็ดข้าวลงไปในนาแล้วและข้าวขึ้นงอกงามดี แต่ต่อมาภายหลัง บังเอิญเกิดมีตัวหนอนหรือแมลง มากัดกินต้นข้าวของชาวนานั้น ทำให้ต้นข้าวเจริญงอกงามไม่เต็มที่ ชาวนาก็ได้ผลผลิตไม่ดี เท่าที่ควรจะได้ ฉะนั้น

หรืออีกอุปมาหนึ่ง เหมือนบุคคลที่เกิดมาในตระกูลที่มั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ ซึ่งควรจะมีความสุขได้เต็มที่ทุก ๆ อย่าง แต่บังเอิญเกิดมีโรคภัย เช่นโรคมะเร็ง เป็นต้น มาคอยเบียดเบียนให้เจ็บป่วย ต้องอาศัยหมอและหยูกยาอยู่เสมอ จึงทำให้ไม่ได้รับความสุขสบายเท่าที่ควรจะได้รับ ลักษณะดังนี้ เป็นลักษณะของอุปปีฬกกรรม

๔. อุปฆาตกรรม

อุปฆาตกรรม ได้แก่ เจตนาที่อยู่ในกุศลและอกุศลจิต ๒๙ ดวง ที่ทำหน้าที่ตัดรอนผลของกุศลและอกุศล ที่วิบากของตนกำลังได้รับอยู่นั้นให้หมดไป คือมิให้เป็นไปได้อีก ดังเช่น นักโทษที่ถูกตัดสินประหารชีวิต หรือสัตว์ที่กำลังถูกฆ่าให้ตายนั้น แต่

บังเอิญมีคนมาช่วยให้พ้นจากการถูกฆ่านั้นได้ เช่นนี้ การช่วยเหลือของผู้อื่นนั้น เปรียบเหมือนกุศลมาตัดรอนผลของอกุศลเสีย หรืออีกนัยหนึ่ง ผู้ที่จะเสวยราชสมบัติ หรือ จะได้รับยศถาบรรดาศักดิ์ แต่บังเอิญเกิดมามีอุบัติเหตุ หรือเป็นโรคร้ายเป็นต้น ตายก่อน ดังนี้ ถือว่า ความตายนั้นมาตัดรอนผลของกุศลเสีย การตัดรอนนี้ ทำให้ผลที่ควรจะได้รับทั้งดีและชั่วนั้น ต้องขาดรอนสูญสิ้นไป ซึ่งไม่สามารถที่จะแก้ไขได้ ลักษณะดังกล่าวนี้เป็นลักษณะของอุปฆาตกรรม ที่ให้ผล และอุปฆาตกรรมนี้ ก็มีทั้งฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศล

หมายความว่า กรรมที่ทำหน้าที่ทั้ง ๔ มีชนกกิจ เป็นต้นนี้ ในหมวดนี้กล่าวถึงการทำงานของกรรมที่จะให้ผลติดต่อกับวิบากของตนคือกรรมทั้งหมด ซึ่งได้แก่ กุศลเจตนา และอกุศลเจตนา นั้นเมื่อได้โอกาสจะให้ผล ก็มีหน้าที่ ๔ อย่าง คือ บางครั้งก็ให้ผลด้วยการนำไปปฏิสนธิในภพใหม่ บางครั้งไม่ให้ผลเป็นปฏิสนธิ แต่ให้ผลอุปถัมภกกรรมในปวัตติกาล หรือบางทีไม่ให้ผลทั้งปฏิสนธิและอุปถัมภก แต่ให้ผลเป็นอุปปีฬกรรม หรือบางทีไม่ให้ผลทั้ง๓ข้างต้นนั้น แต่ให้ผลเป็นอุปฆาตกรรม และในการที่กรรมจะทำ

หน้าที่อย่างใดใน ๔ กิจนั้น ก็ต้องแล้วแต่โอกาสและประเภทของกรรม

อธิบายกรรมหมวดที่ ๒

ในหมวดนี้ แสดงถึงประเภทของกรรมที่จะให้ผลก่อนและหลัง ในประเภทของกรรมที่จะให้ผลนั้น มี ๔ อย่าง คือ

๑. ครุกรรม

ครุกรรม เป็นกรรมที่หนักและมีกำลังแรงกล้ามาก ครุกรรมนี้มีทั้งฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศล ฝ่ายกุศลได้แก่ มหัคคตกุศล ๙ ส่วนฝ่ายอกุศล ได้แก่ อนันตริยกรรม ๕ คือ ปิตุฆาต ฆ่าบิดา ๑ มาตุฆาต ฆ่ามารดา ๑ อรหันตฆาต ฆ่าพระอรหันต์ ๑ โลหิตุปปาต ทำร้ายพระพุทธรูปเจ้าจนหือพระโลหิต ๑ และสังฆเภท ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน ๑ รวม ๕ อย่าง ถ้าบุคคลใดได้ทำครุกรรมเหล่านี้ไว้อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ครุกรรมนี้ จะต้องให้ผลเป็นชนกกรรมก่อนกรรมอื่น ๆ เพราะครุกรรมนี้ เป็นกรรมที่แรงและมีกำลังมากกว่ากรรมอื่น ๆ ทั้งหมด ถึงกรรมอื่นจะมีอยู่ก็ไม่สามารถจะตัดรอนได้ เปรียบเหมือนโคตัวมีกำลังมากกว่า เมื่อถูกขังไว้ในคอก

เมื่อนายโคบาล เปิดประตูออก แล้ว โคตัวมีกำลังมากกว่านั้น ย่อมจะดันโคตัวอื่นให้หลบไปแล้วออกก่อนโคตัวอื่นได้

๒. อาสันนกรรม

อาสันนกรรม ได้แก่ เจตนาที่ในกุศลจิตและอกุศลจิต ๒๙ ดวงนั่นเอง ที่เป็นเหตุให้กระทำการเมื่อเวลาใกล้จะตาย อาสันนกรรมนี้ ให้ผลเป็นลำดับที่ ๒ หรือที่ ๓ สลับกับอาจิณณกรรม รองจากครุกรรม ถ้าหากบุคคลใดไม่ได้ทำครุกรรมไว้ แต่ได้ทำการบางอย่างไว้เมื่อใกล้จะตายนั้น อาสันนกรรมนั้นก็จะต้องให้ผลก่อนกรรมอื่น ๆ ที่นอกจากครุกรรม อุปมาเหมือน โคนที่ยืนอยู่ใกล้ประตูออก แม้จะเป็นโคแก่ มีกำลังอ่อนกว่าโคตัวอื่น ๆ แต่เมื่อนายโคบาลเปิดประตูออกโคตัวอื่น ๆ ที่มีกำลังมากกว่าพยายามดันออกมา โคแก่ที่ยืนอยู่ใกล้ประตูออกนั้น ย่อมได้โอกาสที่จะออกมาก่อนโคที่อยู่ลึกจากปากคอกเข้าไปข้อนั้นฉันใด อาสันนกรรมนี้ ก็เหมือนกัน แม้จะเป็นกรรมที่มีกำลังอ่อนกว่าพวก เพราะทำในขณะที่ใกล้จะตาย ได้รับอาเสวนปัจจัยมาน้อย แต่ก็มีผลต่อเนื่องกับจติ ฉะนั้น จึงยอมให้ผลก่อน

๓. อาจิณณกรรม

อาจิณณกรรม ได้แก่ เจตนาที่ในกุศลจิตและอกุศลจิต ๒๙ ดวง ที่เป็นประธานในการทำกรรมบางอย่างอยู่เสมอ ๆ จะเป็นกุศลก็ตาม อกุศลก็ตาม อาจิณณกรรมนี้ จะให้ผลเป็นลำดับที่ ๒ หรือ ที่ ๓ สลับกับอาสันนกรรม รองจากครุกรรม ถ้าไม่มีครุกรรมที่ให้ผล บางที่อาจิณณกรรมก็มีโอกาสจะชิงให้ผลก่อนอาสันนกรรมได้ หรือไม่มีอาสันนกรรม อาจิณณกรรมนี้ ก็จะให้ผล

๔ .กตัตตากรรม

กตัตตากรรม หรือ กตัตตาวาปนกรรม คือ กรรมเล็กน้อยหรือกรรมที่ทำด้วยเจตนาอ่อน สักแต่ว่ากระทำเท่านั้น ไม่ได้คาดหวังผลอะไร หรือกรรมที่ทำโดยไม่ครอบงำของเจตนาทั้ง ๓ กาล มีบุพเจตนา เป็นต้น ได้แก่ เจตนาที่ในกุศลจิต และอกุศลจิต ๒๙ ดวงนั่นเอง กตัตตากรรมนี้ จะให้ผลเป็นลำดับสุดท้าย คือ เมื่อไม่มีกรรม ๓ อย่างข้างต้น จะให้ผลแล้ว กรรมนี้ก็จะให้ผล

อธิบายกรรมหมวดที่ ๓

ในกรรมหมวดที่ ๓ นี้ หมายถึง กาลเวลาที่กรรมจะให้ผลมี ๔ อย่างด้วยกัน คือ

๑. ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม

ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม หมายถึง กรรมที่ให้ผลในปัจจุบันชาติ ที่ยังเป็นอยู่ ในเมื่อได้ทำกรรมลงไปแล้ว จะเป็นกุศลกรรมก็ตาม อกุศลกรรมก็ตาม จะต้องได้รับผลในชาตินี้ แต่กรรมที่จะให้ผลในชาตินี้มันไม่สามารถ จะให้ผลเป็นชนกกรรมได้ คือ ให้ผลเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ จุตินิยาม ให้ได้แต่ผลในปวัตติกาลเท่านั้น คือ ให้ผลเป็นอุปถัมภกกรรมหรืออุปปีฬกรรม และอุปฆาตกรรม ใน ๓ อย่างนั้นได้

หมายความว่า เป็นแต่เพียงให้รำรวย หรือ ทำให้มีความเดือดร้อนเช่นนั้นได้ คือ ถ้าเป็นฝ่ายกุศล ก็ทำให้รำรวยมีความสุขกายสบายใจ ได้ยศถาบรรดาศักดิ์ เป็นต้น ถ้าเป็นฝ่ายอกุศลก็ทำให้ได้รับความทุกข์กายทุกข์ใจ ความทุกข์ยาก ลำบาก ยากจน เสื่อมลาภ เสื่อมยศ ตามมากหรือน้อย แต่ในการที่กรรมจะให้ผลได้มากหรือน้อยนั้น ก็ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย คือ ต้องพร้อมด้วยปัจจัย ๔ ประการ เรียกว่า สัมปทา ๔ ได้แก่ ๑) วัตถุสัมปทา สิ่งของที่ใช้ในการกระทำ ๒)เจตนาสัมปทา เจตนาของผู้กระทำนั้นแรงกล้า และกรรมที่กระทำนั้นเป็นกรรมสาหัส ๓) บุคคล

สัมปทา บุคคลที่ถูกกระทำเป็นผู้มีคุณ ๔) คุณาติเรกสัมปทา บุคคลผู้ถูกกระทำนั้น เป็นผู้มีคุณมาก เช่นมารดาบิดา ครูอาจารย์ ผู้มีพระคุณ พระพุทธเจ้า หรือพระอรหันต์ เป็นต้น เช่น ทานที่บุคคลทำแล้ว จะได้รับอานิสงส์ภายใน ๗ ต้องประกอบด้วย สัมปทา ๔ อย่าง คือ

๑) วัตถุสัมปทา ไทยธรรม เป็นของที่ได้มาโดยชอบธรรม

๒) เจตนาสัมปทา ผู้ถวายมีเจตนาที่เป็นกุศล อันบริสุทธิ์ อย่างแรงกล้า

๓) บุคคลสัมปทา ปฏิภาณผู้รับทานเป็นผู้มีคุณใหญ่ เช่น พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันต์ หรือ พระอนาคามี

๔) คุณาติเรกสัมปทา ปฏิภาณผู้รับ เป็นผู้ประกอบด้วยคุณอันยิ่ง คือ กำลังออกจากนิโรธสมาบัติ

เมื่อสมบรูณ์พร้อมด้วยองค์เหล่านี้ ทายกผู้ให้ทานนั้น ย่อมได้รับผลทันตาเห็น และรับผลนั้นอย่างเต็มที่ ที่เรียกว่า ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม อาจจะได้เป็นเศรษฐี มหาเศรษฐี พระราชา อุปราช ปุโรหิต เป็นต้น ภายใน ๗ วัน หรืออย่างเร็วก็ภายในวัน

นั่นนั่นเอง อันนี้ กล่าวในทางฝ่ายของกุศลกรรม ในประเภทของ
ทาน

ในฝ่ายของอกุศลกรรมนั้น ก็ให้ถือเอาเจตนา กับวัตถุที่ถูก
กระทำ ผู้รับทั้ง ๒ อย่างนี้ เป็นสำคัญ เพราะในทางกุศล หรือ
อกุศล บางอย่างก็ไม่ต้องมีวัตถุที่ใช้ในการกระทำ ฉะนั้น ในทาง
ฝ่ายอกุศลกรรม จึงให้ถือเอาแต่เจตนากับผู้กระทำเป็นปัจจัย
สำคัญในการให้สำเร็จผลนั้นๆ

๒. อุปัชฌายะกรรม

อุปัชฌายะกรรม หมายถึง กรรมที่ให้ผลในชาติที่ ๒ คือ
ชาติหน้า หลังจากตายจากชาติที่ทำกรรมไปแล้ว กรรมอันนี้ให้ผล
ได้ทั้ง ๔ อย่าง มีชนกกรรม เป็นต้น กรรมอย่างนี้ โดยมากก็ได้แก่
กรรมนั้นเอง อุปัชฌายะกรรมนี้ ถ้าหากไม่มีโอกาสให้ผลใน
ชาติที่ ๒ แล้ว ก็ไม่มีโอกาสให้ผลในชาติที่ ๓ หรือชาติต่อไปอีก
ย่อมกลายเป็นอโหสิกรรมไป ท่านอุปมาเหมือนกับเนื้อที่ถูก
นายพรานยิงพลาดไปแล้ว ก็วิ่งหนีไปเลยและจะไม่กลับมาให้
นายพรานยิงอีกลูกศรที่ยิงไปคราวนั้น ก็เป็นอโหสิกรรม เพราะ
เหตุว่า ไม่มีผลจากการยิงครั้งนั้นเลย

๓. อปราชัยะกรรม

อปราชัยะกรรม หมายถึง กรรมที่ให้ผลตั้งแต่ชาติที่
๓ นับแต่ชาติที่กระทำกรรมนั้น เป็นต้นไป ตราบใดที่ยังไม่เข้าสู่
นิพพาน เมื่อมีโอกาสเมื่อใด ก็จะทำให้ผลเมื่อนั้น และให้ผลได้ทั้ง ๔
อย่าง มีชนกกรรม เป็นต้น แล้วแต่จะสบโอกาสอย่างใด ก็จะทำให้ผล
อย่างนั้น ไม่มีเป็นอโหสิกรรม ท่านอุปมาเหมือนกับสุนัขป่าที่ไล่
เนื้อ เมื่อวิ่งไล่ไปทันเนื้อเมื่อใด ก็จะกัดกินเนื้อนั้นเมื่อนั้น เมื่อยัง
ตามไม่ทันก็ยังไม่สามารถจะกัดกินได้ เว้นแต่เนื้อนั้น จะหนีพ้นไป
ได้เท่านั้น

๔. อโหสิกรรม

อโหสิกรรม หมายถึง กรรมที่ไม่ให้ผล หรือ กรรมที่ได้ให้ผล
ตามกาลเวลาไปเรียบร้อยแล้ว ก็ไม่ให้ผลในกาลอื่นอีก ซึ่งท่าน
จำแนกไว้เป็น ๓ นั้น คือ

นัยที่ ๑ กรรมที่วิบากไม่เกิดแล้ว หมายถึง พระอรหันต์ที่ไม่
มีกิเลสเป็นเหตุให้เกิดภพชาติแล้ว วิบากแห่งอกุศลกรรมที่จะเป็น
ปัจจัยให้สร้างกรรมนั้น จึงไม่เกิดขึ้นในสันดานของท่านอีก

นัยที่ ๒ กรรมที่มีวิบากไม่เกิดขึ้น หมายความว่า กรรมนั้น ได้กระทำแล้ว แต่วิบากไม่เกิดขึ้น เช่น บุคคลทำกรรมไว้หลาย อย่าง เมื่ออย่างใดอย่างหนึ่งให้ผลเป็นชนกกรรมแล้ว กรรมที่เหลือ ก็ให้ผลเป็นชนกกรรมอีกในภพเดียวกันไม่ได้ หรือกรรมอย่าง เดียวกัน เมื่อกรรมที่หนักกว่าให้ผลแล้ว กรรมที่เหลือก็ไม่ให้ผล เช่น บุคคลทำอนันตริยกรรม หรือเจริณสมบัติ ๘ ในฝ่าย อนันตริยกรรมนั้น เมื่อสังขมเทก ซึ่งถือว่าหนักกว่าอนันตริยกรรม ข้ออื่น ให้ผลเป็นชนกกรรมแล้ว กรรมอื่น ๆ ก็ไม่สามารถให้ผลเป็น ชนกกรรมได้ ในฝ่ายสมบัติ ๘ เมื่อสมบัติที่สูงกว่า ให้ผลแล้ว สมบัติที่รองลงมา ก็ไม่สามารถให้ผลได้ ต้องกลายเป็น อโหสิกรรมไป

นัยที่ ๓ กรรมไม่มีวิบาก ได้แก่ กิริยาจิตของพระอรหันต์ ที่กระทำกุศลกรรมต่าง ๆ การกระทำของท่านนั้น ย่อมเป็น อโหสิกรรม เพราะไม่สามารถจะให้เกิดเป็นวิบากอีกต่อไป เพราะ เป็นการกระทำที่ไม่หวังผล เนื่องจากไม่มีกิเลสที่เป็นเหตุให้หวัง ภพหวังชาติอีกต่อไป

อธิบายกรรมหมวดที่ ๔

ในจำนวนกรรมทั้ง ๑๒ อย่าง ตามที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว นั้น เมื่อว่าโดยประเภทแห่งฐานะของเจตนากรรมแล้ว ก็มี ๔ อย่าง คือ ๑) อกุศลกรรม ๒) กามาวจรกุศลกรรม ๓) รูปาวจรกุศล กรรม ๔) อรูปาวจรกุศลกรรม

ในกรรมทั้ง ๔ ประเภทนี้ ยังต้องจำแนกออกไปตามทวาร ที่จะให้เกิดกรรมนั้น ๆ อีก ๓ ทวาร คือ กรรมที่เกิดทางกาย เรียกว่า กายกรรม ๑ กรรมที่เกิดทางวาจาเรียกว่า วจีกรรม ๑ และ กรรมที่เกิดทางใจอย่างเดียวเรียกว่า มโนกรรม ๑

ในอกุศลกรรมทั้ง ๑๒ นั้น เกิดได้ทั้ง ๓ ทวาร คือ

กายกรรม ๓ เรียก กายทุจริต ๓ { ๑. ปาณาติบาต ฆ่าสัตว์
๒. อทินนาทาน ลักทรัพย์
๓. กาเมสุมิฉฉาจาร

ประพฤตินิดในกาม

วจีกรรม ๔ เรียก วจีทุจริต ๔ { ๔. มุสาวาท พูดปดมดเท็จ
๕. ปิสุณวาจา พูดส่อเสียด
๖. ฝรุสวาจา พูดคำหยาบ

๗. สัมผัสปปลาปา พุดเพื่อเจ้า ไร
สาระประโยชน์

ของผู้อื่น
มโนกรรม ๓ เรียก มโนทุจริต ๓
ร้ายผู้อื่น

{ ๘. อภิขณา โลกอยากได้
๙. พยาบาท พยาบาทปอง

๑๐. มิจฉาทิฏฐิ เห็นผิดจาก
ทำนองคลองธรรม

รวมเป็นอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ที่เป็นไปในทวารทั้ง
๓ ในอกุศลกรรม ๑๐ นี้ เกิดมาจากอกุศลมูล ๓ คือ โลภมูล ๘ โท
สมมูล ๒ และโมหมูล ๒

ทางฝ่ายกุศลก็มี ๑๐ เหมือนกัน ซึ่งมีความหมายตรงกัน
ข้ามกับฝ่ายอกุศลที่กล่าวแล้ว เช่น ปาณาติปาตา เวระมะณี เว้น
จากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น ซึ่งเกิดจากกุศลมูล ๓ คือ อโลภมูล ๘
อโทสมมูล ๘ และอโมหมูล ๔ (มหากุศลจิต ๘)

ในกรรมทั้ง ๒๐ ประการ คือ อกุศลกรรม ๑๒ และมหา
กุศลกรรม ๘ นั้น นับเป็นกรรมอยู่ในประเภทของกามาวจรกรรม
ซึ่งเป็นไปได้ในทวารทั้ง ๓

ส่วนกรรม คือ เจตนาที่สัมปยุตต์ด้วยรูปาวจรกุศลจิต ๕
และอรูปาวจรกุศลจิต ๔ นั้น เป็นไปเฉพาะทางมโนทวารอย่าง
เดียว เพราะเหตุว่า มหัคคตกุศลกรรมทั้ง ๙ อย่างนี้ ต้องอาศัย
เกิดขึ้นด้วยอำนาจอัปปนาสมาธิ จึงจะเกิดขึ้นได้

รูปาวจรกุศลกรรม ๕ นั้น ต่างกันที่องค์ของฌาน คือ มีองค์
ฌานไม่เท่ากันหรือไม่เหมือนกัน ส่วนอรูปาวจรกุศลกรรม ๔ นั้น
ต่างกันในประเภทของอารมณ์

กรรมทั้ง ๒๔ อย่าง คือ อกุศลกรรม ๑๒ กามาวจรกุศล
กรรม ๘ รูปาวจรกุศลกรรม ๕ และอรูปาวจรกุศลกรรม ๔ นี้ เป็น
โลกียกุศลทั้งสิ้น

และประเภทแห่งกรรมทั้ง ๒๔ นี้ ย่อมให้วิบาก ที่ต่างกัน
ทั้งในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล ตามความสามารถหรือกำลัง
ของตน ๆ และตามภูมิต่าง ๆ

อกุศลกรรม ๑๒ นั้น ทำให้เกิดอกุศลวิบากจิต ๗
หมายความว่า เป็นผู้ให้ผลเป็นอกุศลวิบากจิต ๗ ดวงเกิดในทั้งใน
ปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล ในปฏิสนธิกาลนั้น อุเบกขาสันตிரณ
อกุศลวิบากจิต ๑ ดวง ให้ผลเป็นปฏิสนธิจิต และกัมมชรูป ใน
อบายภูมิ ๔ เป็นทุกติบุคคล และทำหน้าที่ภวังค์ สันตிரณะและต
ทาลัมพะนะในปวัตติกาล และทำหน้าที่จติ ในจุติกาลอีกด้วย ที่เหลือ
อีก ๖ ดวง ให้ผลได้เฉพาะในปวัตติกาล เท่านั้น ให้ผลได้ใน ๒๖
ภูมิ (เว้นอสังญีภูมิ ๑ และอรูปปภูมิ ๔) ตามสมควรแก่บุคคลและ
ภูมิ

อกุศลกรรม ๑๒ เว้นอุทัจจะสัมปยุตตจิต ๑ เหลือ ๑๑
ดวง ให้ผลเป็นปฏิสนธิ ในอบายภูมิ ๔ ได้ เฉพาะอุทัจจะ
สัมปยุตตจิต ๑ ให้ผลได้เฉพาะในปวัตติกาลเท่านั้น

กามาวจรกุศลกรรม ๘ ทำให้กุศลวิบากจิต ๑๖ ดวง
เกิดขึ้น คือ มหาวิบากจิต ๘ และ อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ ใน ๑๖
ดวงนี้ เป็นไปได้ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล ใน ๒๖ ภูมิ
(เว้นอสังญีภูมิ ๑ และอรูปปภูมิ ๔) ตามสมควรแก่บุคคลและภูมิ

ใน กามสุคติภูมิ ๗ นั้น จิต ๙ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณ
กุศลวิบากจิต ๑ มหาวิบากจิต ๘ เป็นไปได้ทั้งในปฏิสนธิกาล
และปวัตติกาล ที่เหลืออีก ๗ ดวง เป็นไปได้เฉพาะในปวัตติกาล
อย่างเดียว รวมในกามสุคติภูมิ ๗ ได้กามาวจรกุศลวิบากจิต ๑๖
ดวง

ในอบายภูมิ ๔ ได้จิตที่เป็นกามาวจรกุศลวิบาก ๘ ดวง คือ
อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ และได้เฉพาะในปวัตติกาลเท่านั้น

ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังญีสุตตภูมิ) ได้อเหตุกกุศลวิบาก
จิต ๕ ดวง คือ จักขุวิญญาณจิต ๑ โสทวิญาณจิต ๑ สัมปญ
จณจิต ๑ สันตிரณจิต ๒

ในมหัคคตกุศล ๙ นั้นให้ผลได้ทั้งปฏิสนธิกาลและปวัตติ
กาล ตามสมควรแก่ภูมิของตน ๆ ใน ๒๐ ภูมิ แต่เจตนาในรูปาว
จรปัญญาสมาทานนั้น ให้ผลเป็นวิบากได้ ๒ อย่าง คือ ให้ผลไปเกิด
ในปัญจโวการภพในจุตตถฌานภูมิ ๑ และให้ผลไปเกิดในเอก
โวการภพ ในอสังญีสุตตภูมิ ๑

ส่วนในเรื่องวิบากของกุศลและอกุศล ที่จะให้ผลต่างกัน
อย่างไร และในบุคคลใด ย่อมจะได้วิบากเท่าไรนั้น ในเรื่องนี้ ได้

อธิบายไปแล้วในปริเฉทที่ ๑ ในเรื่องของเหตุกจิต และในกาม
โสภณจิต ๒๔ มหัคคตวิปากจิต ๙ ดวงนั้นแล้ว

หมายเหตุ.. คำว่า ปวัตติกาล นั้น หมายถึง วิปากจิตที่
เกิดขึ้น ต่อจากปฏิสนธิจิตนั้นเป็นต้นไป จนถึงจิตดวงสุดท้าย
ก่อนจุติจิต

คำว่า ปฏิสนธิกาล นั้น หมายถึง ขณะปฏิสนธิจิตเกิดขึ้น
ขณะเดียวเท่านั้น แม้ในคำว่าจุติกาลก็เหมือนกัน หมายถึง ขณะ
จุติจิตเกิดขึ้น ขณะเดียวเท่านั้น

๔. มรณจตุกกะ

คำว่า มรณจตุกกะ นี้ หมายถึง ความตายของสัตว์
ทั้งหลาย มี ๔ อย่างคือ

- ๑) อายุกขยมรณะ ได้แก่ ความตายเพราะสิ้นอายุ
- ๒) กัมมกขยมรณะ ได้แก่ ความตายเพราะสิ้นกรรม
- ๓) อุภยักขยมรณะ ได้แก่ ความตายเพราะสิ้นอายุและกรรม
ทั้ง ๒

๔) อุปัจเฉทกขยมรณะ ได้แก่ ความตายเพราะกรรมเข้าไปตัด
รอน

หมายเหตุ..

๑) คำว่า สิ้นอายุ ในที่นี้ หมายถึง ตายเพราะความแก่ชรา
โดยอำนาจความเสื่อมของร่างกายสังขารจึงต้องถึงการแตก
ทำลายไปตามอายุขัยในภพภูมินั้น

๒) คำว่า สิ้นกรรม หมายถึง ความตายของสัตว์ที่ยังไม่แก่
ถึงวัยอันสมควรจะตาย เช่น ตายเสียแต่ยังเป็นหนุ่มเป็นสาว หรือ
แต่เป็นเด็ก ยังไม่สมควรแก่อายุขัยในภพภูมินั้น

๓) คำว่า สิ้นทั้งอายุและกรรมทั้ง ๒ อย่างนั้น หมายถึง
กรรมที่จะส่งผลให้ชีวิตดำรงอยู่ในภพนั้นๆ ก็หมดลงแล้ว พร้อมกัน
กับอายุสังขารก็หมดสิ้นลงพอดี

๔) ความตาย ที่เรียกว่า อุปัจเฉทกขยมรณะ นั้น หมายถึง
ความตายที่เกิดขึ้นจากอุบัติเหตุที่ไม่ใช่การตายธรรมดา เพราะถ้า
ยังไม่มีเหตุเช่นนั้นขึ้น สังขารก็อาจจะยังไม่แตกทำลายไปก็ได้

มรณะทั้ง ๔ อย่างนั้น ในกามสุคติภูมิ ๗ และเดรัจฉานภูมิ
อีก ๑ รวม ๘ภูมินี้ ย่อมมีได้ทั้ง ๔ อย่าง ภูมิที่เหลืออีก ๒๑ ภูมินั้น

มีแต่อุกยักษ์มรณะ เท่านั้น เพราะสัตว์เหล่านั้นมีวิบาก ที่กรรมได้ กำหนดอายุไว้ให้แล้ว สัตว์เหล่านั้น จึงต้องดำรงอยู่ตามกำหนด อายุกรรมนั้น ๆ ดังเช่น ปฐมฌานภูมิ มีกำหนดอายุ ๑ มหากัป ก็ ต้องดำรงอยู่จนถึง ๑ มหากัป ดังนี้ เป็นต้น

ในอารมณ์ของจิตที่ถึงมรณะ ซึ่งได้แก่ จุติจิตนั้น ย่อมได้ อารมณ์ ๓ อย่าง มีกรรมอารมณ์ เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังที่ ได้อธิบายไปแล้วในวิถีมุตตกะในปริจเฉทที่ ๔ นั้น เพราะอารมณ์ ของจุติจิตนี้ ย่อมถือเอาตามปฏิสนธิ์นั่นเอง เมื่อปฏิสนธิ์จิตได้ อารมณ์อันใด ภวังคจิต และจุติจิต ก็ต้องมีอารมณ์อย่างนั้น เหมือนกัน ตลอดภพชาตินั้น และอารมณ์ของปฏิสนธิ์จิตนั้น ก็ได้ รับมาจากขณะ ๕ ขณะ ของมรณาสันนวิถิ คือ ในวิถิของจุติจิต ที่ เกิดขึ้นนั่นเอง ฉะนั้น ในขณะของมรณาสันนวิถินั้น จึงมีอารมณ์ ๓ อย่าง มีกรรมอารมณ์ เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ในอารมณ์ ๓ อย่างนี้ ถ้าจัดโดยกาลแล้ว ก็ได้ ๓ กาล คือ เป็นอดีตอารมณ์ ๑ เป็นปัจจุบันอารมณ์ ๑ และที่เป็นบัญญัติอารมณ์ ซึ่งเป็นกาล วิมุตติ ๑

ในปฏิสนธิ์จิต ๑๙ ดวงนี้ กามาวจรปฏิสนธิ์ ๑๐ ดวงนั้น มี อดีตหรือปัจจุบันเป็นอารมณ์ ปฏิสนธิ์ของวิญญานัญญาตนะ วิบาก ๑ และเนวสัญญานาสัญญายตนะวิบาก ๑ รวม ๒ ดวงนี้ มีปรমัตตะอดีตเป็นอารมณ์ ปฏิสนธิ์ของรูปาวจรวิบาก ๕ ดวง กับอากาสาณัญญาตนะวิบาก ๑ และอาภิญญัญญาตนะวิบาก ๑ รวม ๗ ดวงนี้ มีบัญญัติเป็นอารมณ์

กรรมอารมณ์ เป็นอดีตอย่างเดียว กรรมนิมิตอารมณ์ เป็นได้อดีต ปัจจุบัน และกาลวิมุตติ คตินิมิตอารมณ์ เป็น ปัจจุบันอย่างเดียว

กรรมอารมณ์ เป็นได้เฉพาะทางมโนทวาร กรรมนิมิต อารมณ์ เป็นได้ทั้ง ๖ ทวาร คตินิมิตอารมณ์ ก็เป็นได้แต่มโนทวาร อย่างเดียว

แต่ในอารมณ์ของจุติจิตนั้น ไม่มีปัจจุบันอารมณ์ มีแต่อดีต กับบัญญัติ ๒ อย่างเท่านั้น เพราะเหตุว่าในจุติจิตนี้ รับอารมณ์มา จากปฏิสนธิ์จิต และคำว่า จุติจิต นี้ หมายถึง จิตดวงสุดท้ายของ ภวังคจิต หรือเป็นจิตดวงสุดท้ายของภพชาตินั้น ฉะนั้น จิตที่จุตี กับปฏิสนธิ์นี้ จึงเป็นจิตที่เชื่อมทำให้เกิดระหว่างภพใหม่หรือขันธ์

ใหม่ กับภาพเก่าหรือชั้นเก่า และให้ติดต่อกัน ทำให้สังสารวัฏฏ์ เป็นไปอยู่ตลอดไป จนหาที่สุดมิได้ ด้วยอำนาจของกรรมและกิเลสเป็นปัจจัย ซึ่งเป็นพลังผลักดันให้ เป็นไปอยู่อย่างนั้น

ในจุติจิต ๑๙ ดวงนั้น อุเบกขาสันตிரณะ ๒ ดวง กับมหาวิบากญาณวิปยุตตจิต ๔ ดวง รวม ๖ ดวงนี้ จุติจิตที่จะรับปฏิสนธิได้มี ๑๐ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิบากจิต ๘ ดวงมหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง จุติจิตที่รับปฏิสนธิจิตได้ทั้ง ๑๙ ดวง

รูปาวจรวิบากจิต ๕ ดวง จุติจิตรับปฏิสนธิได้ ๑๗ ดวง (เว้นอุเบกขาสันตிரณะ ๒ ดวง)

อรูปาวจรวิบากจิต ๔ ดวง จุติจิตที่รับปฏิสนธิได้ ๘ ดวงคือ อรูปาวจรวิบากจิต ๔ มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง

ในอรูปาวจรวิบากจิต ๔ ดวง ที่รับปฏิสนธิได้นั้น ให้เว้นในส่วนวิบากของจิตดวงล่าง ๆ เช่น อากาสาณัญญาายตนะจุติจิต รับปฏิสนธิได้ทั้ง ๔ วิญญาณัญญาายตนะจุติจิต รับได้ ๓ ดวง (เว้นอากาสาณัญญาายตนะ) อากิณฺณัญญาายตนะจุติจิตรับได้ ๒ ดวง เนว

สฺสญฺญานาสนฺญายตนะจุติจิต รับได้ ๑ ดวง เว้นปฏิสนธิจิตชั้นล่าง ๓ ดวง

ปริเฉทที่ ๖ รูปปรมัตถ์และนิพพานปรมัตถ์

ในปริเฉทที่ ๖ นี้เป็นการแสดงชื่อ ความหมาย จำนวน และการจำแนกรูปปรมัตถ์และ นิพพานปรมัตถ์ โดยประเภทต่าง ๆ

๑. รูปปรมัตถ์

ในรูปปรมัตถ์นี้ ท่านแสดงสงเคราะห์รูป โดย ๕ นัย คือ

๑. รูปสมุทเทสนัย เป็นนัยที่แห่งการแสดงสภาวะของรูปธรรมโดยสังเขป เพื่อให้รู้คุณลักษณะของรูปแต่อย่าง ว่ามีสภาวะลักษณะอย่างไรบ้าง

๒. รูปวิภาคนัย เป็นนัยแห่งการแสดงรูปธรรมโดยการจำแนกออกเป็นส่วน ๆ หรือเป็นคู่ ๆ ซึ่งเป็นการจำแนกรูปโดยพิสดาร

๓. รูปสมภูฐานนัย เป็นนัยแห่งการแสดงสมภูฐานคือเหตุที่ทำให้รูปธรรมนั้นเกิดขึ้น

๔. รูปกลาปนัย เป็นนัยแห่งการแสดงรูปธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกันเป็นกลุ่ม ๆ

๕. รูปปวัตติกมนัย เป็นนัยแห่งการแสดงความเกิดขึ้นพร้อมทั้งความดับไปของรูปธรรมตามลำดับ หรือแสดงความเป็นไปของรูปธรรม นามธรรม

๑. รูปสมุทเทสนัย

รูปสมุทเทสนัย หมายถึง การแสดงสภาวะของรูปธรรมโดยสังเขป เพื่อให้รู้คุณสมบัติพิเศษของรูปแต่ละรูป ซึ่งไม่เหมือนกัน

รูป มี ๒๘ คือ

มหาภูตรูป ๔ คือ ปถวี อาโป เตโช วาโย

อupaทายรูป ๒๔

อupaทายรูป ๒๔ แบ่งออกเป็น ๑๐ จำพวก คือ

ปสาทรูป ๕ คือ จักขุ โสตะ ชานะ ชีวหา กายะ

วิสยรูป ๗ หรือ ๔ คือ รูปารมณฺ์ สัททารมณฺ์ คันถารมณฺ์ รสารมณฺ์ โผฏฐัพพารมณฺ์

ภาวรูป ๒ คือ อิตถิภาวรูป บุริสภาวรูป

หทยรูป ๑ คือ หทยวัตถุ

ชีวีตรูป ๑ คือ ชีวิตินทรีย์

อาหารรูป ๑ คือ กพพีการหาร

ปริจเฉทรูป ๑ คือ อากาสธาตุ

วิญญูติรูป ๒ คือ กายวิญญูติ วจีวิญญูติ

วการรูป ๕ หรือ ๓ คือ ลหุตตา มุทุตา กัมมัญญุตตา (และหรือ กายวิญญูติ วจีวิญญูติ)

ลักษณะรูป ๔ คือ อุปจยะ สันตติ ชรตา อนิจจตา

ชื่อและความหมายของรูป ๒๘

ปถวี รูปที่แข็ง หรือ อ่อน

อาโป รูปที่ไหล หรือ เกาะกุม

เตโช รูปที่ร้อน หรือ เย็น

วาโย รูปที่หย่อน หรือ ตึง

จักขุปสาท ความใสที่สามารถรับรูปารมณฺ์ได้

โสตปสาท	ความใสที่สามารถรับสัททารมณได้
ฆานปสาท	ความใสที่สามารถรับคันธารมณได้
ชีวหาปสาท	ความใสที่สามารถรับรสารมณได้
กายปสาท	ความใสที่สามารถรับโณฐัพพารมณได้
รูปารมณ	สีต่าง ๆ
สัททารมณ	เสียงต่าง ๆ
คันธารมณ	กลิ่นต่าง ๆ
รสารมณ	รสต่าง ๆ
โณฐัพพารมณ	เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง
อิตถิภาวะ	รูปที่เป็นเหตุแห่งความเป็นหญิง
บุริสภาวะ	รูปที่เป็นเหตุแห่งความเป็นชาย
หทยะ	รูปที่เกิดอยู่ในหัวใจและเป็นที่อาศัยเกิดของจิต
เจตสิกทั้งหลาย	
ชีวิตะ	รูปที่รักษากัมมชรูปทั้งหลาย
อาหาระ	รูปที่นำไปให้อาหารชรูปเกิด
ปริจเฉทะ	อากาศรูป ที่คั่นระหว่างรูปกลาปต่อรูป
กลาป	

กายวิญญูติ	การเคลื่อนไหวต่าง ๆ ของร่างกาย
วจีวิญญูติ	การเคลื่อนไหวต่าง ๆ ของวาจา
ลหุตตา	ความเบาของนิปผันนรูป
มุกตตา	ความอ่อนของนิปผันนรูป
กัมมัญญุตตา	ความควรแก่การงานของนิปผันนรูป
อุปจยะ	ความเกิดขึ้นครั้งแรกและเกิดขึ้นครั้งหลัง ๆ จนครบ
รูปที่ควรเกิดขึ้น	
	ได้ของนิปผันนรูป
สันตติ	ความเกิดขึ้นสืบต่อกันของนิปผันนรูป
จนถึงตาย	
ชรตตา	ความแก่ของนิปผันนรูป
อนิจจตา	ความดับของนิปผันนรูป

๒. รูปวิภาคนัย

รูปวิภาคนัย หมายถึง การจำแนกรูปโดยพิสดารออกไป เพื่อให้รู้กว้างขวางขึ้นว่า รูปธรรมทั้ง ๒๘ นั้น อาจจัดเป็นส่วนเดียวหรือสองส่วนก็ได้

รูป ๒๘ จำแนกออกเป็นคู่ ๆ ได้ ๑๑ คู่

คู่ที่ ๑ อัชฌัตติกรูป คือ รูปภายใน มี ๕ ได้แก่ ปสาทรูป &

พาหिरูป คือ รูปภายนอก มี ๒๓ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๓

คู่ที่ ๒ วัตถุรูป คือ รูปที่เป็นที่อาศัยเกิดของจิตเจตสิกมี ๖ ได้แก่
ปสาทรูป ๕ หทยรูป ๑

อวัตถุรูป คือ รูปที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจิตเจตสิกมี ๒๒
ได้แก่รูปที่เหลือ ๒๒

คู่ที่ ๓ ทวารรูป คือ รูปที่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของปัญจทวารวิถี
จิตและกายกรรม

วจีกรรม มี ๗ ได้แก่ ปสาทรูป & วิญญูติรูป ๒

อทวารรูป คือ รูปที่ไม่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของปัญจ
ทวารวิถีจิตและกาย

กรรมวจีกรรมมี ๒๑ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๑

คู่ที่ ๔ อินทริยรูป คือ รูปที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเห็นเป็น
ต้นมี ๘ ได้แก่

ปสาทรูป & ภาวรูป ๒ ซีวิตรูป ๑

อนินทริยรูป คือ รูปที่ไม่ได้เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการ
เห็นเป็นต้น มี ๒๐ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๐

คู่ที่ ๕ โอฟาริกรูป คือ รูปหยาบ หมายถึง รูปที่ปรากฏชัดมี ๑๒
ได้แก่ ปสาทรูป ๕

วิสยรูป ๗

สุขุมรูป คือ รูปละเอียด หมายถึง รูปที่ไม่ปรากฏชัดมี ๑๖
ได้แก่ รูปที่เหลือ ๑๖

คู่ที่ ๖ สันติเกรูป คือ รูปไกล หมายถึง รูปที่รู้ได้ง่ายมี ๑๒ ได้แก่
ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗

ทูเรรูป คือ รูปไกล หมายถึง รูปที่รู้ได้ยาก มี ๑๖ ได้แก่
รูปที่เหลือ ๑๖

คู่ที่ ๗ สัมปปฏิขรูป คือ รูปที่กระทบซึ่งกันและกันได้มี ๑๒ ได้แก่
ปสาทรูป & วิสย

รูป ๗

อัมปปฏิขรูป คือ รูปที่กระทบซึ่งกันและกันไม่ได้มี ๑๖ ได้แก่
รูปที่เหลือ ๑๖

คู่ที่ ๘ อุปาทินนรูป คือ รูปที่เกิดจากอกุศลกรรมและโลกียกุศลกรรม มี ๑๘ ได้แก่

กัมมชรูป ๑๘

อนุปาทินนรูป คือ รูปที่ไม่ได้เกิดจากอกุศลกรรมและโลกียกุศลกรรม มี

๔๐ ได้แก่ จิตตชรูป ๑๕ อุตฺตชรูป ๑๓

อาหารชรูป ๑๒

คู่ที่ ๙ สนิทฺสสนรูป คือ รูปที่เห็นด้วยตาได้ มี ๑ ได้แก่ รูปารมณฺ์
อนิทฺสสนรูป คือ รูปที่เห็นด้วยตาไม่ได้มี ๒๗ ได้แก่ รูปที่
เหลือ ๒๗

คู่ที่ ๑๐ โคจรคฺคาหกรูป คือ รูปที่รับปัญจารมณฺ์ได้ มี ๕ ได้แก่
ปสาทรูป ๕

อโคจรคฺคาหกรูป คือ รูปที่รับปัญจารมณฺ์ไม่ได้มี ๒๓ ได้แก่
รูปที่เหลือ ๒๓

คู่ที่ ๑๑ อวินิพโกชรูป คือ รูปที่แยกจากกันไม่ได้ มี ๘ ได้แก่
มหาภูตรูป ๔ รูปารมณฺ์

คันธารมณฺ์ รสารมณฺ์ อาหารรูป

วินิพโกชรูป คือ รูปที่แยกจากกันได้มี ๒๐ ได้แก่ รูปที่
เหลือ ๒๐

๓. รูปสมุฏฐานนัย

รูปสมุฏฐานนัย หมายถึง นัยแห่งการแสดงธรรมที่เป็นเหตุ
ให้รูปเกิดขึ้น ซึ่งแสดงถึงการเกิดขึ้นของรูปธรรมทั้งปวงนั้น ต้อง
อาศัยเหตุปัจจัยให้เกิด

ธรรมที่เป็นเหตุให้รูปทั้งหลายเกิดขึ้น เรียกว่า สมุฏฐาน มี
๔ อย่างคือ กรรม จิต อุตฺต และ อาหาร

๑. กรรมสมุฏฐาน กรรมทั้งหมดมี ๓๓ คือ อกุศลกรรม ๑๒
กุศลกรรม ๒๐ แต่ในกรรม สมุฏฐานนิกฺรฺพ หมายถึงเอากกรรม ๒๕ เว้น
นอรูปาวจรกุศลกรรม ๔ และโลกุตตรกุศลกรรม ๔

๒. จิตตสมุฏฐาน จิตทั้งหมดมี ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง แต่ใน
จิตตสมุฏฐานนิกฺรฺพ นี้ หมายถึงเฉพาะจิต ๗๕ หรือ ๑๐๗ ดวง
เท่านั้น เว้น ๑๔ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ อรูปวิปากจิต
๔ และปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหลาย จุติจิตของพระอรหันต์

๓. อุตุสมุฏฐาน คือ ความร้อน ได้แก่ อุณหเตโช และความเย็น ได้แก่ สีตเตโช ที่ทำให้รูปต่าง ๆ เกิดขึ้น (ดังที่ได้อธิบายแจ่มแจ้งไปแล้วในบทที่ ๓)

๔. อาหารสมุฏฐาน คือโอชาที่ทำให้อาหารรูปเกิดขึ้น ซึ่งได้แก่ โอชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ และยาบางชนิด เช่น วิตามินต่าง ๆ ก็มีโอชาอยู่เหมือนกัน เมื่อรับประทานหรือ ทา หรือ ฉีดเข้าไปแล้ว ก็ทำให้อาหารรูปเกิดขึ้นได้เช่นเดียวกัน

๕. นกฺโขจิสสมุฏฐานิกรูปคือ รูปที่ไม่ได้เกิดจากสมุฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาสมุฏฐานทั้ง ๔ ข้างต้นนั้น ซึ่งได้แก่ลักษณะรูป ๔

จำแนกรูปที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔

๑. กัมมรูป คือ รูปที่เกิดจากกรรม มี ๑๘ คือ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ อวินิพโกครูป ๘ และ ปริจเฉทรูป ๑

รูปที่เกิดจากกรรมโดยแน่นอน ที่เรียกว่า เอกันตะ นั้นมี ๙ รูป คือ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวีตรูป ๑

รูปที่เกิดจากกรรมโดยไม่แน่นอน ที่เรียกว่า อนกัณตะ นั้นมี ๙ รูป คือ อวินิพโกครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑

หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ความเป็นหญิง ความเป็นชาย หัวใจ และชีวิต ทั้ง ๙ นี้ เกิดได้เฉพาะในร่างกายของสัตว์ทั้งหลายเท่านั้น เพราะรูปเหล่านี้ เกิดมาจากอกุศลกรรม และโลกียกุศลกรรมโดยส่วนเดียว ส่วนรูปที่เหลือ ๙ นั้น เกิดในร่างกายของสัตว์ทั้งหลายก็ได้ เกิดในสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลายก็ได้ ในสิ่งที่ไม่มีชีวิตทั้งหลายก็ได้ เพราะเป็นรูปที่เกิดมาจากสมุฏฐานอื่น ๆ ก็มี

๒. จิตตรูป คือ รูปที่เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐาน มี ๑๕ คือ วิญญูติรูป ๒ สัททรูป ๑ วิการรูป ๓ อวินิพโกครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑

รูปที่เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐานโดยแน่นอน ที่เรียกว่า เอกันตะ นั้นมี ๒ คือวิญญูติรูป ๒

รูปที่เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐานโดยไม่แน่นอน ที่เรียกว่า อนกัณตะ นั้นมี ๑๓ คือ สัททรูป ๑ วิการรูป ๓ อวินิพโกครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑

๓. อุดฺตุชรูป คือ รูปที่เกิดจากอุดฺตุ มี ๑๓ คือ สัททารมณ ๑
วีการรูป ๓ อวินิพโกรูป ๘ ปริเฉทรูป ๑

ในจำนวนอุดฺตุชรูป ๑๓ นี้รูปที่เกิดจากอุดฺตุเป็นสมมุฐานอย่าง
เดียวไม่มี ฉะนั้น อุดฺตุชรูปโดยแน่นอน (เอกันตะ) จึงไม่มี ทั้ง ๑๓ รูป
นี้ เป็นอุดฺตุชรูป โดยไม่แน่นอน (อนกัณตะ) ทั้งสิ้น

๔. อาหารชรูป คือ รูปที่เกิดจากอาหารเป็นสมมุฐาน มี
๑๒ คือ วีการรูป ๓ อวินิพโกรูป ๘ ปริเฉทรูป ๑

ในจำนวนอาหารชรูปทั้ง ๑๒ นี้ รูปที่เกิดจากอาหารเป็น
สมมุฐานอย่างเดียวไม่มี

ฉะนั้น อาหารชรูปโดยแน่นอน (เอกันตะ) จึงไม่มี มีแต่
อาหารชรูปโดยไม่แน่นอน (อนกัณตะ) ทั้งสิ้น

จำแนกรูป ๒๘ โดยสมมุฐาน

๑. เอกสมมุฐานิกรูป คือ รูปที่เกิดจากสมมุฐานอย่างเดียว
มี ๑๑ รูป คือปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ รวม ๙
อย่างนี้ เกิดจากกรรมเป็นสมมุฐานอย่างเดียว และวิญญูติรูป ๒
เกิดจากจิตเป็นสมมุฐานอย่างเดียว

๒. ทวิสมมุฐานิกรูป คือ รูปที่เกิดได้จากสมมุฐานทั้ง ๒ มี
๑ รูป คือ สัททารมณ เกิดจากจิต และ อุดฺตุ เป็นสมมุฐาน

๓. ตติสมมุฐานิกรูป คือ รูปที่เกิดได้จากสมมุฐานทั้ง ๓ มี ๓
รูป คือ วีการรูป ๓ เกิดจากจิต อุดฺตุ และอาหาร เป็นสมมุฐาน

๔. จตุสมมุฐานิกรูป คือ รูปที่เกิดได้จากสมมุฐานทั้ง ๔ มี
๙ รูป คือ มหาภูตรูป ๔ รูปารมณ คันธารมณ ระसारมณ
อาหารรูป ปริเฉทรูป เกิดจากกรรม จิต อุดฺตุ อาหาร เป็นสมมุฐาน

๕. นกฺโตจิสมมุฐานิกรูป คือ รูปที่ไม่ได้เกิดจากสมมุฐาน
อย่างใดอย่างหนึ่งเลย มี ๔ รูป คือ ลักขณรูป ๔

ความเป็นไปของรูปทั้ง ๔ ในร่างกาย

ในร่างกายของมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย ที่มี
รูปร่างสัณฐานอวัยวะต่าง ๆ ปรากฏขึ้นได้นั้น ย่อมอาศัยกัมมชรูป
เป็นพื้นก่อนแล้ว รูปอื่น ๆ จึงช่วยปรับปรุงให้รูปร่างสัณฐานและ
อวัยวะปรากฏชัดเจนขึ้นได้ ถ้าไม่มีกัมมชรูปเป็นพื้นรองรับอยู่
แล้ว ร่างกายของสัตว์นั้น ๆ ก็ไม่ผิอะไรกับต้นไม้ หรือท่อนไม้
รูปที่เป็นผู้ช่วยปรับปรุงรูปร่างสัณฐานอวัยวะให้ปรากฏได้ชัดเจน
นั้นได้แก่อุดฺตุชรูป ๔ และ อาหารรูป

อุตฺตฺรูป มี ๔ อย่างได้แก่

๑. กัมมปัจจัยอุตฺตฺรูป ได้แก่ รูปที่เกิดจากอุตฺตฺ ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน

๒. จิตตปัจจัยอุตฺตฺรูป ได้แก่ รูปที่เกิดจากอุตฺตฺ ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน

๓. อุตฺตฺปัจจัยอุตฺตฺรูป ได้แก่ รูปที่เกิดจากอุตฺตฺ ที่มีอุตฺตฺเป็นสมุฏฐาน

๓. อาหารปัจจัยอุตฺตฺรูป ได้แก่ รูปที่เกิดจากอุตฺตฺที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน

ด้วยเหตุนี้ ในร่างกายของมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย จึงมีอุตฺตฺรูปปกคลุมอยู่ทั่วไปหมด ฉะนั้น เมื่อสัตว์นั้นตายลงก็ตาม อุตฺตฺรูปก็ยังปรากฏอยู่ตลอดไป ส่วนกัมมรูปและอาหารรูปนั้น ปรากฏอยู่ได้ในระหว่างที่สัตว์นั้นยังมีชีวิตอยู่เท่านั้น เมื่อสัตว์นั้นตายลงแล้ว รูปทั้ง ๒ นี้ ก็ดับสิ้นไปหมด

สำหรับจิตตรูปนั้นปรากฏขึ้นโดยลำพังของตนเองไม่ได้ ต้องอาศัยกัมมรูป อุตฺตฺรูป อาหารรูป ทั้ง ๓ นี้เป็นที่ตั้ง จึงเกิดขึ้นได้ หมายความว่า จิตตรูปนี้ต้องอาศัยร่างกายของสัตว์

(ซึ่งเป็นกัมมรูป) เกิดขึ้นนั่นเอง ถ้าไม่มีร่างกายของสัตว์แล้ว จิตตรูปก็เกิดไม่ได้

จิตตฺรูป มี ๗ อย่าง คือ

๑. จิตตฺรูปสามัญ คือ จิตตฺรูปที่เป็นไปอย่างธรรมดา เช่น การหายใจเข้าออก ได้แก่ จิต ๗๕ ดวงทั้งหมด

๒. จิตตฺรูปที่เกี่ยวกับการหวัระะ ได้แก่ การหวัระะ การยิ้ม

๓. จิตตฺรูปที่เกี่ยวกับการร้องไห้ ได้แก่ การร้องไห้ การคร่ำครวญ

๔. จิตตฺรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอริยาบถน้อย ได้แก่ การคู้เหยียด ก้ม เงย เหลียวซ้ายแลขวา เดินหน้า ถอยหลัง กระพริบตา อ้าปาก เคี้ยว เป็นต้น

๕. จิตตฺรูปที่เกี่ยวกับการพูด ได้แก่ การพูด การอ่าน หนังสือ ร้องเพลง

๖. จิตตฺรูปที่เกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ได้แก่ การเดิน ยืน นั่ง นอน

๗. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น ได้แก่ การเดิน ยืน นั่ง นอน ได้ตามปกติ (ในเวลาที่ย่างกายแข็งแรงปกติ)

ในจิตตชรูป ๗ อย่าง ที่กล่าวมานี้ เมื่อกกล่าวโดยองค์ธรรมแล้ว ก็ได้แก่ จิตตชรูป ๑๕ นั่นเอง แต่ในจิตตชรูป ๑๕ นี้ รูปที่ปรากฏให้สังเกตได้มี ๑๐ รูป คือ วัณณะ สัทตะ โภจณูปะ ๓ วิหาระ ๕ ส่วนรูปที่เหลืออีก ๕ คือ อาโป คันธะ รสะ อาหาระ ปริจเฉทะ เหล่านี้ไม่ปรากฏ

จำแนกจิต ๗๕ โดยจิตตชรูป ๗ อย่าง

๑. จิตที่ทำให้จิตตชรูปสามัญเกิดขึ้นได้นั้น ได้แก่ จิต ๗๕ ดวงทั้งหมด

๒. จิตที่ทำให้จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการหวัระเกิดขึ้นได้นั้น ได้แก่ จิต ๑๓ ดวง คือ โภจณูปะ ๔ หสิตูปาทจิต ๑ มหากุศล โสมนัส ๔ มหากริยาโสมนัส ๔

๓. จิตที่ทำให้จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการร้งให้เกิดขึ้นได้นั้น ได้แก่ โทสมูลจิต ๒

๔. จิตที่ทำให้จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวนอิริยาบถน้อยเกิดขึ้นได้นั้น มี ๓๒ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชชนจิต ๒๙ อภิญญาจิต ๒

๕. จิตที่ทำให้จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพุดเกิดได้นั้นมี ๓๒ ดวง เหมือนกับข้อ ๔

๖. จิตที่ทำให้จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ เกิดขึ้นได้นั้นมี ๓๒ เหมือนกัน

๗. จิตที่ทำให้จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่นเกิดขึ้นได้นั้น มี ๕๘ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชชนจิต ๒๙ อภิญญาจิต ๒ อัปปนาชชนจิต ๒๖

จำแนกจิตตชรูป ๗ อย่าง ตามประเภทของจิต

๑. จิตตชรูปที่เกิดจากโภจณูปะ โสมนัส สหคจิต ๔ ดวง เจตสิก ๒๒ ดวง มี ๖ อย่าง

(๑) จิตตชรูปสามัญ

(๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการหวัระ

(๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวนอิริยาบถน้อย

(๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด

(๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔

(๖) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

๒. จิตตชรูปที่เกิดจากโภจมูลอุปกาสหคตจิต ๔ ดวง เจตสิก ๒๒ ดวง มี ๕ อย่าง

(๑) จิตตชรูปสามัญ

(๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอิริยาบถ

น้อย

(๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด

(๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔

(๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

๓. จิตตชรูปที่เกิดจากโทสมูลจิต ๒ ดวง เจตสิก ๒๒ ดวง มี ๖ อย่าง คือ

(๑) จิตตชรูปสามัญ

(๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการร้องไห้

(๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอิริยาบถ

น้อย

(๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด

(๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔

(๖) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

๔. จิตตชรูปที่เกิดจากโมหมูลจิต ๒ เจตสิก ๑๖ ดวง มี ๕ อย่าง คือ

(๑) จิตตชรูปสามัญ

(๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอิริยาบถ

น้อย

(๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด

(๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔

(๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

๕. จิตตชรูปที่เกิดจากทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ เจตสิก ๗ ดวง ไม่มี

๖. จิตตชรูปที่เกิดจากมโนธาตุจิต ๓ สันตীরณจิต ๓ เจตสิก ๑๑ ดวง มี ๑ อย่าง คือ

จิตตชรูปสามัญ

๗. จิตตชรูปที่เกิดจากมโนทวารารมณ์จิต ๑ เจตสิก ๑๑ ดวงมี ๕
อย่าง คือ

- (๑) จิตตชรูปสามัญ
- (๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอิริยาบถ
น้อย
- (๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด
- (๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔
- (๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

๘. จิตตชรูปที่เกิดจากหสิตุปาฬจิต ๑ เจตสิก ๑๒ ดวง มี ๖
อย่าง คือ

- (๑) จิตตชรูปสามัญ
- (๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการหัวเราะ
- (๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอิริยาบถ
น้อย
- (๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด
- (๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔
- (๖) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

๙. จิตตชรูปที่เกิดจากมหากุศลโสมนัสสสหคจิต ๔ มหากริยา
โสมนัสสสหคจิต ๔

- เจตสิกที่ประกอบ ๓๘ ดวง มี ๖ อย่าง คือ
- (๑) จิตตชรูปสามัญ
- (๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการหัวเราะ
- (๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอิริยาบถ
น้อย

- (๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด
- (๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔
- (๖) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

๑๐. จิตตชรูปที่เกิดจากมหากุศลอุเบกขาสหคจิต ๔ มหากริยา
อุเบกขาสหคจิต ๔

- เจตสิกที่ประกอบ ๓๗ ดวง มี ๕ อย่าง คือ
- (๑) จิตตชรูปสามัญ
- (๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอิริยาบถ
น้อย
- (๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด

(๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔

(๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

๑๑. จิตตชรูปที่เกิดจากมหาวิปากจิต ๘ เจตสิก ๓๓ ดวง มี ๑ อย่าง คือ จิตตชรูปสามัญ

๑๒. จิตตชรูปที่เกิดจากอัปปนาชวนจิต ๒๖ (เว้นอภิญญาจิต)

เจตสิก ๓๘ มี ๒ อย่าง คือ

(๑) จิตตชรูปสามัญ

(๒) จิตตชรูปที่ให้อิริยาบถทั้ง ๓ (ยืน นั่ง นอน) ที่เกิดจากมโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวนจิต ๒๙ อภิญญาจิต ๒ ตั้งมั่นอยู่ได้นาน

๑๓. จิตตชรูปที่เกิดจากอุปาวจรวิปากจิต ๕ เจตสิก ๓๕ ดวง มี ๑ อย่าง คือ จิตตชรูปสามัญ

๑๔. จิตตชรูปที่เกิดจากอุปาวจรวิปากจิต ๔ เจตสิก ๓๐ ดวง ไม่มี

๑๕. จิตตชรูปที่เกิดจากอภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๓๐ ดวง มี ๕ อย่าง คือ

(๑) จิตตชรูปสามัญ

(๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอิริยาบถ

น้อย

(๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด

(๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔

(๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

จำแนกโสมนัสกามชวนจิต ๑๓

ที่ทำให้การหวัระเกิดโดยบุคคล ๓ จำพวก

๑. ปุณฺณ หวัระด้วยจิต ๘ ดวง คือ โสมนัส ๔ มหากุศลโสมนัส ๔

๒. ผลเสกขบุคคล ๓ หวัระด้วยจิต ๖ ดวง ทัฏฐจิตวิปปยุตตโสมนัส ๒ มหากุศลโสมนัส ๔

๓. พระอรหันต์หวัระด้วยจิต ๕ ดวง คือ หสิตุปปาทจิต ๑ มหากิริยาโสมนัส ๔

๔. รูปกลาปนัย

รูปกลาปนัย หมายถึง การแสดงรูปที่เกิดขึ้นเป็นหมวดหมู่
รูปกลาป มี ๒๓ กลาป คือ

กัมมชกลาป	๙
จิตตชกลาป	๘
อตุชกลาป	๔
อาหารชกลาป	๒

กัมมชกลาป ๙ ได้แก่

๑. จักขุทสกกลาป หมายถึง กองแห่งรูป ๑๐ รูป ที่มีจักขุ
ปสาทรูปเป็นประธาน ได้แก่ จักขุปสาทรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ อวินิพ
โกครูป ๘

๒. โสททสกกลาป หมายถึง กองแห่งรูป ๑๐ รูป ที่มีโสต
ปสาทรูป เป็นประธาน ได้แก่ โสตปสาทรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ อวินิพ
โกครูป ๘

๓. ฆานทสกกลาป หมายถึง กองแห่งรูป ๑๐ รูป ที่มีฆาน
ปสาทรูป เป็นประธาน ได้แก่ ฆานปสาทรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ อวินิพ
โกครูป ๘

๔. ชิวหาทสกกลาป หมายถึง กองแห่งรูป ๑๐ รูป ที่มี
ชิวหาปสาทรูปเป็นประธาน ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ อวิ
นิพโกครูป ๘

๕. กายทสกกลาป หมายถึง กองแห่งรูป ๑๐ รูป ที่มีกาย
ปสาทรูป เป็นประธาน ได้แก่ กายปสาทรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ อวินิพ
โกครูป ๘

๖. อิตถีกาวทสกกลาป หมายถึง กองแห่งรูป ๑๐ รูป ที่มี
อิตถีกาวรูปเป็นประธาน ได้แก่ อิตถีกาวรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ อวินิพ
โกครูป ๘

๗. บุริสภาวทสกกลาป หมายถึง กองแห่งรูป ๑๐ รูป ที่มีบุ
ริสภาวรูปเป็นประธาน ได้แก่ บุริสภาวรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ อวินิพโก
ครูป ๘

๘. วัตถุทสกกลาป หมายถึง กองแห่งรูป ๑๐ รูป ที่มีหทย
วัตถุรูป เป็นประธาน ได้แก่ หทยวัตถุรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ อวินิพโก
ครูป ๘

๙. ชีวิตนวกกลาป หมายถึง กองแห่งรูป ๙ รูป ที่มีชีวีตรูป
เป็นประธาน ได้แก่ ชีวีตรูป ๑ อวินิพโกครูป ๘

จำแนกัมมชกกลาก ๙ โดยกาย ๓ ส่วน

ในร่างกายของคนและสัตว์นั้น แบ่งออกเป็น ๓ ส่วน คือ

๑. อุปริมกาย ได้แก่ ร่างกายเบื้องบน นับตั้งแต่คอขึ้นไป ตลอดถึงศีรษะ มีกัมมชกกลากเกิดได้ ๗ กลาก คือ ๑) จักขุทสกกลาก ๒) โสททสกกลาก ๓) ฆาน ทสกกลาก ๔) ชิวหาทสกกลาก ๕) กายทสกกลาก ๖) ภาวทสกกลาก ๗) ซีวิต นวกกลาก

๒. มัชฌิมกาย ได้แก่ ร่างกายส่วนกลาง นับตั้งแต่คอลงมาถึงสะดือ มีกัมมชกกลากเกิดได้ ๔ กลาก คือ ๑) กายทสกกลาก ๒) ภาวทสกกลาก ๓) วัตถุทสกกลาก ๔) ซีวิตนวกกลาก

๓. เภฏฐิมกาย ได้แก่ ร่างกายเบื้องล่าง นับตั้งแต่สะดือลงมาถึงปลายเท้า มีกัมมชกกลากเกิดได้ ๓ กลาก คือ ๑) กายทสกกลาก ๒) ภาวทสกกลาก ๓) ซีวิตนวกกลาก

จิตตชกกลาก ๘

๑. สุทธฐฐกกลาก หมายถึง กองแห่งรูป ๘ รูปโดยเฉพาะ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘

๒. สัททนวกกลาก หมายถึง กองแห่งรูป ๙ รูป มีสัททรูปเป็นประธาน ได้แก่ สัททรูป ๑ อวินิพโกครูป ๘

๓. กายวิญญูตินวกกลาก หมายถึง กองแห่งรูป ๙ รูป มีกายวิญญูติรูปเป็นประธาน ได้แก่ กายวิญญูติรูป ๑ อวินิพโกครูป ๘

๔. วจีวิญญูติสัทททสกกลาก หมายถึง กองแห่งรูป ๑๐ รูป มีวจีวิญญูติและสัททรูปเป็นประธาน ได้แก่ วจีวิญญูติรูป ๑ สัททรูป ๑ อวินิพโกครูป ๘

๕. ลหุตาทิเอกทสกกลาก หมายถึง กองแห่งรูป ๑๑ รูป ที่มีวิการรูป ๓ มีลหุตารูป เป็นต้นเป็นประธาน ได้แก่ วิการรูป ๓ อวินิพโกครูป ๘

๖. สัททลหุตาทิทวาทสกกลาก หมายถึง กองแห่งรูป ๑๒ รูปที่มีสัททรูปที่เกิดพร้อมด้วยวิการรูป ๓ เป็นประธาน ได้แก่ สัททรูป ๑ วิการรูป ๓ อวินิพโกครูป ๘

๗. กายวิญญูติลหุตาทิทวาทสกกลาก หมายถึง กองแห่งรูป ๑๒ รูปที่มีกายวิญญูติที่เกิดพร้อมด้วยวิการรูป ๓ เป็นประธาน ได้แก่ กายวิญญูติ ๑ วิการรูป ๓ อวินิพโกครูป ๘

๘. วจวิญญูติสัททลหุตาติเตรสกกลากป หมายถึง กองแห่ง
รูป ๑๓ รูปที่วจวิญญูติและสัททรูปที่เกิดพร้อมด้วยvikararup ๓
เป็นประธาน ได้แก่ วจวิญญูติรูป ๑ สัททรูป ๑ vikararup ๓ อวินิพ
โกครูป ๘

จิตตชกลากปนี้ ย่อมเกิดได้เฉพาะในสิ่งที่มีชีวิต (เว้นอสังขญ
สัทตพรหม)เท่านั้น

จำแนกจิตตชกลากป ๘ โดยกาย ๓ ส่วน

ในปริมกาย มีจิตตชกลากปเกิดได้ทั้ง ๘ กลาป

ในมัชฌิมกาย และเหตุภูมิกาย มีจิตตชกลากปเกิดได้ ๔
กลาปคือ ๑)สุทฐัญญุกกลากป ๒)กายวิญญูตินวกกลากป ๓)ลหุตาติ
เอกาทสกลากป ๔)กายวิญญูติลหุตาติทวาทสกลากป

อุตฺตชกลากป ๔

แยกเป็นมูลกลากป ๒ มูลีกลากป ๒ คือ

มูลกลากป ๒ ได้แก่

๑. สุทฐัญญุกกลากป หมายถึง กองแห่งรูป ๘ รูป ที่มีเฉพาะอ
วินิพโกครูป ๘ เท่านั้น

๒. สัททนวกกลากป หมายถึง กองแห่งรูป ๙ รูป ที่มีสัททรูป
เป็นประธาน ได้แก่ สัททรูป ๑ อวินิพโกครูป ๘

มูลีกลากป ๒ ได้แก่

๓. ลหุตาติเอกาทสกลากป หมายถึง สุทฐัญญุกกลากปที่มี
vikararup ๓ เกิดร่วมอยู่ด้วย จึงมี ๑๑ รูป ได้แก่ vikararup ๓ อวินิพ
โกครูป ๘

๔. สัททลหุตาติทวาทสกลากป หมายถึง สัททนวกกลากป
ที่มีvikararup ๓ เกิดร่วมอยู่ด้วย จึงมี ๑๒ รูป ได้แก่ สัททรูป ๑
vikararup ๓ อวินิพโกครูป ๘

อุตฺตชกลากป ๒ ที่เกิดภายนอกร่างกายสัตว์

๑. สุทฐัญญุกกลากป ได้แก่ วัตถุสิ่งของต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลกนี้
และภูเขาดินไม้ แม่น้ำ ไฟ ลม พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดาว
แสงสว่าง เสง เป็นต้น

๒. สัททนวกกลากป ได้แก่ เสียงลมพัด เสียงฟ้าร้อง เสียง
น้ำไหล เสียงรถ เสียงเรือ เสียงระฆัง เหล่านี้เป็นต้น

จำแนกอุตฺตชกลากป ๔ โดยกาย ๓ ส่วน

ในกาย ๓ ส่วนนั้น อุดุชกลาปทั้ง ๔ ย่อมเกิดได้ สำหรับ
สุทธัญฐกกลาป หรือลหุตาทิเอกาทสกกกลาปนั้น เกิดเป็นประจำ
อยู่แล้ว ส่วนสัทททกกลาป หรือ สัททลหุตาทิทวาทสกกกลาป ทั้ง
๒ นี้ เกิดเป็นบางเวลา ไม่ใช่เป็นประจำ

อาหารชกกลาป ๒

แยกเป็นมูลกกลาป ๑ มูลีกกลาป ๑ คือ

๑. มูลกกลาป = สุทธัญฐกกลาป หมายถึง กลาปที่มี
จำนวนรูป ๘ รูป ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ โดยเฉพาะ

๒. มูลีกกลาป = ลหุตาทิเอกาทสกกกลาป หมายถึง
สุทธัญฐกกลาปที่มีวการรูป ๓ เกิดรวมด้วย จึงมี ๑๑ รูป ได้แก่
วการรูป ๓ อวินิพโกครูป ๘

๕. รูปปวัตติกมนัย

รูปปวัตติกมนัย หมายถึง การแสดงความเกิดขึ้นพร้อม
ด้วยความดับของรูปตามลำดับ ความเป็นไป หรือความเกิดดับ
ของรูปธรรมนั้น มีนัยแห่งการแสดง ๓ ประการ คือ

๑. ตามนัยแห่งภูมิ

๒. ตามนัยแห่งกาล

๓. ตามนัยแห่งกำหนด

๑. นัยแห่งภูมิ

แสดงรูปที่เกิดได้และเกิดไม่ได้ใน ๓๑ ภูมิ

๑. ในกามภูมิ ๑๑ นั้น รูปทั้ง ๒๘ ย่อมเกิดได้โดยปริบูรณ์
ในปวัตติกกาล ไม่ยิ่งไม่หย่อนกว่านี้ แต่ว่าโดยบุคคลแล้ว ถ้าเป็น
เพศหญิง ก็ต้องเว้นปฐิสถาภรูปออกเสีย ถ้าเป็นเพศชาย ก็ต้อง
เว้นอิตถิสถาภรูปออกเสีย และถ้าผู้ใดมีอวัยวะ เช่น ตา หู จมูก เพศ
อย่างใดอย่างหนึ่ง บกพร่องไป ก็ต้องเว้นรูปนั้น ๆ ออกตามสมควร
แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อว่า โดยส่วนรวมแล้ว ในกามภูมิ ๑๑ รูปทั้ง
๒๘ ย่อมเกิดได้

๒. ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอัสสญญัสตตภูมิ) อันเป็นที่เกิดของ
รูปพรหมทั้งหลายนั้น ฆานะ ชิวหา กายะ และภาวรูปทั้ง ๒ ย่อม
เกิดไม่ได้ เพราะรูปทั้ง ๕ นี้ เป็นรูปที่สนับสนุนในทางกามคุณ
อารมณ์โดยส่วนเดียว ส่วนรูปพรหมนั้น เป็นบุคคลที่เกิดขึ้นด้วย
อำนาจของรูปฌาน ซึ่งปราศจากกามฉันทะ ฉะนั้น รูปทั้ง ๕ นี้ จึง

เกิดไม่ได้แก่พวกรูปพรหม สำหรับจุขุ และโสตะ ที่เกิดได้กับพวก
รูปพรหมนั้น ก็เพราะรูปทั้ง ๒ นี้ มิได้มีแต่โทษอย่างเดียว ย่อมมี
คุณประโยชน์ได้เป็นอย่างมาก คือ ตา มีคุณประโยชน์ในการที่จะ
ได้แลเห็นผู้ที่ทรงคุณอันประเสริฐ มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น
เรียกว่า ทสสนานุตตริยคุณ หู มีคุณประโยชน์ในการที่จะได้ฟัง
พระสัทธรรมอันประเสริฐ เรียกว่า สวнанุตตริยคุณ ฉะนั้น รูปทั้ง
๒ คือ จักขุกับโสตะนี้ จึงเกิดได้แก่พวกรูปพรหม และรูปทั้งหมด ที่
เกิดกับพวกรูปพรหมนั้น มีจำนวน ๒๓ รูปด้วยกัน ในจำนวนรูป
๒๓ นี้ รูปที่ขาดบกพร่องแก่พวกรูปพรหมนั้น ไม่มี

๓. ในอสังขยัตตฎมิ ๑ ย่อมมีรูปเกิดได้เพียง ๑๗ เท่านั้น
คือ อวินิพโกรูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ วิการรูป ๓ ลักษณะรูป
๔ ที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะว่า พวกอสังขยัตตพรหมทั้งหลายนี้ เป็น
พรหมที่ไม่มีนามธรรม คือ จิต เจตสิกเกิดขึ้นเลย อันเนื่องจากการ
เจริญปัญจกมมานที่ประกอบด้วยสัญญาวิราคะภาวนาคือความ
เบื่อหน่ายในนามธรรม ในขณะที่สิ้นชีวีตจากภวก่อน ฉะนั้น พรหม
พวกนี้จึงไม่มีนามธรรมเกิด ด้วยเหตุนี้ รูปอันเป็นที่อาศัยเกิดของ
จิตและเจตสิก จึงไม่จำเป็นต้องเกิดขึ้นแก่พรหมพวกนี้ ส่วน

ภาวรูป ๒ นั้น แม้ว่าจะไม่ใช่เป็นรูปที่เกิดจากจิตและเจตสิก คือ
ไม่ใช่จิตตชรูปก็จริง แต่สำหรับพวกพรหมทั้งหลายนั้น ปราศจาก
กามราคะอยู่แล้ว และภาวรูป ๒ นี้ ก็เป็นรูปที่ทำให้เกิดกามราคะ
เป็นส่วนมาก จึงไม่จำเป็นสำหรับพวกพรหมทั้งหลาย ฉะนั้น
อสังขยัตตพรหมทั้งหลาย จึงมีรูปเกิดได้เพียง ๑๗ รูปเท่านั้น

๔. ในอรูปภูมิ ๔ อันเป็นที่เกิดของพวกอรูปพรหมทั้งหลาย
ซึ่งเกิดด้วยอำนาจการเจริญฌานที่เกี่ยวข้อง ภูมิวิราคะภาวนา คือ
ความปราศจากความยินดีในรูป ฉะนั้น พวกอรูปพรหมทั้งหลาย
จึงไม่มีรูปเกิดขึ้นเลย ตลอดจนกระทั่งในภูมิที่อยู่ ก็ไม่มีรูปอย่าง
ใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น เช่นเดียวกัน

จำแนกรูป ๒๘ ที่เกิดในกามภูมิ ๑๑ โดย สมุฏฐานทั้ง ๔

รูป ๒๘ ที่เกิดได้ในกามภูมิทั้งหมดนั้น เมื่อจำแนกโดย
สมุฏฐานแล้ว ก็ได้ครบทั้ง ๔ สมุฏฐาน ทั้งจำนวนรูปสมุฏฐานก็
เกิดได้ครบ คือ กัมมชรูป ๑๘ จิตตชรูป ๑๕ อรูปชรูป ๑๓ อาหารช
รูป ๑๒ รวมเป็น ๕๘ และในจำนวนรูปสมุฏฐานทั้ง ๔ สมุฏฐาน

เหล่านี้ แต่ละสมมุฐาน ย่อมมีลักษณะรูปทั้ง ๔ อยู่ด้วย ทุก ๆ สมมุฐาน คือ ในกัมมชรูป ๑๘ ก็มีลักษณะรูปทั้ง ๔ ได้แก่ อุปปัจจย กัมมชรูป สันตติกัมมชรูป ชรตากัมมชรูป อนิจจตากัมมชรูป รวมเป็น ๔

ในจิตตชรูป อุตฺตชรูป อาหารชรูป ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้ ฉะนั้น เมื่อรวมลักษณะรูปทั้ง ๔ ที่อยู่ในรูปสมมุฐานทั้ง ๔ อย่าง ดังกล่าวแล้ว จึงเป็น ๑๖ และเมื่อนับรวมเข้ากับจำนวนรูป ๕๘ จึงเป็นจำนวนรูปที่เกิดขึ้นในกามภูมิ ๗๔ รูป ในจำนวนรูป ๗๔ เหล่านี้ ถ้านับอย่างสามัญแล้ว ก็คงมีจำนวนรูป ๒๘ นั้นเอง

จำแนกรูป ๒๓ ที่เกิดในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญฯ) โดย สมมุฐานทั้ง ๔

รูป ๒๓ ที่เกิดได้ในรูปภูมิ ๑๕ นั้น เมื่อจำแนกโดยสมมุฐานทั้ง ๔ แล้ว ย่อมได้เพียง ๓ สมมุฐาน (เว้นอาหารสมมุฐาน) เพราะบรรดารูปพรหมทั้งหลายไม่ได้กินอาหารอย่างในกามภูมิ รูปพรหมทั้งหลายย่อมอิมอยู่ได้ด้วยปีติ (มีปีติเป็นรักษา)

ฉะนั้น ปีติจึงเท่ากับเป็นอาหารของพวกรูปพรหม ด้วยเหตุนี้ในจำนวนรูป ๒๓ นั้น จึงไม่มีอาหารชรูปอยู่ด้วยเลย

ในจำนวนรูปสมมุฐานทั้ง๓นั้น กัมมชรูปย่อมเกิดได้ ๑๓ (เว้น ฆานะ ชิวหา กายะ ภาวรูป ๒) จิตตชรูปย่อมเกิดได้ทั้งหมด ๑๕ อุตฺตชรูปย่อมเกิดได้ทั้ง ๑๓ รวมเป็น ๔๑ และเมื่อรวมกับลักษณะรูป ๑๒ (สมมุฐานละ ๔) แล้ว คงเป็นจำนวนรูปที่เกิดขึ้นในรูปภูมิ ๕๓ รูป ถ้านับอย่างสามัญแล้วก็คงได้จำนวนรูป ๒๓ นั้นเอง

จำแนกรูป ๑๗ ที่เกิดในอสัญญสัจตภูมิโดย สมมุฐานทั้ง ๒

รูป ๑๗ ที่เกิดได้ในอสัญญสัจตภูมินั้น เมื่อจำแนกโดยสมมุฐานแล้วย่อมได้เพียง ๒ สมมุฐาน คือ กัมมสมมุฐานและอุตฺตสมมุฐาน เพราะพวกอสัญญสัจตพรหม เป็นพรหมที่ไม่มีจิตและเจตสิก ฉะนั้น รูปที่เกิดจากจิตเป็นสมมุฐานจึงไม่มี ส่วนรูปที่เกิดจากอาหารเป็นสมมุฐานนั้น ไม่มีเป็นธรรมดาสำหรับพวกพรหมอยู่แล้ว

แสดงรูปที่เกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาล แต่เกิดได้ ในปวัตติกาล

ในอุปปาตักขณะของปฏิสนธิจิต เรียกว่า ปฏิสนธิกาล ตั้ง
แต่ฐิติภพขณะของปฏิสนธิจิตเป็นต้นไป จนถึงฐิติภพขณะของจุติจิต
เรียกว่า ปวัตติกาล นี่เป็นไปตามสภวานัย แต่ถ้าว่า โดยสามัญญ
นัยแล้ว ได้แก่ปฏิสนธิจิตขณะเดียว เรียกว่าปฏิสนธิกาล จุติจิต
ขณะเดียว เรียกว่า จุติกาล ตั้งแต่จิตดวงที่ ๒ จากจุติจิตเป็นต้นมา
จนถึงจิตดวงสุดท้ายก่อนจุติจิต เรียกว่า ปวัตติกาล

รูปที่เกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาล (ตามสภวานัย) นั้น มี ๘ รูป
คือ สัททรูป ๑ วิการรูป ๕ ชรตารูป ๑ อนิจจตารูป ๑

กัมมชรูป ๑๙ ที่เกิดได้ในปฏิสนธิกาลนั้น ถ้าจัดเป็นกลาป
แล้ว ก็ได้แก่ กัมมชกลาป ๙ นั้นเอง และในกัมมชกลาป ๙ นั้น
ไม่ได้เกิดขึ้นทั้งหมดแก่สัตว์ทั้งหลายทั่วไปในปฏิสนธิขณะ ต้อง
แล้วแต่กำเนิดของสัตว์ และภูมิตามสมควร

๒. นัยแห่งกำเนิด

กำเนิด หรือ โยนิ มี ๓ หรือ ๔ คือ

๑. สังเสทชะกำเนิด หมายถึง เกิดในที่ที่มียางเหนียว

๒. โอปปาติกะกำเนิด หมายถึง เกิดผุดขึ้นโตทันที คล้าย
กับว่าตกลงมาจากที่สูง

๓. คัพภเสยยกะกำเนิด หมายถึง เกิดในครรภ์มารดา
(สัตว์ผู้นอนในครรภ์)

คัพภเสยยกะกำเนิด แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. ชลาพุชะกำเนิด หมายถึง เกิดในมดลูก แล้วคลอด
ออกมาเป็นตัว

๒. อัณฑชะกำเนิด หมายถึง เกิดในมดลูกเหมือนกัน แต่
ออกมาเป็นฟองไขก่อนแล้วจึงฟักเป็นตัวในภายหลัง เรียกว่า ทวิ
ชา แปลว่า ผู้เกิด ๒ หน

ฉะนั้น เมื่อรวมแล้วจึงได้กำเนิด ๔ คือ ๑) ชลาพุชะกำเนิด
๒) อัณฑชะกำเนิด ๓) สังเสทชะกำเนิด ๔) โอปปาติกะกำเนิด

อธิบายกำเนิดทั้ง ๔

๑. ชลาพุชะกำเนิด สัตว์ทั้งหลายที่ปฏิสนธิด้วยชลาพุชะ
กำเนิดนี้ ต้องอาศัยเกิดในครรภ์มารดาและอวัยวะต่าง ๆ ค่อย ๆ มี

และเจริญเติบโตขึ้นตามลำดับ ได้แก่ พวกมนุษย์ สัตว์เดรัจฉาน บางจำพวก

๒. อัมมชะกำเนิด สัตว์ทั้งหลายที่ปฏิสนธิด้วยอัมมชะกำเนิดนี้ ต้องอาศัยกรรมมารดาเกิดเช่นเดียวกับชลัพพะกำเนิด แต่เมื่อปฏิสนธิที่แรกนั้น ต้องอยู่ในฟองไข่เสียก่อน เมื่อมารดาคลอดฟองไข่ออกมาแล้ว สัตว์นั้น จึงฟักออกมาจากฟองไข่อีกทีหนึ่ง (ตามกำหนดเวลาของสัตว์แต่ละประเภท) การเกิดของสัตว์พวกนี้ค่อย ๆ เติบโตขึ้นตามลำดับ ได้แก่ เบ็ด ไก่ นก จิ้งจก ตุ๊กแก งู เต่า เป็นต้น

๓. สังเสทชะกำเนิด สัตว์ทั้งหลายที่ปฏิสนธิด้วยสังเสทชะกำเนิดนี้ไม่ต้องอาศัยกรรมมารดาเกิด แต่อาจอาศัยกรรมมารดาเกิดได้ เช่น เกิดในเม็ดเลือด เช่น ลูกของนางปทุมวดีตั้ง ๔๙๙ คน เป็นต้น และที่เกิดจากต้นไม้ ผลไม้ ดอกไม้ น้ำโสโครก เป็นต้น เช่น นางจิณฺจมานวิกา เกิดจากต้นมะขาม นางเวฬุวดี เกิดจากต้นไผ่ นางปทุมวดี เกิดจากดอกบัว พวกหนอนต่าง ๆ ที่เกิดจากผลไม้ หรือสิ่งโสโครกเหล่านี้เป็นต้น แต่สัตว์ที่เป็นสังเสทชะกำเนิดนี้ไม่ได้เกิดโตขึ้นมาทันที ค่อย ๆ เติบโตคล้ายกับพวกคัพภะเสยยกะ แต่

ต่างจากพวกคัพภะเสยยกะ คือ ในขณะเกิดนั้น มีอวัยวะครบบริบูรณ์แล้ว

๔. โอปปาติกะกำเนิด สัตว์ที่ปฏิสนธิด้วยโอปปาติกะกำเนิดนี้ไม่ต้องอาศัยมารดา บิดา และไม่ต้องอาศัยอะไรทั้งหมด อาศัยแต่อดีตกรรมอย่างเดียว และเมื่อเกิดนั้น ก็เติบโตขึ้น (เท่าตัวจริง) ทันที เช่นพวกสัตว์นรกเปรตบางพวก เทวดาส่วนมาก พรหมมนุษย์ในสมัยต้นกับปี

จำแนกภูมิโดยกำเนิด ๔

๑. ในนिरยภูมิ ๑ นิชฌามัตถนิกเปรต ๑ เทวภูมิ ๖ (เว้นพวกภุมมัญญูเทวดา) พรหมทั้ง ๒๐ ชั้น รวม ๒๘ ภูมินี้ ย่อมได้กำเนิดอย่างเดียว คือ โอปปาติกะกำเนิด

๒. ในเดรัจฉาน เปรต (เว้นนิชฌามัตถนิกเปรต) อสุรกาย มนุษย์ และภุมมัญญูเทวดา รวม ๕ จำพวกนี้ ย่อมได้กำเนิดครบทั้ง ๔

จำแนกกำเนิด ๔ โดยกัมมชกฺลาป ๙

๑. คัพภะเสยยกะกำเนิด (ชลัพพะกำเนิดและอัมมชะกำเนิด) ในขณะปฏิสนธิกัมมชกฺลาปย่อมเกิดได้มากที่สุด ว่าโดย

อุกัฏฐนัย ๓ กลาป คือ กายทสกกกลาป ภาวทสกกกลาป วัตถุทสกกกลาป แต่เมื่อว่าโดยโอมกนัย คือ เกิดได้น้อยที่สุด ๒ กลาปได้แก่ กายทสกกกลาป วัตถุทสกกกลาป ส่วนภาวทสกกกลาป นั้น อาจบกพร่องไปได้

๒. สังเสทชะกำเนิด และ โอปปาติกะกำเนิด ทั้ง ๒ นี้ ในขณะปฏิสนธิ กัมมชกลาปทั้ง ๗ กลาป คือ จักขุทสกกกลาป โสตทสกกกลาป ฆานทสกกกลาป ชิวหาทสกกกลาป กายทสกกกลาป วัตถุทสกกกลาป ย่อมเกิดได้ด้วยการกำหนดอย่างมากที่สุด

๓. พวกโอปปาติกะกำเนิด ที่เป็นรูปพรหมทั้งหลาย (เว้น อสัณฺญาสัตตพรหม) ในขณะปฏิสนธิ กัมมชกลาป ๔ คือ จักขุทสกกกลาป โสตทสกกกลาป วัตถุทสกกกลาป ชิวตนวกกลาป ย่อมเกิดได้ ไม่มีขาดตกบกพร่อง

๔. พวกโอปปาติกะกำเนิด ที่เป็นอสัณฺญาสัตตพรหม ในขณะปฏิสนธิกัมมชกลาป ย่อมเกิดได้กลาปเดียว คือ ชิวตนวกกลาป

แสดงกัมมชกลาปที่เกิดในปวัตติกาลโดยเฉพาะตามกำเนิด

๑. พวกคัพพะเสยยกะกำเนิด ในปวัตติกาล กัมมชกลาปเกิดได้อีก ๕ คือ จักขุทสกกกลาป โสตทสกกกลาป ฆานทสกกกลาป ชิวหาทสกกกลาป ชิวตนวกกลาป ในจำนวน ๕ กลาปนี้ กลาปที่ขาดบกพร่องได้ มี ๓ กลาป คือ จักขุ โสตะ ฆานะ

๒. พวกสังเสทชะกำเนิด และ โอปปาติกะกำเนิด ที่เกิดอยู่ในกามภูมิ ในปวัตติกาล กัมมชกลาปเกิดได้อีก ๑ คือ ชิวตนวกกลาป

๓. พวกโอปปาติกะกำเนิด ที่เกิดอยู่ในรูปภูมิ ในปวัตติกาล ไม่มีกัมมช กลาปที่เกิดขึ้นโดยเฉพาะอีก คงมีแต่กัมมชกลาป ๔ สำหรับอสัณฺญาสัตตพรหมมี ๑

๓. นัยแห่งกาล

แสดงการเกิดขึ้นของกัมมชกลาปทั้ง ๕
มีจักขุทสกกกลาป เป็นต้น ของพวกคัพพะเสยยกะกำเนิด

๑. จักขุทสกกลากป โสตทสกกลากป ฆานทสกกลากป ชิวหาทสกกลากป ทั้ง ๔ นี้ ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์ที่ค่อย ๆ เจริญขึ้นแล้วตามสมควรที่จะเป็นได้ ตั้งแต่สัปดาห์ที่ ๑๐ - ๑๑ คือ ระหว่าง ๗๐ ถึง ๗๗ วัน แต่ไม่ได้จำกัดลงไปว่า อะไรเกิดก่อน อะไรเกิดทีหลัง เพราะพระพุทธรองค์ทรงแสดงลำดับแห่งกัมมชกกลากปทั้ง ๙ นั้น ไม่ใช่ทรงแสดงโดยอุปปัตติกมนัย (ลำดับแห่งการเกิดขึ้นของรูป) เป็นการแสดงโดยเทศนามนัย (ลำดับแห่งการแสดงรูปตามลำดับ) เช่นเดียวกับการแสดงชั้น ๕ และสัจจะ ๔ ในภควัตถุ

๒. ชีวิตนวกกลากป เกิดขึ้นในสัปดาห์แรก หลังจากปฏิสนธิจิตเป็นต้นมา คือ ในระหว่าง ๗ วัน

๓. ชีวิตนวกกลากป ที่เกิดในปวัตติกาลของพวกสังเสทชะ กำเนิดและโอปปาติกะกำเนิด ในกามภูมินั้น เกิดขึ้นตั้งแต่ฐิติขณะของปฏิสนธิจิต เป็นต้นมา

แสดงการเกิดขึ้นของจิตตชรูป อุตฺตชรูป อาหารชรูป

๑. จิตตชรูป ย่อมเกิดขึ้น ตั้งแต่อุปาทักขณะของปฐมภวังค์ หลังจากปฏิสนธิจิต และย่อมเกิดขึ้นต่อไปทุก ๆ อุปาทักขณะของจิต ส่วนฐิติขณะและภังคักขณะของจิตนั้น จิตตชรูปไม่เกิด เพราะธรรมดาจิตเจตสิกนั้น ย่อมมีกำลังอยู่ที่ตรงอุปาทักขณะเท่านั้น และจะเกิดครั้งสุดท้ายที่อุปาทักขณะของจุติจิต (เวณจุติจิตของพระอรหันต์) สำหรับพระอรหันต์นั้น จิตตชรูปย่อมเกิดขึ้นครั้งสุดท้ายที่อุปาทักขณะของจิตดวงที่ ๒ นับถอยหลังจากจุติจิตขึ้นไป (จิตตชรูป มีอายุเท่ากับ ๑๗ ขณะใหญ่ของจิต)

๒. อุตฺตชรูป ย่อมเกิดขึ้น ตั้งแต่ฐิติขณะของปฏิสนธิจิต และย่อมเกิดขึ้นต่อไปทุก ๆ (อนุ)ขณะของจิต เพราะอุตฺตชรูปนี้เกิดขึ้นโดยอาศัยอุตฺตเป็นสมุฏฐาน มิใช่เกิดจากจิต เจตสิก เป็นสมุฏฐาน ฉะนั้น จึงเกิดขึ้นได้ทุก ๆ ขณะของจิต

๓. อาหารชรูป สำหรับสังเสทชะกำเนิดและโอปปาติกะกำเนิดนั้น เมื่อปฏิสนธิเกิดขึ้นแล้ว ต่อจากนั้นก็กินอาหารได้ทันที ฉะนั้น อาหารชรูปของบุคคล ๒ จำพวกนี้ จึงตั้งต้นเกิดขึ้นที่มโนทวารวิถิ ที่เกิดขึ้นหลังจากปฏิสนธิจิตและภวังคจิต และย่อม

เกิดขึ้นต่อไปทุกๆ (อนุ)ขณะของจิต เพราะอาหารรูปเกิดขึ้นโดยอาศัยอาหารเป็นสมุฏฐาน ไม่ใช่เกิดจากจิต เจตสิก เป็นสมุฏฐาน ฉะนั้น จึงเกิดขึ้นได้ทุก ๆ (อนุ) ขณะของจิตเช่นเดียวกับอุตุรูป

แสดงความดับของสมุฏฐานิกรูปทั้ง ๔

๑. กัมมรูป นับตั้งแต่ฐิติขณะของจิตดวงที่ ๑๗ ที่นับถอยหลังจากจุติจิตขึ้นไป กัมมรูปใหม่ ย่อมไม่เกิดอีก และกัมมรูปที่เกิดขึ้นที่อุปาทกขณะของจิตดวงที่ ๑๗ นี้ ย่อมตั้งอยู่ได้จนถึงจุติจิต แล้วดับลงพร้อมกับจุติจิตนั้น (กัมมรูป ย่อมมีอายุเท่ากับ ๑๗ ขณะใหญ่ หรือ ๕๑ อนุขณะของจิต)

๒. จิตตรูป และอาหารรูป ย่อมดับลง หลังจากกัมมรูปดับลงแล้ว (หลังจุติจิต ๑๖ ขณะใหญ่ สำหรับปุถุชนและพระเสกขบุคคล หรือ ๑๕ ขณะใหญ่ สำหรับพระอรหันต์)

๓. อุตุรูป หลังจากติรูป คือกัมมรูป จิตตรูปและอาหารรูป ดับลงแล้วย่อมเกิดขึ้นติดต่อกันไปจนถึงตายและเป็น

ซากศพ เป็นกระดูก และขี้เถา จนสลายเป็นธาตุ ๔ หรือจนโลกสลายไป

๒. นิพพานปรมัตถ์

นิพพานว่า โดยลักษณะ มี อย่างเดียว คือ

สันติลักษณะ หมายความว่า ธรรมชาติที่สงบจากกิเลส และขันธ ๕ ทั้งหลาย

นิพพานว่า โดยปริยายแห่งเหตุ (การเข้าถึง) มี ๒ คือ

๑. สอุปาทิเสสนิพพาน หมายความว่า นิพพานที่เป็นไป กับด้วยขันธ ๕ คือวิบากและกัมมรูป ที่เหลือจากกิเลสทั้งหลาย ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่หรือ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ทิฏฐธัมมนิพพาน

๒. อนุปาทิเสสนิพพาน หมายความว่า นิพพานที่ไม่มีขันธ ๕ คือ วิบากและกัมมรูปเหลืออยู่ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้ว หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัมปรายิกนิพพาน

นิพพานว่า โดยสภาพความเป็นอยู่ มี ๓ คือ

๑. สุญญตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้นสูญสิ้นจากกิเลสและขันธ ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่แล้ว

๒. อนิมิตตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่มีนิมิต เครื่องหมาย รูปร่างสัณฐาน สี สัน วรณะ อย่างใดเลย

ธรรมดารูปขันธ์นั้น ย่อมมีรูปกลาปเกิดร่วมกันอยู่ ฉะนั้น รูปร่างสัณฐาน สี สัน วรณะจึงปรากฏได้ ส่วนนามขันธ์ ๔ แม้ว่า รูปร่างสัณฐาน สี สัน วรณะ ปรากฏไม่ได้เหมือนรูปขันธ์ก็จริง แต่ความเกิดสืบต่อกันของนามขันธ์ ทั้ง ๔ นี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า และปรจิตตวิชานนอภิญญาลาภิบุคคลทั้งหลายย่อมเห็นได้ด้วย ปัญญา คล้ายกับว่า นามขันธ์ ๔ เหล่านั้น มีรูปร่างสัณฐาน สี สัน วรณะ ฉะนั้น จึงมีนิมิตเครื่องหมาย ส่วนความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้นไม่เป็นเช่นนั้น แม้แต่ประการใดเลย ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า อนิมิตตนิพพาน

๓. อัปปณิหิตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะและไม่มี

ตัณหาที่เป็นตัวต้องการอยู่ในนิพพานนั้น อธิบายว่า สังขตธรรมทั้งหลายที่เป็นรูปก็ตามนามก็ตาม ต้องมีสภาพปณิหิตะ คือ อารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ หรือมีตัณหา ทั้ง ๒ อย่างนี้ หรืออย่างใดอย่างหนึ่ง แม้ว่าโลกุตตรจิต เจตสิกเหล่านี้ จะไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ และไม่มีตัวตัณหาก็จริง แต่ก็ยังไม่พ้นจากความเป็น ปณิหิตธรรม เพราะต้องเกิดอยู่กับบุคคล ส่วนพระนิพพานนั้นไม่ได้เกิดอยู่ภายในบุคคล เป็นธรรมภายนอกโดยส่วนเดียว ฉะนั้น จึงชื่อว่า อัปปณิหิตนิพพาน

หมายเหตุ.. คำว่า อุปาติเสส ได้แก่ วิบากและกัมมชรูป

ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค

ในปริจเฉทที่ ๗ นี้ เป็นการแสดงรวบรวมสภาวะปรมาัตถธรรม ๔ ประการคือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ที่เรียกว่า วัตถุธรรม ๗๒ พร้อมกัน หรือปริจเฉทที่มีชื่อว่า “ สมุจจยะ ” เพราะเป็นเหตุให้แสดงการรวบรวมปรมาัตถธรรมที่มีสภาพเข้ากันได้ให้อยู่เป็นหมวดหมู่ โดยประ เภทแห่งธรรมต่าง ๆ ซึ่งว่าโดยหมวดใหญ่ มี ๔

หมวด คือ อกุศลสังคหะ มิสกสังคหะ โพธิปักขิยสังคหะ และ
สัพพสังคหะ ตามที่จะสงเคราะห์เข้าได้

คำว่า วัตถุธรรม หมายความว่า ธรรมที่มีองค์ธรรมปรมาณู
ของตนโดยเฉพาะสามารถปรากฏแก่ปัญญาของบัณฑิตได้ ฉะนั้น
บรรดาสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลาย ถ้านับเอาแต่ธรรมที่มี
สภาวลักษณะของตนแล้ว ย่อมมี ๗๒ กล่าวคือ

จิตทั้งหมดนับเป็น ๑ เพราะเมื่อว่าโดยสภาวลักษณะแล้ว
ย่อมมีลักษณะอย่างเดียวกัน คือ มีรู้รู้อารมณ์เป็นลักษณะ ที่
เรียกว่า อารมมณวิธานนลกฺขณํ ด้วยเหตุนี้ จิตทั้งหมดจึงนับแต่
เพียง ๑

เจตสิก เมื่อกล่าวโดยพิสดาร มี ๓,๔๒๖ ดวง แต่ถ้านับ
ตามสภาวลักษณะของตน ๆ แล้ว มี ๕๒ ดวง

ในจำนวน รูปทั้งหมด นั้น นับเอาแต่เฉพาะนิปผันนรูป
และนิปผันนรูปนี้ ก็มีอยู่หลายประเภทด้วยกัน คือ กัมมชนิปผันน
รูปก็มี จิตตชนิปผันนรูปก็มี อุตฺตชนิปผันนรูปก็มี อาหารชนิปผันน
รูปก็มี แต่เมื่อกล่าวโดยสภาวลักษณะแล้ว ก็มีอยู่เพียง ๑๔
เท่านั้น ฉะนั้น จึงนับเอานิปผันนรูป ๑๔

นิพพาน เมื่อจำแนกโดยปริยายแห่งเหตุแล้วมี ๒ เมื่อ
จำแนกโดยอาการเข้าถึงแล้ว มี ๓ แต่เมื่อว่าโดยสภาวลักษณะ
แล้ว มีเพียงอย่างเดียว คือ สันติลักษณะ ฉะนั้น จึงนับนิพพาน
เป็น ๑

ส่วน อนิปผันนรูป ๑๐ นั้น ไม่มีสภาวลักษณะของตน
โดยเฉพาะ เป็นการกำหนดรูปกลาปต่อรูปกลาป และเป็นอาการ
ของนิปผันนรูปนั่นเอง ฉะนั้น จึงไม่นับเอานิปผันนรูปทั้ง ๑๐ นี้
เข้าอยู่ในวัตถุธรรมให้เป็นพิเศษขึ้นไปอีก จึงคงมีวัตถุธรรมเพียง
๗๒ ประการเท่านั้น

ในปริเฉทที่ ๗ นี้ พระอนุรุธาจารย์แสดงการรวบรวม
ธรรมที่มีสภาพเข้ากันได้ ที่เรียกว่า สมุจฺจยสงคหะ นั้น เป็นหมวด
ๆ มี ๔ หมวดด้วยกัน คือ

๑. อกุศลสังคหะ การแสดงสงเคราะห์ธรรมที่เป็นฝ่าย
อกุศล โดยส่วนเดียว คือ โดยประเภทแห่งอกุศลธรรม ๙ กอง คือ
อาสวะ ๔ โสกะ ๔ โยคะ ๔ คันถะ ๔ อูปาทาน ๔ นิวรณ์ ๖ อนุสัย
๗ สังโยชน์ ๑๐ กิเลส ๑๐

๒. มิสกสังคหะ การแสดงสงเคราะห์ ธรรมที่เป็น กุศล
อกุศล อัปยากตะทั้ง ๓ ปนกัน คือ การรวบรวมวัตถุธรรม ๗๒
ประการ โดยประเภทแห่งหมวดธรรมที่เจือกัน ซึ่งเป็นได้ทั้งกุศล
และอกุศล ได้แก่ เหตุ ๖ ฌานังคะ ๖ มัคคังคะ ๑๒ อินทรีย์๒๒
พละ๙ อธิบัติ ๔อาหาร๔

๓. โพธิปักขิยสังคหะการแสดงสงเคราะห์ธรรมที่เป็นฝ่าย
มรรคญาณโดยประเภทแห่งธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งธรรมเป็น
เครื่องตรัสรู้ มี ๗ หมวด ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิ
บาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘

๔. สัพพะสังคหะ การแสดงสงเคราะห์จิต เจตสิก รูป
นิพพาน ซึ่งเป็นวัตถุธรรมทั้งหมด รวมกัน โดยประเภทแห่งธรรม
๔ หมวด ได้แก่ ชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อริยสัจ ๔ (ชั้น
อายตนะ ธาตุ สัจจะ)

๑. อกุศลสังคหะ

๑. อาสวะ ๔

อาสวะ แปลว่า เครื่องหมักดอง หมายถึง กิเลสที่หมักดอง
อยู่ในขันธสันดาน ทำให้เกิดความหลงใหล มัวเมาอยู่ใน
สังสารวัฏฏ์ไม่สร้างชาติ ๔ อย่าง คือ

๑. กามาสวะ เครื่องหมักดองคือความยินดีพอใจใน
กามภพและในกามคุณทั้ง ๕ อันเป็นวัตถุกาม และกิเลสกาม
องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

๒. ภวาสวะ เครื่องหมักดอง คือ ความยินดีพอใจในรูป
ภพ อรูปภพ คือความเกิดในรูปภูมิ อรูปภูมิ หรือ รูปฌาน อรูป
ฌาน องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

๓. วิภวาสวะ เครื่องหมักดอง คือ ความเห็นผิดจาก
ทำนองคลองธรรม องค์ธรรมได้แก่ วิภวเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต
วิรัตสัมปยุตตจิต ๔

๔. อวิชชาสวะ เครื่องหมักดองคือ ความหลง ความไม่รู้
สภาวะธรรมตามความเป็นจริงหรือไม่รู้ในธรรม ๘ ประการ มี
อริยสัจ ๔ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

๒. โสพะ ๔

โอฆะ แปลว่า ห้วงน้ำ หมายถึง กิเลสที่เปรียบประดุจห้วงน้ำ ที่พัดพาเอาสัตว์ทั้งหลายไปสู่อบายภูมิทั้ง ๔ และความเวียนว่ายตายเกิดและจมอยู่ในสังสารวัฏฏ์ มี ๔ อย่าง คือ

๑. กาโมฆะ ห้วงน้ำคือ ความยินดีติดในกามภพ และในกามคุณอารมณ์ทั้ง ๕ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

๒. ภโวฆะ ห้วงน้ำ คือ ความยินดีพอใจในภพ คือ การเกิดในรูปภูมิ อรูปภูมิ และในรูปฌาน อรูปฌาน องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ในที่โลภมูลจิต ๘

๓. ทิฏฐิฆะ ห้วงน้ำ คือ ความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในโลภมูลทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

๔. อวิชโชฆะ ห้วงน้ำ คือ ความหลง ความไม่รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง องค์ธรรม ได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

๓. โยคะ ๔

โยคะ แปลว่า เครื่องผูก หรือเครื่องประกอบ หมายถึง กิเลสที่เป็นเครื่องประกอบหรือผูกสัตว์ไว้ในอบายภูมิ ๔ และในความเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์ มี ๔ อย่างคือ

๑. กามโยคะ เครื่องประกอบ คือ ความยินดีพอใจในกามภพ และในกามคุณทั้ง ๕ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

๒. ภวโยคะ เครื่องประกอบ คือ ความยินดีพอใจในรูปภพ อรูปภพ หรือในรูปฌาน อรูปฌาน องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

๓. ทิฏฐิโยคะ เครื่องประกอบ คือ ความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในโลภมูลทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

๔. อวิชชาโยคะ เครื่องประกอบ คือ ความหลง ความไม่รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

๔. คัมภะ

คันถะ แปลว่า เครื่องผูกมัดหมายถึง กิเลสที่เป็นเครื่องผูกมัดสัตว์ทั้งหลายไว้ในอบายภูมิ ๔ และในความเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์ มี ๔ อย่าง คือ

๑. อภิชฌาภายคันถะ เครื่องผูกมัดซึ่งนามกาย คือ ความยินดีพอใจในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความยินดี องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

๒. พยาบาทภายคันถะ เครื่องผูกมัดซึ่งนามกาย คือ ความพยาบาทปองร้าย ในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความคัดเคือง องค์ธรรมได้แก่ โทสะเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒

๓. สीलัพพตปราคายคันถะ เครื่องผูกมัดซึ่งนามกาย คือ ความยึดถือในสิลพรัตอันเป็นข้อปฏิบัติที่ผิดจากมรรคาแห่งการตรัสรู้ องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในโลภมูลทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

๔. อทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ เครื่องผูกมัดซึ่งนามกาย คือ ความยึดถือในความคิดความเห็นของตนว่า นี่เท่านั้นจริง (ของคนอื่นไม่จริง) องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในโลภมูลทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

๕. อุปาทาน ๔

อุปาทาน แปลว่า ความเข้าไปยึดไว้ หมายถึง กิเลสที่เป็นเหตุเข้าไปยึดถืออย่างเหนียวแน่นในสิ่งที่ผิด ที่ไม่ควร มี ๔ อย่าง คือ

๑. กามอุปาทาน ความยึดมั่น คือ ความยินดีพอใจในกามภพ หรือในกามคุณทั้ง ๕ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

๒. ทิฏฐูปาทาน ความยึดมั่น คือ ความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในโลภมูลทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

๓. สीलัพพตูปาทาน ความยึดมั่น ในข้อปฏิบัติที่ผิดจากมรรคาแห่งพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในโลภมูลทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

๔. อัตตวาทุอุปาทาน ความยึดในวาตะหรือ ความคิดความเห็นของตนว่าถูกของผู้อื่นผิดหมดองค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในโลภมูลทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

๖. นีวรณ ๖

นิรวณฺ์ แปลว่า เครื่องขัดขวาง หรือ เครื่องขวางกั้น หมายถึง กิเลสที่เป็นเครื่องขัดขวาง หรือ ขวางกั้น ไม่ให้ทำความดี มี ๖ อย่าง คือ

๑. กามฉันทนิรวณฺ์ เครื่องขวางกั้น คือ ความยินดีพอใจในกามภพหรือในกามคุณอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

๒. พยาบาทนิรวณฺ์ เครื่องขวางกั้น คือ ความพยาบาทปองร้าย ความขัดเคืองในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒

๓. ถีนมิทรนิรวณฺ์ เครื่องขวางกั้น คือ ความง่วงเหงาหาวนอน หรือความท้อแท้ต่อการทำดี องค์ธรรมได้แก่ ถีนเจตสิก และมิทรเจตสิกที่ในอกุศลสังขาริกจิต ๕

๔. อุทัจจกุกกุกจนิรวณฺ์ เครื่องขวางกั้น คือ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจในอกุศลที่ได้ทำไปแล้วและในกุศลที่ยังไม่ได้ทำ องค์ธรรมได้แก่ อุทัจจเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒ และกุกกุกจเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒

๕. วิจิกิจฉานนิรวณฺ์ เครื่องขวางกั้น คือ ความลังเลสงสัย ในธรรม ๘ ประการมีคุณพระพุทฺธ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ วิจิกิจฉาเจตสิก ที่ในโมหวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑

๖. อวิชชานิรวณฺ์ เครื่องขวางกั้น คือ ความไม่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริง มี อริยสัจ ๔ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

๗. อนุสัย ๗

อนุสัย แปลว่า ความนอนเนื่อง หมายถึง กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน ทำให้สัตว์หลบลี้ไหลอยู่ในสังสารวัฏฏ์อันยาวนาน มี ๗ อย่าง คือ

๑. กามราคานุสัย ความนอนเนื่อง คือ ความยินดีพอใจในกามภพและในกามคุณอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

๒. ภวราคานุสัย ความนอนเนื่อง คือ ความยินดีพอใจในรูปภพและอรูปภพ หรือในรูปฌาน และอรูปฌาน องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

๓. ปฏินาสุย ความนอนเนื่อง คือ ความกระทบกระทั่ง
ในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง องค์ธรรมได้แก่ โทสเจต
สิก ที่ในโทสมูลจิต ๒

๔. มานาสุย ความนอนเนื่อง คือความถือตัวถือตน องค์
ธรรมได้แก่ มานเจตสิก ที่ในโลภมูลทวิภูตวิปปยุตตจิต ๔

๕. ทิฏฐาสุย ความนอนเนื่อง คือ ความเห็นผิดจาก
ทำนองคลองธรรม องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในโลภมูลทวิ
ภูตวิปปยุตตจิต ๔

๖. วิจิกิจฉาสุย ความนอนเนื่อง คือ ความลังเลสงสัยไม่
แน่ใจในธรรม ๘ ประการ มีพุทธคุณ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่
วิจิกิจฉาเจตสิก ที่ในโมหมูลวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑

๗. อวิชชาสุย ความนอนเนื่อง คือ ความหลง ความไม่รู้
สภาวะธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง ได้แก่ไม่รู้ในธรรม ๘
ประการ มี อริยสัจ ๔ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก
ที่ในอกุศลจิต ๑๒

๘. สัญโญชน์ ๑๐

สัญโญชน์ แปลว่า เครื่องร้อยรัด หมายถึง กิเลสที่เป็น
เครื่องร้อยรัดสัตว์ทั้งหลายไว้ ไม่ให้ออกไปจากสังสารวัฏฏ์ได้ มี
๑๐ อย่าง คือ

๑. กามราคสัญโญชน์ เครื่องร้อยรัด คือ ความยินดีพอใจ
ในกามภพ หรือในกามคุณอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลภเจตสิก ที่
ในโลภมูลจิต ๘

๒. ภวราคสัญโญชน์ เครื่องร้อยรัด คือ ความยินดีพอใจ
ในรูปภพ อรูปภพ หรือ ในรูปฌาน อรูปฌาน องค์ธรรมได้แก่ โลภ
เจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

๓. ปฏิฆสัญโญชน์ เครื่องร้อยรัด คือความกระทบกระทั่ง
ความขัดเคืองในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคืององค์ธรรม
ได้แก่โทสเจตสิกที่ในโทสมูลจิต๒

๔. มานสัญโญชน์ เครื่องร้อยรัด คือ ความถือตัวถือตน
ในทางที่ผิด องค์ธรรมได้แก่ มานเจตสิก ที่ในโลภมูลทวิภูตวิปป
ยุตตจิต ๔

๕. ทิฏฐิสัญญาญาณ เครื่องร่ายรัด คือ ความเห็นผิดจาก
ทำนองคลองธรรม องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในโลกมูลทิฏ
ฐิคติสัมปยุตตจิต ๔

๖. สीलัพพตปราคาสัญญาญาณ เครื่องร่ายรัด คือ ความ
ยึดถือในข้อปฏิบัติที่ผิด องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในโลก
มูลทิฏฐิคติสัมปยุตตจิต ๔

๗. วิจิกิจชาสัญญาญาณ เครื่องร่ายรัด คือ ความลังเลสงสัย
ในธรรม ๘ ประการ มีพุทธานุ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ วิจิกิจชา
เจตสิก ที่ในโมหมูลวิจิกิจชาสัมปยุตตจิต ๑

๘. อิสสาสัญญาญาณ เครื่องร่ายรัด คือ ความริษยาไม่พอใจ
ทรัพย์สมบัติหรือคุณความดีของบุคคลอื่น องค์ธรรมได้แก่ อิสสา
เจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒

๙. มัจฉริยสัญญาญาณ เครื่องร่ายรัด คือ ความตระหนี่ใน
ทรัพย์และคุณความดีของตน องค์ธรรมได้แก่ มัจฉริยเจตสิก ที่ใน
โทสมูลจิต ๒

๑๐. อวิชชาสัญญาญาณ เครื่องร่ายรัด คือ ความหลง ความ
ไม่รู้ สภาวะธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง ได้แก่ ความไม่รู้ใน

ธรรม ๘ ประการมี อริยสัจ ๔ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก
ที่ในอกุศลจิต ๑๒

จำแนกสังโยชน์ ๑๐ ตามสุดต้นตอ

โดยโอรัมภาคิยะ และ อุทัมภาคิยะ

๑. โอรัมภาคิยะสังโยชน์ สังโยชน์ที่เป็นไปในส่วนเบื้องต่ำ ได้แก่
กามภูมิ มี ๕ คือ

๑. กามราคสังโยชน์

๒. ปฏิฆสังโยชน์

๓. ทิฏฐิสังโยชน์

๔. สीलัพพตปราคาส

สังโยชน์

๕. วิจิกิจชาสังโยชน์

๒. อุทัมภาคิยะสังโยชน์ สังโยชน์ที่เป็นไปในส่วนเบื้องสูง ได้แก่ รูป
ภูมิ อรูปภูมิ มี ๕

๑. รูปราคสังโยชน์

๒. อรูปราคสังโยชน์

๓. มานสังโยชน์

๔. สीलัพพตปราคาส

สังโยชน์

๕. อวิชชาสังโยชน์

จำแนกสังโยชน์ ๑๐ ตามอภิธรรมนัย

โดยโอรัมภาคิยะ และ อุทัมภาคิยะ

๑. โอรัมภาคิยสังโยชน์ สังโยชน์ที่เป็นไปในส่วนเบื้องต่ำ มี ๗ คือ

๑. กามราคสังโยชน์ ๒. ปฏิฆสังโยชน์

๓. ทิฏฐิสังโยชน์ ๔. สีลพทปราคาส

สังโยชน์

๕. วิจิกิจฉาสังโยชน์ ๖. อิสสาสังโยชน์

๗. มัจฉริยสังโยชน์

๒. อุทัมภาคิยสังโยชน์ สังโยชน์ที่เป็นไปในส่วนเบื้องสูง มี ๓ คือ

๑. ภวราคสังโยชน์ ๒. มานสังโยชน์ ๓. อวิชชา

สังโยชน์

๙. กิเลส ๑๐

กิเลส แปลว่า เครื่องเศร้าหมอง หมายถึง สภาวะที่ทำให้จิตใจเศร้าหมอง มี ๑๐ อย่าง คือ

๑. โลกกิเลส เครื่องเศร้าหมอง คือ ความโลภ ความอยากได้ของผู้อื่น และยึดถือของตนไว้นั่นเอง องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

๒. โทสกิเลส เครื่องเศร้าหมองคือความโกรธ ความประทุษร้ายในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒

๓. โมหกิเลส เครื่องเศร้าหมอง คือ ความหลงความไม่รู้ สภาวะธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง ได้แก่ ความไม่รู้ในธรรม ๘ ประการ มีอริยสัจ ๔ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

๔. มานกิเลส เครื่องเศร้าหมอง คือ ความถือตัวถือตน ในทางที่ผิด องค์ธรรมได้แก่ มานเจตสิก ที่ในโลภมูลทิฏฐิจิตวิปปยุตตจิต ๔

๕. ทิฏฐิกิเลส เครื่องเศร้าหมอง คือ ความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในโลภมูลทิฏฐิจิตสัมปยุตตจิต ๔

๖. วิจิกิจฉากิเลส เครื่องเศร้าหมอง คือ ความลังเลสงสัย ไม่ตกลงใจเด็ดขาด ในธรรม ๘ ประการมีพุทธคุณเป็นต้นองค์ธรรมได้แก่วิจิกิจฉาเจตสิกที่ในโมหมูลวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑

๗. ถีนกิลเลส เครื่องเศร้าหมองคือความท้อแท้ต่อการทำ
คุณความดี องค์ธรรมได้แก่ ถีนเจตสิก ที่ในอกุศลสังขาริกจิต ๕

๘. อุทธัจจกิลเลส เครื่องเศร้าหมอง คือ ความฟุ้งซ่าน ซัด
ส่าย จับอารมณ์ไม่มั่น องค์ธรรมได้แก่ อุทธัจจเจตสิก ที่ในอกุศล
จิต ๑๒

๙. อหิริกกิลเลส เครื่องเศร้าหมองคือ ความไม่ละอายต่อ
บาป ต่อทุจริต ทุราชีพต่าง ๆ องค์ธรรมได้แก่ อหิริกเจตสิก ที่ใน
อกุศลจิต ๑๒

๑๐. อนินตตัปปกิลเลส เครื่องเศร้าหมอง คือ ความไม่เกรง
กลัวต่อบาป ต่อทุจริต ทุราชีพต่าง ๆ องค์ธรรมได้แก่ อนินตตัปป
เจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

๒ . มิสสกสังคหะ

การแสดงสงเคราะห์ธรรมที่เป็น กุศล อกุศล อัปยากตะ ทั้ง
๓ ปนกัน เรียกว่า มิสสกสังคหะ ในมิสสกสังคหะนี้ ท่านแสดง
ธรรมไว้ ๗ หมวด คือ

๑. เหตุ ๖

เหตุ แปลว่า สิ่งที่เป็นต้นต่อให้สิ่งอื่นเกิดขึ้น หมายถึง
ธรรมที่เป็นต้นต่อทำให้เกิดผลธรรม คือ วิบากเกิดขึ้น มี ๖ อย่าง คือ

๑. โลกเหตุ ต้นต่อ คือ ความโลภ ความอยากได้ หรือ
ความทะยานอยาก ในอารมณ์อันน่าใคร่น่าปรารถนา เป็นเครื่อง
ทำให้รูปนามที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่นและเจริญขึ้นได้ใน
อารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

๒. โทสเหตุ ต้นต่อ คือ ความโกรธความประทุษร้ายความ
ขุ่นเคืองในอา รมณ์อันไม่เป็นที่น่าใคร่ ไม่น่าปรารถนา เป็นเครื่อง
ทำให้รูปนามที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่นและเจริญขึ้นได้ใน
อารมณ์องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิกที่ในโทสมูลจิต ๒

๓. โมหเหตุ ต้นต่อ คือ ความหลง ความไม่รู้สภาวะธรรม
ตามความเป็นจริง ได้แก่ ไม่รู้ในธรรม ๘ ประการ มีอริยสัจ ๔ เป็น
ต้น เป็นเครื่องทำให้รูปนามที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่นและเจริญ
ขึ้นได้ในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

๔. อโลภเหตุ ต้นต่อ คือ ความไม่โลภ ความไม่ทะยาน
อยากได้ ในอารมณ์อันน่าใคร่น่าปรารถนา เป็นเครื่องทำให้รูป

นามที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่นและเจริญขึ้นได้ในอารมณ์ องค์
ธรรมได้แก่ อโกลมเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑

๕. อโทสเหตุ ต้นตอ คือ ความไม่โกรธ ไม่ประทุษร้าย ใน
อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง เป็นเครื่องทำให้รูปนามที่
เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่นและเจริญขึ้นได้ในอารมณ์ องค์ธรรม
ได้แก่ อโทสเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑

๖. อโมหเหตุ ต้นตอ คือ ความไม่หลง ความรู้สภาวะธรรม
ทั้งปวง ตามความเป็นจริง ได้แก่ ความรู้ในธรรม ๘ ประการมี
อริยสัจ ๔ เป็นต้น เป็นเครื่องทำให้รูปนามที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้ง
มั่นและเจริญขึ้นได้ในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ใน
ติเหตุกจิต ๔๗ หรือ ๗๙ ดวง

๒. ฌานังคะ ๗

ฌานังคะแปลว่า องค์แห่งฌาน หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์
แห่งฌานในการเพ่งอารมณ์และฌาณธรรมที่เป็นปฏิภาณ มินิวรรณ
เป็นต้น ให้สงบลง มี ๗ อย่าง คือ

๑. วิตก ธรรมชาติที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เป็นเครื่องเพ่ง
อารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ วิตกเจตสิก ที่ในกามจิต ๔๔ (เว้น
ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐) ปฐมฌานจิต ๑๑

๒. วิจาร์ ธรรมชาติที่เคล้าคลึงอารมณ์ เป็นเครื่องเพ่ง
อารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ วิจาร์เจตสิก ที่ในกามจิต ๔๔ (เว้น
ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐) ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุตติยฌานจิต ๑๑

๓. ปิติ ธรรมชาติที่มีความชื่นชมยินดีในอารมณ์ เป็น
เครื่องเพ่งอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ ปิติเจตสิก ที่ในโสมนัสสสทก
จิต ๕๑ ได้แก่ กามโสมนัสสสทกจิต ๑๘ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุตติย
ฌานจิต ๑๑ ตติยฌานจิต ๑๑

๔. เอกัคคตา ธรรมชาติที่ตั้งมั่นในอารมณ์เดียว เป็นเครื่อง
เพ่งอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ เอกัคคตเจตสิก ที่ในจิต ๑๑๐ (เว้น
โมหมูลอุทัจจสัมปยุตตจิต ๑ และทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐)

๕. โสมนัส ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์เป็นสุขใจ เป็นเครื่อง
เพ่งอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในโสมนัสสสทกจิต

๖. โทมนัส ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์เป็นทุกขใจ เป็นเครื่อง
เพ่งอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒

๗. อุเบกขา ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์เป็นกลาง เป็นเครื่อง
เพ่งอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในอุเบกขาสหคตจิต
๕๕

ธรรมที่เป็นปฏิภาณกับองค์ฌาน นั้น คือ

ถีนมิทธะ	เป็นปฏิภาณ กับ	วิตก
วชิริกา	เป็นปฏิภาณ กับ	
วิจาร์		
พยาบาท	เป็นปฏิภาณ กับ	ปีติ
กามฉันทะ	เป็นปฏิภาณ กับ	
เอกัคคตา		
อุทฺธัจจะ กุกกุจจะ โทมนัส	เป็นปฏิภาณ กับ	
โสมนัส อุเบกขา		
ปีติ โสมนัสเวทนา	เป็นปฏิภาณ กับ	
โทมนัสสเวทนา		

๓. มัคคังคะ ๑๒

มัคคังคะแปลว่า องค์แห่งมรรคคือหนทาง หมายถึง ธรรม
ที่เป็นข้อปฏิบัติที่ให้ดำเนินไปสู่สุคติภูมิ ทุกคติภูมิและพระนิพพาน
เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาตม์แล้วมี ๙ คือ ปัญญา วิตก วิจารณ์ ๓
วิริยะ สติ เอกัคคตา ทิฏฐิ แต่เมื่อว่าโดยประเภทแล้ว มีจำนวน
๑๒ ประเภท คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบเป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิ
และพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในญาณ
สัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๙

๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติ
ภูมิและพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่ วิตกเจตสิก ที่ในกามาวจร
โสภณจิต ๒๔ ปฐมฌานจิต ๑๑

๓. สัมมาวาจา การกล่าววาจาชอบเป็นหนทางให้ถึงสุคติ
ภูมิและพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่ สัมมาวาจาเจตสิก ที่ในมหา
กุศลจิต ๘ โลกุตตรจิต ๔๐

๔. สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบเป็นหนทางให้ถึงสุคติ
ภูมิและพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่ สัมมากัมมันตเจตสิก ที่ใน
มหากุศลจิต ๘ โลกุตตรจิต ๔๐

๕. สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ หนทางให้ถึงสุคติภูมิ
และพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่ สัมมาอาชีวะเจตสิก ที่ในมหา
กุศลจิต ๘ โลกุตตรจิต ๔๐

๖. สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติ
ภูมิและพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในโสภณจิต
๙๑

๗. สัมมาสติ ความระลึกชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิ
และพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑

๘. สัมมาสมาธิ ความตั้งมั่นชอบ เป็นหนทางให้ถึงสุคติ
ภูมิและพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในโสภณ
จิต ๙๑

๙. มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด เป็นหนทางให้ถึงทุกคติภูมิ
องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

๑๐. มิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด เป็นหนทางให้ถึงทุกคติ
ภูมิ องค์ธรรมได้แก่ วิตกเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

๑๑. มิจฉาวายามะ ความเพียรผิด เป็นหนทางให้ถึงทุกคติ
ภูมิ องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

๑๒. มิจฉาสมาธิ ความตั้งใจมั่นผิด เป็นหนทางให้ถึงทุกคติ
ภูมิ องค์ธรรมได้แก่ เอกัคคตเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๑ (เว้น
วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑)

ในองค์มรรคทั้ง ๑๒ นี้ องค์มรรคที่เป็นเหตุหรือหนทางให้
ถึงสุคติ และพระนิพพานนั้น มีอยู่ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิ
สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ
สัมมาสติ สัมมาสมาธิ องค์มรรคที่เป็นเหตุหรือหนทางให้ไปถึง
ทุกคติภูมิ มีอยู่ ๔ คือ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ
มิจฉาสมาธิ

๔ .อินทริยังคะ ๒๒

อินทริย์ เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาตถ์แล้ว มี ๑๖ คือ ปสาท
รูป ๕ ภาวรูป ๒ ชีวีตรูป ๑ ชีวิตินทริยเจตสิก ๑ จิต ๑ เวทนา ๑

สัทธา ๑ วิริยะ ๑ สติ ๑ เอกัคคตา ๑ ปัญญา ๑ เมื่อว่าโดย
ประเภทมี ๒๒ คือ

๑. จักขุนทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการ
เห็น *องค์ธรรมได้แก่* จักขุประสาท

๒. โสตินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการได้
ยิน *องค์ธรรมได้แก่* โสตปสาท

๓. ฆานินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้
กลิ่น *องค์ธรรมได้แก่* ฆานปสาท

๔. ชิวหินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้
รส *องค์ธรรมได้แก่* ชิวหาปสาท

๕. กายินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการ
สัมผัส *องค์ธรรมได้แก่* กายปสาท

๖. อิตถินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในความ
เป็นหญิง *องค์ธรรมได้แก่* อิตถิภาวะรูป

๗. ปุริสินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในความ
เป็นชาย *องค์ธรรมได้แก่* ปุริสภาวะรูป

๘. ชีวิตินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการ
รักษารูปและนาม *องค์ธรรมได้แก่* ชีวิตรูป และ ชีวิตินทรีย์เจตสิก

๙. มนินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรับ
อารมณ์ *องค์ธรรมได้แก่* จิตทั้งหมด

๑๐. สุขินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการ
เสวยความสุขกาย *องค์ธรรมได้แก่* เวทนาเจตสิก ที่ในสุขสหนคต
กายวิญญาณจิต ๑

๑๑. ทุกขินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการ
เสวยความทุกข์กาย *องค์ธรรมได้แก่* เวทนาเจตสิก ที่ใน
ทุกขสหนคตกายวิญญาณจิต ๑

๑๒. โสมนัสสินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองใน
การเสวยความสุขใจ *องค์ธรรมได้แก่* เวทนาเจตสิก ที่ใน
โสมนัสสหนคตจิต ๖๒

๑๓. โทมนัสสินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองใน
การเสวยความทุกข์ใจ *องค์ธรรมได้แก่* เวทนาเจตสิก ที่ในโทสมูล
จิต ๒

๑๔. อุเปกขินทริย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์เป็นกลาง *องค์ธรรมได้แก่* เวทนาเจตสิก ที่ในอุเปกขาสหคตจิต ๕๕

๑๕. สัทธินทริย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ *องค์ธรรมได้แก่* สัทธาเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑

๑๖. วิริยินทริย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในเพียร *องค์ธรรมได้แก่* วิริยเจตสิก ที่ในวิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕

๑๗. สตินทริย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการระลึกชอบ *องค์ธรรมได้แก่* สติเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑

๑๘. สมาธินทริย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์เดียว *องค์ธรรมได้แก่* เอกัคคตาเจตสิก ที่ในจิต ๗๒ (เว้นอวิริยจิต ๑๖ วิจิกิจชาสัมปยุตตจิต ๑)

๑๙. ปัญญินทริย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริง *องค์ธรรมได้แก่* ปัญญาเจตสิก ที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๙

๒๐. อนัญญาตัญญูสสามิตินทริย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนไม่เคยรู้ *องค์ธรรมได้แก่* ปัญญาเจตสิก ที่ในโสดาปัตติมรรคจิต ๑

๒๑. อัญญินทริย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนเคยรู้มาแล้ว *องค์ธรรมได้แก่* ปัญญาเจตสิก ที่ในมรรคจิตเบื้องต้น ๓ และผลจิตเบื้องต้น ๓

๒๒. อัญญาตาวินทริย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ สิ้นสุดแล้ว *องค์ธรรมได้แก่* ปัญญาเจตสิก ที่ในอรหัตตผลจิต ๑

๕ . พลังคะ

พลธรรม เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาัตถ์แล้วมี ๙ คือ สัทธา วิริยะ สติ เอกัคคตา ปัญญา หิริ โอตตัปปะ อหิริกะ อนอตตัปปะ เมื่อว่าโดยประเภทแล้วก็มี ๙ เหมือนกัน คือ

๑. สัทธาพลัง ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ *องค์ธรรมได้แก่* สัทธาเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑

๒. วิริยพลัง ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในความเพียร *องค์ธรรมได้แก่* วิริยเจตสิก ที่ในวิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕

๓.สติพละ ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในการระลึกชอบ องค์
ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑

๔. สมาธิพละ ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในการตั้งมั่นใน
อารมณ์อันเดียว องค์ธรรมได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในจิต ๑๐๔
(เวทนาวิริยจิต ๑๖ และวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑)

๕.ปัญญาพละ ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในการรู้ตามความ
เป็นจริง องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในญาณสัมปยุตตจิต
๗๙

๖. หิริพละ ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในความละอายต่อ
ทุจริต องค์ธรรมได้แก่ หิริเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑

๗. โอตตัปปพละ ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในความสะดุ้ง
กลัวต่อทุจริต องค์ธรรมได้แก่ โอตตัปปเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๙๑

๘. อหิริกพละ ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในความไม่ละอาย
ต่อทุจริต องค์ธรรมได้แก่ อหิริกเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

๙. อนินตตัปปพละ ธรรมชาติที่ไม่หวั่นไหวในความไม่สะดุ้ง
กลัวต่อทุจริต องค์ธรรมได้แก่ อนินตตัปปเจตสิก ที่ในอกุศลจิต
๑๒

คำว่า พละ แปลว่า กำลัง หมายความว่าถึง ธรรมที่เป็น
กำลัง ไม่หวั่นไหวต่อธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับตน คือ เป็นธรรมที่มี
กำลังกดซึ่งปฏิปักษ์ธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว และมีความอดทนต่อผู้
ทำลายซึ่งปฏิปักษ์ธรรมเหล่านั้น อุปมาเหมือนนายพลซึ่งมีความ
ไม่หวั่นไหวในหน้าที่ของตน คือความเป็นผู้ปกครอง ผู้ที่อยู่ภายใต้
บังคับบัญชาของตน และเมื่อได้ประสบกับข้าศึกศัตรู แล้วก็ไม่
หวั่นไหว สามารถทำลายล้างศัตรูนั้นได้ ชื่อนี้ฉันใด พลธรรมฝ่าย
กุศล ก็ไม่หวั่นไหวในหน้าที่ของตนและสามารถทำลายอกุศลธรรม
ที่เป็นปฏิปักษ์กับตนนั้นให้เสื่อมสิ้นไปได้ เช่น

ศรัทธา	เป็นปฏิปักษ์กับ	ความไม่ศรัทธา
วิริยะ	เป็นปฏิปักษ์กับ	ความเกียจคร้าน
สติ	เป็นปฏิปักษ์กับ	ความประมาท
สมาธิ	เป็นปฏิปักษ์กับ	ความฟุ้งซ่าน
ปัญญา	เป็นปฏิปักษ์กับ	ความไม่รู้
หิริ	เป็นปฏิปักษ์กับ	ความไม่ละอาย

โศตตปปะ เป็นปฏิปักษ์กับ ความไม่กลัว

๖. อธิบัติ มี ๔

อธิบัติ หมายถึง ธรรมที่เป็นใหญ่ยิ่งกว่าธรรมที่เกี่ยวข้องกันกับตน มี ๔ อย่าง คือ

๑. ฉันทาธิบัติ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในความพอใจ องค์ธรรมได้แก่ ฉันทเจตสิก ที่ใน ทวิเหตุกชนวน ๑๘ ตีเหตุกชนวนะ ๓๔

๒. วิริยาธิบัติ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในความเพียร องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ใน ทวิเหตุกชนวนะ ๑๘ ตีเหตุกชนวนะ ๓๔

๓. จิตตาธิบัติ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการรับอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ ทวิเหตุกชนวนจิต ๑๘ ตีเหตุกชนวนจิต ๓๔ หรือ ๖๖

๔. วิมังสาธิบัติ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการรู้แจ้งตามความเป็นจริง องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ใน ตีเหตุกชนวนจิต ๓๔

อธิบัติ หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นใหญ่กว่า สัมปยุตตธรรมที่เกิดพร้อมกันกับตน

๗. อาหาร ๔

อาหาร หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นผู้นำมาซึ่งผล หรือทำให้ผลของตนเกิดขึ้นมี ๔ อย่าง คือ

๑. กพพีการาหาร ธรรมชาติที่เป็นผู้นำให้อาหารชรูปเกิด องค์ธรรมได้แก่ โอาชา ที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ

๒. ผัสสาหาร ธรรมชาติที่เป็นผู้นำให้เวทนาเกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ ผัสสะเจตสิก ที่ในจิตทั้งหมด

๓. มโนสัณฺเจตนาการ ธรรมชาติที่เป็นผู้นำให้วิปากวิญญาณมีปฏิสนธิวิญญาณเป็นต้นเหตุให้เกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ เจตนาเจตสิก ที่ในจิตทั้งหมด

๔. วิญญาณาหาร ธรรมชาติที่เป็นผู้นำให้เจตสิกและกัมมชรูปเกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ จิตทั้งหมด

คำว่า อาหาร ที่หมายความว่า เป็นสภาพธรรมที่นำมาซึ่งธรรมที่เป็นผลของตน ๆ นั้นหมายถึงนำมาซึ่งผลต่าง ๆ ดังนี้

๑. กพพีการาหารนำมาซึ่งอาหารสุทัญญูรูกกลาปิให้เกิดในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย

๒. ผัสสาหาร นำมาซึ่งเวทนา คือการเสวยอารมณ์เป็นสุขบ้าง ทุกข์บ้าง เฉย ๆ บ้าง

๓.มโนสังฺกเจตนาหาร นำมาซึ่งปฏิสนธิวิญญานคือ การเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม อบายสัตว์ และปวัตติวิญญาน คือ การเห็น การได้ยิน เป็นต้น

๔. วิญญานาหาร นำมาซึ่ง เจตสิก และ กัมมรูป

๓. โภธิปักขียสังคหะ

โพธิปักขียสังคหะ เป็นการแสดงสงเคราะห์ธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งการตรัสรู้ด้วยอำนาจแห่งมรรคญาณ แบ่งเป็น ๗ หมวด คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มัคคังคะ ๘ รวมเรียกว่า โภธิปักขียธรรม ๓๗ ประการ

๑. สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน หมายความว่า สติ นั้นแหละเป็นประธานในสัมปยุตตธรรม แล้ว ตั้งมั่นในอารมณ์ มีกาย เป็นต้น อย่างไม่ขาดสาย ด้วยอำนาจของกิจ มีการกำหนดว่า ไม่งาม เป็นต้น และ

กาย เป็นต้น นั้นเอง เป็นฐานให้สติเข้าไปตั้งมั่น ฉะนั้น จึงชื่อว่า สติปัฏฐาน

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่ตั้งมั่นอยู่ในการพิจารณาเนื่องๆ ซึ่ง กาย คือ รูปขันธ์ มีลมกายใจเข้าออก อิริยาบถใหญ่ อิริยาบถน้อย เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อัปปนาชวนะ ๒๖

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่ตั้งมั่นในการพิจารณาเนื่องๆ ซึ่งเวทนา คือ สุข ทุกข์ เฉยๆ องค์ธรรมได้แก่สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อัปปนาชวนะ ๒๖

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่ตั้งมั่นในการพิจารณาเนื่องๆ ซึ่ง จิต มี โลกจิต อโลภจิต โทสจิต อโทสจิต โมหจิต อโมหจิต เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อัปปนาชวนะ ๒๖

๔. ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่ตั้งมั่นในการพิจารณาเนื่องๆ ซึ่งสภาพธรรม ที่เป็นอยู่โดยอาการที่ปราศจากตัวตน มีสภาพของ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อัปปนาชวนะ ๒๖

๒. สัมมปปธาน ๔

คำว่า สัมมปปธาน หมายถึง ธรรมที่เป็นเหตุแห่งความพยายามอันได้แก่วิริยเจตสิก มีอาการ ๔ ประการ คือ

๑. อุปปนฺนํ ปาปกาณํ ปหานาย วายาโม = ปหาน
ปธาน ความพยายามเพื่อละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วองค์ธรรม
ได้แก่วิริยเจตสิกที่ในกุศลจิต ๒๑

๒. อุนฺนฺนํ ปาปกาณํ อุนฺนฺนํ วายาโม =
สังวรปธาน ความพยายามเพื่อให้อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดนั้นไม่
เกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในกุศลจิต ๒๑

๓. อุนฺนํ กุสลาณํ อุปาทาย วายาโม =
ภาวนาปธาน ความพยายามเพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้
เกิดขึ้น องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในกุศลจิต ๒๑

๔. อุปปนฺนํ กุสลาณํ ภิโยภาวาย วายาโม =
รักษนาปธาน ความพยายามเพื่อให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้
เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในกุศลจิต ๒๑

๓. อิทธิบาท ๔

อิทธิบาท ได้แก่ ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำเร็จ ฌาน
อภิญญา มรรค ผล ได้แก่

๑. ฉันทิทธิบาท ความพอใจอย่างแรงกล้า เป็นบาท
เบื้องต้นแห่งความสำเร็จ ฌาน มรรค ผล องค์ธรรมได้แก่
ฉันทะเจตสิก ที่ในกุศลจิต ๒๑

๒. วิริยิทธิบาท ความพยายามอย่างแรงกล้า เป็นบาท
เบื้องต้นแห่งความสำเร็จ ฌาน มรรค ผล องค์ธรรมได้แก่ วิริย
เจตสิก ที่ในกุศลจิต ๒๑

๓. จิตติทธิบาท ความตั้งใจอย่างแรงกล้า เป็นบาท
เบื้องต้นแห่งความสำเร็จ ฌาน มรรค ผล องค์ธรรมได้แก่ กุศล
จิต ๒๑

๔. วิมมังสิทธิบาทปัญญาอย่างแรงกล้า เป็นบาทเบื้องต้น
แห่งความสำเร็จ ฌาน มรรค ผล องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก
ที่ในกุศลญาณสัมปยุตตจิต ๑๗

๔-๕. อินทริย ๕ และพละ ๕

อินทรีย์ หมายถึง ธรรมใหญ่เป็นผู้ปกครองในหน้าที่ของตน พละ หมายถึง ธรรมที่เป็นกำลังมีสภาพไม่หวั่นไหวต่อปฏิปักษ์ธรรมและเป็นผู้นำสัมปยุตตธรรมที่เกี่ยวข้องกันกับตน

๑. สัทธินทรีย์ ศรัทธาเป็นผู้ปกครองในความเลื่อมใสต่อสิ่งที่ควร สัทธาพละ ศรัทธาเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในความเลื่อมใสต่อสิ่งที่ควร องค์ธรรมได้แก่ สัทธาเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อัปปนาชวนจิต ๒๖

๒. วิริยินทรีย์ วิริยะเป็นผู้ปกครองในความพยายามต่อสิ่งที่ควร วิริยพละ วิริยะเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในความพยายามต่อสิ่งที่ควร องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อัปปนาชวนจิต ๒๖

๓. สตินทรีย์ สติเป็นผู้ปกครองในการระลึกถึงสิ่งที่ควร สติพละ สติเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในการระลึกถึงสิ่งที่ควร องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อัปปนาชวนจิต ๒๖

๔. สมาธินทรีย์ สมาธิเป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์ที่ควร สมาธิพละ สมาธิเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในการตั้งมั่นใน

อารมณ์ที่ควร องค์ธรรมได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อัปปนาชวนจิต ๒๖

๕. ปัญญินทรีย์ ปัญญาเป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริง ปัญญาพละ ปัญญาเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในการรู้ตามความเป็นจริง องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อัปปนาชวนจิต ๒๖

๖. โพชฌงค์ ๗

สัมโพชฌงค์ หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ อริยสัจจะ ๔ โดยชอบมี ๗ ประการ คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์ ความระลึกได้ เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ อริยสัจจะ ๔ องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ อัปปนาชวนจิต ๒๖

๒. ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ การพิจารณาค้นคว้าในธรรมทั้งภายในภายนอกเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ อริยสัจจะ ๔ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อัปปนาชวนจิต ๒๖

๓. วิริยสัมโพชฌงค์ ความเพียรพยายาม เป็นองค์แห่งการตรัสรู้อรุณวิสัยจะ ๔ องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ที่ใน มหากุศลจิต ๘ มหาภิรยาจิต ๘ อัปปนาชวณจิต ๒๖

๔. ปิติสัมโพชฌงค์ ความเอิบอิมใจ เป็นองค์แห่งการตรัสรู้อรุณวิสัยจะ ๔ องค์ธรรมได้แก่ ปิติเจตสิก ที่ในมหากุศลโสมนัสสสทคตจิต ๔ มหาภิรยาโสมนัสสสทคตจิต ๔ สปัปติกอัปปนาชวณจิต ๓๐ หรือ รูปกุศลจิต ๓ รูปภิรยาจิต ๓ โลกุตตรจิต ๘

๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ความสงบกายสงบใจ เป็นองค์แห่งการตรัสรู้อรุณวิสัยจะ ๔ องค์ธรรมได้แก่ กายปัสสัทธิเจตสิก จิตตปัสสัทธิเจตสิก ที่ใน มหากุศลจิต ๘ มหาภิรยาจิต ๘ อัปปนาชวณจิต ๒๖

๖. สมภาสิสัมโพชฌงค์ ความตั้งมั่นในอารมณ์ เป็นองค์แห่งการตรัสรู้อรุณวิสัยจะ ๔ องค์ธรรมได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ใน มหากุศลจิต ๘ มหาภิรยาจิต ๘ อัปปนาชวณจิต ๒๖

๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ การทำให้สัมปยุตตธรรมมีความสม่ำเสมอในหน้าที่ของตน ๆ เป็นองค์แห่งการตรัสรู้อรุณวิสัยจะ

๔ องค์ธรรมได้แก่ ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก ที่ใน มหากุศลจิต ๘ มหาภิรยาจิต ๘ อัปปนาชวณจิต ๒๖

คำว่า โพชฌงค์ หมายถึง ธรรมอันเป็นเครื่องประกอบของหมวดธรรมที่เป็นเหตุให้รู้อรุณวิสัย ๔ ได้แก่ องค์แห่งโพชฌงค์ ๗ โดยเฉพาะ ๆ

๗. มรรคมีองค์ ๘

มรรค หมายถึงธรรมที่เป็นหนทางให้ถึงสุคติภูมิและพระนิพพาน องค์มรรค หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งมรรค นำให้ถึงมรรค ผล นิพพาน มี ๘ ประการ คือ

๑. สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ เป็นหนทางให้ถึงมรรค ผล นิพพาน องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อัปปนาชวณจิต ๒๖

๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ เป็นหนทางให้ถึงมรรค ผล นิพพาน องค์ธรรมได้แก่ วิตกเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหาภิรยาจิต ๘ ปฐมฌานชวณจิต ๑๐ หรือ รูปกุศลจิต ๑ รูปภิรยาจิต ๑ โลกุตตรจิต ๘

๓. สัมมาวาจา การกล่าววาจาชอบ เป็นหนทางให้ถึงมรรค
ผล นิพพาน องค์ธรรมได้แก่ สัมมาวาจาเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต
๘ โลกุตตรจิต ๘

๔. สัมมากัมมันตะ การกระทำการงานชอบ เป็นหนทางให้
ถึงมรรค ผล นิพพาน องค์ธรรมได้แก่ สัมมากัมมันตเจตสิก ที่ใน
มหากุศลจิต ๘ โลกุตตรจิต ๘

๕. สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ เป็นหนทางให้ถึงมรรค
ผล นิพพาน องค์ธรรมได้แก่ สัมมาอาชีวะเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต
๘ โลกุตตรจิต ๘

๖. สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ เป็นหนทางให้ถึงมรรค
ผล นิพพาน องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิกที่ในมหากุศลจิต ๘ มหา
กิริยาจิต ๘ อปฺปนาชนจิต ๒๖

๗. สัมมาสติ ความระลึกชอบ เป็นหนทางให้ถึงมรรค ผล
นิพพาน องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ มหา
กิริยาจิต ๘ อปฺปนาชนจิต ๒๖

๘. สัมมาสมาธิ ความตั้งมั่นใจชอบ เป็นหนทางให้ถึง
มรรค ผล นิพพาน องค์ธรรมได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในมหา
กุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อปฺปนาชนจิต ๒๖

๔. สัพพสังคหะ

สัพพะสังคหะ หมายความว่า การสงเคราะห์จิต เจตสิก
รูป นิพพาน ซึ่งเป็นวัตถุธรรมทั้งหมดรวมกัน ในสัพพสังคหะนี้ มี
ธรรมอยู่ ๕ หมวดคือ ชันธ์ ๕ อุปาทานชันธ์ ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ
๑๘ อริสัจ ๔

๑. ชันธ์ ๕

คำว่า ชันธ์ หมายความว่า เป็นกลุ่ม เป็นกอง ตรงกับบาลี
ที่กล่าวว่า ราสภูเสฐ (ราสิภูเสฐ) ขนฺโธ แปลว่าชื่อว่าชันธ์ เพราะ
อรรถว่า เป็นกลุ่ม เป็นกอง มี ๕ กอง คือ

๑. รูปชันธ์ กองแห่งรูป องค์ธรรมได้แก่ รูป/ทั้งหมด ๒๘

๒. เวทนาชันธ์ กองแห่งเวทนา องค์ธรรมได้แก่ เวทนา
เจตสิก (เวทนา๓/๕) ที่ในจิตทั้งหมด

๓. สัญญาชั้น กงแห่งสัญญา องค์ธรรมได้แก่ สัญญา เจตสิก (สัญญา) ที่ในจิตทั้งหมด

๔. สังขารชั้น กงแห่งสังขาร องค์ธรรมได้แก่ เจตสิก ๕๐ ดวง (เวทนา และสัญญาเจตสิก) ที่ในจิตทั้งหมด ตามสมควร

๕. วิญญาณชั้น กงแห่งวิญญาณ คือจิต องค์ธรรมได้แก่ จิตทั้งหมด

๒. อุปาทานชั้น ๕

อุปาทานชั้น หมายถึง กงแห่งธรรมที่เป็นอารมณ์ของ อุปาทาน มี ๕ กง คือ

๑. รูปอุปาทานชั้น กงรูปที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน องค์ธรรมได้แก่ รูป ๒๘

๒. เวทณูปาทานชั้น กงเวทนา ที่เป็นอารมณ์ของ อุปาทาน องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในโลกียจิต ๘๑

๓. สัญญูปาทานชั้น กงสัญญา ที่เป็นอารมณ์ของ อุปาทาน องค์ธรรมได้แก่ สัญญาเจตสิก ที่ในโลกียจิต ๘๑

๔. สังขารูปาทานชั้น กงสังขาร ที่เป็นอารมณ์ของ อุปาทาน องค์ธรรมได้แก่ เจตสิก ๕๐ ดวง (เวทนา สัญญา) ที่ในโลกียจิต ๘๑

๕. วิญญาณูปาทานชั้น กงวิญญาณ ที่เป็นอารมณ์ของ อุปาทาน องค์ธรรมได้แก่ โลกียจิต ๘๑

อุปาทานชั้น หมายถึง ชั้นทั้ง ๕ นั้นเอง ที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน ซึ่งเป็นธรรมที่เกิดอยู่ในภูมิทั้ง ๓ (ตามสมควร) เรียกว่า อุปาทานชั้น ๕ (องค์ธรรมเหมือนชั้น๕)

๓. อายตนะ ๑๒

อายตนะ หมายความว่า เครื่องเชื่อม หรือเครื่องต่อ ระหว่างจิต เจตสิก กับอารมณ์ทั้ง ๖ ทำให้เกิดธรรมต่าง ๆ มี วิญญาณ เป็นต้น ตามมา มี ๑๒ คือ

๑. จักขายตนะ จักขุ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิก เกิด องค์ได้แก่ จักขุปสาทรูป

๒. รูปายตนะ รูปารมณ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้ จิต เจตสิก เกิด องค์ธรรมได้แก่ สีต่าง ๆ

๓. โสตายตนะ โสตะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต
เจตสิก เกิด องค์ธรรมได้แก่ *โสตป/สาทรูป*

๔. สัททายตนะ สัททารมณฺ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็น
เหตุให้จิต เจตสิก เกิด องค์ธรรมได้แก่ *เสียงต่าง ๆ*

๕. ฆานายตนะ ฆานะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้
จิต เจตสิก เกิด องค์ธรรมได้แก่ *ฆานป/สาทรูป*

๖. คันธายตนะ คันธารมณฺ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุ
ให้จิต เจตสิก เกิด องค์ธรรมได้แก่ *กลิ่นต่าง ๆ*

๗. ชิวหายตนะ ชิวหา ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้
จิต เจตสิก เกิด องค์ธรรมได้แก่ *ชีวหาป/สาทรูป*

๘. รสายตนะ รสารมณฺ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้
จิต เจตสิก เกิด องค์ธรรมได้แก่ *รสต่าง ๆ*

๙. กายายตนะ กายะ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต
เจตสิก เกิด องค์ธรรมได้แก่ *กายป/สาทรูป*

๑๐. โผฏฐัพพายตนะ โผฏฐัพพารมณฺ์ ชื่อว่า อายตนะ
เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิก เกิด องค์ธรรมได้แก่ *เย็น - ร้อน,
อ่อน - แข็ง, หยาบ - ตึง*

๑๑. มนายตนะ จิต ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต
เจตสิก เกิด องค์ธรรมได้แก่ *จิตทั้งหมด*

๑๒. ัมมายตนะ สภาพธรรมต่าง ๆ ชื่อว่า อายตนะ
เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิก เกิด องค์ธรรมได้แก่ *เจตสิก ๕๒
สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน บัญญัติ*

๔. ธาตุ ๑๘

ธาตุ หมายถึง ธรรมที่ทรงไว้ซึ่งสภาวะของตนๆ ไม่
เปลี่ยนแปลง แม้โลกและสังคมจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรก็ตาม
แต่สภาวะของธรรมเหล่านั้น ก็ยังทรงอยู่ ฉะนั้น จึงชื่อว่า ธาตุ มี
๑๘ อย่าง คือ

๑. จักขุธาตุ จักขุ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง ความใสที่รู้
ปารมณฺ์มากกระทบได้ องค์ธรรมได้แก่ *จักขุป/สาทรูป*

๒. โสตธาตุ โสตะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง ความใส
ที่สัททารมณฺ์มากกระทบได้ องค์ธรรมได้แก่ *โสตป/สาท*

๓. ฆานธาตุ ฆานะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง ความใสที่
คันธารมณฺ์มากกระทบได้ องค์ธรรมได้แก่ *ฆานป/สาท*

๔. ชิวหาธาตุ ชิวหา ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง ความใส
ที่สสารมณเฑาะระทาบได้ องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาท

๕. กายธาตุ กาย ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง ความใสที่
โณฏฐัพพารมณเฑาะระทาบได้ องค์ธรรมได้แก่ กายปสาท

๖. รูปธาตุ รูปารมณเฑาะระทาบได้ องค์ธรรมได้แก่ สีต่าง ๆ

๗. สัทธาธาตุ สัททารมณเฑาะระทาบได้ องค์ธรรมได้แก่ เสียงต่าง ๆ

๘. คันธธาตุ คันธารมณเฑาะระทาบได้ องค์ธรรมได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ

๙. รสธาตุ รสารมณเฑาะระทาบได้ องค์ธรรมได้แก่ รสต่าง ๆ

๑๐. โณฏฐัพพธาตุ โณฏฐัพพารมณเฑาะระทาบได้ องค์ธรรมได้แก่ สัมผัสต่าง ๆ

๑๑. จักขุวิญญาณธาตุ จักขุวิญญาณ ชื่อว่า ธาตุ
เพราะทรงไว้ซึ่ง การเห็น องค์ธรรมได้แก่ จักขุวิญญาณจิต ๒

๑๒. โสตวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณ ชื่อว่า ธาตุ
เพราะทรงไว้ซึ่ง การได้ยิน องค์ธรรมได้แก่ โสตวิญญาณจิต ๒

๑๓. ฆานวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะ
ทรงไว้ซึ่ง การรู้กลิ่น องค์ธรรมได้แก่ ฆานวิญญาณจิต ๒

๑๔. ชิวหาวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณ ชื่อว่า ธาตุ
เพราะทรงไว้ซึ่ง การรู้รส องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาวิญญาณจิต ๒

๑๕. กายวิญญาณธาตุ กายวิญญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะ
ทรงไว้ซึ่ง การรู้สัมผัส องค์ธรรมได้แก่ กายวิญญาณจิต ๒

๑๖. มโนธาตุ จิต ๓ ดวง ชื่อว่า มโนธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง
การรู้ปัญจารมณเฑาะระสามัญ องค์ธรรมได้แก่ ปัญจทวาราวชชน
จิต ๑ สัมปฏิจจนจิต ๒

๑๗. มโนวิญญาณธาตุ จิต ๗๖ ดวง ชื่อว่า มโนวิญญาณ
ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง การรู้อารมณเฑาะระเป็นพิเศษ องค์ธรรมได้แก่ จิต
๗๖ ดวง (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต๑๐ และมโนธาตุ๓)

๑๘. ฐัมมธาตุ สภาวธรรม ๖๙ ชื่อว่า ฐัมมธาตุ เพราะทรง
ไว้ซึ่ง สภาวะลักษณะของตน ๆ องค์ธรรมได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุม
รูป ๑๖ นิพพาน

๕. อริยสัจจะ ๔

๑. ทุกขสัจจะ ธรรมที่เป็น ทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ (เวทนา ๒๘) รูป ๒๘

๒. สมุทยสัจจะ ธรรมที่เป็น เหตุให้เกิดทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่ โภจเจตสิก

๓. นิโรธสัจจะ ธรรมที่เป็น เครื่องดับทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่ นิพพาน

๔. มรรคสัจจะ ธรรมที่เป็น เหตุให้ถึงความดับทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่ มัคคังคเจตสิก ๘ ดวงมี ปัญญาเจตสิก เป็นต้น ที่ในมรรคจิต ๔

ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค

ในปริจเฉทที่ ๘ นี้ เป็นการแสดงรวบรวมสังเคราะห์จิตและเจตสิก รูป เข้าในปัจจัยสมุปบาท องค์ ๑๒ และ ปฏฐานปัจจัย ๒๔ โดยสังเขป

สรุปปัจจัยสมุปบาทธรรม ตามนัยอภิธัมมัตถสังคหะ

นัยที่ ๑	นัยที่ ๒	นัยที่ ๓	นัยที่ ๔	นัยที่ ๕	นัยที่ ๖	นัยที่ ๗	วิภูษะ	
กาล	องค์		อาการ 20	เงื่อนไข		หมวด		
๓	๑๒	อดีต เหตุ ๕	ปัจจุบัน นผล ๕	ปัจจุบัน เหตุ ๕	อนาคต ตผล ๕	๓	๔	
อดีต	อวิชชา	อดีต เหตุ		ปัจจุบัน เหตุ			หมวด ๑	ก
อดีต	สังขาร	อดีต เหตุ		ปัจจุบัน เหตุ			หมวด ๑	ก
	#					เงื่อนไข ๑		
ปัจจุบัน	วิญญาณ		ปัจจุบัน นผล		อนาคต ตผล		หมวด ๒	ปฏฐาน
ปัจจุบัน	นามรูป		ปัจจุบัน นผล		อนาคต ตผล		หมวด ๒	ปฏฐาน

								ฎ									ด ๔	ป
ปัจจุบัน	สพ่ายต นะ		ปัจจุบัน นผล		อนาคต ตผล		หมว ด ๒	วิ อนาคต ฎ	- ชรา มรณะ	-							หมว ด ๔	วิ ป
ปัจจุบัน	ผัสสะ		ปัจจุบัน นผล		อนาคต ตผล		หมว ด ๒	วิ ปากวิ ฎ	-									ฎ
ปัจจุบัน	เวทนา		ปัจจุบัน นผล		อนาคต ตผล		หมว ด 2	วิ ปากวิ ฎ	- ยถา									
	#					เงื่อนไข ๑												
ปัจจุบัน	ตัณหา	อดีต เหตุ		ปัจจุบัน เหตุ			หมว ด ๓	กิเลส กรรม วิญ	มูล และบัญญัติกรรม									
ปัจจุบัน	อุปาทาน	อดีต เหตุ		ปัจจุบัน เหตุ			หมว ด ๓	กิเลส กรรม วิญ	-									
ปัจจุบัน	ภาวะ	อดีต เหตุ		ปัจจุบัน เหตุ			หมว ด ๓	กิเลส กรรม วิญ										
	#					เงื่อนไข ๑												
อนาคต	ชาติ						หมว	วิ	-									

คำปฏิญญาของพระอนุรุธอาจารย์
 เยส่ สงฺขตธมฺมานํ เย ธมฺมา ปจฺจยา
 ตํ วิภาคฺมิเหทาณิ ปวฺกขามิ ยถารหํ ฯ

แปลว่า ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ คือ สังขตธรรม อสังขต
 ธรรม และบัญญัติธรรม เป็นปัจจัย ช่วยอุปการะแก่ ปัจจุปปันน
 ธรรมเหล่านี้ คือสังขตธรรม โดยอาการต่าง ๆ มี เหตุสัตติ
 อารัมมณสัตติ เป็นต้น บัดนี้ในปัจจุยสังคหะ นี้ ข้าพเจ้าจะแสดง
 ถึงอุปการะต่าง ๆ กัน แห่งอำนาจการอุปการะของปัจจัย และปัจจ
 ุปปันนเหล่านั้นตามสมควร

ในคาถานี้ แสดงถึงการกล่าวอารัมภบท, คำปฎิญา, ธรรมที่เป็นปัจฉัย, ธรรมที่เป็นปัจจุปัตถ, อำนาจการอุปการะของธรรมที่เป็นปัจฉัย

คำว่า ธรรมทั้งหลายเหล่าใด ฯลฯ อารัมมณัสสตีติ เป็นต้น เป็นการกล่าวคำอารัมภบท (เยสํ สงฺขตธมฺมานํ เย ธมฺมา ปจฺจยา ยถา)

คำว่า บัดนี้ ในปัจฉัยสังคหะนี้ ฯลฯ และปัจจุปัตถนธรรม เหล่านั้นตามสมควร เป็น คำปฎิญา (ตํ วิภาคมิเหทานิ ปวกุ ขามิ ยถารหํ)

H ธรรมที่เป็นปัจจุปัตถนั้น ได้แก่ สังขตธรรม เท่านั้น ที่รู้ได้เช่นนี้ ก็เพราะท่านแสดงศัพท์ว่า ธมฺมานํ ให้เป็นพิเศษออกไป โดยเอาคำว่า สงฺขต เข้าไปประกอบอยู่ด้วย เป็น เยสํ สงฺขตธมฺมานํ และสังขตธรรมนั้นก็ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป ที่ถูกปรุงแต่งด้วยเหตุต่าง ๆ มี กรรม จิต อตุ อาหาร และอารมณ์

H ธรรมที่เป็นปัจฉัยนั้น ได้แก่ สังขตธรรม อสังขตธรรม บัญญัติธรรม ทั้งหมด ที่รู้ได้เช่นนี้ ก็เพราะท่านแสดงว่า เย ธมฺมา เอย ฯ ไม่มีคำพิเศษอื่น ๆ มาประกอบ

H อำนาจพิเศษต่าง ๆ ในการช่วยอุปการะแก่ปัจจุปัตถนธรรม ของปัจฉัย ๒๔ มี เหตุปัจฉัย อารัมมณปัจฉัย เป็นต้นนั้น มี ๒ อย่าง คือ (ปจฺจยา ยถา)

๑. ชนกัสสตีติ ช่วยอุปการะแก่ปัจจุปัตถนธรรม ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น อุปมาเหมือน ผู้ใหญ่ช่วยอุปการะผู้น้อย ที่ยังไม่มีหลักฐาน

๒. อุปัตถัมภกัสสตีติ ช่วยอุปการะแก่ปัจจุปัตถนธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและเจริญขึ้น อุปมาเหมือนผู้ใหญ่ที่ช่วยอุปการะแก่ผู้น้อยที่มีฐานะอยู่แล้ว ให้ตั้งมั่นและเจริญยิ่งขึ้น

H ปริจเฉทที่ ๘ ที่ชื่อว่า ปัจฉัยสังคหะ นั้น เพราะพระอนุรุธาจารย์ ได้แสดงรวบรวมธรรมที่เป็น ปัจฉัยและปัจจุปัตถ ตามนัยแห่ง ปฏิจจสมุปบาท และ นัยแห่งปฏฐาน ทั้งหมดไว้ใน ปริจเฉทนี้ ฉะนั้นปริจเฉทที่ ๘ นี้จึงชื่อว่า ปัจฉัยสังคหะ

อนึ่ง ธรรมที่เป็นปัจจัย ที่แสดงในปฏิจสุมุปปาทนันั้น เป็น
ปรมัตถ์ล้วน ๆ ไม่มีบัญญัติเข้าเจือปนด้วยเลย ส่วนธรรมที่เป็น
ปัจจัย ที่แสดงในปฏิฐานนันั้น มีทั้งปรมัตถ์และบัญญัติ ด้วยเหตุนี้
พระอนุรุธาจารย์ จึงได้แสดงบัญญัติต่าง ๆ ไว้ในสุดท้ายแห่ง
ปริจเฉทนี้ด้วยยกหลักฐานขึ้น สำหรับธรรมที่เป็นปัจจัยปบันนั้น
เป็นปรมัตถ์โดยส่วนเดียวทั้ง ๒ นัย

คำว่าปัจจัย หมายความว่า เป็นเหตุของผลที่เกี่ยวข้อง
ด้วยเหตุนั้น ๆ (เหตุ)

คำว่า ปัจจุปปัน หมายความว่า เป็นผลที่เกิดขึ้นโดย
อาศัยเหตุนั้น ๆ (ผล)

แสดงความหมายและความต่างกันระหว่างนัยทั้ง

๒

ปฏิจสุมุปปาทนโย ปฏิฐานนโย เจติ ปจฺยสงฺคโห ทฺวิโ
เวทิตฺตํ ๑ ตตฺถ ตพฺภาวภาวีกาวากามตฺโต ปลกฺขิตฺโต
ปฏิจสุมุปปาทนโย ๒ ปฏิฐานนโย ปน อาหจฺจ ปจฺยจฺฐิติมารพฺภ
ปจฺจุจฺติ ๓ อุกมฺ ปน โวมิสฺสิตฺวา ปปญฺเจนฺติ อาจริยา ๔

นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบว่ ปัจจัยสังคหะนี้มีนัย ๒
ประการ คือ ปฏิจสุมุปปาทนัย ๑ ปฏิฐานนัย ๑ ๔ ในนัยทั้ง ๒
ประการนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดเพียงโดยอาการ
เป็นไปของปัจจัยปบันนธรรม (มีสังขารเป็นต้น) ที่มีสภาพเกิดขึ้น
เป็นธรรมดาเพราะอาศัยการเกิดขึ้นแห่งปัจจัยธรรมนั้น ๆ (มี
อริขขาเป็นต้น) ชื่อว่า ปฏิจสุมุปปาทนัย ๑ แต่ว่า ปฏิฐานนัย นั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงปรารภซึ่งอำนาจปัจจัยที่เป็นพิเศษ
ออกไป ๔ ส่วนท่านพระอรธกถาจารย์ ได้รวบรวมนัยทั้ง ๒ เข้า
ด้วยกันแล้วแสดงโดยพิสดาร

✎ การแสดงเหตุผล ตามนัยแห่งปฏิจสุมุปปาทนันั้น แสดง
เพียงให้รู้ว่สัตว์ทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ ล้วนแต่เป็นผลที่
เกิดมาจากธรรมที่เป็นเหตุทั้งสิ้น ที่จะเกิดขึ้นเอง หรือมีผู้สร้างให้
เกิด โดยไม่อาศัยธรรมที่เป็นเหตุ ย่อมไม่มีเลย หมายความว่า เมื่อ
มีเหตุมีปัจจัยครบบริบูรณ์แล้ว ผลก็ย่อมปรากฏขึ้นเป็นธรรมดา
แต่ไม่ได้แสดงถึงอำนาจปัจจัยนั้น ๆ ว่การช่วยอุปการะของปัจจัย
นั้น เป็นไปโดยความเป็น เหตุบ้าง อารมณบ้าง (แสดงเหตุอย่าง
เดียว ที่ให้ผลเกิดขึ้น) ดังมีวจนัตถะว่ ปจฺยสามคฺคิ ปฏิจฺจ สมํ

สห จ ปัจจุบุปบุณนธเม อุปปาเทตติ = ปฏิจจสมุปปาโท แปลเป็นใจความว่า หมูแห่งเหตุอันใด (มีวิชาเป็นต้น จนถึงชาติ) ย่อมทำให้ผลธรรม(มีสังขารเป็นต้นจนถึงอุปายาสะ)เกิดขึ้นสม่าเสมอพร้อมกัน โดยอาศัยความพร้อมเพียงแห่งปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับเหตุ นั้นๆ ฉะนั้นหมูแห่งเหตุอันนั้นจึงชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท

✧ การแสดงเหตุผลตามนัยแห่ง ปฏฐาน นั้น แสดงให้รู้ว่า สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ล้วนแต่เป็นเหตุเป็นผลที่เกี่ยวข้องกันตามสมควร ที่ปรากฏขึ้นโดยไม่เกี่ยวข้องกันกับเหตุผลนั้นไม่มีเลย และแสดงถึงอำนาจปัจจัยนั้น ๆ ด้วยว่า การอุปการะของปัจจัยนั้น ๆ เป็นไปโดยอำนาจแห่งเหตุบ้าง อารมณบ้าง เป็นต้น (แสดงเหตุหลาย ๆ รวมกัน แล้วจึงทำให้ผลเกิดขึ้น)

✧ ส่วนการแสดง ปฏิจจสมุปบาท ของท่านอรรถกถาจารย์ ที่แสดงในสัมโมหิโนทนีอรรถกถานั้น ได้แสดงเอาอำนาจปัจจัยนั้น ๆ มาแสดงรวมอยู่ด้วย เช่น แสดงว่า ในการที่ วิชา เป็นเหตุ

ให้เกิด ปุณฺณภิสังขาร นั้น มีอำนาจแห่งปัจจัย ๒ ปัจจัย คือ อารมณปัจจัย ปกตูปนิสสยปัจจัย เป็นต้น

✧ ธรรมที่เป็นเหตุ ได้แก่ วิชา เป็นต้น จนถึง ชาติ รวม ๑๑ เหล่านี้ เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาทธรรม

✧ ธรรมที่เป็นผล ได้แก่ สังขาร เป็นต้น จนถึง ชรามรณะ รวม ๑๑ เหล่านี้ เรียกว่า ปฏิจจสมุปปันนธรรม

✧ ประโยชน์ที่ได้รับจากการรู้รูปนามตามเหตุผล โดยนัยแห่งปฏิจจสมุปบาท และปฏฐาน เมื่อมีความรู้ความเข้าใจในเหตุผล ในความเป็นอยู่ของตัวเองว่า รูปนาม ที่สมมุติกันว่า เรา เขา ที่ปรากฏอยู่นี้ ไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งเป็นผู้สร้างขึ้น มีแต่ เหตุ กับ ผล ที่เกี่ยวข้องกันตามสภาวะเท่านั้น ไม่มีตัวตนเราเขาแต่อย่างใดเลย ความรู้ความเข้าใจในรูปนาม ตามเหตุผลเช่นนี้ เป็นสิ่งสำคัญที่จะนำผู้นั้นให้พ้นไปจากทุกข์ทั้งปวง เพราะสามารถละสักกายทิฏฐิและวิจิกิจฉา พร้อมทั้งสัสสตทิฏฐิ อจเฉททิฏฐิ และ นัตถิกทิฏฐิ อเหตุกทิฏฐิ อกริยทิฏฐิ ได้ตามสมควรแก่ความรู้ของ

ตน ซึ่งสำเร็จมาจาก สุตมัย จินตมัย ภาวนามัย อันสามารถ
ละทวิญญูเหล่านี้ได้โดย ตัทธังคะ วิกขัมภณะ และสมุจเฉตปหาน

☞ ความรู้ความเข้าใจในรูปนามตามเหตุผลที่เป็น สุตมัย
จินตมัย ภาวนามัย ทั้ง ๓ นี้ ถ้าจะสงเคราะห์เข้าไปใน วิปัสสนา
ญาณ และ วิสุทธิ แล้วได้อย่างละ ๒ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ
ปัจจุยปริคคหญาณ และ ทิฏฐิวินิสุตติ กังขาวิตรณวิสุทธิ

แสดงการอุปการะระหว่าง ปัจจัยธรรม และ ปัจ ยุปบันธรรม

ตามนัยแห่งปฏิจจสมุปบาท

เหตุ	ผล	เหตุ
ผล		
อวิชชาปัจจุยา	สังขาร	สังขารปรากฏเกิดขึ้น
	เพราะอวิชชาเป็นเหตุ	
สังขารปัจจุยา	วิญญาณ	วิญญาณ
	เพราะสังขารเป็นเหตุ	ปรากฏเกิดขึ้น

วิญญาณปัจจุยา	นามรูป	นามรูป	ปรากฏเกิดขึ้น	เพราะ
วิญญาณ	เป็นเหตุ			
นามรูปปัจจุยา	สฬายตน์	สฬายตนะ	ปรากฏเกิดขึ้น	เพราะ
นามรูป	เป็นเหตุ			
สฬายตน์ปัจจุยา	ผัสส	ผัสสะ	ปรากฏเกิดขึ้น	
	เพราะสฬายตนะเป็นเหตุ			
ผัสสปัจจุยา	เวทนา	เวทนา	ปรากฏเกิดขึ้น	เพราะผัสสะ
	เป็นเหตุ			
เวทนาปัจจุยา	ตณฺหา	ตัณหา	ปรากฏเกิดขึ้น	เพราะ
เวทนา	เป็นเหตุ			
ตณฺหาปัจจุยา	อุปาทาน	อุปาทาน	ปรากฏเกิดขึ้น	
	เพราะตัณหาเป็นเหตุ			
อุปาทานปัจจุยา	ภโว	ภพ	ปรากฏเกิดขึ้น	เพราะ
อุปาทาน	เป็นเหตุ			
ภวปัจจุยา	ชาติ	ชาติ	ปรากฏเกิดขึ้น	เพราะภพ
	เป็นเหตุ			

ชาติปัจจุยา ชรามรณ โสภปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา ชรา
มรณะ โสภะปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะอุปายาสะ รวม ๗ นี้
ปรากฏเกิดขึ้น เพราะ ชาติเป็นเหตุ

การแสดงปัจจัยสังคหะ ๗ อย่าง คือ

๑.นัยแห่งสภาวะ เช่น

อวิชชา องค์ธรรมได้แก่ โมหะเจตสิก ที่ในอกุศลจิต
๑๒

สังขาร “ เจตนาเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒
โลกียกุศลจิต ๑๗

วิญญาน “ โลกียวิปากจิต ๓๒

นามรูป “ นาม = เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบ
กับโลกียวิปากจิต ๓๒

รูป = ปฏิสนธิกัมมชรูป ปวัต
ติกัมมชรูป จิตตชรูป

สพ่ายตนะ “ ปสาทรูป ๕ โลกียวิปากจิต ๓๒

ผัสสะ “ ผัสสะเจตสิก ที่ประกอบกับโลกียวิ
ปาก ๓๒

เวทนา “ เวทนาเจตสิก ที่ประกอบกับโลกียวิ
ปาก ๓๒

ตัณหา “ โลภะเจตสิก ที่ประกอบกับโลภมูล
จิต ๘

อุปาทาน “ โลภะเจตสิก ที่ประกอบกับโลภมูล
จิต ๘

สัมปยุต ๔
ภพ (๒ อย่าง) “ ทิฏฐิเจตสิก ที่ประกอบกับทิฏฐิคิด

สัมปยุต ๔
ภพ (๒ อย่าง) “ กัมมภาวะ = เจตนากรรม ๒๙
อุปปัตติภาวะ=โลกียวิปากจิต ๓๒

เจตสิก ๓๕กัมมชรูป๒๐
ชาติ ,, ปฏิสนธิจิต ๑๙ เจตสิก ๓๕ กัมม

ชกกลาป ๓, ๗, ๔,
ชรามรณะ “ อาการที่กำลังแก่และกำลังดับขของโลกีย

วิปากและกัมมชรูป

โสกะ ,, โทมนัสเวทนาที่ประกอบกับโทสมูลจิต ๒
 ปรีทวะ “ จิตตชวิปลาสสัททะ (เสียงที่เกิดจากจิตที่
 วิปลาส)
 ทุกขะ “ กายิกทุกขเวทนา (ทุกขสหคตกาย
 วิญญาณจิต ๑)
 โทมนัสสะ “ เจตสิกทุกข์ (เวทนาเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต
 ๒)
 อุปายาสะ “ โทสะเจตสิกที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพยสนะ ๕
 อย่างใดอย่างหนึ่ง

๒. นัยแห่งการแสดง มี ๔ นัย คือ

๑. แสดงจากต้นไปหาปลาย คือ แสดงตั้งแต่ อวิชชา ไป
 ตามลำดับจนถึง ชรามรณะเป็นที่สุดเรียกว่า อาทิปริโยสาน
 อนุลอมเทศนา นัยแห่งการแสดงนี้เหมาะสำหรับผู้ที่เกิดในฟองไข่
 และในครรภ์ (คัพภเสยยกะและอณทชะกำเนิด) อุปมาเหมือน
 บุรุษผู้แสวงหาเถาว์ลย เมื่อเห็นโคนเถาว์ลยก่อน จึงตัดโคน
 เถาว์ลยนั้นแล้วจึงดึงเอาเถาว์ลยทั้งหมดไปใช้ในการงาน เป็น
 เทศนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงเพื่อจะชี้แจงความเป็นไป

ตามเหตุอันควรแก่ต้นและเพื่อจะทรงชี้แจงถึงลำดับแห่งการ
 เกิดขึ้น แก่เวไนยสัตว์ผู้ลุ่มหลง

๒. แสดงจากกลางไปหาปลาย คือแสดงตั้งแต่ เวทนา ไป
 ตามลำดับจนถึง ชรามรณะ เรียกว่า มัชฌิมปริโยสานอนุลอม
 เทศนา นัยแห่งการแสดงนี้เหมาะสำหรับผู้ที่เกิดเป็นโอปปาติกะ
 กำเนิด อุปมาเหมือน บุรุษผู้แสวงหาเถาว์ลยเมื่อได้เห็นลำต้นของ
 เถาว์ลยก่อน จึงตัดส่วนกลางของเถาว์ลย ดึงเอาท่อนบนเท่านั้น
 ไปใช้งาน เป็นเทศนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงเพื่อจะชี้แจง
 อนาคตกาล จำเดิมแต่สมุฏฐานแห่งเหตุของอนาคตกาลที่เป็นให้
 เกิดผลขึ้นในปัจจุบันกาล

๓. แสดงจากปลายไปหาต้น คือ แสดงตั้งแต่ ชรามรณะ
 ถอยหลังไปตามลำดับจนถึงอวิชชา เรียกว่าปริโยสานาทิปฏิโลม
 เทศนา นัยแห่งการแสดงนี้เหมาะสำหรับผู้ที่ป็นสัสสตทิฎฐิ อุปมา
 เหมือน บุรุษผู้แสวงหาเถาว์ลย เมื่อได้เห็นปลายของเถาว์ลยก่อน
 จึงจับปลายสาวเข้าไปหาโคน ตามแนวของปลายแล้วนำไปใช้งาน
 เป็นเทศนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงเพื่อจะชี้แจงถึงเหตุ
 แห่งทุกขมีชรามรณะเป็นต้นนั้น ฯ ที่พระองค์ทรงบรรลุแล้ว โดย

ทำนองแห่งการแทงตลอดในส่วนเบื้องต้น แก่เวไนยสัตว์ที่ถึงความลำบาก โดยนัยมีอาทิว่า โลกนี้ถึงความลำบากหนอ ย่อมเกิด ย่อมแก่ และย่อมตาย เป็นต้น

๔.แสดงจากกลางไปถึงต้น คือ แสดงตั้งแต่ต้นหา ถอยหลังไปตามลำดับจนถึง อวิชชา เรียกว่า มัชฌิมาทิปฏิโลมเทศนานัยแห่งการแสดงนี้เหมาะสำหรับผู้ที่ป็นอุจเฉททิฏฐิ อุปมาเหมือนบุรุษผู้แสวงหาเถาวัลย์ เมื่อได้เห็นท่ามกลางเถาวัลย์ก่อน จึงตัดตรงกลางแล้ว จับสวลงมาข้างล่างจนถึงโคน แล้วนำไปใช้งานเป็นเทศนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงเพื่อจะทรงนำอดีตกาลมาแสดงโดยลำดับแห่งเหตุและผล จำเดิมแต่อดีตกาลอีก

เทศนาใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดงโดยอนุโลมตั้งแต่ต้นเพื่อชี้แจงความเป็นไปแห่งเหตุของตน แก่เวไนยสัตว์ผู้ลุ่มหลงในเหตุแห่งความเป็นไป และเพื่อทรงชี้แจงลำดับแห่งความเกิดขึ้นนั้นเทศนานั้น ฟังทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้ในปัจจุสมุปบาทวิภังค์ (นัยที่ ๑ อวิชชา - ชรามรณะ)

๓.นัยแห่งอรรถ เช่น

อวิชชา คือ ธรรมชาติ ที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา (วิชชาปฏิบัติ อกุศลจิต อวิชชา)

“ ” ที่ย่อมมิให้ได้สุจริตธรรมที่ไม่ควรได้ (อวิญญู วินุทิตติ อวิชชา)

“ ” ที่ย่อมมิให้ได้สุจริตธรรมที่ควรได้ (อวิญญู วินุทิตติ อวิชชา)

“ ” ที่เป็นผู้ให้รู้ผิดในบัญญัติธรรม มี ขาย หลึง เป็นต้น ที่ไม่มี

ปรากฏโดยสภาวะ (อวิชชามาเน ขวาเปตติ อวิชชา)

“ ” ที่เป็นผู้ไม่ใหรู้ปรมัตถ์ธรรม มี ชนธ ๕ เป็นต้น ที่มีปรากฏ

โดยสภาวะ (อวิชชามาเน น ขวาเปตติ อวิชชา)

“ ” ที่ไม่ให้รู้ธรรมที่ควรรู้ มีอริยสัจ ๔ เป็นต้น (วิทิตพพ อวิทิต

กโรตติอวิชชา)

สรุปความว่า การไม่รู้ตามความเป็นจริงในสิ่งที่ควรรู้ รู้แต่
สิ่งที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริงที่ไม่ควรรู้ นั้นแหละ ชื่อว่า
อวิชชา

๔. นัยแห่งลักษณะ เช่น

อวิชชา มีความไม่รู้เป็นลักษณะ (อญาณลกขณา)
มีความหลง หรือความมืดมนเป็นกิจ (สมุโหมนรสา)
มีความปกปิดสภาวะที่มีอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ เป็นอาการ
ปรากฏ (ฉาปนปจฺจุปฺภูฏานา)
มีอาสวะ ๓ (เว้นตัวเอง) เป็นเหตุใกล้ (อาสวปทฺฏฐานา)

๕. นัยแห่งรส (กิจรส) เช่น

สังขาร มีหน้าที่จัดแจงปรุงแต่งและเป็นปัจจัยแก่วิญญาน
เป็นต้น

๖. นัยแห่งการละ เช่น

รู้ว่า อวิชชา - สังขาร ละทสิฐิ ว่า โลกมีผู้สร้าง
“ สังขาร - วิญญาน ละทสิฐิว่าขันธว่าเป็นตัว
เป็นตน

“ วิญญาน - นามรูป ละทสิฐิว่าขันธเป็นธรรมที่มี
แก่นสาร

“ นามรูป - สฬายตนะ ละทสิฐิว่าเราเป็นผู้เห็นเป็น
ผู้ได้ยิน

“ สฬายตนะ - ผัสสะ ละทสิฐิว่ามีผู้เข้าไปกระทบ
อารมณ์

“ ผัสสะ - เวทนา ละทสิฐิว่ามีผู้เข้าไปเสวย
ความสุขความทุกข์

“ เวทนา - ตัณหา ห้ามความทะยานอยากใน
การเกิดได้

“ ตัณหา - อุปาทาน ละทสิฐิว่าขันธเป็นของเรา
อย่างมั่นคง

“ อุปาทาน - ภวะ ละทสิฐิว่าขันธนี้สูญโดย
ปราศจากเหตุ

“ ภพ - ชาติ ละสุขสัญญาวิปลาส

„ ชาติ - ชรามรณะ ละนิจจสัญญา และสุภ
สัญญา

การพิจารณาปัจจุสมุปบาท ๔ นัย เพื่อละ ทิฏฐิ ๗ อย่าง

✧ เมื่อพิจารณาแล้วรู้ว่า รูปนามขันธ์ ๕ ของสัตว์ทั้งหลาย นั้น มีการเกิด การดับ ติดต่อกันไม่ขาดสาย ในภพหนึ่งๆ กิดิ ในภพต่อๆ ไปก็ดี การพิจารณารู้อย่างนี้ เรียกว่าเอกัตตนัย สามารถละ อุกฺเขททิฏฐิ และนัตถิกทิฏฐิ ได้

✧ เมื่อพิจารณาแล้วรู้ว่า การเกิดสืบต่อกันของรูปนามขันธ์ ๕ นี้ แม้ว่าจะเป็นไปโดยไม่ขาดสายก็จริง แต่สภาวะของปัจจุสมุปบาทธรรมนี้มีสภาพต่างกัน มีเหตุผลต่างกัน การพิจารณารู้อย่างนี้ เรียกว่า นานัตตนัย สามารถละสัสสตทิฏฐิได้

✧ เมื่อพิจารณาแล้วรู้ว่าเหตุต่างๆ มี อวิชชา เป็นต้น ที่ให้ผลต่างๆ มี สังขารเป็นต้นเกิดขึ้นนั้น ไม่มีความชวนชววยพยายามให้ผลเกิดขึ้น ธรรมที่เป็นเหตุและเป็นผลที่เกิดขึ้นนั้น ก็เกิดขึ้นเป็นไปตามสภาวะเท่านั้น ไม่มีสิ่งหนึ่งสิ่งใดมาจัดแจงให้เป็นไปได้

การพิจารณารู้อย่างนี้ เรียกว่า อัปยาปารนัย สามารถละอิสสรนิมมานวาททิฏฐิ อัตตทิฏฐิ ได้

✧ เมื่อพิจารณาแล้วรู้ว่า การเกิดขึ้นของผลธรรมต่าง ๆ นั้น มีเหตุของตนโดยเฉพาะ ไม่ก้ำวกายกัน เช่น สังขารเกิดขึ้นก็มี อวิชชาเป็นเหตุ นอกจากอวิชชาแล้วธรรมอื่น ๆ จะเป็นเหตุให้สังขารเกิดขึ้นไม่ได้ การพิจารณารู้อย่างนี้เรียกว่า เอวํภัมมตานัย สามารถละ อเหตุกทิฏฐิ อภิรียทิฏฐิ ได้

๗.นัยแห่งปัจจัย เช่น

✧ อวิชชา เป็นปัจจัยให้เกิด ปุญญานิสังขาร นั้น มีอำนาจ ๒ ปัจจัย คือ อารัมมณปัจจัย ปกตูปนิสสยปัจจัย

✧ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดอปุญญานิสังขารนั้นมีอำนาจ ๑๕ปัจจัยคือเหตุปัจจัย อารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย อาหารปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย อาเสวนปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตติปัจจัย นัตติปัจจัย วิคตปัจจัย อวิคตปัจจัย

ความหมายของปัจจัย ๒๔

๑.เหตุปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นเหตุ
๒.อารมณ์ปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอารมณ์
๓.อธิปตปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอธิบดี
๔.อนนตรปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างกัน
๕.สมนตรปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างกันทีเดียว
๖.สหชาติปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดพร้อมกัน
๗.อณูมณูญปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความแก่กันและกัน
๘.นิสฺสยปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัย
๙.อุปนิสฺสยปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัยที่มีกำลังมาก
๑๐.ปุเรชาติปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดก่อน
๑๑.ปัจจุชาติปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดทีหลัง
๑๒.อาเสวนปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเสพบ่อย ๆ

๑๓.กมุทปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความปรุ้งแต่งเพื่อให้กิจต่างๆ สำเร็จลง
๑๔.วิปากปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นวิปากคือเข้าถึงความสุขและหมดกำลังลง
๑๕.อาหารปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้นำ
๑๖.อินุทริยปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้ปกครอง
๑๗.ฌานปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้เพ่งอารมณ์
๑๘.มคฺคปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นหนทาง
๑๙.สมฺปยุตฺตปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้ประกอบ
๒๐.วิปฺปยุตฺตปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้ไม่ประกอบ
๒๑.อตฺถิปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้ยังมีอยู่
๒๒.นตฺถิปัจจัย	ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้ไม่มี

๒๓.วิคตปจฺจโย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้
ปราศจากไป

๒๔.อวิคตปจฺจโย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้ยังไม
ปราศจากไป

จำแนกปัจจัย ๒๔ ออกเป็น ๖ จำพวกคือ

๑.นาม เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ นาม มี ๖ ปัจจัย คือ
อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย อาเสวน
ปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย

✧ จิตและเจตสิกธรรม ที่เกิดขึ้นและดับไปโดยไม่มีระหว่าง
คั่น เหล่านี้เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดขึ้น
ใหม่ติดต่อกันด้วยอำนาจแห่ง อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย
นัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย

✧ ชวณะที่เกิดก่อน ๆ เหล่านี้ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ชว
ณะที่เกิดหลัง ๆ ด้วยอำนาจ อาเสวนปัจจัย

✧ จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดพร้อมกันเหล่านี้ เป็นปัจจัย
ช่วยอุปการะแก่กันและกัน ด้วยอำนาจสัมปยุตตปัจจัย

๒.นามเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ นามรูป มี ๕ ปัจจัย คือ
เหตุปัจจัยฉานปัจจัย มัคคปัจจัย กัมมปัจจัย วิปากปัจจัย

✧ เหตุ ๖,องค์ฉาน ๕, องค์มรรค ๙, เหล่านี้เป็นปัจจัย
ช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกันกับตน ด้วยอำนาจแห่ง
เหตุปัจจัย ฉานปัจจัย มัคคปัจจัย

✧ เจตนา ที่เกิดพร้อมกัน เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ นาม
รูป ที่เกิดพร้อมกันอย่างหนึ่ง และเจตนาที่เกิดต่างขณะกัน คือ ดับ
ไปแล้วนั้น เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดขึ้นโดยอาศัย
กรรมที่ดับไปแล้วอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจแห่งกัมมปัจจัย อันได้แก่
สหชาตกัมมปัจจัย และ นานักขณิกกัมมปัจจัย

✧ วิปากนามขันธ์ ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน
และเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกัน ด้วยอำนาจ
อำนาจแห่ง วิปากปัจจัย

๓.นาม เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่รูป มี ๑ ปัจจัย คือ
ปัจฉาชาตปัจจัย

✧ จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดหลัง ๆ เหล่านี้ เป็นปัจจัยช่วย
อุปการะแก่ กาย ที่เกิดก่อน ๆ ด้วยอำนาจแห่ง ปัจจาสาทปัจจัย

๔. รูป เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ นาม มี ๑ ปัจจัย คือ
ปุเรชาติปัจจัย

✧ วัตถุทั้ง ๖ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่วิญญานธาตุ ๗
ในปวัตติกาลอย่างหนึ่งอารมณ์ทั้ง ๕ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะ
แก่ปัญจวิญญานวิถีย่างหนึ่งด้วยอำนาจแห่งปุเรชาติปัจจัยอัน
ได้แก่วัตถุปุเรชาติปัจจัย และ อารัมมณปุเรชาติปัจจัย

๕. บัญญัติ นาม รูป ทั้ง ๓ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นาม
มี ๒ ปัจจัย คือ อารัมมณปัจจัย อุปนิสสปัจจัย

✧ อารัมมณปัจจัยมี ๖ อย่าง โดยประเภทแห่งอารมณ์ มี ๓
ปารมณ เป็นต้น

✧ อุปนิสสปัจจัย มี ๓ อย่าง คือ อารัมมณุปนิสสปัจจัย
อนันตรูปนิสสปัจจัย ปกตูปนิสสปัจจัย

✧ อารมณที่พึงกระทำให้อาใจใสเป็นพิเศษชื่อว่า
อารัมมณุปนิสสปัจจัย

✧ จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดขึ้นและดับไปโดยไม่มีระหว่าง
คั่นนั่นเอง ชื่อว่า อนันตรูปนิสสปัจจัย

✧ อกุศล มีราคะ เป็นต้น กุศลมีศรัทธา เป็นต้น ความสุข
กาย ทุกข์กาย บุคคล อาหาร อากาศ ที่อยู่เหล่านี้ เป็นปัจจัยช่วย
อุปการะแก่ธรรมทั้งหลาย มี กุศลธรรม เป็นต้น ซึ่งเกิดอยู่ทั้ง
ภายในภายนอกตามสมควรก็ดี และกรรมที่มีกำลังแรงกล้า เป็น
ปัจจัยช่วยอุปการะแก่วิบากนามขันธ์ก็ดี ชื่อว่า ปกตูปนิสสปัจจัย
ทั้งสิ้น ซึ่งมีหลายประเภท

๖. นามรูป เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูป มี ๙ ปัจจัย
คือ อธิปติปัจจัย สหชาติปัจจัย อัญญมัญญณปัจจัย นิสสปัจจัย
อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อตถิปัจจัย อวิคต
ปัจจัย ตามสมควร

✧ อธิปติปัจจัย มี ๒ ปัจจัย คือ อารัมมณาธิปติปัจจัย สห
ชาติาธิปติปัจจัย

✧ อารมณที่พึงกระทำให้อาใจใสเป็นพิเศษเป็นปัจจัยช่วย
อุปการะแก่นามด้วยอำนาจอารัมมณาธิปติปัจจัย

☞ องค์อธิปัตย์ทั้ง ๔ มีฉันทะ เป็นต้น ที่เกิดพร้อมกัน เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูป ที่เกิดพร้อมกัน ด้วยอำนาจ สหชาติปริบัติปัจจัย

สหชาติปัจจัย มี ๓ อย่าง คือ

☞ จิตและเจตสิกธรรม เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน, และเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกัน

☞ มหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน, และเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่อุปาทายรูป

☞ ในปฏิสนธิขณะหทยวัตถุและวิบากนามขันธ์ ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันแลกัน

อัญญมัญญปัจจัย มี ๓ อย่าง คือ

☞ จิตและเจตสิกธรรม เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกันอย่างหนึ่ง

☞ มหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกันอย่างหนึ่ง

☞ ในปฏิสนธิขณะ หทยวัตถุและวิบากนามขันธ์ ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกันอย่างหนึ่ง

นิสสยปัจจัย มี ๓ อย่าง คือ

☞ จิตและเจตสิกธรรม เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน และเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกันอย่างหนึ่ง

☞ มหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กันและกัน และช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดพร้อมกันอย่างหนึ่ง

☞ วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่วิญญานธาตุ ๗ อย่างหนึ่ง

อาหารปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ

☞ อาหารที่พึงกระทำให้เป็นคำ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กายอย่างหนึ่ง

☞ นามอาหารทั้ง ๓ มี ผัสสะ เป็นต้น เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกันอย่างหนึ่ง

อินทริยปัจจัย มี ๓ อย่าง คือ

✧ นามชีวิตินทรีย์ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้ปัญญ
วิญญานอย่างหนึ่ง

✧ รูปชีวิตินทรีย์ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้อุปาทินนรูป
อย่างหนึ่ง

✧ นามอินทรีย์องค์ธรรม ๘ มีชีวิตินทรีย์เจตสิก เป็นต้น
เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้นามรูปที่เกิดพร้อมกันอย่างหนึ่ง

วิปยุตตปัจจัย มี ๓ อย่าง คือ

✧ ในปฏิสนธิขณะ หทยวัตถุ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้
วิปากนามขันธ๔, และจิตเจตสิกธรรมเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้
รูปที่เกิดพร้อมกันด้วยอำนาจแห่งสหชาตวิปยุตตปัจจัยอย่าง
หนึ่ง

✧ จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดหลัง ๆ เป็นปัจจัยช่วย
อุปการะแก้กายที่เกิดก่อน ๆ ด้วยอำนาจแห่ง ปัจจชาตวิปยุตต
ปัจจัย

✧ ในปวัตติกาล วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก้
วิญญานธาตุ ๗ ด้วยอำนาจแห่งปุเรชาตปัจจัย อย่างหนึ่ง

อติปัจจัย และ อวิคตปัจจัย มีอย่างละ ๕

คือ โดยความเป็น สหชาตชาติ ปุเรชาตชาติ ปัจจชาตชาติ กพพี
การอาหาร รูปชีวิตินทรีย์

✧ ถ้าจะแสดงปัจจัยโดยย่อแล้ว ปัจจัยทั้งหมดเหล่านี้ ย่อม
รวมลงในอาร์มณปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย กัมมปัจจัย อติปัจจัย
ทั้งสิ้น

✧ ในปฏิฐานนัยนี้ ที่ว่าสหชาตรูปในสหชาตชาติทั่วไป
ทั้งหมดนั้น แบ่งออกเป็น ๒ อย่างคือโดยประเภทแห่งจิตตชรูปที่
เกิดในปวัตติกาล และ กัมมชรูปที่เกิดในปฏิสนธิกาล

โดยนัยดังที่กล่าวมาแล้วนี้ธรรมทั้งหลายที่เกิดในกาลทั้ง๓
และที่เป็นกาลวิมุตติในอัมตตะและพหิทตะที่เป็นสังขตะ
และอสังขตะ หรือที่มี ๓โดยประเภทแห่ง บัญญัตินามรูปเหล่านี้
ชื่อว่าปัจจัย ๒๔ในปฏิฐานปกรณ์โดยประการทั้งปวง ตามสมควร
ที่จะเป็นได้

**ปัจจัยโดยพิสดาร ๔๗ ปัจจัย พิสดารอยู่ที่ ๑๐
ปัจจัย คือ**

๑. อธิปัตติปัจจัยมี ๒ปัจจัย คือ สหชาตาทิปัตติปัจจัย
อาร์มมณาทิปัตติปัจจัย

๒. นิสสยปัจจัย มี ๓ ปัจจัย คือ สหชาตนิสสยปัจจัย วัตถุ
ปุเรชาตนิสสยปัจจัย วัตถุอาร์มมณปุเรชาตนิสสยปัจจัย

๓. อุปนนิสสยปัจจัย มี ๓ ปัจจัย คือ อาร์มมณูปนิสสย
ปัจจัย อนันตรูปนิสสยปัจจัย ปกตูปนิสสยปัจจัย

๔. ปุเรชาตปัจจัย มี ๒ ปัจจัย คือ วัตถุปุเรชาตปัจจัย
อาร์มมณปุเรชาตปัจจัย

๕. กัมมปัจจัยมี ๒ ปัจจัย คือ สหชาตกัมมปัจจัย นา
นักษณิกกัมมปัจจัย

๖. อาหารปัจจัย มี ๒ ปัจจัย คือ นามอาหารปัจจัย รูป
อาหารปัจจัย

๗. อินทริยปัจจัยมี ๓ ปัจจัยคือ สหชาตินทริยปัจจัย ปุเร
ชาตินทริยปัจจัย รูปชีวิตินทริยปัจจัย

๘. วิปยุตตปัจจัย มี ๔ ปัจจัย คือ สหชาตวิปยุตต
ปัจจัย ปัจจชาตวิปยุตตปัจจัย วัตถุอาร์มมณปุเรชาตวิปยุตต
ปัจจัย วัตถุปุเรชาตวิปยุตตปัจจัย

๙. อัตติปัจจัย มี ๖ ปัจจัย คือ สหชาตอัตติปัจจัย ปัจจ
ชาตอัตติปัจจัย วัตถุปุเรชาตอัตติปัจจัย อาหารอัตติปัจจัย อาร์มมณ
ปุเรชาตอัตติปัจจัย อินทริยอัตติปัจจัย

๑๐. อวิคตปัจจัย มี ๖ ปัจจัย คือ สหชาตอวิคตปัจจัย
ปัจจชาตอวิคตปัจจัย วัตถุปุเรชาต อวิคตปัจจัย อาหารอวิคต
ปัจจัย อาร์มมณปุเรชาตอวิคตปัจจัย อินทริยอวิคตปัจจัย

วิธีสังเกตชาติ ๙ ชาติ ของปัจจัย ๒๔ หรือ ๔๗

ปัจจัย ๒๔ หรือ ๔๗ มีชาติ ๙ อย่าง คือ สหชาตชาติ
อาร์มมณชาติ อนันตรชาติ วัตถุปุเรชาตชาติ ปัจจชาตชาติ
อาหารชาติ รูปชีวิตินทริยชาติ ปกตูปนิสสยชาติ นานักษณิกกัมม
ชาติ

๑. สหชาตชาติ ปัจจัยธรรมกับ ปัจจุปปันนธรรม (เหตุกับ
ผล) เกิดพร้อมกันมี ๑๕ ปัจจัย คือ สหชาตปัจจัย สหชาตนิสสย
ปัจจัย สหชาตอัตติปัจจัย สหชาตอวิคตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย
วิปากปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย สหชาตวิปยุตตปัจจัย เหตุปัจจัย
สหชาตาทิปัตติปัจจัย สหชาตกัมมปัจจัย นามอาหารปัจจัย
สหชาตินทริยปัจจัย ฌานปัจจัย มัคคปัจจัย

๒. อารัมมณชาติ ปัจจัยธรรม เป็นอารมณ์ของ ปัจจุปปันนธรรม (เหตุ เป็นอารมณ์ของผล) มี ๘ ปัจจัย คือ อารัมมณปัจจัย อารัมมณฐิติปัจจัย อารัมมณูปนิสสยปัจจัย วัดถารัมมณปูเรชาตินิสสยปัจจัย อารัมมณปูเรชาตปัจจัย วัดถารัมมณปูเรชาตวิปปยุตตปัจจัย อารัมมณปูเรชาตัตติปัจจัย อารัมมณปูเรชาตวิปปยุตตปัจจัย

๓. อนันตรชาติปัจจัยธรรมเป็นนามเกิดก่อนปัจจุปปันนธรรมก็เป็นนาม แต่เกิดทีหลังชนิดติดต่อกันไม่มีระหว่างกันมี ๗ ปัจจัยคืออนันตรปัจจัยสมันน ตรปัจจัย อนันตรูปนิสสยปัจจัยนัตติปัจจัย วิคตปัจจัย อาเสวนปัจจัย ปกตูปนิสสยนันทกขณิกกัมมปัจจัย(หมายเอาเฉพาะมรรคเจตนาที่เป็นผู้อุปการะแก่ผลจิต)

๔. วัตถุปูเรชาตชาติ ปัจจัยธรรมเป็นวัตถุรูป ๖ มี จักขุ โสตะ เป็นต้นที่เกิดก่อนและยังไม่ได้ดับไป เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ปัจจุปปันนธรรมที่เป็นนาม คือ จิต และเจตสิก ที่เกิดหลัง มี ๖ ปัจจัย คือ วัตถุปูเรชาตนิสสยปัจจัย วัตถุปูเรชาตปัจจัย วัตถุปูเรชาตวิปปยุตตปัจจัย วัตถุปูเรชาตัตติปัจจัย วัตถุปูเรชาตอวิคตปัจจัย วัตถุปูเรชาตินทริยปัจจัย

๕. ปัจจชาตชาติ ปัจจัยธรรมเป็นนามเกิดทีหลัง ปัจจุปปันนธรรมเป็นรูปเกิดก่อน มี ๔ ปัจจัย คือ ปัจจชาตปัจจัย ปัจจชาตวิปปยุตตปัจจัย ปัจจชาตัตติปัจจัย ปัจจชาตอวิคตปัจจัย

๖. อาหารชาติ ปัจจัยธรรมเป็นรูป คือ โอชา ช่วยอุปการะแก่ปัจจุปปันนธรรมซึ่งเป็นรูปที่ตั้งอยู่ในกลาปอันเดียวกันกับ ปัจจัยธรรม และรูปกลาปอื่น ๆ มี ๓ คือ รูปอาหารปัจจัย อาหารัตติปัจจัย อาหารอวิคตปัจจัย

๗. รูปชีวิตินทริยชาติ ปัจจัยธรรมเป็นรูป คือ รูปชีวิตินทริยช่วยอุปการะแก่ปัจจุปปันนธรรมคือ กัมมชรูป ที่อยู่ในกลาปอันเดียวกันกับปัจจัยธรรม

๘. ปกตูปนิสสยชาติ ปัจจัยธรรมเป็น จิต เจตสิก รูป บัญญัติ ที่มีกำลังมาก ช่วยอุปการะแก่ปัจจุปปันนธรรมคือ จิต เจตสิก ที่เกิดทีหลัง

๙. นานักขณิกกัมมชาติ ปัจจัยธรรมเป็นนาม คือ เจตนากรรม ๒๙ หรือ เจตนากรรม ๓๓ ที่เป็นอย่างเดียวช่วยอุปการะแก่ปัจจุปปันนธรรมที่เป็น นามรูป นามคือ โลกียวิปากจิต ๓๒

เจตสิก ๓๕ หรือวิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘ รูป คือ กัมมชรูป ๒๐ ที่
เป็นผลของกรรมนั้น ๆ โดยเฉพาะ ๆ

ประโยชน์ของการจำแนกปัจจัย ๒๔ หรือ ๔๗

ออกเป็น ๙ ชาติ

ในปัจจัย ๒๔ นั้น ปัจจัยใดเป็นได้ ๑,๒,๓,๔,๕,๖ ชาติ
และชาติเหล่านั้นได้แก่ชาติอะไรบ้าง มีข้อควรสังเกตดังนี้ คือ
ปัจจัยใดมีหนึ่งหรือมีหนึ่งปัจจัย ก็เป็นได้หนึ่งชาติ ปัจจัยใดมี ๒ –
๓ หรือแบ่งเป็น ๒ -๓ ปัจจัย ก็เป็นได้ ๒ – ๓ ชาติดังนี้ เป็นต้น แต่
มีข้อแม้ว่า กัมมปัจจัย มี ๒ หรือแบ่งเป็น ๒ ปัจจัย แต่หาได้เป็น
๒ ชาติไม่ แต่เป็นได้ถึง ๔ ชาติ

ประโยชน์ของชาติทั้ง ๙

✍ การแบ่งปัจจัยออกเป็นชาติทั้ง ๙ นั้น ก็เพื่อประโยชน์
ในการหาปัจจัยสงเคราะห์ได้สะดวกและรวดเร็ว ไม่ต้องไปหาจาก
ปัจจัย ๒๔ หรือ ๔๗ เพราะจะทำให้การหาปัจจัยสงเคราะห์ ได้
ยากและช้ามาก หมายความว่าปัจจัยธรรมที่ยกขึ้นมาแสดงนั้นอยู่ใน
ชาติใดเราก็พิจารณาปัจจัยสงเคราะห์ในชาตินั้นก็จะได้อำนาจ
ปัจจัยสงเคราะห์ตามความประสงค์เช่นสังขารเป็นปัจจัยช่วย

อุปการะแก่วินิญาณหรือ โลภวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ ที่ปรากฏ
เกิดขึ้นเพราะอาศัยสังขาร ๓ เป็นเหตุ สังขาร ได้แก่ เจตนากรรม
๒๙ เมื่อว่าโดยชาติ ก็เป็น นานักขณิกกัมมชาติ และ ปกตูปนิสส
ยชาติ ดังนั้น สังขาร จึงเป็นปัจจัยแก่ โลภวิปากวินิญาณ ๓๒
เจตสิก ๓๕ นี้ จึงได้ปัจจัยสงเคราะห์ ๒ ปัจจัย คือ นานักขณิ
กกัมมปัจจัย ปกตูปนิสสยปัจจัย

องค์ปฏิจจสมุปบาท องค์ใดองค์หนึ่ง จะเป็นปัจจัย
อะไรบ้าง ในปัจจัย ๒๔ หรือ ๔๗ นั้น มีวิธีสังเกตดังนี้

✍ อวิชชา องค์ธรรมได้แก่ โมหะเจตสิก แล้วพิจารณา
ต่อไปอีกว่า โมหะเจตสิกนี้ เป็นเหตุได้ไหม ถ้าเป็นได้ ก็เป็นเหตุ
ปัจจัย เป็นอารมณ์ได้ไหม ถ้าเป็นได้ ก็เป็น อารัมมณปัจจัยได้ เป็น
อนันตระคือเกิดติดต่อกันได้ไหม ถ้าเป็นได้ ก็เป็น อนันตรปัจจัย
ในทางตรงกันข้าม ถ้าเป็นไม่ได้ก็เป็นปัจจัยนั้น ๆ ไม่ได้

✍ มีปัญหาถามว่า จะทราบได้อย่างไรว่าโมหะเจตสิก เป็น
เหตุปัจจัยได้เป็นต้น นี่แหละคือปัญหาที่จะต้องสนใจเป็นพิเศษ
จึงจะทราบได้ หมายความว่า เบื้องต้น ก็จะต้องทราบก่อนว่า เหตุ

ปัจจัย องค์ธรรมได้แก่อะไรเสียก่อน ต่อไปก็เอาองค์ธรรมของ
ปฏิจสุมุบาทนั้น ๆ ไปเทียบกับองค์ธรรมนั้น ๆ ถ้าองค์ธรรมทั้ง
สองเหมือนกัน ก็ทราบได้ทันทีว่า องค์ธรรมขององค์ปฏิจสุมุ
บาทนี้เป็นปัจจัยนั้น ๆ ได้

วิธีหาอำนาจปัจจัยที่ถูกต้องที่สุด ต้องพิจารณาองค์
ปฏิจสุมุบาทที่เป็นปัจจัย ควบคู่กันกับองค์ปฏิจสุมุบาท ที่
เป็นปัจจัยอุปบัน ทุกครั้งไปแล้วจะได้อำนาจปัจจัยที่ถูกต้องที่สุด

✿ สำหรับองค์ปฏิจสุมุบาทนั้น และองค์ธรรมปัจจัย
๒๔ หวังว่านักศึกษาคงจะกำหนดได้ไม่ยาก โดยอาศัยความรู้
เก่าๆ เช่นธรรมที่เป็นเหตุได้ก็เป็นเหตุปัจจัยได้ ธรรมที่เป็นอารมณ์
ได้ ก็เป็น อารัมมณปัจจัยได้ เป็นต้น อีกอย่างพึงสังเกตเอาจาก
ปฏิฐานโดยย่อ ที่อยู่ต่อจากปฏิจสุมุบาทนี้ ก็พอจะเข้าใจได้

✿ การสังเคราะห์ปัจจัยที่เป็นสหชาติชาติเล็ก
ในปฏิจสุมุบาทนี้มีข้อสังเกตเป็นพิเศษ ที่มีความแตกต่างไป
จาก มหาปฏิฐาน คือ

ถ้าองค์ธรรมปรมาตถ์นั้น มีเพียงอย่างเดียว เช่น เจตนา
เจตสิก ดังนี้ เป็นต้น อย่างนี้ไม่มีปัญหา

ถ้าองค์ธรรมปรมาตถ์นั้น ๆ มีรวมกันตั้งแต่ ๒ ขึ้นไปแล้ว มี
ปัญหาที่จะต้องคิดบ้าง คือให้คือรวมกัน เท่าที่จะเป็นได้พร้อมกัน
ไม่ให้คิดแยกออกไปทีละอย่าง เช่น ผัสสะ และ เวทนา เป็น นาม
อาหารปัจจัยรวมกันได้ แต่เจตนา นอกจากจะเป็น นามอาหาร
ปัจจัยได้แล้ว ยังเป็นสหชาติกัมมปัจจัยได้อีกด้วย ส่วน ผัสสะ เป็น
นามอาหารปัจจัย ได้อย่างเดียว เป็น สหชาติกัมมปัจจัยไม่ได้
ดังนั้นความเป็นสหชาติกัมมปัจจัย จึงไม่ต้องแสดง เพราะเป็น
ความกันทั้งหมดไม่ได้นั่นเอง หรือ เช่น สติ วิริยะ ปัญญา ทั้ง ๓ นี้
เป็น สหชาตินทริยปัจจัย และ มัคคปัจจัย รวมกันได้ทั้งหมด แต่
ปัญญา ยังเป็น เหตุปัจจัย ได้อีกด้วย ส่วน สติวิริยะ เป็นเหตุปัจจัย
ไม่ได้ ดังนั้น ความเป็นเหตุปัจจัยจึงไม่ต้องแสดง เพราะเกิดเป็น
รวมกันไม่ได้ทั้งหมดนั่นเอง ถ้ามว่า เพราะเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น
ตอบว่า เพราะเหตุว่า ในปฏิจสุมุบาทนี้ ไม่ได้ยกปัจจัยใดปัจจัย
หนึ่งขึ้นเป็นประธาน เพียงแต่ยกองค์ธรรมปรมาตถ์ ที่จะเป็นองค์
ธรรมของปัจจัยใดปัจจัยหนึ่งหรือหลายปัจจัยได้ตามสมควร

เท่านั้นขึ้นแสดง ฉะนั้นการคิดหาปัจจัยสงเคราะห์ จึงพิเศษ
แตกต่างไปจากการคิดหาปัจจัยสงเคราะห์ ตามนัยของมหาปัฏ
ฐานเล็กน้อย ส่วนใหญ่แล้วจะเป็นไปในทำนองเดียวกัน

อธิบายความหมายพิเศษขององค์ปัจจุสมุป

บาท

๑. อวิชชา

ความไม่รู้ตามความเป็นจริงของ อวิชชา นี้ มีอยู่ ๘

ประการ คือ

๑. ทุกฺเช อญาณํ ความไม่รู้ในทุกข์ คือ ความเกิด แก่
เจ็บ ตาย ความเศร้าโศกเสียใจ ร่ำไห้รำพัน ความพลัดพรากจาก
สิ่งอันเป็นที่รัก ความประสพกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ความไม่สำเร็จ
ตามความประสงค์ ความคับแค้นใจ ล้วนแต่เป็นความทุกข์ทั้งสิ้น
ยากที่ผู้ใดจะหลีกเลี่ยงได้ ได้รับมากบ้างน้อยบ้างตามสมควรแก่
ฐานะและภาวะที่เป็นอยู่

๒. ทุกฺขสมุทฺเท อญาณํ ไม่รู้เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ คือ เมื่อ
สาวเข้าไปหาตัวต้นเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์มี เกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นต้น

เหล่านี้แล้ว ก็จะสามารถได้ว่า โภคะคือความอยาก ความยินดี
นั่นเองเป็นตัวต้นเหตุ ในการชวนชวายพยายามทำกิจการต่างๆ
ทั้งที่ดีและไม่ดี ในขณะที่กระทำ ก็ต้องเหนื่อยยาก ลำบากกาย
ลำบากใจ เมื่อตายไปก็ต้องไป เกิด แก่ เจ็บ ตายอีก

๓. ทุกฺขนิโรธ อญาณํ ไม่รู้ธรรมอันเป็นที่ดับทุกข์ คือผู้
ที่ไม่รู้ว่า พระนิพพาน นั้นสามารถ ทำลายความทุกข์มี ความเกิด
เป็นต้นให้สิ้นสุดลงได้ เพราะว่าไม่ว่าเราจะเกิดเป็นอะไรก็ตาม ก็
ย่อมมีภัยติดตามมาด้วยตามสมควร คือ นานาสัตถุอุลโลกนภัย
ภัยจากการนับถือศาสนาต่างๆ วินิปาตภัย ภัยจากการไปเกิดใน
สถานที่ๆ ไม่แน่นอน ภัยภัย ภัยจากการไปเกิดในอบาย ทุกฺขิต
ภัย ภัยคือยังไม่พ้นจากการกระทำทุกฺขิตต่าง ๆ

๔. ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อญาณํ ความไม่รู้หนทาง
ที่ให้เข้าถึงความดับทุกข์ ความทุกข์นี้จัดเป็น ๒ ประเภท คือ ทุกข์
สามัญ (เกิด แก่ เจ็บ ตาย) ทุกข์พิเศษ (ญาติพยสนะ โภคพยสนะ
โรคพยสนะ สีสพยสนะ ทิฏฐิพยสนะ) การปฏิบัติเพื่อให้พ้นจาก
ทุกข์เหล่านี้มี ๒ อย่าง คือ การปฏิบัติทางโลก ได้แก่ การทำมาหา
กินต่าง ๆ และการปฏิบัติทางธรรม ได้แก่ การให้ทาน รักษาศีล

เจริญสมณะ เป็นต้น ซึ่งการปฏิบัติทั้งสองนี้อาจจะพ้นจากทุกข์ได้ชั่วขณะเท่านั้น ส่วนข้อปฏิบัติที่เป็นหนทางให้เข้าถึงความดับทุกข์ได้นั้น ก็คือการเจริญองค์มรรค ๘ ที่เกี่ยวกับสติปัฏฐาน ๔ เท่านั้น นอกจากนั้นแล้วก็ไม่ใช่หนทางที่จะชำระกิเลสให้หมดสิ้นไป

๕. ปุพฺพุนเต อญาณํ ความไม่รู้ใน วัฏฏะ อายตนะ ธาตุ ที่เป็นอดีต กล่าวโดยธรรมมาธิฐาน เมื่อว่าโดยบุคคลาธิฐานแล้วก็ได้แก่สัตว์ทั้งหลายที่เคยเกิด และตายไปแล้วนั่นเอง ฉะนั้นในข้อที่ว่า ปุพฺพุนเต อญาณํ นี้ ก็หมายถึงไม่รู้่ว่าตัวเองก็ดี หรือคนอื่นก็ดี เคยเกิดเป็นมนุษย์บ้าง เทวดาบ้าง พรหมบ้าง อบายสัตว์บ้างนั่นเองแต่สำหรับในชาติต่อไปนั้น รู้ว่าจะต้องเกิดอีก ดังเช่นที่มีความเห็น ว่า สัตว์ทั้งหลายมีพระเจ้าเป็นผู้สร้าง ฉะนั้น เมื่อสัตว์เหล่านั้นตายลงแล้ว ก็ไปเกิดตามคำสั่งของพระเจ้าอีก

๖. อปรนฺเต อญาณํ ความไม่รู้ใน วัฏฏะ อายตนะ ธาตุ ที่เป็นอนาคต ได้แก่ความเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม อบายสัตว์ที่ต่อจากภพนี้ ฉะนั้นในข้อที่ว่า อปรนฺเต อญาณํ นี้ ก็หมายถึงผู้ที่มีความเห็น ว่า ตัวเองก็ดี คนอื่นก็ดี เมื่อตายจากชาตินี้ไปแล้วก็ไม่มี การเกิดต่อไปอีก แต่มีความเชื่อว่าสัตว์ทั้งหลายย่อมเคยเกิด

มาแล้วในชาติก่อน บุคคลจำพวกที่มีความเห็นเช่นนี้มีกัลยาณัตถิด้วยกัน แม้คนที่ถือลัทธิพุทธที่มีความเห็นเช่นนี้ก็ยังมีบุคคลเหล่านี้ไม่เชื่อว่าเมื่อตายแล้วจะเกิดอีกต่อไป แต่เชื่อว่าเคยเกิดมาแล้วในชาติก่อน เพราะอาศัยที่เคยได้พบเห็นผู้ที่ระลึกชาติได้นั่นเอง

๗. ปุพฺพุนตาปรนฺเต อญาณํ ความไม่รู้ใน วัฏฏะ อายตนะ ธาตุ ที่เป็นอดีตและอนาคต คือ ความเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม และอบายสัตว์ที่เคยเกิดมาแล้วในอดีต และที่จะเกิดต่อไปข้างหน้านั่นเอง ฉะนั้นในข้อที่ว่า ปุพฺพุนตาปรนฺเต อญาณํ นี้ ก็หมายถึง ผู้ที่ไม่รู้ ว่า ตัวเราก็คือ คนอื่นก็ดี เคยเกิดมาแล้วและจะเกิดต่อไปข้างหน้า บุคคลจำพวกที่มีความเห็นเช่นนี้ก็มีกัลยาณัตถิเช่นเดียวกัน เป็นเพราะว่าพวกนี้ไม่เคยได้รับการศึกษาในพระสูตรพระอภิธรรมและไม่เคยปฏิบัติวิปัสสนา

๘. อิทธิปฺปจฺยตาปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ อญาณํ ความไม่รู้ใน รูป นามที่เกิดขึ้นโดยอาศัยมีเหตุให้เกิดตามในปฏิจจสมุบาท หมายความว่าร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย มี ตา หู เป็นต้น และ การเห็น การได้ยิน เป็นต้น เป็นผลที่เกิดมาจากอ

ดีเหตุ คือการกระทำด้วย กาย วาจา ใจ ทั้งดีและไม่ดี ซึ่งเป็นเหตุ
เก่า มี อริชชา ตัณหา เป็นมูล โดยอาศัยมี ตา หู การเห็น การได้
ยิน เป็นต้นแล้ว ก็มีการกระทำด้วย กาย วาจา ใจ ทั้งดีและไม่ดีขึ้น
อีก ซึ่งเป็นเหตุใหม่ มีตัณหา อริชชา เป็นมูล ทำให้ร่างกาย และ
การเห็น การได้ยิน เป็นต้นที่เรียกกันว่า คนนั้น คนนี้ ซึ่งเป็นผลเกิด
ต่อไปอีก

ความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายดังที่ได้กล่าวมานี้ เมื่อ
พิจารณาแล้วก็แสดงให้เห็นได้ว่า ไม่มีอะไรอื่นนอกจากธรรมที่เป็น
เหตุเป็นผล อาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นเท่านั้น

อริชชาที่มีสภาพปิดกั้นความจริงไม่ให้เกิดความรู้ขึ้น

แบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อริชชาชนิดหนามาก ได้แก่อริชชาของบุคคล ที่ไม่รู้
ว่าการกระทำอย่างนี้ดีเป็นกุศล การกระทำอย่างนี้ไม่ดีเป็นอกุศล
ด้วยอำนาจแห่งอริชชาที่ปกปิดไว้ไม่ให้รู้ ฉะนั้นบุคคลพวกนี้จึง
กล้าทำในทุจริตต่าง ๆ อย่างไม่รู้สึกรังเกียจและอายใจ

๒. อริชชาชนิดบางมากแล้ว ได้แก่ อริชชาของบุคคล ที่รู้
ว่าการกระทำอย่างนี้ดีเป็นกุศลการกระทำอย่างนี้ไม่ดีเป็นอกุศล

ฉะนั้น บุคคลจำพวกนี้เมื่อขณะที่อกุศลเกิดขึ้น ก็สามารถระงับได้
ไม่ปล่อยให้ล่วงถึง กาย วาจา แล้วเปลี่ยนจิตใจและการกระทำนั้น
ให้เป็นกุศลเกิดขึ้น

๓. อริชชาชนิดบางที่สุด ได้แก่ อริชชาของผู้ที่สำเร็จเป็น
พระโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี เพราะท่านเหล่านั้นเห็นแจ้ง
อริยะสัจ๔แล้วแต่ยังไม่ได้ทำลายอริชชาให้หมดสิ้นไป

๒. สังขาร

คำว่า สังขาร นี้ หมายความว่า ธรรมที่ปรุงแต่งให้ผลธรรม
เกิดขึ้น ดังแสดง วจนัตถะว่า สงฺขตํ สงฺขโรนฺติ อภิสงฺขโรนฺติติ =
สังขารรา ธรรมเหล่าใดย่อมปรุงแต่งสังขตธรรมที่เป็นผลโดยตรง
ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่าสังขาร ได้แก่ เจตนาที่ในอกุศล และ
โลกียกุศล หรืออีกนัยหนึ่ง สงฺขตํ กายวจีมนกมฺมํ อภิสงฺขโรนฺติ
เอเตหิติติ = สังขารรา สัตว์ทั้งหลายย่อมปรุงแต่ง กายกรรม วจีกรรม
มโนกรรม ที่เป็นสังขตธรรมโดย เจตนา เหล่านั้น ฉะนั้น เจตนาที่
เป็นเหตุแห่งการปรุงแต่งเหล่านั้น ชื่อว่า สังขาร ได้แก่ เจตนาที่ใน
อกุศล และโลกียกุศล

สังขาร ที่เป็นผลของอวิชชา มี ๖ อย่าง คือ

๑. ปุณฺณภิกฺสังขาร กุศลเจตนา เป็นผู้ปรุงแต่งโลกียกุศลวิบากและกุศลกัมมชรูปโดยตรง ได้แก่ มหากุศลเจตนา ๘ รูปาวจรกุศลเจตนา ๕

๒. อปุณฺณภิกฺสังขาร อกุศลเจตนา เป็นผู้ปรุงแต่งอกุศลวิบาก และอกุศลกัมมชรูปโดยตรง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒

๓. อาเนญฺชาภิกฺสังขาร กุศลเจตนา ที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว เป็นผู้ปรุงแต่งอรูปวิบาก ได้แก่ อรูปาวจรกุศลเจตนา ๔

๔. กายสังขาร เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่งกายทุจริตและกายสุจริตให้สำเร็จลง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ มหากุศลเจตนา ๘ ที่เกี่ยวกับทางกาย

๕. วจีสังขาร เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่งวจีทุจริตและวจีสุจริตให้สำเร็จลง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ มหากุศลเจตนา ๘ ที่เกี่ยวกับทางวาจา

๖. จิตตสังขาร เจตนาที่เป็นผู้ปรุงแต่งมโนทุจริตและมโนสุจริตให้สำเร็จลง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลกียกุศลเจตนา ๑๗ ที่เกี่ยวกับทางใจ

✍ สำหรับโลกุตตรเจตนา นั้น ได้ชื่อว่าเป็นบุญก็จริง แต่ไม่ชื่อว่า ปุณฺณภิกฺสังขาร เพราะไม่มีหน้าที่ทำให้เกิดภพชาติ ที่เป็นวิภูฏสงสาร มีหน้าที่ทำลายภพ ชาติเท่านั้น

✍ ปุณฺณภิกฺสังขาร ที่เกี่ยวกับกามาวจรกุศลเป็น กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม สำเร็จด้วยสุจริต ๑๐ และ ทาน ศีล ภาวนา

✍ ปุณฺณภิกฺสังขารที่เกี่ยวกับรูปาวจรกุศลเป็นมโนกรรม สำเร็จด้วยภาวนา

✍ อปุณฺณภิกฺสังขารเป็นกายกรรมวจีกรรม มโนกรรมสำเร็จด้วยทุจริต ๑๐

✍ อาเนญฺชาภิกฺสังขาร เป็น มโนกรรม สำเร็จด้วยภาวนา

ธรรมที่ชื่อว่า สังขาร ที่มีใช่เป็นผลของอวิชชา มี ๗ อย่าง คือ

๑. สังขตสังขาร ธรรมที่ถูกปัจจัย ๔ ปรุงแต่งได้แก่ จิต เจตสิก รูปทั้งหมด เช่น อนิจฺจา วต สงฺขารา

๒. อภิสังขตสังขาร รูปนามที่ถูกกรรมเป็นผู้ปรุงแต่งโดยตรง ได้แก่ โลกียวิบากและกัมมชรูป และอภิสังขตสังขาร นี้ ก็สังเคราะห์เข้าในสังขตสังขาร ด้วย

๓. อภิสังขรณกสังขาร ธรรมเป็นผู้ปรุงแต่งโลกียวิบากและกัมมชรูป โดยตรง ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลกียกุศลเจตนา ๑๗

๔. ปโยคภิสังขาร ความพยายามปรุงแต่งทางกาย และทางใจ ได้แก่ วิริยะเจตสิก ที่เกี่ยวกับกายกรรม มโนกรรม (ไม่เอาวิริยะที่เกี่ยวกับวจีกรรม เพราะทางวาจา นั้น วิริยะเจตสิกไม่ได้เป็นประธาน เกี่ยวกับ วิตก วิจาร เท่านั้น)

๕. กายสังขาร ธรรมชาติที่ปรุงแต่ง ร่างกาย ได้แก่ ลมหายใจเข้าออก

๖. วจีสังขาร ธรรมชาติที่ปรุงแต่ง วาจา ได้แก่ วิตก วิจาร

๗. จิตตสังขาร ธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ได้แก่ สัญญา เวทนา หรือ เจตสิก ๕๐ (เว้น วิตก วิจาร)

☞ ปุณฺณภิสังขาร ปราภฏเกิดขึ้นเพราะอาศัย อวิชชา เป็นเหตุคือผู้ที่มีความเลื่อมใสพอใจในการทำบุญต่างๆ มีการบำเพ็ญทาน รักษาศีล เจริญภาวนา โดยมีความปรารถนา สุขความสบายอันเป็นผลแห่งการกระทำนั้น ๆ

บางพวกมีความเห็นว่า สุขของพวกรูปพรหมมีความประณีต ยิ่งกว่า สุขของพวกเทวดา และมนุษย์ จึงไปทำรูปฌาน

☞ อปุณฺณภิสังขาร ปราภฏเกิดขึ้นเพราะอาศัย อวิชชา เป็นเหตุ คือ บางคนไม่เชื่อว่าการกระตั้นเป็นบุญการกระทำชั่วเป็นบาป ฉะนั้นคนจำพวกนี้จึงมีความพอใจในการกระทำทุจริตต่าง ๆ มีการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้น หรือบางพวกก็รู้ว่าการกระทำชั่วต่าง ๆ นั้นไม่ดีเป็นบาป แต่ตนก็หาละเว้นไม่ หรือบางพวกมีความเข้าใจว่า ถ้าฆ่าสัตว์แล้วนำไปบูชาเทพเจ้าหรือผีสงเช่นนี้แล้ว เทพเจ้าหรือผีสงนั้นจะบันดาลให้สำเร็จตามความประสงค์ของตนได้

การกระทำทุจริตต่าง ๆ ของบุคคลดังกล่าวมาแล้ว ก็ เพราะมองไม่เห็นโทษของทุกข์ สมุทัย และนึกไปไม่ถึงคุณของ นิโรธและมรรค ด้วยอำนาจแห่งโมหะปกปิดไว้นั่นเอง

๖ อานัญชาภิสังขาร ปรากฏเกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิชชา เป็นเหตุ คือผู้ที่เห็นว่า ความทุกข์ความเดือดร้อนต่าง ๆ เกิดมา จากรูปธรรมเป็นเหตุ จึงหาหนทางที่จะไม่ให้มีรูปเกิดขึ้น โดย พยายามทำฌานไปตามลำดับ จนถึงอรุณูปมานหรือบางพวกรูป พรหมมีความเห็นว่าความสุขที่เกิดจากอรุณูปมานนั้นประณีตกว่า สุขที่เกิดจากรูปมาน จึงได้ทำอรุณูปมาน

แสดง ลักษณะ รส ปัจจุปปิณฐาน ปทัณฺเฐน ของ สังขาร

อภิสงฺขรณลกฺขณา มีการปรุงแต่ง เป็นลักษณะ

อายุหรสา มีความพยายามให้ปฏิสนธิวิญญานเกิด หรือ พยายามทำให้ธรรมที่เป็นผล ซึ่งได้แก่ รูป นาม ที่เป็นหมวด เป็นกองเกิด เป็นกิจ

เจตนาปัจจุปปิณฐานา เป็นธรรมชาติที่ชักนำกระตุ้นเตือน เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

อวิชชาปฏฐานา มี อวิชชา เป็นเหตุใกล้

ปริจเฉทที่ ๙ กัมมัญฐานสังคหิภาค

ในปริจเฉทที่ ๙ ซึ่งเป็นปริจเฉทสุดท้ายนี้ เป็นการแสดงจิต เจตสิก รูป นิพพาน ที่เรียกว่าปรมาตมธรรม ๔ นี้ โดยกรรมฐาน ๒ อย่าง คือ สมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน โดยความเป็น ผู้รู้อารมณ์ และโดยความเป็นอารมณ์ (ที่ถูกรู้) และแสดงถึงหลัก ของการปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานโดยละเอียด เป็นการสรุปหลักและจุดมุ่งหมายของการศึกษาพระพุทธศาสนา ลงในการปฏิบัติกรรมฐานสังคหะนี้

สมถวิปัสสนานํ

ภาวนานมิโต ปรี

กมมัญฐานํ วกฺขามิ

ทฺวิธมปิ ยถากุมํ

แปลความว่า ภายหลังที่ได้แสดงปริจเฉทที่ ๘ จบแล้ว
ข้าพเจ้า (พระอนุรุธาจารย์) จักแสดงกัมมัญฐาน ๒ ประเภท ของ
สมถกัมมัญฐาน และ วิปัสสนากัมมัญฐาน โดยลำดับ

สมถกรรมฐาน

แสดงสมถกัมมัญฐาน ตามคาถาสังคหะ

ตตถ สมถสงฺคเห ตาว ทส กสิณานิ ทส อสุภา ทส อนุส
สติโย จตฺตสุโส อปฺปมณฺญาโย เอกา สญฺญา เอกํ ววตฺถานํ จต
ตาโร อารุปฺปาเจติ สตฺตวิเชน สมถกมฺมญฺฐานสงฺคโห ฯ

แปลความว่า ในสมถกัมมัญฐาน และวิปัสสนากัมมัญฐาน
ทั้ง ๒ ประเภทนั้น อันดับแรกในสมถสังคหะ ย่อมมีการรวบรวม
สมถกัมมัญฐาน ๗ ประเภท คือ กสิณ ๑๐ อสุภา ๑๐ อนุสสติ ๑๐
อัปปมัญญา ๔ สัญญา ๑ ววตถาน ๑ อรูป ๔ ฯ

ราคจริตา โทสจริตา โมหจริตา สทฺธจริตา พุทฺธิจริตา
วิตกฺกจริตา เจติ ฌพฺพิเชน จริตสงฺคโห ฯ

จริตสังคหะ คือ การรวบรวมจิตเจตสิก รูป โดยประเภท
แห่งจริต ๖ อย่าง คือ ราคจริต ๑ โทสจริต ๑ โมหจริต ๑ ศรัทธา
จริต ๑ พุทธิจริต ๑ วิตกจริต ๑

ปริกฺขมภาวนา อุปฺจารภาวนา อปฺปนาภาวนา เจติ ติสฺสุโ
ภาวนา ฯ

ภาวนาย่อมมี ๓ ประเภท คือ ปริกรรมภาวนา ๑ อุปจาร
ภาวนา ๑ อัปปนาภาวนา ๑

ปริกฺขมฺนิมิตฺตํ อุกฺคหนิมิตฺตํ ปฏฺิภาคนิมิตฺตญฺเจติ ตีณิ นิ
มิตฺตานิ จ เวทิตพฺพานิ

นิมิตย่อมมี ๓ ประเภท คือ ปริกรรมนิมิต ๑ อุกคหนิมิต ๑
ปฏิกาคนิมิต ๑ ฯ ดังกล่าว
ทั้งหมดนี้ นักศึกษาพระอภิธรรมทั้งหลายควรทราบไว้ ฯ

อธิบาย สมถกัมมัญฐานสังคหะ

คำว่า สมถะ ตามบทวิเคราะห์ว่า “กิเลเส สเมตีติ สมถอ”
แปลว่า คุณธรรมใด ย่อมยังกิเลสทั้งหลายให้สงบลง ฉะนั้น
คุณธรรมนั้น จึงชื่อว่า สมถะ ได้แก่ สมถกัมมัญฐาน ๗ หมวด คือ
กสิณ ๑๐ อสุภา ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อัปปมัญญา ๔ อาหาเรปฏิกูล
สัญญา ๑ จตุธาตววตถาน ๑ อรูปกัมมัญฐาน ๔ รวมสมถกัมมัญฐาน
๔๐ องค์นี้ มีคุณที่ทำให้กิเลสทั้งหลายสงบระงับไป เพราะฉะนั้น
จึงเรียกว่า สมถกัมมัญฐาน

ภาวนา หมายถึง การเจริญ หรือธรรมที่ควรเอาใจใส่ให้
มาก มีวิเคราะห์ว่า ภาเวตพุพาติ ภาวนา แปลว่า คุณชาติที่ควร
เจริญ คือ เอาใจใส่ให้มาก ชื่อว่า ภาวนา ได้แก่ ปริกรรมภาวนา
๑ อุปจารภาวนา ๑ อัปนาภาวนา ๑

ปริกรรมภาวนา ได้แก่ เบื้องต้นแห่งกรรมฐานคือ ปริกรรม
นิमितและอุคคหนิมิต

อุปจารภาวนา ได้แก่ ท่านกลางแห่งภาวนาคือปฏิภาณ
นิมิตตลอดถึงโคตรภู

อัปนาภาวนา ได้แก่ ที่สุดของภาวนาคือฌาน ตลอดถึง
อริยมรรค อริยผล

นิमित ได้แก่ เครื่องหมายให้จิต เจตสิก เข้าไปรับ หรือยึด
เกาะไว้ คือ อารมณ์ ซึ่งได้แก่ ปริกรรมนิमित อุคคหนิมิต และ
ปฏิภาณนิमित

อารมณ์สมถกรรมฐาน ๔๐ อย่าง มี ๗ หมวด คือ

- | | | |
|---------------------|------------------|----|
| ๑) กสิณ ๑๐ | ๒) อสภะ ๑๐ | ๓) |
| อนุสสติ ๑๐ | | |
| ๔) อัปมัญญา ๔ | ๕) อาหาเรปฏิกูล | |
| สัญญา ๑ | | |
| ๖) จตุธาตุววัตถาน ๑ | ๗) อรูปกรรมฐาน ๔ | |

๑. กสิณ ๑๐

กสิณ หมายถึง แบบที่สร้างขึ้น หรือ สิ่งที่เป็นนิमितหมายใน
การเพ่งทำสมาธิเพื่อให้จิตสงบ มี ๑๐ อย่าง คือ

- | | |
|---|---|
| ๑) ปฐวีกสิณ แบบแห่งดินที่สร้างขึ้นเพื่อเพ่งทำจิตให้สงบ | } |
| ๒) อาโปกสิณ ขนาดแห่งน้ำที่สร้างขึ้นเพื่อเพ่งทำจิตให้สงบ | |
| ๓) เตโชกสิณ ขนาดแห่งไฟ ที่สร้างขึ้นเพื่อเพ่งทำจิตให้สงบ | |
| ๔) วาโยกสิณ แบบแห่งลมที่สร้างขึ้นเพื่อเพ่งทำจิตให้สงบ | } |
| ๕) นีลกสิณ ขนาดของสีเขียวที่สร้างขึ้นเพื่อเพ่งทำจิตให้สงบ | |

๖) ปิตกสิณ ขนาดของสีเหลืองที่สร้างขึ้นเพื่อเพ่งทำจิตให้สงบ

วันณกสิน๔

๗) โลหิตกสิณ ขนาดของสีแดงที่สร้างขึ้นเพื่อเพ่งทำจิตให้สงบ

๘) โอทาทกสิณ ขนาดของสีขาวที่สร้างขึ้นเพื่อเพ่งทำจิตให้สงบ

๙) อากาสกสิณ ขนาดของอากาศที่สร้างขึ้นเพื่อเพ่งทำจิตให้สงบ

๑๐) อาโลกกสิณ ขนาดของแสงสว่างที่สร้างขึ้นเพื่อเพ่งทำจิตให้สงบ

หมายเหตุ..กสิณมณฑลหมายความว่าวงรอบหรือขนาดแห่งกสิณที่สร้างขึ้น

๒. อสุภะ ๑๐

อสุภะ หมายถึง สิ่งที่ไม่สวยไม่งาม หรือสิ่งที่น่ารังเกียจ (นตฺถิ สุภํ เอตฺถาติ สุภํ)ในที่นี้หมายถึงเอาซากศพ สำหรับเพ่งเพื่อทำลายกามราคะ มี ๑๐ อย่าง คือ

๑) อุทฺธูมาตกอสฺสุภะ ซากศพที่พองขึ้นอืด โดยเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ

๒) วินีลกอสฺสุภะ ซากศพที่มีสีเขียวปะปนกัน โดยเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ

๓) วิปฺพพกอสฺสุภะ ซากศพที่มีน้ำเหลืองน้ำหนองไหล

ออกมา ฯลฯ

๔) วิจฺฉิททกอสฺสุภะ ซากศพที่ถูกสับขาดเป็นท่อน ๆ

ฯลฯ

๕) วิกฺขายิตกอสฺสุภะ ซากศพที่ถูกสัตว์กัดกิน ฯลฯ

๖) วิกฺขิตตกอสฺสุภะ ซากศพที่ขาดเป็นท่อน ๆ แล้วทิ้งไว้รอต ฯลฯ

๗) หตฺถวิกฺขิตตกอสฺสุภะ ซากศพที่ถูกสับฟันขาดเป็นท่อน ๆ ทิ้งไว้ที่ละอ้น ฯลฯ

๘) โลหิตกอสฺสุภะ ซากศพที่มีโลหิตไหลเต็มไปหมด ฯลฯ

๙) ปุพฺพวกอสฺสุภะ ซากศพที่เต็มไปด้วยหมู่นอนซอมนไส ฯลฯ

๑๐) อัมมฺฐิกอสฺสุภะ ซากศพที่เหลือแต่กระดูกขาวเกลื่อน ฯลฯ

๓. อนุสสติ ๑๐

อนุสสติ หมายถึง การระลึกถึงเสมอ ๆ หรือ สิ่งที่เราควรระลึกถึงเนื่อง ๆ (อนุปฺปนฺนํ สติ = อนุสฺสติ) มี ๑๐ อย่าง คือ

๑) พุทธานุสสติ การระลึกถึงเนื่อง ๆ ซึ่งคุณของพระพุทธเจ้า

๒) ธัมมานุสสติ การระลึกถึงเนื่อง ๆ ซึ่งคุณของพระธรรม

๓) สังฆานุสสติ การระลึกถึงเนื่อง ๆ ซึ่งคุณของพระสงฆ์

๔) จาคานุสสติ การระลึกถึงเนื่อง ๆ ซึ่งการบริจาคของตน

๕) สีลานุสสติ การระลึกถึงเนื่อง ๆ ซึ่งศีลที่ตนได้รักษาอย่างบริสุทธิ์ดีแล้ว

๖) เทวตานุสสติ การระลึกถึงเนื่อง ๆ ซึ่งธรรมที่ทำให้บุคคลให้เป็นเทวดา

๗) อุปสมานุสสติ การระลึกถึงเนื่อง ๆ ซึ่งพระนิพพาน อันเป็นที่สงบระงับ

แห่งกิเลสทั้งปวง

๘) มรณานุสสติ การระลึกถึงเนื่อง ๆ ซึ่งความตายอันจะมีแก่ตน

๙) กายคตาสติ การระลึกไปทั่วร่างกาย โดยความเป็นของไม่งาม

๑๐) อานาปานสติ การระลึกทั่วถึงซึ่งลมหายใจเข้าออก

๔. อัปปมัญญา ๔

อัปปมัญญา หมายถึง ธรรมที่ต้องแผ่ไปหรือสิ่งที่ต้องระลึกรู้โดยไม่มีประมาณ (อปฺปมาเณน ชานาตีติ อฺปฺปมญฺญา) มี ๔ อย่าง คือ

๑) เมตตา ความรักใคร่ ความปรารถนาดีให้สัตว์ทุกจำพวกเป็นสุข (ในขณะที่เห็นบุคคลผู้เป็นที่รักอยู่ในอาการปกติ ที่เรียกว่า ปิยมนาปัสตว์)

๒) กรุณา ความสงสาร ความเห็นใจอยากช่วยเหลือให้พ้นทุกข์ (ในขณะที่เห็นบุคคลกำลังได้รับความทุกข์ยาก ที่เรียกว่า ทุกขิตสัสตว์)

๓) มุทิตาความพลอยยินดีเมื่อเห็นผู้อื่นได้ดี (ในขณะที่เห็นบุคคลกำลังประสบกับความสุขสบาย หรือประสบผลสำเร็จในสิ่ง ที่หมาย ที่เรียกว่า สุจิตส์ตว์)

๔) อุเบกขา ความวางเฉยต่ออารมณ์นั้น ๆ (ในเมื่อได้ผ่านพ้นอารมณ์ ๓ อย่าง ข้างต้นมาแล้ว หรือ ตนเองหมดภาระที่ จะต้องขวนขวายในอาการ ๓ อย่างนั้นแล้ว ก็วางใจเป็นกลาง พิจารณาเป็นเรื่องของกรรม ที่เรียกว่า มัชฌัตตสัจตว์)

๕. อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑

๑) อาหาเรปฏิกูลสัญญา ความสำคัญในอาหารว่าเป็นของน่าเกลียด ไม่น่ายินดี

๖. วัตถถาน ๑

๑) จตุธาตुวัตถถาน การกำหนดพิจารณาสังขารทั้งปวง โดยความเป็นธาตุ ทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่สัจตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา

๗. อรูปกรรมฐาน ๔

อรูปกรรมฐาน หมายถึง กรรมฐานที่มีอารมณ์ไม่มีรูปร่าง สันฐานเป็นอารมณ์มี ๔ อย่าง คือ

๑) อากาสนัญญาตนะ อารมณ์ที่สืบเนื่องมาจากอากาศ คือ ได้เพ่งอากาศออกไปแล้ว ถือเอาความว่างเปล่าเป็นอารมณ์

๒) วิญญูณัญญาตนะ อารมณ์ที่สืบเนื่องมาจากวิญญูณ คือ ถือเอาฉานจิตดวงก่อน ในฉานจิตที่ได้ในภพก่อน ซึ่งดับไปแล้วเป็นอารมณ์

๓) อากิญจัญญาตนะ อารมณ์ที่สืบเนื่องจากการไม่มีอะไรเหลืออยู่เลย คือ ถือเอาความว่างเปล่าไม่มีอะไรเลย เป็นอารมณ์

๔) เนวสัญญานาสัญญายตนะ การถือเอาจิตที่ละเอียดอ่อน เป็นอารมณ์คือ แทบไม่รู้สึกละอะไรเลย จะว่ามีความรู้สึกก็ไม่ใช่ จะว่าไม่มีก็ไม่เชิง

แสดงกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริต ๖ อย่าง

๑. อสุภกรรมฐาน ๑๐ กายคตาสติ ๑ รวม ๑๐ อย่างนี้ ย่อมเหมาะแก่คนราคจริต

๒.อัปมัณฺญา ๔ วรรณกสิณ ๔ รวม ๘ อย่างนี้ ย่อม
เหมาะแก่คนโทสจริต

๓. อานาปานสติ ย่อมเหมาะแก่คนโมหจริต และ
วิตกจริต

๔. อนุสสติ ๖ เปื้องต้น มีพุทธานุสสติ เป็นต้นย่อมเหมาะ
แก่คนศรัทธาจริต

๕. มรณานุสสติ ๑ อุปสมานุสสติ ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา
๑ จตุธาตววัตถาน ๑ รวม ๔ อย่างนี้ ย่อมเหมาะแก่คนพุทธิจริต

ส่วนอารมณ์กรรมฐานที่เหลือ ๑๐ คือ ภูตกสิณ ๔ อากา
สกสิณ ๑ อาโลกกสิณ ๑ อรูป ๔ ย่อมเหมาะแก่จริตทั้งหมด
เรียกว่า สัมพัทธจิตกรรมฐาน

วิธีการเพ่งกสิณ

เมื่อพระโยคีบุคคลได้จัดการทำองค์กสิณเสร็จเรียบร้อยแล้ว
แล้ว แต่นั่นก็พึงแสวงหาสถานที่ห่างจากหมู่คณะและเสียงต่าง ๆ
อันเป็นสถานที่เงียบสงัด สะดวกแก่การที่จะเข้าไปพักอาศัย แล้ว
เริ่มต้นลงมือปฏิบัติต่อไป การลงมือปฏิบัติเพ่ง ปถวิกสิณนี้ต้องตั้ง
องค์ปถวิกสิณไว้ในที่จำเพาะหน้า โดยไม่ให้สูงไปหรือต่ำไปจาก

สายตาของตนนัก เพราะว่าถ้าตั้งสูงไปก็จะต้องแหงนหน้าเพ่งดู
ถ้าต่ำไปก็ต้องก้มหน้าเพ่งดู ซึ่งจะทำให้ตนได้รับความลำบาก
ในการเพ่งดูอยู่นั้น ครั้นเมื่อจะเข้าไปนั่งขัดสมาธิทำการเพ่งอยู่ ก็
จงนั่งลงภายในหัตถบาธ (๒ ศอกกับ ๑ คืบ) ซึ่งไม่ใกล้ไม่ไกลจาก
องค์กสิณเพราะว่า ถ้าหากนั่งไกลเกินไปจะทำให้การเห็น
ปริมาณพลขององค์กสิณไม่ได้ชัด ถ้าหากนั่งใกล้เกินไปก็จะทำให้
แลเห็นรอยนิ้วมือ รอยไม้เป็นต้นได้อย่างแจ่มชัด เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็
จะเป็นอุปสรรคแก่สมาธิ คือทำให้สมาธิหย่อนไปในขณะที่กำลัง
เพ่งอยู่ และเมื่อเวลาที่อุคคหนิมิปรากฏเกิดขึ้น

ภายหลังจากที่ได้นั่งลงเรียบร้อยแล้วต่อแต่นั้นก็จงเริ่มปรารภ
ความพอใจที่จะได้มาซึ่งฌาน ที่จะทำตนให้พ้นออกไปจากกาม
คุณอารมณ์ต่าง ๆ อันเป็นวัฏจักรที่ประกอบด้วยเนกขัมมะ
สังกัปปะ ด้วยการพิจารณาเห็นโทษของกามคุณ แล้วจึงพิจารณา
ในคุณ พระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ ไปจนกว่าจิตใจจะบังเกิด
ความแช่มชื่นอัมเิบปราโมทย์ในพระคุณนั้นๆ จากนั้นจึงทำการ
แผ่เมตตาไปในสัตว์ทั้งหลาย มีเทวดาและมนุษย์เป็นต้น
พอสมควร เสร็จแล้วจึงค่อยโน้มใจมาพิจารณาถึงตนเองว่าตนนี้มี

ความตายเป็นธรรมดา ไม่มีสิ่งใดที่จะช่วยตนให้พ้นไปจากความตายได้ ฉะนั้น ก่อนที่ความตายจะมาถึงตน ตนจำเป็นจะต้องพยายามขวนขวายหาสรณะที่พึ่ง ให้กับตนเองให้จงได้ พร้อมกับมีความคิดว่าเห็นว่า การปฏิบัติโดยการเพ่งกสิณนี้ เป็นวิธีปฏิบัติของบัณฑิตทั้งหลาย มีพระสัมมาสัมพุทธะเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า ตลอดจนพระอริยสาวก เป็นต้น และท่านเหล่านี้ได้พ้นออกไปจากวัฏฏะทุกข์ มีการ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ได้นั้นก็เพราะอาศัยการเพ่งกสิณนี้เอง ดังนั้นการที่ตนจะพ้นไปจากสังสารวัฏได้ ก็โดยอาศัยการเพ่งกสิณนี้เช่นเดียวกัน เมื่อคิดเห็นเช่นนี้แล้ว ก็จงยกมือขึ้นทำการอัญชลีกรรมแต่องศ์กสิณนั้น แล้วทำการเพ่งดูพร้อมแผ่ใจไปตลอดทั่วไป ภายในขอบเขตแห่งองศ์กสิณนั้น อย่าได้ใช้สายตาเพ่งดู หรือ ให้ใจไปจดจ่อแต่เพียงส่วนใดส่วนหนึ่งขององศ์กสิณเป็นอันขาด

เมื่อทำการเพ่งแผ่ใจโดยทั่วๆ ไปอยู่นั้น ก็จงอย่าไปสนใจอยู่ในสีของปถวีที่เป็นองศ์กสิณ และสภาวะลักษณะปถวี ที่มีความแข็ง อ่อน แต่อย่างใด ๆ ทั้งสิ้น ทั้งนี้ก็เพราะว่ามีได้ทำเพ่งวัณณะกสิณ แต่กำลังเพ่ง ปถวีกสิณ อยู่ทั้งไม่ต้องไปทำการ

พิจารณาถึงปรมัตถ์ปถวีแต่ประการใดอีกด้วยหากแต่ต้องตั้งใจเพ่งดูอยู่เฉพาะแต่ในบัญญัติปถวีอย่างเดียวนั้น ด้วยเหตุนี้แหละพระโยคีบุคคลจึงไม่ควรไปสนใจในสีของปถวี และสภาวะปถวีแต่อย่างใด ๆ

ฝ่ายภายในด้านจิตใจนั้น ก็จงทำความพอใจ อิมใจ ตั้งมั่นอยู่อย่างจริงใจในองศ์กสิณให้เหมือนกันกับเสือที่กำลังกัดตึงเอาแต่เฉพาะเนื้อเต่าออกมาจากกระดองเต่าฉันนั้น เมื่อกำลังเพ่งดูอยู่ก็จงลืมตาอยู่อย่างธรรมดาอย่าลืมตาให้โตหรือหรีตาให้เล็กลงไปแต่อย่างใดนัก พร้อมกันนั้นก็จงใช้ปากบรกรรมว่า ปถวี ๆ หรือดิน ๆ เป็นระยะไป ไม่จำเป็นจะต้องบรกรรมโดยไม่หยุดหย่อนซึ่งจะทำให้กลายเป็นการเสกคาถาไป และจงพยายามลืมตาบรกรรม ให้มากที่สุดที่จะทำได้ ส่วนการหลับตาบรกรรมนั้น ก็จงใช้เป็นบางครั้งบางคราว แต่อย่าใช้ให้บ่อยนัก ทำอยู่เช่นนี้เรื่อย ๆ ไปจนกว่า อุกคหะนิमित จะมาปรากฏขึ้น

หมายเหตุ การงานที่จะพึงปฏิบัติในการเพ่งองศ์กสิณที่เหลืออีก ๙ นั้น ก็คงเป็นไปในทำนองเดียวกันนี้ทุกประการ

วิธีป้องกันอุปสรรคที่เกิดขึ้นจากใจในระหว่างที่อุคคหนิมิต ยังไม่ปรากฏ

ในระหว่างที่กำลังเพ่งดูสัมภาระปถวี หรืออุตุขปถวีองค์
กสิณ พร้อมกับใช้ปากบริกรรมว่า ปถวี ๆ อยู่ นั่น พระโยคีบุคคล
นั้น ย่อมมีความต้องการให้อุคคหนิมิตปรากฏเกิดขึ้นโดยเร็วที่สุด
ที่จะเร็วได้ แต่อุคคหนิมิตนั้นก็มิปรากฏได้โดยเร็วตามความ
ประสงค์ของพระโยคี ฉะนั้น จิตใจของพระโยคีจึงรู้สึกเหน็ด
เหนื่อย เมื่อจิตใจรู้สึกเหน็ดเหนื่อยขึ้นมาแล้ว ร่างกายก็พลอย
อ่อนเพลียและเหน็ดเหนื่อยตามไปด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ ถีนมิทธ
นิวรรณ ก็ได้โอกาสเกิดขึ้นครอบงำ โดยทำให้อยากหยุดพัก หรือไป
ทำกิจอย่างอื่น ๆ มีการปวดทรมาน ทำความสะอาด สวดมนต์ไหว้
พระ เป็นต้น ที่เป็นปถวีเครื่องกังวลต่าง ๆ ดังนั้น ถ้าอาการ
ดังกล่าวนี้บังเกิดขึ้นแก่พระโยคีบุคคลแล้วไซ้ร ก็จงเตือนตนเองว่า
มิวันใดก็วันหนึ่งความตายก็จะบังเกิดมีแก่เราอย่างแน่แท้ ทั้ง
อุคคหนิมิตก็ยังมิได้เกิดขึ้นเลย ถ้าตนขึ้นหยุดพัก หรือ มัวไปกังวล
อยู่กับงานอื่น ๆ แล้ว สมาธิของตนก็จะเสียไป ทั้งการงานเหล่านี้
ตนก็เคยกระทำมาแล้วหลายภพหลายชาติ จนกระทั่งภพนี้ก็ยัง

กระทำอยู่ ฉะนั้นในขณะที่ตนกำลังเพ่งปถวีกสิณอยู่นี้ ไม่ควรไป
ทำกิจอย่างอื่นเลย แล้วจึงมีความพยายามเพ่งดูอยู่ต่อไปให้มาก
และอย่ากระพริบตาบ่อยนัก ประมาณ ๒- ๓ นาที จึงค่อยใช้ปาก
บริกรรมว่า ปถวี ๆ หรือดิน ๆ เสียครั้งหนึ่ง เป็นระยะห่างกันไป
ตามสมควร จนกว่าอุคคหนิมิตจะปรากฏ

เมื่ออุคคหนิมิตปรากฏขึ้นแล้ว เมื่อพระโยคีกำลังเพ่งปถวี
องค์กสิณ ที่ยังเป็นบริกรรมนิมิตอยู่นั้น บางท่านก็ได้อุคคหนิมิตช้า
บางท่านก็ได้อุคคหนิมิตเร็ว คือต้องพยายามอดทนต่อสัณฐาน
กับนิวรรณซึ่งเป็นตัวอุปสรรคคอยขัดขวางอย่างยิ่ง อุคคหนิมิตจึง
ปรากฏขึ้นได้ เมื่ออุคคหนิมิตปรากฏขึ้นทางใจแล้ว ก็ไม่
จำเป็นต้องเพ่งปถวีองค์กสิณที่เป็นบริกรรมนิมิตซึ่งเป็นอารมณ์
ภายนอกอีก แต่กลับเพ่งอุคคหนิมิต อันเป็นอารมณ์ที่ปรากฏขึ้น
ทางใจ และในเวลานั้น ความเป็นไปของปถวีองค์กสิณที่เป็น
อุคคหนิมิตกับจิตใจของพระโยคีบุคคลนั้น เสมือนแม่เหล็กที่มี
กำลังดึงดูดเอาสิ่งของ ที่เป็นเหล็กด้วยกันให้มาติดอยู่ได้ฉันใด
จิตใจของพระโยคีบุคคลก็ดึงดูดเอาปถวีองค์กสิณ ที่เป็นอุคคห
นิมิตให้ติดแนบอยู่กับใจได้ฉันนั้น ฉะนั้นการเห็นสิ่งของอื่น ๆ ได้ก็

เฉพาะแต่ในเวลาทีพระโยคีลืมตาอยู๋เท่านั้น ครันหลับตาลงก็คังเห็นแต่เพียงภาพปถวืองค์ลืณอยู๋อย่างเดียวก แม้ทีสุดจะลืมตาอยู๋ในทีมีด จักขุทวารวืถึก็ไมเกิด คังเห็นแต่ภาพปถวืองค์ลืณทีเป็นอุคคหณิมิตเท่านั้น ความง่วงเหงาหาวนอนและเกียจคร้าน อ่อนแอทัอแท้ ซึงเป็นตวัถึนมิทรนิวรณก็ค้อย ๆ ถอยห่างออกไป พร้อมด้วยนิวรณทีเหลือนอกนันก็ค้อย ๆ ทุเลาเบาบางลงไปด้วย

เมื่อปฎิภาคนิมิตปรากฏขึ้นแล้ว พระโยคีนุคคคทีทำการเพ่งปถวืองค์ลืณ จนถึงอุคคหณิมิตปรากฏขึ้นทางใจแล้วนัน พระโยคีนุคคคก็ไมต้งนังเพ่งปถวืองค์ลืณนันอีก แต่ต้งย้ายทีไปเสียทีอื่น สุดแต่จะเห็นว่าทีใดจะสะดวกสบายและสมควร ก็จงพักอาศัยอยู๋ ณ ทีแห่งนันแล้วต้งตันเพ่งอุคคหณิมิตทีได้มาแล้วนันต่อไป ถ้าอุคคหณิมิตทีกำลังเพ่งบริกรรมอยู๋นันเกิดเลือนหายไปเนื่องมาจากปลิโพธ เครื่องกังวลอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว จงรีบกลับไปยังทีเก่า เริ่มตันเพ่งปถวืองค์ลืณเสียใหม่ ต่เมื่อได้อุคคหณิมิตแล้ว จังกลับไปยังทีใหม่ตามเดิม แล้วเริ่มเพ่งอุคคหณิมิตนันต่อไป ทั้งนี้ก็เพราะว่า ถ้ายังเพ่งปถวืองค์ลืณเดิมอยู๋อีก จะทำให้ปฎิภาคนิมิตปรากฏขึ้นได้โดยยาก ครันพยายามเพ่งอุคคหณิมิต

อยู๋ต่อไปอย่างไมขาดสายแล้ว อุคคหณิมิต ทีถูกเพ่งอยู๋นันก็จะมีสภาพสะอาดปราศจากวัรวอย ต่างพร้อย ด้วยมลทินต่าง ๆ มีความละเอียดประณีตยิ่งขึ้นมามากกว่า อุคคหณิมิตทีปรากฏเมื่อขณะแรก คือ ค้อย ๆ ใส่ขึ้นมาเป็นลำดับเหมือนหนึ่งเนื้อกระจักจิตใจในขณะนันก็แต่ความชุ่มชื้นเอบอิมอยู๋โดยไมรู้เปือในการนันเลย อุคคหณิมิตทีมีคุณภาพเช่นนี้แหละ จังกลับเปลี่ยนชื่อเรียกว่ปฎิภาคนิมิต กามาจรสมทธิของพระโยคีนุคคค นับจำเดิมแต่ปฎิภาคนิมิตปรากฏขึ้นจะถูกเปลี่ยนชื่อเรียกว่ อุปจารภาวณา และด้วยอำนาจแห่งอุปจารภาวณานี้แหละ นิวรณธรรมต่าง ๆ ย่องสงบลงเป็นอย่างดี ไมมีโอกาสเกิดเป็น ปริยภูฐานะได้

วิธีการรักษาปฎิภาคนิมิต

เมื่อพระโยคีนุคคคได้ปฎิภาคนิมิตแล้ว ถ้าพระโยคีนันเป็นตักขบุคคล ในไมซ้าก็จะบรรลุปฐุมณานทีชื่อว่า อัปปนาภาวณา หรืออัปปนาสมทธิ แต่ถ้าหากเป็นมันทบุคคลก็จะบรรลุปฐุมณานซ้า ฉะนั้นในระหว่างทีฐุปาวจรปฐุมณานยังไมเกิดนัน พระโยคีนุคคคจำเป็นจะต้งมีการรักษาปฎิภาคนิมิตไว้เป็นอย่างดี เสมือนหนึ่งพระราชาินีทีกำลังทรงพระครรรค์ อันพรหมณบุโรหิตทั้งหลาย

ทำนายว่า พระกุมารในพระครรภ์นี้เป็นพระโอรส และจะได้เป็น
พระเจ้าจักรพรรดิ ฉะนั้น จึงทะนุถนอมบำรุงรักษา พระครรภ์นั้น
เป็นอย่างดี มิให้มีอันตรายใด ๆ มาพ้องพานกล้ำกลายได้ฉันใด
พระโยคีบุคคลก็ต้องรักษาปฏิภาคนิมิตไว้ให้จงดีฉันนั้น ถ้าหากไม่
ระวังรักษาให้ดีแล้วปฏิภาคนิมิตนั้นก็พลอยหายไป เมื่อเป็นเช่นนี้
ภาวนาจิตของพระโยคีบุคคลนั้นก็พลอยต่ำลงไปอยู่ในชั้น บริกรรม
ภาวนา ตามไปด้วย

ฉะนั้น พระโยคีบุคคล เมื่อมีความประสงค์ที่จะรักษา
ปฏิภาคนิมิตไว้ให้เป็นอย่างดีนั้นพึงเว้นจากอสังขยา อันเป็นสิ่งที่
ไม่สมควรแก่การภาวนาสมาธิ ๗ อย่าง คือ อาวาส ที่อยู่ที่อาศัย
หลับนอน โจรระ หมู่บ้านที่จะต้องเข้าไปบิณฑบาต ภัสสะ
ถ้อยคำ โภชนะ อาหาร อุตุ ฤตุ อิริยาบถ การยืน เดิน นั่ง นอน
แล้วพึงเสพแต่ สังขยา อันเป็นสิ่งที่สมควรแก่การภาวนาสมาธิ ๗
อย่างเช่นเดียวกัน เมื่อพระโยคีบุคคลได้ปฏิบัติตามดังที่ได้กล่าว
มาแล้วนี้ บางท่านก็ได้ อธิปนาฌาน ในกาลไม่นานนัก

อสังขยาและ สังขยา ๗ อย่าง

๑. อาวาส มี ๒ ประเภท

๑) อาวาสสังขยา หมายถึง เมื่อพระโยคีบุคคลเข้าไป
พักอาศัยอยู่ในสถานที่ใด นิมิตที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้น
แล้วก็สูญหายไป สติที่ยังไม่ปรากฏก็ไม่ปรากฏขึ้น จิตใจที่ยังไม่
สงบยังไม่ตั้งมั่น ก็คงเป็นไปอยู่อย่างเดิม ฉะนั้นสถานที่นั้นจึงเป็น
อาวาสสังขยา แก่พระโยคีนั่น

๒) อาวาสอสังขยา หมายถึง สถานที่ใด ที่พระโยคีบุคคล
เข้าไปพักอาศัยอยู่แล้ว นิมิตที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็
ตั้งมั่นอยู่ได้ไม่หายไป สติที่ไม่ปรากฏ ก็ปรากฏขึ้น จิตใจที่ยังไม่
สงบไม่ตั้งมั่น ก็มีความสงบตั้งมั่นได้ ฉะนั้น สถานที่นั้น จึงเป็น
อาวาสอสังขยา แก่พระโยคีนั่น

ดังนั้น ถ้าสำนักใด บ้านใด มีกฏระเบียบอยู่หลายหลัง หรือ
ห้องถ้ำใด ตำบลใด มีที่พักอยู่หลายแห่งพระโยคีบุคคลก็จงไปทำ
การปฏิบัติอยู่ในภูมิจึงนั้น เรือนนั้น สถานที่นั้น ๆ แห่งละ ๓ วัน ๆ
เพื่อเป็นการทดลองดูว่า แห่งใดเป็นที่สังขยาเกิดได้ ถ้าที่นั้น
เป็นอสังขยาเกิดแล้ว ก็จงเว้นเสียจากที่นั้นแห่งนั้น

๒. โจรระ มี ๒ ประเภท

๑) โจรระสังขยา มี ๓ ประเภท

(๑)หมู่บ้านหรือท้องถิ่น ที่มีอยู่จากเสนาสนะไปทางด้านทิศตะวันออก หรือ ทิศตะวันตก ที่มีแสงอาทิตย์ขึ้นส่องหน้า ในเวลาไป หรือ กลับจากบิณฑบาต

(๒)หมู่บ้าน หรือท้องถิ่น ที่มีอยู่ห่างไกลออกไปจากเสนาสนะเกินกว่า หนึ่งโกสะครึ่ง เท่ากับมากกว่า ๓ ไมล์หรือ ๕ กิโลเมตร ที่มีการคมนาคมไปมาไม่สะดวก

(๓)หมู่บ้าน หรือ ท้องถิ่นที่เข้าไปรับบิณฑบาตนั้นได้อาหารมาไม่พอฉัน

๒) โคจรสัปปายะ มี ๓ ประเภท

(๑)หมู่บ้าน หรือท้องถิ่น ที่มีอยู่ห่างจากเสนาสนะไปทางด้านทิศเหนือ หรือ ทางทิศใต้ ที่พ้นจากแสงอาทิตย์ขึ้นส่องหน้าในเวลาไป หรือกลับจากบิณฑบาต

(๒) หมู่บ้านหรือท้องถิ่น ที่มีอยู่ใกล้กันกับเสนาสนะประมาณหนึ่งโกสะครึ่ง เท่ากับ ๓ ไมล์ หรือ ๕ กิโลเมตร ที่มีการคมนาคมไปมาสะดวกสบาย

(๓) หมู่บ้านหรือท้องถิ่นใด ที่เข้าไปรับบิณฑบาตนั้น ได้อาหารเพียงพออย่าง บริบูรณ์แก่การฉัน

๓. ภัตสละ มี ๒ ประเภท

๑) ภัตสอสัปปายะ หมายถึง ถ้อยคำที่ไม่สมควร ได้แก่ ถ้อยคำที่นับเนื่องอยู่ในไตรจกานกถา ๓๒ และ วิคคาหิกวัตร ๑๔

๒) ภัตสสัปปายะ หมายถึง ถ้อยคำที่สมควร ได้แก่ ถ้อยคำที่นับเนื่องอยู่ในกถาวัตร ๑๐ ประการ คือ

๑) อัปฺปิจุตถากถา ถ้อยคำที่กล่าวเกี่ยวกับเรื่องให้เกิดความมกน้อย

๒) สันตุฏฐิกถา ถ้อยคำที่กล่าวเกี่ยวกับเรื่องให้เกิดความสันโดษ

๓) ปวิเวกกถา ถ้อยคำที่กล่าวชักนำให้ยินดีความสงัด

๔) อสังสัคคกถา ถ้อยคำที่กล่าวชักนำไม่ให้คลุกคลีด้วยหมู่คณะ

๕) วิริยารัมภกถา ถ้อยคำที่กล่าวชักนำให้ปรารภความเพียร

๖) สीलกถา ถ้อยคำที่กล่าวชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล

๗) สมาริกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดความยินดีใน
การเจริญสมาธิ

๘) ปัญญาถา ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดปัญญาซึ่ง
ให้จริงรู้ชอบเห็นถูก

๙) วิมุตติถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ยินดีใน
ความหลุดพ้น

๑๐) วิมุตติญาณทัตถสนกถา ถ้อยคำที่กล่าวชักนำ
ให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งความหลุดพ้นด้วยปัญญา
ญาณ

กถาวัตถุ ๑๐ ประการดังกล่าวมาแล้วนี้ แม้จะเป็นถ้อยคำที่
ไม่ขัดกับมรรคผล นิพพาน แต่ประการใดก็จริง สำหรับผู้ปฏิบัติไม่
ควรจะพูดมาก ควรพูดแต่พอประมาณ

๔. บุคคละ มี ๒ ประเภท

๑) บุคคลอสัปปายะ หมายถึงบุคคลที่ไม่สมควรที่จะเข้าไป
ไปสนทนาปราศรัย ในขณะที่กำลังปฏิบัติอยู่นั้น มี ๒ จำพวก คือ
๑) กายทัฬหีพหุโล ผู้ที่มีปกติชอบบำรุงตกแต่งร่างกาย ๒) ตีรจ
ฉานกถิกโก ผู้ที่มีปกติชอบพูดแต่ในติริจฉานกถา ๓๒

๒) บุคคลสัปปายะ หมายถึง บุคคลที่สมควรแก่การเข้าไป
สนทนาปราศรัยในขณะที่กำลังปฏิบัติอยู่นั้น มี ๒ จำพวกด้วยกัน
คือ ๑) อติรัจฉานกถิกโก ผู้ที่มีปกติไม่ใคร่คุย ไม่ใคร่พูดในติริจฉาน
กถา ๒) สีสลาทิกุณสัมบุปันโน ผู้ที่ถึงพร้อมด้วย ศีลคุณ สมาธิคุณ
ปัญญาคุณ

๕. โภชนอสัปปายะกับโภชนสัปปายะ หมายถึง อาหาร
ที่ไม่สมควร และอาหารที่สมควร ให้สังเกตหลังจากเมื่อทาน
อาหารเข้าไปแล้ว จิตไม่ชุ่มชื่น อาหารนั้นก็ เป็น อสัปปายะ ถ้า
จิตใจชุ่มชื่น อาหารนั้นก็ เป็น สัปปายะ

โภชนะ มี ๒ ประเภท

๑) โภชนอสัปปายะ หมายถึง อาหารที่รับประทาน (ฉัน)
เข้าไปแล้ว ทำให้ร่างกายกระปรี้กระเปร่า ควรแก่การงาน และ
จิตใจเบาสบาย ไม่มีกิเลสครอบงำเพราะอาหารเป็นปัจจัย
อาหารเช่นนั้น ชื่อว่า โภชนสัปปายะ

๒) โภชนอสัปปายะ หมายถึง อาหารที่รับประทาน (ฉัน)
เข้าไปแล้ว ทำให้ร่างกายอืดอืด ไม่กระปรี้เปร่า ไม่ควรแก่การงาน

ถูกกิเลสเข้าครอบงำ เพราะอาหารนั้น เป็นปัจจัย อาหารเช่นนั้น เรียกว่า โภชนอสัปปายะ

๖. อุตฺต มี ๒ ประเภท

๑) อุตฺตอสัปปายะ หมายถึง อากาศที่ไม่สบาย ให้สังเกตจากการที่ได้รับอากาศนั้น ๆ แล้ว จิตใจไม่แจ่มใส อากาศนั้นก็ เป็น อุตฺตอสัปปายะ

๒) อุตฺตสัปปายะ หมายถึง อากาศเป็นที่สบาย ให้สังเกตจากการที่ได้รับอากาศนั้น ๆ แล้ว ถ้าจิตใจสบาย อากาศนั้นก็ เป็น สัปปายะ

๗.อิริยาปละ (อิริยาบถ) มี ๒ ประเภท

๑) อิริยาปละสัปปายะ หมายถึง อิริยาบถไม่เป็นที่สบาย ให้สังเกตจากการใช้อิริยาบถนั้น ๆ แล้ว ถ้ารู้สึกง่วงเหงาหาวนอน อิริยาบถนั้น ก็เป็น อิริยาปละสัปปายะ

๒) อิริยาปละสัปปายะ หมายถึง อิริยาบถเป็นที่สบาย ให้สังเกตจากการที่ใช้อิริยาบถนั้น ๆ ถ้ารู้สึกสบายใจ การปฏิบัติ ได้รับผลดี อิริยาบถนั้น ก็ เป็นอิริยาปละสัปปายะ

H พระโยคีบุคคลที่กำลังเพ่งปฏิภาคนิมิตอยู่ โดยมีการ เว้นจากอสัปปายะ ๗ อย่าง แล้วเสพสัปปายะ ๗ อย่าง ตามที่ได้ พรณนามาแล้วนี้ ต่อจากนี้ไม่นานนักบางท่านก็จะบรรลु ปฐมฌานได้ แต่ถ้าหากไม่บรรลुแล้วไซ้ พระโยคีบุคคลนั้นพึง บำเพ็ญ อปัณนาโกศล ๑๐ประการ ให้เกิดขึ้นในสันดานของตน อย่างบริบูรณ์

อปัณนาโกศล ๑๐ ประการ คือ

๑. วัตถุวิสทกรียตา จงชำระร่างกายและเครื่องนุ่งห่มให้ สะอาด

๒. อินุทริยสมัตตปฏิปาทนต์ตา ปรับอินทรีย์ทั้ง ๕ (ศรัทธา กับปัญญา,วิริยะ กับสมาธิ, สติต้องกระทำให้มาก เพื่อป้องกัน รักษาจิตไม่ให้ตกไปสู่นิรวรณ)

๓. นิमितฺตกุสลตา มีความฉลาดในการรักษานิมิต กรรมฐาน

๔. จิตฺตปคฺคโห เมื่อจิตทำถอยอันเนื่องมาจาก ปัสสัทธิ สมณิ อุเบกขา ในขณะนั้น ควรยกจิตขึ้น ด้วยการเจริญ ัมมวิจ ยะ วิริยะ ปิติสัมโพชฌงค์

๕. จิตตนิคฺคโห เมื่อจิตใจพุ่งชนอันเนื่องมาจาก รัมมวิจ
ยะ วิริยะ ปิตติ ในขณะที่นั้นควรข่มจิตได้ด้วยการเจริญ ปัสสัทธิ
สมาธิ อุเบกขา

๖. จิตตสัมปหังโส เมื่อจิตใจเบือนหน้าในการเจริญ
กรรมฐาน ควรปลูกความเชื่อ เพื่อยังจิตให้รำเริง ด้วยการนึกถึงสิ่ง
เวควัตถุ และคุณของพระรัตนตรัย

๗. จิตตอัชชุปะกุโข เมื่อจิตใจไม่ทอดอຍพุ่งชน เบือนหน้า
เวลานั้นควรเพ่งเฉยอยู่

๘. อสมานิตปฺบุคคลปริวัชฺชนัง เว้นจากบุคคลที่มีจิตไม่สงบ
(ผู้ที่ไม่ได้ฌาน)

๙. สมานิตปฺบุคคลเสวณัง คบบุคคลที่มีจิตสงบ (ผู้ที่ได้
ฌาน)

๑๐. ตททธิมุตฺติ น้อมใจอยู่แต่ในเรื่องของฌานสมาธิ ในทุก
ๆ อิริยาบถ

การเกิดขึ้นแห่งปฐมฌาน

เมื่อพระโยคีบุคคลได้ปฏิบัติถูกต้องดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้
ปาวจรปฐม ฌาน ที่มีองค์ฌาน ๕ ก็เกิดขึ้นแก่พระโยคีเป็นไปดังนี้

คือ มโนทวาราวชฺชนะ ที่มีปถวีปฏิกาคณิมิตเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น
ตัดกระแสภวังค์ขาด ในลำดับนั้นมหากุศลญาณสัมปยุตตชวณะ
ดวงใดดวงหนึ่ง เกิดขึ้น ๔ ชวณะ แก่มันทบุคคล หรือ ๓ ชวณะแก่
ติกขบุคคล ซึ่งมีปฏิกาคณิมิตเป็นอารมณ์ในฐานะที่เป็นปริกรรม
อุปจาร อนุโลม โคตรภู หรือ อุปจาร อนุโลม โคตรภู เรียกว่า
อุปจารสมาธิชวณะ ในฌานวิถิแล้วก็ดับไป ต่อจากนั้นปฐมฌาน
กุศล ที่เป็น อัปปนาสมาธิ ที่มีปฏิกาคณิมิตเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น ๑
ชวณะแล้วก็ดับลง จากนั้นภวังค์ก็เกิดต่อไป หลังจากภวังค์จิตปัจจุ
เวกชนวิถิ ที่มีมโนทวาราวชฺชนจิต ๑ ชวณะ มหากุศลชวณะ ๗ ชวณะ
ก็เกิดขึ้นหลาย ๆ รอบทำการพิจารณาองค์ฌานทั้ง ๕ โดยเฉพาะๆ
ว่าเป็นวิตก วิจาร ปิติสฺสุข เอกัคคตา เสมือนผู้ที่ตื่นจากหลับ แล้ว
พิจารณาถึงความฝันของตนว่าฝันเรื่องอะไรบ้าง

ติกขบุคคล ภ น ท ม อุ นฺ ุ โค ฌ ภ ภ น ท ม ช ช
ช ช ช ช ช

มณฑบุคคล ภ น ท ม ปริ อุ นฺ ุ โค ฌ ภ ภ น ท ม ช
ช ช ช ช ช ช

มีปฏิกาคณิมิตเป็นอารมณ์ พิจารณาองค์ฌานทั้ง ๕

เหตุที่ทำให้รู้ได้ว่า เป็นอัปปมาณหลังจากฉานวิถิ ได้ดับลงแล้ว

ในฉานวิถินี้อารมณ์ของปริกรรม อุปจาร อนุโลม โคตรภู
ที่เป็นกามชวณะกับอารมณ์ของอัปปมาณที่เป็นอัปปมาชวณะ
นั้น แม้ว่าจะมีปถวิปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์เหมือนกันก็จริง แต่
ขณะที่กามชวณะเกิดอยู่นั้น อำนาจของกามตัณหา หาได้สงบราบ
คาบไม่ จิตใจก็ยังไม่มีการตั้งเต็มที่ ต่อเมื่อ ปฐมณเกิดขึ้นนั้น
แม้ว่าเกิดเพียงขณะจิตเดียวก็จริง แต่สามารถข่มกามตัณหาให้
สงบลงได้อย่างราบคาบเป็นพิเศษ จิตใจก็มีกำลังกล้าแข็งเต็มที่
องค์ฌานทั้ง ๕ ก็ปรากฏขึ้นมาอย่างเด่นชัด อุปมาเหมือนกับการ
ตอกตะปูลงไปบนแผ่นกระดานจนแน่น ฉันทิ การเข้าสู่อารมณ์
ของปฐมณก็ไม่หวั่นไหวคลอนแคลน ฉันทิ ฉะนั้นจึงทำให้รู้ได้
ว่า ฌานเกิดขึ้นแล้วแก่ตน ส่วนจะพูดได้หรือไม่นั้น เกี่ยวกับ
ความรู้ในด้านพระอภิธรรมโดยตรง ถ้าได้รับการศึกษาดีพอก็พูด
ได้ ถ้าไม่ได้รับการศึกษาดีพอก็พูดไม่ถูก

ปฐมณ ที่ได้ชื่อว่ารูปาวจรจิตเพราะเจตนาที่อยู่ใน
ปฐมณกุศลนี้ไม่มี กามตัณหา คือ ความพอใจในกามคุณทั้ง ๕
ฉะนั้นจึงไม่มีการส่งผลให้ ปฐมณ ลาภบุคคลได้บังเกิดในกาม
ภูมิอีก แต่กลับส่งผลให้ไปเกิดในรูปภูมิ ฉะนั้น ปฐมณกุศลนี้ จึง
ได้ชื่อว่า รูปาวจรจิต

การปฏิบัติต่อไปเพื่อให้ ทุติยฌาน เป็นต้น เกิดขึ้น

สำหรับการปฏิบัติเพื่อให้ ทุติยฌาน เป็นต้นเกิดขึ้น ในขั้น
แรก ฌานลาภบุคคลพึงกระทำ ปฐมณกุศลให้เกิดติดต่อกันอยู่
ตลอด ๑ วัน ถึง ๗ วัน เสียก่อนเพื่อจะได้อบรมจิตใจให้มีสมาธิ
กล้าแข็งขึ้น เพื่อเป็นบาทแห่งการฝึกสติทั้ง ๕ ประการต่อไป

การที่จะให้ ปฐมณกุศลชวณะ เกิดขึ้นเสมอ ๆ นั้น ก็ต้อง
เพ่งปฏิภาคนิมิตเสียก่อน ทั้งนี้ก็เพราะว่า เมื่อเพ่งปฏิภาคนิมิต
เวลาใด เวลานั้นฉานจิตก็ต้องเกิดขึ้นเป็นธรรมดา แต่ทว่าในวิถิ
หนึ่ง ๆ นั้น คงมีแต่ปฐมณกุศลชวณะเกิดขึ้นเพียง ๑ ขณะ ๒ -
๓ ขณะ แล้วภวังคจิตก็เกิดต่อไป เป็นไปอยู่ดังนี้ ฉะนั้น ขณะใดที่

รู้สึกว่าการงานจิตที่เกิดขึ้นนั้นได้ดับไปแล้ว ขณะนั้นต้องรีบเร่งปฏิบัติภาวนาอีก เพื่อจะได้กลับเข้าสู่สมาธิอีก อย่างนี้วนไปเรื่อยๆ และอย่าสนใจในเรื่องอื่นใดทั้งสิ้น จงพยายามเข้าสู่สมาธิให้ได้เสมอ ๆ อย่าให้ขาดสาย เพื่อเป็นการอบรมจิตใจให้สมาธิมีกำลังกล้าแข็งขึ้น ในระหว่างที่กำลังพยายามเข้าสู่สมาธิอยู่ ยังเข้าไม่ได้ตลอด ๑ วัน ๒ วัน เป็นต้นนั้น ในเวลานั้นอย่าสนใจในการพิจารณาองค์ฌาน ๕ มีวิตก เป็นต้น ให้มากนัก ควรสนใจแต่ในการเพ่งปฏิภาณนิมิต เพื่อจะได้เข้าสู่สมาธิประการเดียว เพราะว่า ถ้าพิจารณาองค์ฌานมากเกินไปในขณะนั้น องค์ฌานเหล่านั้น ก็จะปรากฏขึ้นเป็นของหายาบและมีกำลังน้อย เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะทำให้สมาธิที่ได้มาแล้วเสื่อมไป ทุติยฌานที่จะเกิดขึ้นใหม่ก็เกิดไม่ได้ เมื่อพยายามเข้าสู่สมาธิได้เสมอ ๆ ตลอด ๑ วันถึง ๗ วัน ดังนี้แล้ว ต่อจากนั้นก็ควรฝึกหัดในด้านการกระทำวสีภาวะทั้ง ๕ ให้ชำนาญต่อไป

วสี ๕ อย่าง คือ

๑. อารักขณวสี สามารถในการพิจารณาองค์ฌานของมโนทวารารักขณะ คือเมื่อสมาธิดับลงแล้ว มีภวังค์คั่นเพียง ๔-๕ ขณะ ในระหว่างวิถีต่อวิถีที่มีการพิจารณาองค์ฌานโดยเฉพาะ ๆ

๒. สมาปชฌณวสี สามารถในการเข้าฌาน คือเมื่อประสงคฺจะเข้าฌานก็เข้าได้ก็เข้าได้ทันที โดยมีการเพ่งปฏิภาณนิมิตเพียงเล็กน้อยและมีภวังค์คั่นเพียง ๔-๕ ขณะฌานวิถีก็เกิดขึ้น

๓. อธิษฐานวสี สามารถในการกำหนดเวลาเข้า คืออยู่ในฌานได้ตามกำหนดเวลา

๔. วุฏฐานวสี สามารถในการกำหนดเวลาออก คือออกจากฌานได้ตามกำหนดเวลา

๕. ปัจจเวกขณวสี สามารถในการพิจารณาองค์ฌานของชวณะ คือ เมื่อมโนทวารารักขณะเกิดขึ้นแล้วดับไป ชวณะจิตที่ทำหน้าที่พิจารณาองค์ฌานนั้น ๆ เกิดเพียง ๔-๕ ขณะเท่านั้น หมายความว่า เมื่อได้อารักขณวสีแล้ว ปัจจเวกขณวสีก็สำเร็จไปในขณะเดียวกันนั่นเอง

การปฏิบัติเพื่อให้ได้ทุติยฌาน เป็นต้น

ปฐมฌานลาภีบุคคลมี ๕ อย่าง คือ อาริยชน ๗
สมาปัชชน ๗ อริยฐาน ๗ ภูมฐาน ๗ ปัจจเวกชน ๗ จนชำนาญ
แล้ว จากนั้นจึงเข้าปฐมฌานก่อน ออกจากปฐมฌานแล้ว
พิจารณาเห็นโทษของวิตก องค์ฌานว่า “ยังมีสภาพที่ยากกว่า
องค์ฌานที่เหลือ อันเป็นสาเหตุทำให้สมาธิไม่มั่นคง นิเวศน์ที่สงบ
ลงไปแล้ว อาจกำเริบขึ้นมาได้อีก” จากนั้นก็น้อมใจพิจารณาองค์
ฌานที่เหลือมี วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา ว่ามีสภาพละเอียดสุขุม ทั้ง
ทุติยฌานก็ห่างไกลจากนิเวศน์ ทั้งสมาธิก็มั่นคงกว่าปฐมฌาน

จากนั้นก็กลับไปเพ่งปฏิภาคนิมิต ด้วยวิตักกวิราคภาวนา
เมื่ออยากทราบว่าเป็นขณะนั้นจิตเป็นไปอย่างไร ให้เข้าปฐมฌาน
ก่อน ออกจากปฐมฌานแล้ว เห็นวิตกเป็นสภาพที่ยากกว่าองค์
ฌานที่เหลือ และในเวลาใด จิตปราศจากนิกันตัตถหาใน
ปฐมฌาน ในเวลานั้นจิตลงสู่ภวังค์ ต่อจากนั้นปัจจเวกชนวิธีก็นำ
เกิดขึ้นพิจารณาองค์ฌานทั้ง ๔ มี วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา

หมายเหตุ ...

ทุติยฌาน พิจารณาเห็นโทษของวิจารณ์แล้วเพ่งปฏิภาคนิมิต ด้วยวิจารณ์วิราคภาวนา

จตุตถฌาน พิจารณาเห็นโทษปิติ แล้วจึงเพ่งปฏิภาคนิมิต ด้วยวิราคภาวนา

ปัญจฌาน พิจารณาเห็นโทษสุข แล้วจึงเพ่งปฏิภาคนิมิต ด้วยสุขวิราคภาวนา

กรรมฐานที่ให้สำเร็จ อัปปนาฌาน มี ๓๐ คือ กสิณ ๑๐
อสุภะ ๑๐ อานาปานัสสติ ๑ กายคตาสติ ๑ อัปปมัญญา ๔ อรูป ๔
ถ้าได้รูปปัญจฌานแล้ว ถ้ามีवासนาเกี่ยวกับอภิญญา คือเคย
ได้อภิญญา ในชาติที่ใกล้ ๆ กันกับชาตินี้ ก็สามารถที่จะฝึก
อภิญญาได้ ถ้าไม่มี ต้องได้ฌานถึงอรุพฌาน ๔ จึงจะสามารถ
ฝึกอภิญญาได้สำเร็จ และอภิญญาจิต จะเกิดขึ้นได้นั้น จะเกิดผู้ที่
ทำฌานได้มา จากการเจริญกสิณทั้ง ๑๐ เท่านั้น ฌานนั้นมี
อานิสงส์มาก เช่น ทำให้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เป็นบาทฐานในการ
เจริญวิปัสสนา ถ้าฌานไม่เสื่อม ตายแล้วก็ไปเกิดบนพรหมโลก
ความปรารถนาของผู้ที่ได้ฌาน ย่อมสำเร็จเร็วพลัน

การเจริญอรุพฌาน

ผู้ที่ได้ปัญจฌานแล้วเป็นผู้ที่มีสติสมบูรณ์ จึงได้มี
ความคิดความเห็นต่างกันเป็นสองฝ่ายคือ ในเวลาที่ว่างจาก

พระพุทธศาสนา ปัญจมณลาภบุคคล มีความเห็นว่า การ
ประหัตประหารกันก็ดี โรคต่าง ๆ ก็ดี ความกำหนดรักใคร่กันก็ดี
เหล่านี้ล้วนเนื่องมาจากร่างกายนั่นเองเป็นต้นเหตุและร่างกายนี้ก็
เกิดมาจากโลหิตของพ่อแม่ อันเป็นของไม่สะอาดอีกด้วย ส่วนใน
อรูปภูมินั้นปราศจากร่างกาย มีแต่จิตใจอย่างเดียว ฉะนั้น เรื่อง
เดือดร้อนต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับกายนี้ จึงได้ถูกระงับไปสิ้น เป็น
ความสุขอย่างยิ่ง เมื่อได้มีความคิดเห็นเช่นนี้ ก็เกิดความเบื่อ
หน่ายในร่างกาย มีแต่ความอยากจะไปเกิดในอรูปภูมิ พร้อมกัน
นั้น ก็มีความหวาดกลัวในปฏิภาคนิมิต ที่เป็นอารมณ์ของปัญจม
ณลาภที่เนื่องต่อกันมาจากรูปที่เป็นองค์สณอีกด้วย เหมือนหนึ่งผู้
ที่กลัวผีในเวลากลางคืน เห็นตอไม้เข้า ก็เข้าใจว่าผีหลอกมีความ
สะดุ้งกลัวฉนั้น ปัญจมณลาภบุคคลที่มีการเห็นโทษใน
ร่างกายก็ฉนั้น

ส่วนความเห็นในสมัยที่พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นแล้ว
ปัญจมณลาภบุคคล หาได้พิจารณาเห็นโทษในร่างกายแต่
ประการใดไม่ เพียงแต่มีความเห็นว่าสมาธิที่เกิดจากรูปมานั้น
มีกำลังมั่นคง และประณีตมากกว่าสมาธิที่เกิดจากรูปมาน ฉะนั้น

จึงอาจทำอภิญญาได้ หรือถ้าเป็นพระอนาคามี พระอรหันต์เวลา
ใด ก็สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้อีกด้วย จากนั้นจึงปฏิบัติใน
รูปปัญจมณลาภ จนชำนาญในสภาวะทั้ง ๕ แล้ว เมื่อออก
จากปัญจมณลาภแล้วก็เพ่งปฏิภาคนิมิตต่อไปอย่างไม่สนใจ มีแต่
ความพยายามที่จะพรางใจออกจากปฏิภาคนิมิตนั้นแล้วกลับ
พยายามยึดห่วงเอาอากาศบัญญัติมาปรากฏแทนที่ โดยคิดว่า
ปลถวิปฏิภาคนิมิตไม่มี มีแต่อากาศว่างเปล่าอยู่เท่านั้น พร้อมกับ
บริกรรมภายในใจว่า อากาโส อนันโต ฯ ฯ ฯ

เมื่อปัญจมณลาภบุคคลพยายามเจริญเช่นนี้เสมอไป
ในเวลาใด จิตปราศจากนิกันตัตถหาในรูปปัญจมณลาภ เวลานั้น
จิตขึ้นสู่อุปปจารภาวนา ต่อไปไม่ช้านัก ปฏิภาคนิมิตที่เป็นนิมิต
กรรมฐานก็จะสูญหายไปจากใจ คงเหลือแต่อากาศว่างเปล่าที่
เป็นภายในบริเวณของปฏิภาคนิมิตแผ่ไป อุปมาดังบุคคลที่เพ่งดู
ผ้าผืนที่ติดอยู่ที่ช่องหน้าต่างอย่างไม่สนใจ ในขณะนั้น ผ้าผืนก็
หลุดลงไป ด้วยอำนาจลมที่พัดมาแรง จึงมองเห็นแต่อากาศที่
ว่าง ๆ อยู่เท่านั้น ฉนั้น พระโยคีบุคคล ก็เพิกปฏิภาคนิมิตก็ฉนั้น

เมื่อเพิกปฏิบัติภาคนิมิตที่ติดอยู่กับใจได้เสียในเวลาใด เวลา
นั้นอากาศบัญญัติ ก็ปรากฏขึ้นมาแทนที่ พร้อมด้วย อากาสนัญญ
ายตนฌาน ที่มีองค์ฌาน ๒ ก็เกิดขึ้นเป็นไปดังนี้คือภวังค์ภวัง
คจลนะภวังคุปัจเจทมะโนทวาราวชชณะปริกรรม อุปจาร อนุลอม
โคตรภู อากาสนัญญายตนฌาน ๑ ขณะ แล้วดับไป จากนั้น
ภวังค์เกิดเล็กน้อย แล้วปัจจุเวกขณะวิธีที่พิจารณาอุเบกขา
เอกัคคตา ก็เกิดขึ้นตามสมควร

ภ ภ น ท ม ปริ อ นุ โค ฌ ภ ภ ภ ภ น ท ม ช ช ช ช
ช ช ช

ปฏิบัติภาคนิมิต กสิณอุคฆาฏิมภาค

ปัจจุเวกขณะ

วิธี

อากาสนัญญายตนฌานมีชื่อ ๓ อย่างคือ

๑. รูปฌาน เพราะฌานนี้ปราศจากรูปเป็นอารมณ์
๒. อากาสนัญญายตนฌาน เพราะฌานนี้มีความมั่นคง
ตั้งอยู่อย่างไม่วุ่นไหว เกิดขึ้นโดยอาศัยอากาศบัญญัติที่ไม่ปรากฏ

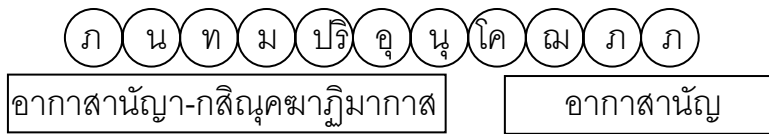
ว่า เบื้องต้นคือความเกิด และเบื้องปลาย คือ ความดับ อยู่ที
ตรงไหน

๓.ปฐมารูปฌานเพราะฌานนี้เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกใน
บรรดาอรูปฌานทั้ง ๔

การปฏิบัติเพื่อให้ได้วิญญานัญญายตนฌาน

ขั้นแรกต้องปฏิบัติในอากาสนัญญายตนฌาน ให้ชำนาญ
ในวสีภาวะทั้ง ๕ ก่อน จากนั้น จงเข้าอากาสนัญญายตนฌาน
ก่อน ออกแล้วก็พิจารณาเห็นโทษของอากาสนัญญายตนฌานว่า
“ยังเป็นฌานที่ใกล้กับปัญจมฌาน ที่เป็นข้าศึกกันอยู่ ถ้าไม่หมั่น
เข้า สมาธิก็อาจจะตกไปอยู่ในปัญจมฌานอีกได้ ทั้งสมาธิที่เกิด
จากฌานนี้ก็ยังหยาบกว่าสมาธิที่เกิดจากวิญญานัญญายตนฌาน
ด้วย เมื่อพิจารณาเห็นโทษเช่นนี้ ก็เกิดความฝกไฟในอากาสนัญญ
ายตนที่ดับไปแล้วจากจิตสันดานของตน โดยพยายามพรากใจ
ออกจากอากาศบัญญัตินั้นเสีย แล้วกลับพยายามยึดหน่วงเอา
กาสานัญญายตนฌานมาปรากฏ โดยปริกรรมว่า วิญญูณัง อนัน
ตัง หรือ วิญญูณัง อยู่ดังนี้เรื่อย ๆ

ในเวลาใด จิตปราศจากนิกัณตัตถหาในอาภาสานัญจาย
ตนณาน เวลานั้น จิตขึ้นสู่อุปปจารภาวนา การเจริญภาวนาต่อไป
ไม่เข้าอากาศบัญญัติที่เป็นนิमितกรรมฐานก็จักสูญหายไปจากใจ
การพยายามก้าวล่วงอากาศบัญญัติที่เป็นกรรม ฐานที่ติดใจได้
เวลาใด เวลานั้น อาภาสานัญจายตนณานก็ปรากฏเข้ามาแทนที่
พร้อมด้วยวิญญานัญจายตนณานที่องค์ฌาน ๒ ก็ปรากฏเกิดขึ้น
ตามลำดับดังนี้



จายตน

หมายเหตุ...การที่พระโยคีบุคคลเห็นโทษของอา
ภาสานัญจายตนะณานแล้วเหตุไฉนเมื่อจะเจริญณานเบื้องบน
ต่อไป ทำไมจึงต้องใส่ใจสนใจในอาภาสานัญจายตนณานอีกเล่า
ข้อนี้เป็นเพราะวิญญานัญจายตนจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยอา
ภาสานัญจายตนเป็นเหตุ อุปมาเหมือนมหาตเล็กที่แลเห็นโทษ
ของพระราชาด้วยประการต่าง ๆ ก็ต้องมีใจเคารพรักและคอย

ปฏิบัติรับใช้ต่อพระองค์อยู่นั่นเอง เพื่อเป็นที่พักพิงอาศัย และ
ความเจริญก้าวหน้าต่อไป

การปฏิบัติเพื่อให้ได้ากิณัญญายตนณาน

ขั้นแรกต้องปฏิบัติในวิญญานัญจายตนณานให้ชำนาญใน
วสีภาวะทั้ง ๕ เสียก่อน จากนั้น จึงเข้าวิญญานัญจายตนณาน
ออกแล้วพิจารณาเห็นโทษของวิญญานัญจายตนณานว่า
วิญญานัญจายตนณานนี้ยังใกล้ต่ออาภาสานัญจายตนณานที่
เป็นปฏิปักษ์กันอยู่ เมื่อไม่หมั่นเข้า อาจเลือนหายไปได้ กลับทำ
ให้สมาธิลดระดับลงในอาภาสานัญจายตนณานก็ได้ ทั้งสมาธิของ
วิญญานัญจายตนณานนี้ ยังหยาบกว่าสมาธิที่ในอา
กิณัญญายตนณาน ดังนี้แล้ว ก็ฝึกไฝ่สนใจในอาภาสานัญจาย
ตนณานที่ดับไปแล้ว แม้เพียงรังคักขณะของอาภาสานัญจายตน
ณานนั้นก็หาได้มีอยู่ไม่โดยการพยายามพรากใจออกจาก อา
ภาสานัญจายตนณานเสีย แล้วกลับทำการยึดห่วงงา นัตติภาว
บัญญัติมาปรากฏแทนที่ โดยบริกรรมว่า นัตติ กิณฺณจิ นัตติ กิณฺณจิ

ในเวลาใด จิตปราศจากนิกัณตัตถหาในวิญญานัญจาย
ตนณาน ในขณะที่จิตขึ้นสู่ อุปจารภาวนา ในไม่ช้า อาภาสานัญญา

ายตนณานที่เป็นนิมิตติดใจก็สูญหายไป การพยายามพรากใจ
 ออกจากอากาศ้านญายตนณานได้ในเวลาใดเวลานั้นนัตถิภาว
 บัญญัติก็มาปรากฏแทนที่ พร้อมด้วยการเกิดขึ้นของอา
 กิญจัญญายตนณานที่มีองค์ณาน ๒ ตามลำดับดังนี้

ภา น ท ม ปริ อุ ญ โค ฌ ภา ภา

อกาส้านญายตน นัตถิภาวบัญญัติ

(ความไม่มีของอากาศ้านญายตนณาน)

การปฏิบัติเพื่อให้ได้เนวสัณญานาสัญญายตน
 ณาน

ฝึกอาภิญจัญญายตนณาน จนถึงวสีภาวะแล้ว จงเข้าอา
 กิญจัญญายตนณานก่อน ออกแล้ว ก็พิจารณาเห็นโทษของอา
 กิญจัญญายตนณาน คล้ายกับที่กล่าวมาแล้ว ก็สนใจนึกถึงอา
 กิญจัญญายตนณาน และพยายามพรากใจออกจากนัตถิภาว
 บัญญัติ แล้วพยายามห้วงเอาอาภิญจัญญายตนณานมาปรากฏ
 แทนที่ โดยปริกรรมว่า สันตเมตัง ปณิตเมตัง หรือ สันตัง ฯ ปณิ
 ตัง ฯ

ในเวลาที่จิตปราศจากนิกันตัตถินหาในอาภิญจัญญายตน
 ณานในเวลานั้น จิตขึ้นสู่อุปจารภาวนา ไม่ชำนัตถิภาวบัญญัติ
 หายไป เวลานั้น อาภิญจัญญายตนณานปรากฏขึ้นมาแทนที่
 พร้อมด้วยเนวสัณญานาสัญญายตนณานก็เกิดขึ้น ตามลำดับ
 ดังนี้คือ

ภา น ท ม ปริ อุ ญ โค ฌ ภา

ภา
 อาภิญจัญญายตน-นัตถิภาวบัญญัติ อาภิญจัญญายตน

- - -

บทที่ ๓

การศึกษาพระอภิธรรมใน ประเทศไทย

ในสมัยก่อนก็เคยมีการเรียนการสอนพระอภิธรรมกันอยู่บ้าง แต่ก็สอนกันเพียงอภิธัมมัตถสังคหะ ๙ ปริจเฉท เช่น สมัยเมื่อพระอมรารักษ์ขิต วัดบรรมนิวาสได้เคยแปลไว้ หรือของพวกเปรียญธรรมก็ได้เคยแปลไว้ อีกฉบับหนึ่งของพระโยธาทรรณนิเทศก็ได้เคยแปลไว้ และก็มีการสอนกันบ้าง แต่ไม่กว้างขวางพิสดารเท่าไรนัก เพราะไม่ได้ยกเอาเนื้อหาสาระในพระอภิธรรม ๙ คัมภีร์มาเรียนกันโดยตรง แม้ในวงการคณะสงฆ์ไทยเราเอง ก็ได้ยกเอาอภิธัมมัตถสังคหบาลี ๙ ปริจเฉท และฎีกาวิภาวิณีแก้ อธิบาย

.....บาลีทั้ง ๙ ปริจเฉท ไปวางไว้เป็นหลักสูตรของประโยคป.ธ. ๙ ก็จริง แต่ทว่า ก็เป็นแต่เพียงเรียนแปลจากภาษาบาลีออกมาเป็นภาษาไทยเท่านั้น ในส่วนความเกี่ยวโยงด้านสภาวะ ก็มีได้เน้นสอนกันเป็นกิจลักษณะอะไรเลย ครั้นต่อมาประมาณปี พ.ศ. ๒๔๘๙ ถึง ๒๔๙๐ ก็ได้มีการสอนพระอภิธรรมและวิปัสสนากันขึ้นที่สำนักวัดปรก ยานนาวา บ้านทวาย ตรอกจันทร์ สมัยนั้น ก็มี อาจารย์แนบ มหานีรานนท์ เป็นประธานได้ศึกษาเล่าเรียนจากพระอาจารย์ภททันตะ วิลาสเถระ ซึ่งเป็นพระสงฆ์ที่นิมนต์มาจากประเทศพม่า ต่อจากนั้นก็มีความอาจารย์ ส. สายเกษม มาสอนต่ออีก แต่ก็สอนกันอยู่ในอภิธัมมัตถสังคหะ ๙ ปริจเฉทเท่านั้นเอง ผลงานของท่านอาจารย์ ส. เท่าที่ปรากฏก็คืออภิธรรมพิสดาร เล่ม ๑ - ๒

ครั้นต่อมา เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๙๕ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) ครั้นเมื่อดำรงสมณศักดิ์ ที่พระพิมลธรรม มีตำแหน่งทางการปกครองคณะสงฆ์ โดยเป็นสังฆมนตรีว่าการปกครอง ได้มีความเลื่อมใสในพระอภิธรรม และได้ปรารภถึงการศึกษาพระพุทธานุศาสตร์ในประเทศไทยว่า ยังไม่

สมบุรณ์เท่าที่ควร คือ มีเฉพาะพระวินัย กับพระสูตร ส่วนพระ
อภิธรรมนั้น ยังมีไม่สมบุรณ์เท่าที่ควร มีความประสงค์ที่จะให้มี
การศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศไทยอย่างครบถ้วน จึงได้
ติดต่อกับท่านเซอร์อุตวัน ประธานสภาพระพุทธศาสนาแห่ง
สหภาพพม่าในครั้งนั้นโดยขอให้ทางการแห่งสหภาพพม่าได้
จัดส่งพระอาจารย์ผู้แตกฉานในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ฎีกา
อนุฎีกา มาสอนยังประเทศไทย เมื่อทางการแห่งสหภาพพม่า
ได้รับการทาบถามติดต่อกับท่านนั้นก็มีความยินดีสนองเจตนารมณ์
ของพระเดชพระคุณหลวงพ่อบุญธรรมเป็นอย่างดี เพราะ
สมัยนั้น ทางการสหภาพพม่าทราบเกียรติประวัติและมีความ
เคารพเลื่อมใสในศิลาจารวัตรของพระเดชพระคุณหลวงพ่อบุญ
ธรรมเป็นพิเศษ จึงได้ส่งพระอาจารย์พระอภิธรรมมาให้ตาม
ความประสงค์ ๒ รูป คือ

๑. พระอาจารย์ภักทันทะโชติกะธรรมาจริยะ หรือ
พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมาจริยะ

๒. พระอาจารย์เตชินทะ ธรรมาจริยะ

เมื่อพระอาจารย์ทั้ง ๒ ได้เดินทางมาถึงประเทศไทยแล้ว ก็
ได้ทำการสอนพระอภิธรรมกันขึ้นที่วัดระฆังโฆสิตาราม บางกอก
น้อย กรุงเทพฯ เป็นแห่งแรก ส่วนพระอาจารย์เตชินทะนั้น ก็ได้ทำ
การสอนอยู่ที่สำนักวัดสามพระยา โดยมีคุณพิชิต มณฑไทยวงศ์
เป็นล่ามแปลเป็นไทยให้ ส่วนทางสายวัดระฆังโฆสิตารามนั้น ก็มี
คุณพระทิพย์ปริญา ผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ และศิษย์อีกหลาย
คน ได้ช่วยกันแปลเป็นภาษาไทยให้ เพราะขณะนั้นพระอาจารย์
ทั้ง ๒ ยังมีความเข้าใจในภาษาไทยไม่ดีพอ ทั้งภาษาพูดและ
ภาษาเขียน แต่ก็ได้อาศัยความอนุเคราะห์จากผู้ที่สนใจหลายฝ่าย
ได้ช่วยกันถ่ายทอดความรู้จากพระอาจารย์ตลอดมา เมื่อพระ
อาจารย์พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ มีความรู้ความเข้าใจใน
ภาษาไทยดีพอแล้ว ก็ได้อาศัยศิษย์ผู้ใกล้ชิดหลายคนมี คุณโยม
วรรณ โกเมศ และ คุณโยมถวิล อภัยภูมินารถ เป็นต้น ได้
ช่วยกันแปล เกลาสำนวน ทำเป็นคัมภีร์ออกสู่ภาษาไทยหลาย
คัมภีร์ แล้วใช้เป็นหลักสูตรในการเรียนการสอนกันมาจนทุกวันนี้

โดยพระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ได้จัดเรียบเรียงหลักสูตรการเรียนการสอนเป็นชั้น ๆ ซึ่งมีคัมภีร์ที่เป็นผลงานของท่านเท่าที่ทราบ คือ

๑. พระอภิธัมมัตถสังคหะ ๙ ปริจเฉท แปลเป็นไทย ขยายความตามแนวของอภิธัมมมหาฎีกาของพระอาจารย์เลื่อมหาเถระ และ จากพระไตรปิฎก – อรรถกถา – ฎีกา เป็นต้นที่กำลังใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาชั้น จูฬตรี – จูฬโท – มัชฌิมตรี – มัชฌิมโท – มัชฌิมเอก พร้อมปัญหาเฉลย

๒. ดิกมาติกาและทุกมาติกาพร้อมทั้งปัญหา – เฉลย ที่ใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาชั้นจูฬเอก

๓. คัมภีร์ยมก ๕ คัมภีร์ตัน พร้อมทั้งปัญหา – เฉลย ที่ใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาชั้นมหาอาภิธรรมิกะตรี และมหาอาภิธรรมิกะโท (ชั้นที่ ๗ - ๘)

๔. คัมภีร์มหาปฏฐานพร้อมทั้งปัญหา-เฉลยที่ใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาชั้นมหาอาภิธรรมิกเอก (ชั้นที่ ๙)

๕. คัมภีร์ต่าง ๆ อีกหลายเล่ม เท่าที่ได้เคยจัดพิมพ์ไว้แล้ว

นับว่า อาจารย์พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ได้มีส่วนฟื้นฟู เติบโต และฝังรากการเรียนการสอนพระอภิธรรมไว้ในประเทศไทย ช่วยให้พุทธบริษัทชาวไทยได้เรียนรู้และเกิดความแตกฉานในเนื้อหาสาระของพระอภิธรรมขึ้นเป็นอย่างมาก แต่เป็นที่น่าเสียดายที่พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ มีบุญได้ช่วยเหลือพวกเราชาวไทยน้อยเกินไป ยังมีพื้นที่ที่จะสมความตั้งใจของท่านพระอาจารย์ที่จะช่วยเหลือประเทศไทยท่านก็มาด่วนจากไปเสียก่อนอย่างน่าเสียดายเมื่อ พ.ศ.๒๕๐๙ แม้ว่าพระคุณท่านพระอาจารย์จะได้จากไปแล้ว ตามคติธรรมดาของสังฆาที่ใคร ๆ เกิดมาแล้ว จะหลีกเลี่ยงไม่ได้ก็ตาม แต่ท่านก็ยังได้ทิ้งผลงานไว้เป็นอนุสรณ์ให้ศิษยานุศิษย์ผู้สนใจในการศึกษาพระอภิธรรมในภายหลังได้ระลึกนึกถึงพระคุณของท่านอย่างไม่มีวันลืมและได้อาศัยศึกษาค้นคว้าเป็นการสร้างบารมีต่อไปตลอดกาลนาน °

° หนังสืออาจารย์พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ผู้ปรารถนาพระปัญญาธิกสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้วางรากฐานหลักสูตรการเรียนการสอนพระอภิธรรมในประเทศไทย : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุฯ ท่านพระจันทร์ กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๕๓๗

หลักสูตรพระปริยัติธรรม ๑๕ ชั้น ของพระสังฆมณฑลภาคอีสาน

หลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมที่อาจารย์พระสังฆมณฑลภาคอีสาน ได้วางโครงร่างไว้ เริ่มแรกมี ๑๕ ชั้น กำหนดวิชา ขอบข่ายการศึกษา ปกครองที่กำหนดเกี่ยวกับวินัยการปฏิบัติ พระอภิสรรพ พระสูตร พระวินัย และวิชาพิเศษ ตามลำดับชั้น นั้น เนื้อหาสาระและขอบข่ายที่จะต้องศึกษา มีความละเอียดลึกซึ้งกว้างขวาง เหมาะสมที่จะทำให้ผู้สอบผ่านแต่ละชั้นเป็นผู้ทรงความรู้ความสามารถสมฐานะที่ได้รับเป็นอย่างยิ่ง

เมื่อศึกษาเปรียบเทียบกับหลักสูตรในปัจจุบัน (ซึ่งเหลืออยู่เฉพาะหลักสูตรนักศึกษา ๙ ชั้น) ที่ความสามารถของผู้ศึกษาเข้าถึงได้ จะเห็นได้ว่า ถ้าผู้ศึกษาในปัจจุบันไม่พยายามศึกษาหรือค้นคว้าเพิ่มเติมให้มากขึ้นกว่าที่ได้ในหลักสูตรที่มีอยู่ในปัจจุบันนี้ จะทำให้ห่างไกลจากพระสังฆมณฑลคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าออกไปทุกที จะป่วยกล่าวไปโยกับผู้ที่มิได้มีโอกาสศึกษาตามหลักสูตรในปัจจุบันแล้ว

หลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมของอาจารย์พระสังฆมณฑลภาคอีสาน ๑๕ ชั้นนั้น ได้รวบรวมจากสมุดบันทึกของอาจารย์วรรณโก โกเมศ ศิษย์รุ่นแรกของพระอาจารย์สังฆมณฑลภาคอีสาน ที่ได้ช่วยบันทึกจำนวนคำสอนเป็นภาษาไทย สมัยที่เริ่มมีการศึกษาพระอภิสรรพกับพระอาจารย์ ซึ่งพระครูธรรมธรรมสุนทร นนฺทโก ได้รับจากอาจารย์วรรณโก โกเมศ ก่อนที่ท่านจะเสียชีวิต

หลักสูตรปริยัติธรรม ๑๕ ชั้นนั้น คือ

๑. ชั้นมูล	๙. ชั้นอภิสรรพ
๒. ชั้นปฐม	๑๐. ชั้นมัธยมศึกษา เอ
กปิฎกธร	
๓. ชั้นทุติย	๑๑. ชั้นมัธยมศึกษา ทวิปิฎก
กธร	
๔. ชั้นตติย	๑๒. ชั้นมัธยมศึกษา ตติปิฎก
กธร	
๕. ชั้นจตุตถ	๑๓. ชั้นมัธยมศึกษา ปัตติปิฎก
นิกายปารุ	

๖. ชั้นปัญจมะ
นิกายปารุ
๗. ชั้นัญฐะ
ปัญจนิกายปารุ
๘. ชั้นสัตตมะ

กำหนดวิชาในหลักสูตร ๑๕ ชั้น คือ

๑. ไวยากรณ์ ๒. พระวินัย ๓. พระสูตร

๔. พระอภิธรรม ๕. วิชาพิเศษ

ประกอบที่เกี่ยวแก่ไวยากรณ์บาลี คือ

๑. กัจจายณะ ๒. รูปสิทธิ ๓. สัททนีติ

(ธาตุมาลา)

ประกอบที่เกี่ยวกับพระวินัย คือ

๑. ภิกขุปาติโมกข์ ๒. กังขาวิตรณีย์อัฐกถา
๓. สมนตปาสาทิกาอัฐกถา พร้อมด้วยวินัยบาลี ๕

คัมภีร์

ประกอบที่เกี่ยวกับพระสูตร คือ

๑๔. ชั้นอัครมหาบัณฑิตจุ

๑๕.ชั้นอัครมหาบัณฑิต

๑. ธัมมปัทฏฐกถา

๒. สุมังคลวิลาสินีอัฐกถาพร้อมด้วยพระบาลี ๓ วรรค
คือ สีสันธวรรค, มหาวรรค, ปาฎิกวรรค

๓. ปณณาสอัฐกถา ๓ และพระบาลี ๓ คัมภีร์

๔. สังยุตตอัฐกถา ๕ และพระบาลี ๕ คัมภีร์

๕. อังคุตตรอัฐกถา ๑๑ และพระบาลี ๑๑ คัมภีร์

ประกอบที่เกี่ยวกับพระอภิธรรม คือ

๑. อภิธัมมัตถสังคหะ ๒. ฎีกา ๓. ธัมมสังคณี

มาติกา

๔. ธาตุกถา ๕. ยมก

๖. ปฏฐาน ๗. อัฐกถา

๘. สัมโมหวิโนทนีอัฐกถา พร้อมด้วยวิงค์คพระบาลี

๙. ปัญจปกรณ์อัฐกถา พร้อมด้วยบุคคลบัญญัติและ
กถาวัตถุพระบาลี

ประกอบที่เกี่ยวกับวิชาพิเศษนั้น คือ

๑. วิสุทติมรรคอัฐกถา ๒. วุตโตทยฉันท

๓. สุโพธาลังการ

ปกครองต่าง ๆ ที่กำหนดไว้ใน ๑๕ ชั้นนั้น ผู้ศึกษาต้องศึกษาให้รู้ถึงการอธิบาย องค์ธรรมปรมัตถ์ การแปลจลนนิยบาลีและคาถาบาลีเป็นไทย แปลไทยเป็นจลนนิยบาลีและคาถาบาลี การสัมพันธ์ การจำแนกวากยะ การจำแนกสังฆวรรณา การวินิจฉัย การแสดงอาคมบาลี ตามสมควรแก่ปกครอง และชั้นดังต่อไปนี้

ปัญหาที่เกี่ยวกับไวยากรณ์ จะต้องมีการอธิบาย แปลบาลีเป็นไทย อาคมบาลี

ปัญหาที่เกี่ยว กับภิกขุปาติโมกข์ จะต้องมีการอธิบาย แปลบาลีเป็นไทย แสดงอาคมบาลี

ปัญหาที่เกี่ยวกับกัณหาวิตรณีสัจจสุทธา จะต้องมีการอธิบาย แปลบาลีเป็นไทย การสัมพันธ์การจำแนกวากยะ ต้องรู้วินิจฉัย

ปัญหาที่เกี่ยวกับอภิธรรมัตถสังคหะ จะต้องมีการอธิบาย องค์ธรรมปรมัตถ์ แปลบาลีเป็นไทย แสดงอาคมบาลี

ปัญหาที่เกี่ยวกับธัมมสังคณีมาติกา จะต้องมีการอธิบาย องค์ธรรมปรมัตถ์ แปลบาลีเป็นไทย แสดงอาคมบาลี

ปัญหาที่เกี่ยวกับธาตุกถา จะต้องมีการอธิบาย องค์ธรรมปรมัตถ์ แปลบาลีเป็นไทย แปลไทยเป็นบาลี

ปัญหาที่เกี่ยวกับ ยมก จะต้องมีการอธิบาย องค์ธรรมปรมัตถ์ แปลบาลีเป็นไทย แปลไทยเป็นบาลี

ปัญหาที่เกี่ยวกับมหาปัฏฐาน จะต้องมีการอธิบาย องค์ธรรมปรมัตถ์ แปลบาลีเป็นไทย แปลไทยเป็นบาลี

ปัญหาที่เกี่ยวกับธรรมปทัฏฐกถา สำหรับบาลีจลนนิยะ แปลเป็นไทย

สำหรับคาถา แปลเป็นไทย และแปลไทยเป็นคาถาบาลี คำอธิบาย การสัมพันธ์ แสดงอาคมคาถาบาลี

ปัญหาที่เกี่ยวกับ วิสุทธิมรรค จะต้องมีการอธิบาย และวินิจฉัย การจำแนกวากยะ การสัมพันธ์ แปลบาลีเป็นไทย

ปัญหาที่เกี่ยวกับ วุตโตทัยฉันทะ แปลบาลีเป็นไทย จำแนกคาถา

ปัญหาที่เกี่ยวกับ สุโพธาลังการ แปลบาลีเป็นไทย จำแนกคาถา

ปัญหาที่เกี่ยวกับ พระอัฐฐกถาและพระบาลี ที่กำหนด
ไวยากรณ์ในชั้น ธรรมมาจริยะ และชั้นอัคคมหาบัณฑิต นั้น แปล
เป็นไทย การสัมพันธ์ การจำแนกวากยะ การจำแนกวากยะ การ
จำแนกสังวรรณนา คำอธิบายและวินิจฉันท์

ปกครองที่กำหนดไว้ใน ๑๕ ชั้นโดยลำดับดังนี้

ชั้นมูล

๑. ไวยากรณ์กัจจายนะ (อธิบายและอาคมคือท่องจำ)
๒. ธรรมบท ภาค ๑
๓. อภิธัมมัตถสังคหะ ๙ ปริเฉท อาคม คือท่องจำเท่านั้น

ชั้นปฐม

๑. ภิกขุปาติโมกข์ ตั้งแต่นิทานนุทเทส ถึง นิสสัคคียปา
จิตติยะ
๒. ธรรมบท ภาค ๒
๓. อภิธัมมัตถสังคหะ และฎีกา ปริเฉทที่ ๑ - ๒ - ๓
๔. รูปสิทธิ สนิทกัณฑ์ นามกัณฑ์

ชั้นทุติยะ

๑. ภิกขุปาติโมกข์ ตั้งแต่สุททปาจิตติยะ ถึง สัตตาทิกรณ
สมณะ
๒. ธรรมบท ภาค ๓
๓. อภิธัมมัตถสังคหะ และฎีกา ปริเฉทที่ ๕ - ๖ - ๗
๔. รูปสิทธิการกัณฑ์ สมาสกัณฑ์

ชั้นตติยะ

๑. กังขาวิตรณอัฐฐกถาตั้งแต่นิทานนุทเทส ปาราชิกุ
เทสสังฆาภิเสกนุทเทส
๒. ธรรมบท ภาค ๔
๓. อภิธัมมัตถสังคหะ และฎีกา ปริเฉทที่ ๔ - ๘ - ๙
๔. รูปสิทธิตัทธิตกัณฑ์ อาขยาตกัณฑ์

ชั้นจตุตถะ

๑. กังขาวิตรณอัฐฐกถา ตั้งแต่อนิยตุนุทเทส นิสสัคคียปา
จิตติยะ
๒. ธรรมบท ภาค ๕
๓. ธรรมสังคณีมาติกา
๔. รูปสิทธิกัพพิธานกัณฑ์

ชั้นปัญจมะ

๑. กังขาวิตรณีนีอัฐฐกถา ตั้งแต่สุทธปาจิตติยะปาฏิเทศนียะเสขิยะ สัตตาทิกรณสมณะ
๒. ธรรมบท ภาค ๖
๓. ธาตุกถา
๔. สัททนีติ ปริจเฉทที่ ๑๕ คือ สรวัคคปัญจกันติกะ

ชั้นฉัฏฐะ

๑. วิสุทธิมัคค์ สีลนิตเทศ
๒. ธรรมบท ภาค ๗
๓. ยมกปกรณัม ภาคแรก ๕
๔. สัททนีติ ปริจเฉทที่ ๑๖ - ๑๗ คือ ภูวาทิคณิกะ สุธาทิ

ฉกกะ

ชั้นสัตตมะ

๑. วิสุทธิมัคค์ สมาธินิทเทศ
๒. ธรรมบท ภาค ๘
๓. ยมกปกรณัม ภาคหลัง ๕

๔. สัททนีติ ปริจเฉทที่ ๑๘ - ๑๙ คือ จุราทิกณปริทีปนะ และ สัพพคณวินิจจยะ

ชั้นอัฐฐมะ

๑. วิสุทธิมัคค์ ปญญาภูมินิทเทศ
๒. วุตโตทยฉันท
๓. สุโพธาลังการ
๔. แต่งไทยเป็นคาถาบาลี แต่ง จุณณียบาลีเป็นคาถาบาลี

๕. มหาปฏฐาน

ปกรณ์ที่กำหนดในชั้นธัมมัจฉริยะทั้ง ๓ นั้น คือ

๑. สมันตปาสาทิกอัฐฐกถา พร้อมด้วยพระวินัยบาลี ๕ ปกรณ์
๒. สุมังคลวิลาสินีอัฐฐกถา พร้อมด้วยพระบาลี ๓ วรรค คือ สีลขันธวรรค, มหาวรรค, ปาฏิกวรรค
๓. อัฐฐสาลินีอัฐฐกถา สัมโมหวิโนทนีอัฐฐกถา ปญจปกรณ์อัฐฐกถา พร้อมด้วยวิภังคบาลี ปุคคัลบัญญัติพระบาลี กถาวัตถุพระบาลี

ในปิฎกทั้ง ๓ ที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ถ้าผู้ใดสอบได้ปิฎก
เดียว อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เรียกว่า รัจฉาจริยะ เอกปิฎกธร ถ้า
สอบได้ ๒ ปิฎก เรียกว่า รัจฉาจริยะ ทวิปิฎกธร ถ้าสอบได้ทั้ง ๓
ปิฎก ก็เรียกว่า รัจฉาจริยะ ตติปิฎกธร

ปกรณ์ที่กำหนดในชั้นอัคคมหาบัณฑิตทั้ง ๓ นั้น คือ

๑. มัชฌิมนิกายอัฐกถา ๓ ปกรณ์ คือ มูลปณณาสก์
มัชฌิมปณณาสก์ อุपरูปณณาสก์ พร้อมด้วยพระบาลี ๓ ปกรณ์

๒. สังยุตตนิกายอัฐกถา ๕ ปกรณ์ คือ สคาถวคคสังยุตต์
นิทานวคคสังยุตต์ ชันธวคคสังยุตต์ สฬายตนวคคสังยุตต์ มหา
วคคสังยุตต์ พร้อมด้วยพระบาลี ๕ ปกรณ์

๓. อังคุตตรนิกายอัฐกถา ๑๑ ปกรณ์ คือ ตั้งแต่ เอกังคุต
ตระ ถึง เอกาทสังคุตตระ พร้อมด้วยพระบาลีในนิกายทั้ง ๓ ที่ได้
กล่าวมาแล้วนี้ ถ้าผู้ใดสอบได้หนึ่งนิกาย อย่างใดอย่างหนึ่ง
เรียกว่า อัคคมหาบัณฑิตตินิกายปารคฺ

ถ้าผู้ใดสอบได้สองนิกาย เรียกว่า อัคคมหาบัณฑิตตจตุ
นิกายปารคฺ

ถ้าผู้ใดสอบได้ทั้ง ๓ นิกาย เรียกว่า อัคคมหาบัณฑิตปัญจ
นิกายปารคฺ

สำหรับการสอนและการสอบในอภิธรรมมหาวิทยาลัย วัด
ระฆังโฆสิตาราม บางกอกน้อย ธนบุรี มีชั้นนักศึกษา ๙ ชั้น และ
ชั้นอาจารย์ ๙ ชั้น

ชั้นนักศึกษา ๙ ชั้น คือ

๑. จูฬอภิธรรมมิกะตรี กำหนดปกรณ์ คือ อภิธัมมัตถสังคหะ
ปริเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖

๒. จูฬอภิธรรมมิกะโท กำหนดปกรณ์ คือ อภิธัมมัตถสังคหะ
ปริเฉทที่ ๓ - ๗

๓. จูฬอภิธรรมมิกะเอก กำหนดปกรณ์ คือ ธรรมสังคณีสูตร
ปัตถนิสสยะ

๔. มัชฌิมอภิธรรมมิกะตรี กำหนดปกรณ์ คือ อภิธัมมัตถสังคหะ
ปริเฉทที่ ๔ - ๕

๕. มัชฌิมอภิธรรมมิกะโท กำหนดปกรณ์ คือ อภิธัมมัตถสังคหะ
ปริเฉทที่ ๘ - ๙

๖. มัชฌิมอภิธรรมมิกะเอก กำหนดปกรณ คือ ธาตุกถาสฐปัตถ
นิสสยะ
๗. มหาอภิธรรมมิกะตรี กำหนดปกรณ คือ ยมกสฐปัตถนิสสยะ
ภาค ๑
๘. มหาอภิธรรมมิกะโท กำหนดปกรณ คือ ยมกสฐปัตถนิสสยะ
ภาค๒-๓
๙. มหาอภิธรรมมิกะเอก กำหนดปกรณ คือมหาปฏฐานสฐปัตถ
นิสสยะ
- จบ ๙ ชั้น ได้วุฒิการศึกษา อภิธรรมบัณฑิต

ชั้นอาจารย์ มี ๖ ชั้น คือ

๑. อภิธรรมิกะตรี กำหนดปกรณ คือ อภิธัมมัตถสังคหะ
ปริจเฉทที่ ๑ - ๒ - ๓ พร้อมทั้งคำอธิบายมาจากอรรถกถา ฎีกา
๒. อภิธรรมิกะโท กำหนดปกรณ คือ อภิธัมมัตถสังคหะ
ปริจเฉทที่ ๓ - ๗ พร้อมทั้งคำอธิบายมาจากอรรถกถา ฎีกา
๓. อภิธรรมิกะเอก กำหนดปกรณ คือ อภิธัมมัตถสังคหะ
ปริจเฉทที่ ๔ - ๘ - ๙ พร้อมทั้งคำอธิบายมาจากอรรถกถา ฎีกา

๔. อภิธรรมาจริยะตรี กำหนดปกรณ คือ ธัมมสังคณีและ
ธาตุกถาสฐปัตถนิสสยะ
๕. อภิธรรมาจริยะโท กำหนดปกรณ คือยมกสฐปัตถนิสส
ยะภาค ๑-๒ -๓
๖. อภิธรรมาจริยะเอก กำหนดปกรณ คือ มหาปฏฐานส
ฐปัตถนิสสยะ และบาลีไวยากรณ์ แปลธรรมบท อรรถกถา
ผู้ที่สอบผ่าน ๖ ชั้นนี้ ได้วุฒิการศึกษา อภิธรรมมหาบัณฑิต
(ชั้นอาจารย์ ๖ ชั้นนี้ มีเรียนและสอบเฉพาะในอภิธรรม
มหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ วัดระฆังโฆ
สิตาราม บางกอกน้อย)

— —

บทที่ ๔

พระอภิธรรมเป็นพุทธพจน์หรือไม่?

หลักฐานอ้างอิงพระอภิธรรมเป็นพุทธพจน์แท้

การศึกษาพระปริยัติธรรม ยังดำรงอยู่ตราบใด พระปริยัติศาสนานี้ก็ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อกูลแก่การปฏิบัติและปฏิเวธคือผลแห่งการปฏิบัติอยู่ตราบนั่นจุดมุ่งหมายและอุดมการณ์ของการศึกษาพระปริยัติธรรมนี้ ก็เพื่อเป็นพื้นฐานหรือเป็นแนวทางในการที่จะดำเนินชีวิตของบุคคลผู้ศึกษาให้เข้าสู่หนทางปฏิบัติ มิใช่ออย่างอื่น แท้จริงก็เพื่อออกจากทุกข์ เพื่อไม่สะสมกองกิเลส เพื่อคลายความโลภ โกรธ หลง เพื่อขัดเกลาความชั่วของตัวให้เบาบาง เพื่อมักน้อยสันโดษ เพื่อสงบบากบาปอกุศลทั้งปวง เพื่อกำจัด

ความเกียจคร้าน เพื่อเพิ่มพูนความขยันหมั่นเพียรสร้างคุณงามความดี เพื่อความเป็นอยู่แบบเรียบง่าย สะดวกและประหยัด การศึกษาพระปริยัติศาสนาก็เพื่อจะให้มีความรู้ความเข้าใจอย่างถูกต้องตามหลักพุทธวิธี ถ้าการเรียนการสอนธรรมออกนอกจากแนวทางเหล่านี้ ก็เรียกว่า ผิดเป้าหมาย ออกนอกทาง ผู้ศึกษาธรรมจึงควรพิจารณาให้ดี พระพุทธพจน์ทั้ง ๓ ปีกุญ ควรศึกษาให้ครบถ้วนด้วยความเคารพในพระปัญญาตรัสรู้ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ท่านจะได้รับอรรถรสและธรรมรสอย่างซาบซึ้งในรสพระธรรม รู้เหตุผลตามหลักสัจธรรมความเป็นจริง

จากการที่ได้ยินได้ฟังพุทธบริษัทบางพวกทั้งพระภิกษุ อุบาสกอุบาสิกา โดยเฉพาะที่เป็นคณาจารย์ และนิสิตนักศึกษา พูดกันต่อ ๆ มาหลายต่อหลายท่านว่า “ พระอภิธรรมมิใช่พุทธพจน์ “ แล้วพากันละเลยไม่สนใจในการศึกษา ข้าบางคนบางท่านยังต่อต้านมิให้ศึกษา เล่าเรียน โดยอ้างว่า เป็นเรื่องที่พระเถระบางรูปแต่งขึ้นทีหลัง มิใช่คำสอนของพระพุทธเจ้า หรือบางท่านพูดว่า “ พระอภิธรรมนั้น เป็นธรรมะที่พระพุทธเจ้าแสดงให้เห็นเทวดาฟัง พวกมนุษย์ฟังไม่รู้เรื่องหรอก “ ก็เลยไม่ยอมศึกษาเช่นกัน

หรือบางพวกก็พูดว่า “ พระอภิธรรมที่เป็นพุทธพจน์นั้น มีนิดเดียว นอกนั้นแต่งเติมขึ้นทีหลัง “ ดังนี้ เป็นต้น

ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้จึงมีท่านพุทธบริษัทที่ได้
ทำการศึกษาพระอภิธรรมมีความรู้มีความเข้าใจพอสมควรแล้ว
ได้ออกมาแก่งต่างๆ และให้ข้อเปรียบเทียบ จึงขอเสนอข้อวิเคราะห์
เรื่อง “พระอภิธรรมเป็นพุทธพจน์แท้ “ เพื่อเป็นข้อวินิจฉัยในการ
ใคร่ครวญ ถือเอาหลักอันเป็นสาระ เป็นประโยชน์ในการศึกษา
พระพุทธศาสนาที่ถูกต้องต่อไป

อาจารย์ทอง หงส์ดามรงค์ ศิษย์วัดมหาธาตุฯ ได้กล่าวไว้ในปาฐกถาเรื่อง “ พระอภิธรรมเป็นพุทธพจน์แท้ “ ว่าในปัจจุบันนี้
ได้มีพุทธบริษัทบางพวกยังไม่มีความรู้ความเข้าใจในคัมภีร์พระ
อภิธรรม ซึ่งเป็นพุทธพจน์อันแท้จริงก็เลยปฏิเสธว่า “ พระอภิธรรม
มิใช่เป็นพุทธพจน์ “ แล้วก็พากันละเลยต่อพระสัทธรรมส่วนนี้ไป
เพื่อให้เกิดความเข้าใจถูกต้องตรงกันต่อคัมภีร์พระอภิธรรมและ
เพื่อรักษาพระปริยัติธรรมส่วนนี้ไว้ให้ดำรงอยู่ เป็นประโยชน์
แก่อุบาสกภิกษุพุทธบริษัทตลอดไป

อนึ่ง ในหนังสือ ธ.จ. ๔ มีนาคม ๒๔๙๙ กล่าวว่า

(ข้อ ๑) หนังสือ ธ.จ. ได้อ้างปฐมสังคีติ วินัยปิฎก จุลล
วรรคว่า ธมฺมวินยสงฺคีติ แปลว่า “ ในสังคายนาครั้งที่ ๑
สังคายนาแต่ธรรมะกับวินัยเท่านั้น ไม่มีคำว่า พระอภิธรรม และ
เสริมต่อไปว่าปราชญ์ทางยุโรปส่วนมากยืนยันว่า อภิธรรมปิฎก
เป็นของเพิ่มเติมเข้ามาภายหลังปฐมสังคายนา,แต่นักปราชญ์ฝ่าย
ตะวันออกโดยเฉพาะนักปราชญ์ชาวพม่า ได้แย้งว่า อภิธรรมปิฎก
มีมาแล้วแต่ปฐมสังคายนา

ข้อนี้ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า “ พระอภิธรรมปิฎกสังคายนา
กันมาแล้ว พุตกันมาแล้วแต่ปฐมสังคายนา จะถือว่า “ธรรม“ กับ
“วินัย“ ๒ คำนี้ไม่รวมพระอภิธรรมด้วย หาได้ไม่ เพราะในธัมม
สังคณี ซึ่งเป็นคัมภีร์ต้นในอภิธรรมปิฎกนั้นเองก็มีอาปตติกสูตร
ซึ่งแสดงว่า รวมวินัยเข้าไว้ด้วยและในพระสูตรก็มีข้อความตรงกับ
พระอภิธรรมทั้งนั้น และคำว่า “ ธรรม “ นั้นตรงกับคำว่า “
อภิธรรม “ มากกว่าตรงกับคำว่า “ พระสูตร “ ยิ่งกว่านั้น สำหรับ
พระสูตรจะถือว่าเอามาจากพระอภิธรรมทั้งหมด หรือพระ

อภิรรมเอาจากพระสูตรทั้งหมด ก็ถูกทั้ง ๒ ทาง เพราะข้อความตรงกัน ไม่ขัดแย้งกัน แต่พระสูตรแสดงโดยเอกเทศ คือ บางส่วนหมายความว่า เทศนาตามเนื้อผ้า พุทธตามเหตุเช่นมีคนมาถามส่วนพระอภิรรมแสดงโดยนิปเทศ คือ โดยสิ้นเชิง ความข้อนี้อัฐุสาสินี อัฐุฎฐกถาธัมมสังคณี ยืนยันไว้หน้า ๓ และหน้า ๔

หากจะถือว่า “พระอภิรรมปิฎกเอาจากพระสูตร” ก็เมื่อรับแล้วว่า “พระสูตรเป็นพุทธพจน์ เหตุใดจึงจะมาว่า พระอภิรรมไม่ใช่พุทธพจน์ด้วยเล่า” แม้จะถือว่า “พระอภิรรมปิฎกเป็นพุทธพจน์ส่วนรวม และพระสูตรต่างหากเอาจากพระอภิรรม” ก็เหตุใดจะไปปฏิเสธพระอภิรรมว่าไม่ใช่พุทธพจน์เล่า! เป็นเรื่องที่ควรสนใจ ความจริงพระอภิรรมก็มาจากพระพุทเจ้า พระสูตร พระวินัย ทั้ง ๓ ปิฎกเป็นพุทธพจน์ทั้งนั้น นอกจากสัทธรรมปฏิรูปที่ปลอมอยู่ การที่จะรู้ว่าใช่พุทธพจน์หรือไม่ นั่น มีลักษณะตัดสินธรรมวินัย ๘ ประการ ซึ่งพระพุทเจ้าให้ไว้แล้ว ไม่ใช่มาสันนิษฐานกันโดยสักแต่ว่า “คำ “

ปัญหาที่ว่าในมหาปริณิพพานสูตรแสดงไว้ว่าพระพุทเจ้าตรัสแก่พระอานนทีในที่ประชุมสงฆ์ว่า ถ้าใครเอาข้อธรรมอันใดมาอ้างว่าเป็นคำของพระศาสดาก็ให้สอบเทียบกับพระสูตรและพระวินัยก่อนไม่มีว่าให้สอบเทียบกับพระอภิรรมเลยเพราะเหตุใด

แก้ว่า สำหรับปัญหานี้ เมื่อได้กล่าวแล้วว่า คำว่า ธมฺโม ได้แก่ พระสูตรและพระอภิรรมแล้วก็ไม่มีอะไรจะกล่าวอีก แต่เพื่อให้เห็นลักษณะที่พระพุทของค์ทรงวางไว้สำหรับการสอบ

“หนังสือ” **อภิรรมเป็นพุทธพจน์แท้** “ รวบรวมคำถามคำตอบ โดย พระชาญบรรณกิจ เป็นผู้ตอบปัญหา จากนักศึกษา พิมพ์ที่โรงพิมพ์รัชดารมภ์การพิมพ์กันยายน ๒๕๐๔ (พระชาญบรรณกิจ เป็นอาจารย์สอนพระอภิรรมที่สำนักเรียนพระอภิรรมวัดสามพระยา สำนักเรียนวัดพระอภิรรมวัดมหาธาตุ สำนักเรียนพระอภิรรมวัดกลาง จังหวัดสมุทรปราการ เป็นบรรณาธิการวิปัสสนาสาร และเป็นผู้บรรยายพระอภิรรม ที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์ เป็นเลขานุการของอาจารย์พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ในช่วงเวลาหนึ่ง ท่านเป็นผู้มีความรู้แตกฉาน และแม่นยำในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา อย่างยิ่ง การตอบคำถามของท่านมีความชัดเจนตรงประเด็น มีองค์ธรรมรองรับ มีหลักฐานอ้างอิง เป็นที่น่าเลื่อมใสศรัทธามาก ทุกคำถามคำตอบที่นำมาเสนอนี้ น่าสนใจเหมาะสมกับปัญญาของผู้สนใจค้นคว้า เพื่อเพิ่มพูนสติปัญญาให้กับตนเองและผู้อื่นได้ต่อไป)

เทียบว่ากรรมใดที่เป็นพระพุทฺธพจน์หรือไม่ อันเป็นส่วนใหญ่ ๘
ประการ ได้แก่

ลักษณะตัดสินธรรมวินัย ๘ ประการ

๑. กรรมเหล่าใด ที่เป็นไปเพื่อความกำหนดย่อมนใจ กรรม
เหล่านั้นไม่ใช่พุทฺธพจน์ ส่วนกรรมเหล่าใด เป็นไปเพื่อคลาย
ความกำหนัด กรรมเหล่านั้น เป็นพุทฺธพจน์แท้

๒. กรรมเหล่าใด ที่เป็นไปเพื่อประกอบกับทุกข์ กรรม
เหล่านั้นไม่ใช่พุทฺธพจน์ ส่วนกรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อออกจาก
ทุกข์ กรรมเหล่านั้น เป็นพุทฺธพจน์แท้

๓. กรรมเหล่าใด ที่เป็นไปเพื่อสะสมกองกิเลสสมลทิน
กรรมเหล่านั้นไม่ใช่พุทฺธพจน์ ส่วนกรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อไม่
สะสมกองกิเลสสมลทิน กรรมเหล่านั้นเป็นพุทฺธพจน์แท้

๔. กรรมเหล่าใด ที่เป็นไปเพื่อความทะยานอยาก กรรม
เหล่านั้นไม่ใช่พุทฺธพจน์ ส่วนกรรมเหล่าใด เป็นไปเพื่อขัดเกลา
ความทะยานอยาก กรรมเหล่านั้น เป็นพุทฺธพจน์แท้

๕. กรรมเหล่าใด ที่เป็นไปเพื่อความไม่สันโดษ กรรม
เหล่านั้น ไม่ใช่พุทฺธพจน์ ส่วนกรรมเหล่าใด เป็นไปเพื่อความ
สันโดษ กรรมเหล่านั้น เป็นพุทฺธพจน์แท้

๖. กรรมเหล่าใด ที่เป็นไปเพื่อความคลุกคลีด้วยหมู่คณะ
(จนเสียผล) กรรมเหล่านั้น ไม่ใช่พุทฺธพจน์ ส่วนกรรมเหล่าใด
เป็นไปเพื่อความไม่สงัดจากหมู่ กรรมเหล่านั้น เป็นพุทฺธพจน์แท้

๗. กรรมเหล่าใด ที่เป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน กรรม
เหล่านั้น ไม่ใช่พุทฺธพจน์ ส่วนกรรมเหล่าใด เป็นไปเพื่อความขยัน
ไม่เกียจคร้าน กรรมเหล่านั้น เป็นพุทฺธพจน์แท้

๘. กรรมเหล่าใด ที่เป็นไปเพื่อความเลื่องยาก กรรม
เหล่านั้น ไม่ใช่พุทฺธพจน์ ส่วนกรรมเหล่าใด เป็นไปเพื่อความเลื่อง
ง่ายกรรมเหล่านั้น เป็นพุทฺธพจน์แท้

มหาปเทศ (ข้ออ้างอิงใหญ่) ๔ ประการ

นอกจากนั้นสำหรับพระวินัยซึ่งมีข้อบังคับไว้โดยเฉพาะ
แล้ว ยังได้ทรงกำหนดลักษณะสำหรับตัดสินไว้เป็นส่วนจำกัด ซึ่ง
เรียกว่า มหาปเทศ (ข้ออ้างอิงใหญ่) ๔ ประการ คือ

๑. สิ่งใดที่พระศาสดาไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่า เป็นอกัปปิยะ แต่เข้ากันได้กับสิ่งที่เป็นอกัปปิยะ ขัดต่อสิ่งที่เป็นกัปปิยะ สิ่งนั้น ไม่ควร

๒. สิ่งใดที่พระศาสดาไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่า เป็นอกัปปิยะ แต่เข้ากันได้กับสิ่งที่เป็น กัปปิยะ ขัดต่อสิ่งที่เป็น อกัปปิยะ สิ่งนั้น ควร

๓. สิ่งใดที่พระศาสดาไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่า เป็นกัปปิยะ แต่เข้ากันได้กับสิ่งที่เป็นอกัปปิยะ ขัดต่อสิ่งที่เป็นกัปปิยะ สิ่งนั้น ไม่ควร

๔. สิ่งใดที่พระศาสดาไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่า เป็นกัปปิยะ แต่เข้ากันได้กับสิ่งที่เป็นกัปปิยะ ขัดต่อสิ่งที่เป็นอกัปปิยะ สิ่งนั้น ควร

หมายความว่า สำหรับพระวินัยนั้น นอกจากจะต้องพิสูจน์ตามลักษณะตัดสินธรรมวินัย ๘ ประการแล้ว ยังต้องพิสูจน์ตามมหาปเทศอีก ๔ ประการด้วย

ปัญหาที่พึงพิจารณาก็มีว่า พระอภิธรรมปิฎกนี้ มีข้อใดคำใดขัดแย้งกับลักษณะสำหรับตัดสินธรรมวินัย ๘ ประการนี้บ้าง

ถ้าไม่มี การขัดแย้งก็เป็นพุทธพจน์แท้ โดยไม่ต้องสงสัย แม้ในสมัยพุทธกาลพระพุทธเจ้ายังทรงรับรอง มรณูปนิชฌานสูตรของพระมหาโมคคัลลานะว่า เป็นพระพุทธพจน์ เป็นตัวอย่างมีอยู่

ปัญหาที่ถามว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเทศน์พระอภิธรรม ๗ คัมภีร์โปรดพระพุทธมารดา แต่เทศน์ข้อธรรมอันเนื่องด้วยอริยสัจ ๔ โปรดพระพุทธบิดา เพราะพระอภิธรรมสงวนไว้สำหรับพระพุทธมารดาโดยเฉพาะ ส่วนผลที่ได้ พระพุทธบิดาสำเร็จพระอรหันต์ พระพุทธมารดาไม่ได้อะไรเลย และพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์นี้ พระพุทธองค์ไม่ได้แสดงแก่พระอานนทฺ์เลย จริงหรือ ?

แม้ว่า การเทศนาโปรดเวไนยสัตว์นั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าย่อมเทศน์ให้เหมาะสมแก่อุปนิสัยของผู้ฟังแต่ละบุคคล หรือแก่ส่วนใหญ่แห่งสังคมนั้น โดยเพ่งประโยชน์เป็นสำคัญ ไม่ได้เพ่งฐานะของบุคคลเป็นสำคัญ การเทศนาโปรดพระพุทธมารดาและพระพุทธบิดาด้วยคัมภีร์ต่างกันนั้น ก็เพื่อให้เหมาะสมแก่อุปนิสัยดังกล่าวแล้ว แท้จริงเมื่อสรุปองค์ธรรมลงแล้วก็เป็นอย่างเดียว และที่ว่าพระพุทธมารดาไม่ได้อะไรเลยนั้น ยังคลาดเคลื่อนอยู่ ที่จริงปรากฏตามสังคีติกาสำนวนเก่า ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณ

เจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงชำระเมื่อรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๕ และปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ชำระเมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๐ ทั้ง ๒ ฉบับนี้รับรองต้องกันว่า ในการที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเทศนา พระอภิธรรมโปรดพุทธมารดาครั้งนั้น นอกจากเทพยดาและพรหมทั้งหลายได้มรรคผลกันเป็นอันมากแล้ว พระพุทธมารดา ก็ได้บรรลุโสดาปัตติผลด้วย ไม่ใช่ไม่ได้อะไรเลย ส่วนที่ว่าพระอภิธรรมเป็นของสงวนสำหรับพระพุทธมารดานั้น ไม่ปรากฏว่าใครกล่าว แต่ความจริงปรากฏอยู่ว่าได้ทรงแสดงแก่พระสารีบุตร และโปรดให้พระสารีบุตรสอนแก่เวไนยนิกรทั่วไป การที่ไม่ได้แสดงแก่พระอานนท์ เพราะไม่ใช่โอกาส กล่าวคือ ขณะที่ทรงแสดงพระอภิธรรมในดาวดึงส์เทวโลกนั้น เมื่อถึงเวลาที่จะต้องฉันภัตตาหารตามวิสัยของมนุษย์ พระพุทธองค์ก็ได้เสด็จลงมาฉันที่ป่าไม้ฉันทนใกล้สระอนตดาตในป่าหิมพานต์ ซึ่งพระสารีบุตรไปคอยถวายการอุปัฏฐากอยู่ ณ ที่นั้น และพระพุทธองค์ก็ได้ทรงแสดงแก่พระอภิธรรมแก่พระสารีบุตรในขณะนั้น แต่เป็นการแสดง

โดยย่อ เรียกว่า สังเขปนัย ต่างกับทรงแสดงในดาวดึงส์เทวโลก ซึ่งทรงแสดงอย่างพิสดารมาก เรียกว่า วิถารนัย ส่วนที่พระสารีบุตรแสดงแก่ศิษยานุศิษย์นั้น แสดงอย่างกลาง ๆ ชื่อว่า นาดิวิถารนาตสังเขปนัย ไม่มีโอกาสที่พระพุทธรองค์ จะทรงแสดงแก่พระอานนท์ได้ เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงแก่พระสารีบุตรแล้ว พระสารีบุตรก็แสดงแก่ศิษยานุศิษย์ซักถามกันจนเป็นที่เข้าใจแล้ว จึงแสดงแก่พระสาวกทั่วๆ ไปมีพระอานนท์ เป็นต้น และเมื่อพระอานนท์ได้ทราบอยู่แล้วก็ไม่มีความจำเป็นอันใดที่พระพุทธองค์ จะต้องแสดงแก่พระอานนท์ซ้ำอีก

ปัญหาที่ถามว่า พระอภิธรรมปิฎก เป็นเรื่องที่มีผู้แต่งปลอมแปลงเข้ามาในพระพุทธศาสนา ภายหลังพระพุทธปรินิพพาน จริงหรือ ?

แก้ว่า ตามพระพุทธประวัติ^๑ปรากฏว่า เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงบรรลุพระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ได้เสวย

^๑ พุทธประวัติ พระสุตตรมหาวารบาลีในขุททกนิกาย พุทธวงศ์ พระบาลี ในพระวินัย มหาวารพระบาลีพร้อมทั้งอรรถกถา

วิมุตติสุขอยู่ในบริเวณที่ตรัสรู้^๗นั่น๗สัปดาห์ คือ ประทับนั่งบนรัตนบัลลังก์ที่ตรัสรู้^๗นั้นตลอดสัปดาห์ที่ ๑ แล้วเสด็จไปประทับยืนอยู่ในทิศอีสานแห่งต้นพระศรีมหาโพธิ์ จ้องพระเนตรดูต้นพระมหาโพธิ์นั้นตลอดสัปดาห์ที่ ๒ สถานที่นั้นเรียกว่า อนิมิสเจดีย์ แล้วเสด็จจงกรมในทิศอุดรแห่งต้นพระศรีมหาโพธิ์ ตลอดสัปดาห์ที่ ๓ แล้วเสด็จประทับนั่งยังรัตน ฆระเจดีย์ เรือนแก้ว ในทิศปัจฉิม หรือทิศพายัพแห่งต้นพระศรีมหาโพธิ์ ทรงพิจารณาพระอภิธรรม ตลอดสัปดาห์ที่ ๔ แล้วเสด็จไปประทับยังร่มไม้ไทร ซึ่งเป็นที่อาศัยพักรมของคนเลี้ยงแพะอันมีนามว่า อชปาลนิโครธ ตลอดสัปดาห์ที่ ๕ ได้ทรงขับธิดามารที่เข้ามาเฝ้าโลม ต่อมาได้ทรงตอบปัญหาของพราหมณ์ผู้หนึ่ง ผู้มีปกติตวาดคนอื่น ว่า หี หี แล้วเสด็จไปประทับนั่งขัดสมาธิยังร่มไม้จักอันมีนามว่า มุจลินท์ ซึ่งอยู่ในทิศบูรพาหรือทิศอาคเนย์แห่งต้นพระศรีมหาโพธิ์ตลอดสัปดาห์ที่ ๖ ในกาลนั้นฝนตกพรำๆตลอด ๗ วัน พญานาคมีนามว่ามุจลินท์ ได้มาขดกายและแผ่พังพานใหญ่ป้องกันฝนและลมถวายเป็นอันดีแล้วเสด็จไปยังร่มไม้เกตุอันมีนามว่า ราชายตนะ ซึ่งอยู่ในทิศทักษิณแห่งต้นพระศรี

มหาโพธิ์ตลอดสัปดาห์ที่ ๗ ในกาลนั้น ท้าวสักกะอมรินทร์ราชาน้อมผลสมออันเป็นทิพยโอสถเข้าไปถวาย

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า พระอภิธรรมนั้น เป็นธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ ไม่ใช่มีผู้แต่งปลอมแปลงเข้ามา นอกจากนั้นยังปรากฏต่อไปอีกว่า พระอภิธรรมนี้เป็นวิสัยของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าโดยเฉพาะหาเป็นวิสัยของพระสาวก หรือบุคคลเหล่าอื่นไม่^๘

ต่อมา เมื่อพระบรมศาสดาทรงตรัสรู้ครบ ๗ พรรษา ในวันเพ็ญเดือน ๘ ภายหลังที่ได้ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์แล้วเสด็จไปสู่ดาวดึงส์เทวโลก ทรงเทศนาโปรดพุทธมารดาพร้อมด้วยเทวดาและพรหมตลอด ๓ เดือนเต็มบริบูรณ์ ส่วนในมนุษยโลก นับแต่แรมค่ำหนึ่งเดือนนั้น เป็นต้นไป พระพุทธองค์ได้เสด็จไปกลับมาทรงแสดงพระอภิธรรมให้พระสารีบุตรผู้เป็นพระอัครสาวกเบื้อง

^๗ อภิธัมมัตถวิภาวินี อัญญสาลินี อัญญกถากัณฑ์วัฒนธรรมปริวาร พระบาลีวินัยปิฎก

ชาวพัง ที่สระอินดาตโนปาหิมพานต์ และมีกระแสน้ำส่งให้พระ
สารีบุตรแสดงแก่ชาวมุขนิกรทั่วไป^๑

ตั้งแต่วันเริ่มสอนพระอภิรรมแก่มนุขนิกรเป็นต้นมา
พระอภิรรมปิฎกก็แพร่หลายทั่วไปในหมู่พระสาวกทั้งหลาย ดังที่
มีกล่าวอยู่ในคัมภีร์ต่าง ๆ เช่น ในพระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย
มีข้อความว่าพระภิกษุประชุมสนทนาพระอภิรรมกันอยู่ ในพระ
สูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ มหาโคสิงคาลสูตร
พระมหาโมคคัลลานะแสดงมติของท่านว่า ปาโคสิงคาละนี้
เหมาะสมที่จะวิสังขนาพระอภิรรม ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททก
นิกาย เถรีปทานว่า นางเขมาเถรีรู้แน้แห่งพระอภิรรม ในวินัยปิฎก
กมทวิภังค์ ทัพพมัลลปุตตเถรวัตถุมิว่า ท่านมีหน้าที่จัดแจง
เสนาสนะถวายแก่สงฆ์ผู้มาจากทิศทั้ง ๔ ท่านเป็นผู้ฉลาดย่อม
จัดแจงเสนาสนะสำหรับพวกภิกษุผู้ทรงพระวินัยไว้ร่วมกัน ด้วยคิด
ว่า ภิกษุเหล่านั้น จักได้สาธยายพระวินัยร่วมกันย่อมจัดแจง
เสนาสนะสำหรับพวกภิกษุผู้ทรงพระสูตรไว้ร่วมกัน ด้วยคิดว่า

ภิกษุเหล่านั้น จักได้สาธยายพระสูตรร่วมกัน ย่อมจัดแจง
เสนาสนะสำหรับพวกภิกษุผู้ทรงพระอภิรรมไว้ร่วมกัน ด้วยคิดว่า
ภิกษุเหล่านั้น จักได้สาธยายพระอภิรรมร่วมกัน ในวินัยปิฎก
ภิกษุเถรีวิภังค์มีความว่า นางภิกษุณีทำปุจฉาแก่พระภิกษุเหล่านั้น ขอ
โอกาสอันใดต้องถามอันนั้นคือ ถ้าขอโอกาสพระวินัย ต้องถาม
พระวินัย ถ้าขอโอกาสพระสูตร ต้องถามพระสูตร ถ้าขอโอกาส
พระอภิรรม ต้องถามพระอภิรรม แต่ถ้าขอโอกาสพระวินัย แล้ว
ถามพระสูตรก็ดี พระอภิรรมก็ดี หรือขอโอกาสพระสูตร แล้วถาม
พระวินัยก็ดี พระอภิรรมก็ดี อนึ่ง ถ้าขอโอกาสพระอภิรรมแล้ว
ถามพระวินัยก็ดี พระสูตรก็ดี เธอต้องอาบัติปาจิตตีย์ ดังนี้เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า ในสมัยพุทธกาลนั้น มีพระเถรานุเถระ
ตลอดจนภิกษุภิกษุณี ศึกษาพระอภิรรมกันอยู่เป็นอันมาก แม้
ในการสังคายนาครั้งที่ ๑ ซึ่งท่านพระมหากัสสปะ เป็นประมุข มี
พระอุบาลี พระอาณนที พร้อมด้วยพระอรหันต์สาวก รวม ๕๐๐
รูปล้วนเป็นปฏิสัมภิทาปัตตะ จพิกัญญา เถวชชา ก็ได้ยกย่องพระ
อภิรรมว่า โดยปิฎก พระอภิรรมเป็น อภิรรมปิฎก โดยนิกาย
พระอภิรรมเป็น ขุททกนิกาย โดยองค์ คือนววงศ์สัตตสุตต พระ

^๑ อรรถกถาธรรมบทและปรหมัตถปิณี

อภิธรรมเป็น เวชยาภรณ์ะ และในการทำสังคายนาครั้งหลัง ๆ ต่อมาพระอภิธรรมก็ได้รับการยกย่องว่าเป็นปิฎกที่สำคัญตลอดมา ยิ่งในสมัยการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ซึ่งกระทำเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงแล้ว ๒๐๐ ปีเศษ โดยพระโมคคัลลิตบุตรติสสเถระเป็นประธาน พร้อมด้วยพระอรหันต์ รวม ๑,๐๐๐ รูป ยิ่งแสดงว่า สมัยนั้น มีผู้นิยมศึกษาพระอภิธรรมกันมาก ถึงกับคณะสังคายนาต้องวินิจฉัยปัญหาพระอภิธรรมตั้ง ๑,๐๐๐ ข้อ ไว้ในพระกถาวัตถุพระบาลี เพื่อจะรับข้อโต้เถียงกันในนานาประเทศ ให้ยุติลงด้วยคัมภีร์พระอภิธรรม เป็นบรรทัดฐาน

ในที่สุดปรากฏในบาลีอัฐฐานสูตร เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย กล่าวถึงปัญจอันตรธาน ๕ ประการ ว่า ปริยัตติอันตรธานก่อน แล้วปฏิบัติ ปฏิเวธ ลิงคะ ธาตุ จึงอันตรธานตามลำดับกัน เมื่อพระปริยัตติธรรมเสื่อมนั้น พระอภิธรรมเสื่อมก่อน เมื่อพระอภิธรรมเสื่อมนั้น เสื่อมตั้งแต่ปลายลงมา คือ มหาปัฏฐาน เสื่อมก่อนแล้ว ยมก กถาวัตถุ บุคคลบัญญัติ ธาตุกถา วิภังค์ รัมมสังคณี ก็เสื่อมตาม ๆ กัน ตามลำดับ นี่ก็เป็นหลักฐานอีกประการ

หนึ่งที่ว่า พระอภิธรรมนี้มีกล่าวอ้างถึงตั้งแต่เริ่มปรากฏขึ้นจนถึงที่สุดอันตรธานไป

โดยหลักฐานต่าง ๆ ดังกล่าวนี้นี้ ซึ่งได้มาจากทั้งพระสูตร ตันตปิฎกและพระวินัยปิฎก ไม่ใช่มาเฉพาะพระอภิธรรมปิฎกเท่านั้น เช่นนี้ จะเห็นได้ว่า พระอภิธรรมเป็นพุทธพจน์แท้ ๆ และเป็นวิสัยของพระสัมพัญญพุทธเจ้าโดยเฉพาะ มิใช่วิสัยที่บุคคลอื่นจะกล่าวได้ ผู้ที่กล่าวกล่าวว่าพระอภิธรรมไม่ใช่พุทธพจน์ ก็เพราะไม่เคยรู้ไม่เคยเรียนพระอภิธรรม และไม่ได้สนใจที่จะศึกษาให้รู้จริงด้วย ถ้าได้สนใจศึกษาพระอภิธรรมให้เกิดความเข้าใจบ้างแล้ว จะเห็นความวิจิตรพิสดารในพระอภิธรรม จะเห็นพระปัญญาคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า ประเสริฐที่สุด ไม่มีสิ่งใดหรือผู้ใดจะเทียบเทียมได้ และจะเห็นว่า พระอภิธรรมปิฎกนี้ นอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว บุคคลอื่นใดไม่สามารถจะกล่าวได้โดยลำพังเลย

วรรณกรรมอ้างอิงว่าพระอิทธิธรรมเป็นพุทธพจน์

๑. อาจารย์วรรณ โกเมศ (๒๕๑๔) ได้ทำการวิจัยเรื่อง ประวัติพระอิทธิธรรม มีเนื้อความโดยสรุป ดังนี้

พระอิทธิธรรมนี้มีอยู่ ๗ คัมภีร์ด้วยกัน คือ

๑. ธัมมสังคณี ๒. วิวัฏฐกัมมัฏ ๓. ธาตุกถา ๔.

บุคคลบัญญัติ

๕. กถาวัฏฏ ๖. ยมก ๗. ปฏฐาน

และกล่าวว่า ที่ชื่อว่า พระอิทธิธรรม เพราะ

๑. เนื้อความที่อยู่ในหลักธรรม ๗ คัมภีร์นี้ เป็นสิ่งที่รู้ได้ยาก

หนึ่ง

๒. เป็นธรรมมีเนื้อความละเอียดมากอย่างหนึ่ง

๓. เป็นธรรมมีเนื้อความลึกซึ้งคัมภีร์ภาพมากอย่างหนึ่ง

๔. เป็นธรรมที่ไม่สามารถจะคิดนึกเอาเองได้อย่างหนึ่ง

๕. เป็นธรรมที่มีถ้อยคำในการแสดงวิจิตรพิสดารมากอย่างหนึ่ง

๖. เป็นธรรมที่มีเนื้อความอันสูงสุดอย่างหนึ่ง

๗. เป็นธรรมที่มีเนื้อความอันพิเศษมากอย่างหนึ่ง

เนื้อความในพระอิทธิธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรง แสดงไว้นั้น เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมัตถ์แล้ว มี ๕ ประการคือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ ทั้ง ๕ อย่างนี้แหละ เรียกว่า พระ อิทธิธัมมัตตะ

พระอิทธิธรรม ที่ปรากฏขึ้นในหมู่สัตว์โลกได้ ก็โดยอาศัย อำนาจแห่งพระสัพพัญญุตญาณของพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า เท่านั้น นอกจากนี้แล้ว ถึงแม้ว่า จะเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าก็ตาม ก็ไม่สามารถที่จะทำให้ปรากฏขึ้นในโลกได้เลย

๒. อาจารย์ถวิล อภัยภูมินารถ (๒๕๑๓) หนังสือ ประมวลปกิณณกรรม ปุจฉา-วิสัชนา ปฐมภาค (หน้า ๗ - ๑๓ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๑๓) กล่าวถึงเรื่อง ปรินิพพานสามประการของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และ ความสำคัญของปริยัติศาสนามีข้อความโดยสรุปดังนี้

ปรินิพพาน ๓ ประการ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น คือ ๑) กิเลสปรินิพพาน ๒) ชันธปรินิพพาน ๓) ธาตุปรินิพพาน กิเลส ปรินิพพานนั้น ได้มีแล้วบนรัตนบัลลังก์ภายใต้ร่มไม้พระศรีมหาโพธิ์ ขณะเมื่อตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณตัดกิเลสเป็น

สมุจเฉทปหานด้วยอรหัตมรรคญาณชั้นธปรินิพพาน ได้มีแล้ว
เหนือพระแท่น ระหว่างนางรังทั้งคู่ แดงไฉไลเมืองกุสินาราราชาธานี
ธตฺตปรินิพพาน จะมีโอกาสข้างหน้าทีโพธิบัลลังก์อันเป็น
สถานที่ กิเลสปรินิพพาน อนึ่งสัตว์ทั้งหลาย ที่เกิดเป็นมนุษย์นั้น
ซึ่งไม่มีโอกาสที่จะได้พบเห็นธตฺตปรินิพพาน และจะไปในสถานที่
นั้นไม่ได้ มวลสัตว์ที่จะได้พบเห็นจะมีแต่เทพยดาทั้งหลายเท่านั้น
ที่มีโอกาสได้พบเห็นพระบรมธตฺตทรงถือเพศเป็นองค์พระ
สัมมาสัมพุทธเจ้าประกอบด้วยทนต์ตติงสมหาปริสละลักษณะ และ
อสีตยานุพยัญชนะ ประกอบด้วยพระฉัพพัตถนรังสี บังเกิดความ
ชื่นชมโสมนัสอย่างแรงกล้าสามารถได้มรรคผลในขณะนั้นโดยแน่
แท้

๓. พระชาฎบรณกิจ หนังสือ “ พระอภิธรรมเป็นพุทธ
พจน์แท้ “ (๒๕๐๔) เป็นหนังสือที่รวบรวมคำถามคำตอบ โดยพระ
ชาฎบรณกิจ เป็นผู้ตอบคำถาม พิมพ์ที่โรงพิมพ์รัชดารมการ
พิมพ์ กันยายน ๒๕๐๔

๔. อาจารย์ทอง หงส์ลดาอมภ ศิษย์วัดมหาธาตุฯ ได้
กล่าวไว้ในปาฐกถาเรื่อง “พระอภิธรรมเป็นพุทธพจน์แท้“ว่าใน

ปัจจุบันนี้ได้มีพุทธบริษัทบางพวกยังไม่มีความรู้ความเข้าใจใน
คัมภีร์พระอภิธรรม ซึ่งเป็นพุทธพจน์อันแท้จริงก็เลยปฏิเสธว่า
“พระอภิธรรมมิใช่เป็นพุทธพจน์“ แล้วก็พากันละเลยต่อพระ
สัทธรรมส่วนนี้ไปเพื่อให้เกิดความเข้าใจถูกต้องตรงกันต่อคัมภีร์
พระอภิธรรมและเพื่อรักษาพระปริยัติธรรมส่วนนี้ไว้ให้ดำรงอยู่
เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่พุทธบริษัทตลอดไป

ผลการวิจัยพบว่า บุคคลเหล่านี้ เป็นผู้ที่มีการศึกษา
ทางด้านฝ่ายโลก ก็สูงพอสมควร และทางด้านฝ่ายธรรม ก็มี
ความรู้ดีพอ ทั้งทางด้านปริยัติ และปฏิบัติ จึงเป็นบุคคลที่เชื่อถือ
ได้ (ถ้าพิจารณาโดยแบบกายและวางใจเป็นกลาง) จึงทำให้
สามารถใช้เป็นตัวอย่าง ในการวินิจฉัยได้